

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikahq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

№4

2016

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq instituti**

Redkollegiya baslıǵı: Q.Orazımbetov - NMPI rektori
Bas redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — Filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — Ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — Filosofiya ilimleriniń doktorı, ÓZRIA akademigi
Xojaniyazov E. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — Fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — Biologiya ilimleriniń kandidati, docent
Jumamuratov A. — Awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — Texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — Tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — Biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — Pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — Texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — Geografiya ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturanı qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

Náwbetshi redaktorlar: f.i.k. B.Qurbanbaeva,
R.Rzaeva, A.Qosbergenova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jılı 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

TÁBIYIY HÁM TEXNIKAÍQ ILIMLER

Biologiya. Ekologiya. Medicina

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАРՄАШЫЛЫҚТЫ
БУННАН БЫЛАЙ ДА РАՄЖЛАНДЫРЫՄ**Б.Алламуратов** - биология илимлериниң докторы, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты**З. Алламуратова** - ассистент оқытыушы**Б. Қазақбаев** – ассистент оқытыушы

Ташикент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: яйлов ўрни, гўшт-сүт махсулоты, ем-хашак базасы, наслчилик ишлари, зооветеринария сервислари, племядро.**Ключевые слова:** пастбищный регион, мясо-молочные продукты, прочная кормовая база, племенное дело, зооветеринарный сервис племядро.**Key words:** pasture region, meat- milk products, strong stern base, tribe's deal, zooengineering service, tribe mucieuc.

Өзбекстан Республикасы халқының турмыс дәрежесин арттырыў, ишки базарларды турмыслық әҳмийетке ийе азықлық өнимлери – гөш, сүт, мийўе-палыз, картошка хәм басқа да өнимлер менен турақлы түрде толтырып барыў, сондай-ақ, аўыл халқы бәнтлигиниң өсиў, оның дәрәматын, турмыс дәрежесин арттырыў максетинде 2008-жылы 21-апрельде Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Жеке жәрдемши, дийхан хәм фермер хожалықларында шарўа малларын көбейтиўди хошаметлеўди күшейтиў хәм шарўашылық өнимлерин ислеп шығарыўды кеңейтиў бойынша қосымша илажлар» ҳаққында қарары қабыл етилди.

Бул қарардың толық иске асырылыўы хәм орынланыўы ушын тийкарынан үш глобал мәселе ортаға қойылмақта:

Бириншиден, нәсилшилиқ жумысларына жақсы итибар берип, оны дурыс жолға қойыў менен бирге бизиң шараятымызда жакын 2-3 жыл ишинде шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында өнимдарлы маллардың санын көбейтиў, нәсил ядро хожалықларын дүзиў хәм толық иске асырыўдан ибарат;

Екиншиден, шарўа малларының өнимдарлығын арттырыў максетинде олардың өсиўине, раўажланыўына, көбейиўине жақсы жағдайлар туўдырыў менен бирге, бекем от-жем базаларын дүзиў, яғный аўыл-хожалық хайўанларының азықлық затларға болған талабын қанаатландырыў менен қатар стандартларға жуўап беретугын халда олардың бағдарларына байланыслы (гөш, сүт бағдарлары) рациональ түрде азықландырыў, шарўа хожалықларының егислик жер майданын кеңейтиў менен бирге от-жем таярлаушы механизмлер, транспортлар менен тәмийинлениўи керек;

Үшиншиден, шарўа малларына зооветеринариялық хызмет көрсетиў, яғный белгиленген жобалар бойынша аўыл хожалық хайўанларын хәр қыйлы кеселликтердиң алдын алыў бойынша өз ўақтында шаншыў жумысларын шөлкемлестириў менен бирге хайўанлардың өнимдарлығына зиянын тигизетуғын жуқпалы, жуғымсыз, паразитар хәм т.б. кеселликтердиң алдын алыўдан ибарат [1].

Усы жоқарыдағы айтылған 3 мәселениң бириншисине тоқтайтуғын болсақ, яғный нәсилшилиқ ислеринде төмендегилерди айтып өтиўге болады:

Сонғы жыллары республикамыздың шарўа дийхан-фермер хожалықлары қонсылас республикалардан хәм сырт елдерден сатып алып келинген сүтли туқым маллар менен толықтырылмақта. Алынған мағлыўматларға қарағанда олардың арасында биринши жылы бузаўлаған сыйырлар күнине 10-15 литр. Жылына 3600-4100 кг сүт берген. Усындай сүтли сыйырларды, оның жыллык сүтиниң мұғдарына қарай саралап алып, хәр жылы пада толықтырылып барылса, максетке муўапық болар еди. Хожалықта мол өним беретугын сыйырлар топарын пайда етиўде дәслеп алынған жас баспақларды бағыўға хәм азықландырыўға айрықша итибар берилиўи керек. Сонлықтан да, олардың 16-18 айлығында 340-350 кг салмаққа ийе болыўына хәм тез раўажланыўына ерисиў керек. Баспақларға 10 айлығында бонитировка жүргизилип, оған келип шығыўы, тирилей салмағы хәм сыртқы дүзилиси бойынша комплекс баха бериледи. Сонғы жыллары Қарақалпақстан Республикасының шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында саўын сыйырлардың орташа жыллык сүти 1500-1770 кг нан аспайды, себеби пададағы маллардың көпшилиги хәр жылы қысыр қалып, сыйыр хәм қашарлардан жобалаўға қарағанда кем төл алынбақта. Нәтийжеде өнимге көп ғәрежет жумсалып, оның өзине түсер бахасы нормадан әдеўир қымбатқа түспекте. 1 кг сүтке жобадан артық 1,5-2 есе азық бирлиги сарып етилмекте.

Басқа республикалардан алып келинген туқым маллар бизиң климатлық жағдайымызға бирден үйренисип қәлиплеспейди. Оның үстине көплеген дийхан-фермер хожалықларында малларды азықландырыў нормасы, бағыў технологиясы дурыс шөлкемлестирилмей, хожалықта зоотехникалық, селекциялық есап жүргизилмейди, соның себебинен маллардың сүти кемейип, олардан бузаў алыў азайып кетеди, маллардың көпшилиги қараўсызлықтан кеселленип шығынға ушырайды.

Шарўашылықта хәзирги ўазыйпалардың бири жергиликли шараятка үйренискен өнимдарлы сүтли сыйырларды сайлап алыў, олардан өнимдарлы маллар падасын дүзиўден ибарат. Олардың сүтин хәм тирилей салмағын және де арттырыў ушын бул малларды сырт елдерден алып келинген туқым нәсилли бұға урығы менен шағылыстырыўды жобаластырыў керек. Сүтли малларды сайлаўда оның жасы, тирилей салмағы, сүти, денесиниң дүзилиси хәм денсаўлығы есапка алынады. Буның барлық көрсеткишлери стандарт бойынша зоотехникалық қәделерге жуўап бериўи керек. Бирақ, көплеген жағдайларда сүтли малларды сайлаў хәм таңдап алыў жумыслары системасыз түрде иске асырылады. Хәттеки, қәнигелер тәрпинен оның есабы да журналға жазылмайды. Сүтли сыйырлардың санын падада көбейтиў ушын дәслеп баспақларды бағыўдың интенсив технологиясын хәр бир хожалықта дурыс енгизиў, оның келип шығыўы бойынша бахалаў жүдә әҳмийетли орын ийелейди. Бул жағдайда баспақ туўылғаннан 18 айлық дәўирине шекем күнине орташа 550-600 грамм өсиў салмағына ийе болыўы керек [4].

Стандарт бойынша 1-класс қара-ала малының урғашы баспақлары 10 айлық жасында 205 кг хәм 18 айда 330 кг нан кем болмаўы керек. Әсиресе, қолдан қашырыў пунктлеринде есапты дурыс шөлкемлестириў менен бирге қәнигелер бул ўазыйпаға жуўапкершилиқ пенен қарап оның нәтийжесин журналларға дурыс жазып, шарўашылық дийхан-фермер хожалықларында дурыс иске асырыўы тиис. Туқымлы маллардың падасын дүзиўде, племядроға ажыратылған сыйырлардың сүти хәм сүтиниң майлылығы бойынша жоқары классқа ийе болыўы шәрт. Әсиресе, оның желин дүзилисине, көлемине хәм формасына қарап сайлап алынады. Племядроға ажыратылған сыйырлардың желини цилиндр хәм домалақ формаға ийе болыўы керек [3].

Қарақалпақстан Республикасы жағдайында шарўа менен шуғылланатуғын жеке жәрдемши дийхан-фермер хожалықларында нәсилшилиқ жумыслары жақсы жолға қойылыў зәрур. Сонда ғана сыйырлардан сүт саўыўдың хәм бузаў алыўдың көрсеткишлери жоқары болады. Нәсилшилиқ жумысларын талапка сай шөлкемлестирип, сүтли сыйырларды тек жоқары класстағы бұғалардың урығы менен шағылыстырып алынған баспақларды бағыў хәм азықландырыўдың интенсив усулларын илимий тийкарда қолланғанда ғана бул мәселе иске асады. Соның ушын да шарўа қәнигелери хәр жылы ертеден малларды таңлаўдың жобасын дүзип, пададағы сыйырларды 1-2 линиядағы бұғалар менен қашырыў керек. Бунда бұрынғы жылдағы жүргизилген бонитировка жумысларының нәтийжеси есапка алынады. Қаны жақын туўысқан малларды бир-бири менен шағылыстырыў қадаған етиледи.

Қарардағы көрсетилген екінши мәселе бекем от-жем базаларын дүзиў менен бирге жуғымлы от-жемлерди ислеп шығарыў болып табылады. Шарўашылықта аўыл хожалық малларын синимли от-жемлер менен азықландырыў олардан жоқары өнимдарлықты алыўдың тийкары болып есапланады. Маллардың азықланатуғын от-жеминиң бир бөлегі организмде сақланып қалыў менен бирге олардан

өндірілетуғын өнімнің пайда болуына, жас төлдің өсіуіне үлкен тәсір етеді. 1 кг сүтінң желінде пайда болуы үшін желіннен 500 литрге шамалас қан айланысқа ийе болады. Бийенің 100 грамм сүтінде 2 гр белок, 0,3 гр минерал заттар болып, ол 50 калорияға ийе ямаса 209,34 Джоульға тең, яғни туылған тайыншақ өз ана сүтін еме отырып 60 күннен кейін өзіннің салмағын екі есеге көбейте алады. Соның үшін да хайуанларды бір қыйлы азықландыруға болмайды. Күнлік от-жем рационы маллардың аушалына, семизлігіне хәм сүтине, физиологиялық жағдайларына қарап дүзіледі. Таярланған от-жемлер малларға жақсы сиңимли хәм жуғымлы болуы керек [5].

Ауыл хожалық хайуанларының азықлары ири от-шөп азығы (от-шөп, сабан, қамыс), ширели азықларға (силос, тамыр түйнеклер, жеміслер, палыз), көк шөп азығы (пақал, жапырақ, жоңышқа хәм т.б.), концентрат азықлар (дән, гүн-жара) болып бөлінеді. Сүт, гөш, балық өндіретуғын кәрханалардың (санаатлардың) қалдықтары (көк сүт, гөш, сүйек уны, балық уны) хәм жәмийетлик ауқатланыу орындарынан шығатуғын ауқатлық затлар қалдықтары да мал азықтарына киреді.

Бұл мәселени шешіу үшін жуғымлы азықлық егинлерді егіу хәм оның зүрәетін асыруу, қыс айлары үшін ширели азықлар таярлау (силос, сенаж, азықлық ләблеби хәм т.б.).

Бұл азықларды күнделік рацион қурамында толық балансластырып беріу, ири от-шөп 40-45 %, концентрат азықлар 25-30 %, ширели азықлар 25-30 % нормасында беріуді шөлкемлестіріу.

Азықларды беріуден алдын қайта іслеп беріу және де мақсетке мууапық болады. Зоотехникалық талаптарға байланыслы ири от-шөптер ауыл-хожалық хайуанларының түрлеріне байланыслы хәр қыйлы размерлерде белгилі механизмдер жәрдеминде майдаланып бериледи. Ири от-шөпті 3-5 см ұзындықта майдалап, оны хәр қыйлы механикалық, биологиялық хәм термик усылда қайта іслеп беріу от-шөптердің жуғымлылығын асырады. Усындай жол менен азыққа болған талапты қанаатландыруу имканиятты көбейеди. Қыс айлары үшін шаруашылық дийхан-фермер хожалықтарында силос таярлап беріу, мәкке, айғабағар хәм жүуериден таярлау, бұл егинлерге бийдай, ямаса салы сабанларын қосыу арқалы силосдың көлемін көбейтіу мүмкин.

Қарардың үшінші мәселеси ауыл хожалығының айырылмас бир тарауы болған шаруашылыққа ветеринария хызметін көрсетіу. Ауыл, район, республикада жақсы шөлкемлестірілген ветеринария хызметінің жәрдеминде шаруашылықта хәм оның менен байланыслы болған өндірісті мақсетке мууапық дәрежеде раужаландыруға болады.

Әдебиетлар

1. Носиров У.П. Қорамолчилик. -Т.: 2001.
2. Эрнет Л.К. Скотоводство. -М.: 1992.
3. Изимов Г.С. Практикум по скотоводству. 1988.

4. Туракулов З. Қорамолчилик. -Т.: 2005.
5. Абдураулов А., Ибрагимов «Амалий машғулотлар». -Самара: 1996.

РЕЗЮМЕ

Мақолада республикамызда фермер ва шахсий ёрдамчи хўжаликларда чорвачиликнинг ривожланиши, молларни парвариш қилиш ва озиқлантириш масалалари ёритилган. Бунинг учун хўжаликларда наслчилик ишларини олиб бориш ва мустахкам озука базасини яратиш кераклиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы развития отрасли животноводства и повышения качества продукции в фермерских и личных подсобных хозяйствах. В этих хозяйствах необходимо организовать содержание и кормление и одновременно заниматься племенным делом в скотоводстве.

The article deals with the issues of the development of the branch stock-breeding and increasing the quality of product in the farming and personal subsidiary facilities. The author of the article points out the necessity of organizing the contents and feeding and dealing with the tribe's work in cattle-breeding at the same time.

SUMMARY

АТРОФ ТАБИЙ МУХИТНИ РАДИАЦИЯ ТАЪСИРИДАН ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

К.Р.Бабаназаров - катта илмий ходим-изланувчи
Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети

Таянч сўзлар: радиациявий хавфсизлик, экологик экспертиза, хавфли ишлаб чиқариш объектлари, экологик экспертиза мезонлари ва усуллари.

Ключевые слова: радиационная безопасность, экологическая экспертиза, объекты опасных производств, критерии и методы экологической экспертизы.

Key words: radiation safety, environmental assessment, objects of dangerous production, criteria and methods of environmental assessment.

Атроф табиий муҳитнинг радиациявий ифлосланиш суръати кучайиб бораётганлиги сабабли ушбу ифлосланишдан етказилаётган таъсири баҳолашда экологик экспертизанинг ролини ошириш заруриятига ҳеч шубҳа бўлиши мумкин эмас. Чунки экологик экспертиза аҳоли ва атроф табиий муҳитни радиациянинг зарarli таъсиридан муҳофаза қилишни таъминлашнинг самарали воситаларидан биридир.

Экологик экспертизани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майда қабул қилинган “Экологик экспертиза тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади. Мазкур қонуннинг 1-моддасига кўра, “Экологик экспертиза деганда, режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини руёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади”[1].

Экологик экспертиза режалаштирилаётган ҳар қандай хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилиги презумпцияси тамойилига асосланиши боис давлат экологик экспертизаси объектлари бўлмиш лойиҳалар, материаллар ва бошқа ҳужжатларда ерларни ва бошқа ресурсларни радиоактив чиқиндиларнинг зарarli таъсиридан муҳофаза қилиш масалалари қўрилган бўлса, уларнинг ҳолатини ва уларни химоя қилиш бўйича назарда тутилган тадбирлар самарадорлигини баҳолаш бундай экспертиза натижаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Оқорида тилга олинган қоидалар атроф табиий муҳитни, одамларнинг ҳаёти ва соғлиғини химоя қилишда муҳим аҳамият касб этади. Мисол тариқасида “Озик-овқат маҳсулотининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-ҳамда 16-моддаларига эътибор

қаратсак. Ушбу қоидалар мазмунига кўра, ўсимликлардан олинадиган озиқ-овқат хом ашёсини етиштириш чоғида захарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитларни қўлланишга улар токсикология-гигиена экспертизаси ўтказилганидан кейин йўл қўйилади. Одамлар ҳаёти ва соғлиғи учун хавфли бўлган озиқ-овқат маҳсулоти тегишли давлат назорати органларининг қарорига мувофиқ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши керак [2].

Ионлаштирувчи нурланиш манбалари билан боғлиқ равишда амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа турдаги фаолиятнинг барча босқичларида қабул қилинаётган қарорларни баҳолаш жараёнида хавфсизлик мезонларига, қоидаларига амал қилиш, экологик, радиациявий ва санитария нормаларини оғишмай бажариш, сўнгра хавфсизликни асослантирувчи материаллар ва ҳужжатларни мажбурий равишда давлат экспертизасидан ўтказиш ушбу соҳадаги ижтимоий муносабатларни барқарорлаштиришга ҳамда одамларнинг ионлаштирувчи нурланиш манбалари таъсиридан хавотирга тушишлари сабабларини бартараф этишга имкон яратади.

Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги, “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги, “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунларида экологик экспертиза ўтказилиши шартлилиги назарда тутилган. Буларнинг барчаси экологик экспертиза институти, табиий эпидемиологик экспертиза, саноат хавфсизлиги экспертизаси институти тушунчаларининг мазмун-моҳиятини очиб бериш заруратини келтириб чиқаради.

Шу боис қуйидаги тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини тўғри аниглаш учун “экологик хавфсизлик”, “аҳолининг ра-

диациявий хавфсизлиги”, “табiiй эпидемиологик хавфсизлик”, “хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги” тушунчаларининг мазмунини ўзимизга аниқ тасаввур қилишимиз лозим. Уларда экологик экспертизанинг тилга олинган турларининг ҳуқуқий табиати белгилаб берилган. Бу масалада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан 2006 йил 29-июнда қабул қилинган ва Сенат томонидан 2006 йил 25-августда маъқулланган “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги тўғрисида”ги ва шу билан бирга, 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунлар муҳим аҳамият касб этади. Масалан, “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида хавфли ишлаб чиқариш объектлари санаб ўтилган бўлиб, унга кўра, хавфли ишлаб чиқариш объектлари жумласига:

1) портлаш-ёнгин хавфи бўлган муҳитни юзага келтириши мумкин бўлган моддалар; тасдиқланган стандартларга мувофиқ тирик организмга таъсир қилиш даражасига кўра I, II ва III хавфлилик даражаларига (ўта хавфли, юқори даражада хавфли ва ўртача даражада хавфли) мансуб зарарли моддалар; муайян турдаги ташқи таъсир чоғида иссиқлик ажратган ва газлар ҳосил қилган ҳолда ўз-ўзидан жуда тез тарқаладиган кимёвий ўзгарувчан портловчи моддалар; инсон соғлиғи ва атроф-муҳит учун хавфли концентрацияли моддалар мавжуд бўлган ишлаб чиқариш чиқиндилари фойдаланиладиган, ишлаб чиқариладиган, қайта ишланадиган, ҳосил қилинадиган, сақланадиган, ташиладиган, йўқ қилинадиган моддалар;

2) 0,07 мегапаскалдан ортиқ босим остида ёки ишлатиладиган суюқликнинг нормал атмосфера босимидаги қайнаш ҳароратидан ортиқ ҳароратда ишлайдиган ускуналардан фойдаланиладиган объектлар;

3) кўчмас асосга йўнатилган юк қўтариш механизмлари, эскалаторлар, осма йўллар, фуникулёрлардан (тоғ темир йўлларидан) фойдаланиладиган объектлар;

4) қора ва рангли металллар эритмалари ҳамда ушбу эритмалар асосида қотишмалар олинадиган ашёлар;

5) қончилик ишлари, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва бойитиш ишлари, шунингдек, ер ости шароитида иш олиб бориладиган корхоналар ёки уларнинг цехлари, участкалари, майдончалари, шунингдек, бошқа ишлаб чиқариш объектлари қиради.

Айнан ушбу объектлар турлари ва уларнинг ишлаб чиқарилишида тегишли хавфсизлик нормаларига риоя қилиниши ҳамда sanoat хавфсизлигини таъминлаш чоралари кўрилиши лозим. Яъни, хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатишни амалга ошириш учун лойиҳа ҳужжатлари sanoat хавфсизлиги экспертизасининг ижобий хулосаси бўлиши зарур [3].

Хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатиш жараёнида лойиҳа ҳужжатларидан четга чиқишларга йўл қўйилмайди. Хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатишга доир лойиҳа ҳужжатларини ўзгартириш sanoat хавфсизлиги экспертизасидан ўтказилиши керак. Лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиққан ташкилотлар хавфли ишлаб чиқариш объектини қуриш, кенгайтириш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта

жиҳозлаш, консервациялаш ва тугатиш жараёнида белгиланган тартибда муаллифлик назоратини амалга оширади.

Хавфли ишлаб чиқариш объектини фойдаланишга қабул қилиб олиш белгиланган тартибда ўтказилади. Хавфли ишлаб чиқариш объектини фойдаланишга қабул қилиб олиш жараёнида хавфли ишлаб чиқариш объектининг лойиҳа ҳужжатларига мувофиқлиги, ташкилотнинг хавфли ишлаб чиқариш объектдан фойдаланишга ҳамда хавфли ишлаб чиқариш объектида авариянинг кенгайиб кетишига йўл қўймаслик ва унинг оқибатларини тугатиш бўйича ҳаракатларга тайёрлиги текширилади (8-модда) [4].

“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун эса, атроф табиий муҳит муҳофазаси бўйича фаолиятни умумий тарзда ҳуқуқий тартибга солишга ихтисослаштирилган. Мазкур Қонунда айтилишича, “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси ифлосланишдан, бузилишдан, зарарланишдан, ориқлаб кетишдан, вайрон бўлишдан, йўқ бўлиб кетишдан, оқилона фойдаланмасликдан муҳофаза этилиши лозим” (2-модда).

Бундан ташқари, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 99-моддасида табиий объектларидан бири сифатида сувни чиқит ва чиқиндилар билан ифлослантиришдан муҳофаза қилиш лозимлиги хусусидаги қоида назарда тутилган бўлиб, унга кўра, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга қуйидагилар тақиқланади:

-ишлаб чиқариш чиқитлари, маиший ва бошқа хил чиқитлар ҳамда чиқиндиларни сув объектларига ташлаш;

-мойларнинг, ёғочларнинг, кимёвий ва нефть маҳсулотларининг ҳамда бошқа маҳсулотларнинг тўкилиб-сочилиши натижасида сувни булғатиш ва ифлослантириш;

-сув ҳавзаларининг юзи, сув ҳавзаларини қоплаб турган яхлар ва музликларнинг юзаси, sanoat чиқитлари, маиший чиқинди ва бошқа ташландик чиқитлар, шунингдек, ер усти ва ер ости сувларининг сифатини ёмонлаштириб юборадиган нефть ва кимёвий маҳсулотлар билан булғатиш ва ифлослантириш;

-сувларни ўғитлар ва захарли химикатлар билан булғатиш [5].

Мазкур таъқиқлар нафақат сувни ифлослантиришнинг олдини олиш, балки, табиат бойлиги бўлган сувнинг радиоактив ифлосланишидан муҳофаза қилинишига ҳам ҳуқуқий мезон бўлиб хизмат қилади.

Шундай экан, экологик хавфсизлик деганда, “табиий муҳит ва инсон ҳаётий муҳим манфаатларининг ҳўжалик ва бошқа турдаги фаолият натижасида етиши мумкин бўлган таъсирдан, табиий ва техноген характердаги фавқулодда вазиятлар ҳамда уларнинг оқибатларидан ҳимояланганлик ҳолати” англашилади. Ушбу таърифда табиий характердаги ташқи объектлар ажратиб кўрсатилмоқда ҳамда аҳолининг хавфсиз ҳаётий фаолияти омили сифатида уларнинг тегишли сифатга эга бўлиши талаб этилмоқда.

Ушбу нуқтаи назардан хулоса тарикасида бевосита экологик экспертизанинг мавжуд амалдаги қонун ҳужжатлари билан белгиланган мезонларини ва уни ўтказиш усулларини айна бугунги кундаги соҳага энг сўнгги замонавий ахборот коммуникация технологияларини татбиқ қилиш зарурати туфайли янада такомиллаштириш ва мазкур ҳолатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши асосларини мавжуд соҳа қонун ҳужжатларида акс эттириш мақсадга мувофиқ саналади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000, 5-6-сон, 144-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, 9-сон, 239-модда.
3. Нурматов М.М. Экологик экспертиза тўғрисидаги қонунни такомиллаштиришнинг айрим масалалари. / “Қонунчилик ҳужжатларини экспертиза қилиш муаммолари” мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2005. 173-178-б.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 39-сон, 386-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993, 5-сон, 221-модда.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада радиациявий хавфсизликни таъминлаш соҳасида экологик экспертизанинг хусусиятлари ўрганилади. Мақола, шунингдек, радиациявий хавфсизликни таъминлаш бўйича экологик экспертизани ўтказиш тартиби ва усулларига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются особенности экологической экспертизы в сфере радиационной безопасности. В ней говорится о порядке проведения и методах экспертизы в сфере экологической экспертизы.

SUMMARY

In the article features of environmental assessment in the sphere of radiation safety are studied. The article is devoted to the order of carrying out and methods of assessment in the sphere of environmental assessment.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПРИ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЯХ

Б.М.Дальжанов – кандидат медицинских наук

Бюро судебно-медицинской экспертизы имени П.Суюнова Министерства здравоохранения Республики Каракалпакстан

М.К.Султанов – ассистент преподаватель

З.Б.Еримбетова – ассистент преподаватель

Г.С.Бекжанова – старший преподаватель

Нукусский филиал Ташкентского педиатрического медицинского института

Таянч сўзлар: суд тиббиёти, суд-тиббиёти экспертизаси, травматизм, транспорт травмаси, йўл ҳаракати ҳодисалари, автотравма, мототравма.

Ключевые слова: судебная медицина, судебно-медицинская экспертиза, травматизм, транспортная травма, ДТП, автотравма, мототравма.

Key words: forensic medicine, forensic-medical examination, traumatism, traffic injury, RTA, autotrauma, mototrauma.

Рост количества травм, большие потери производительных сил и материальных средств, расходуемых на предупреждение травматизма, лечение и реабилитацию пострадавших, а также на выплату пособий, - всё это придает транспортному травматизму характер социального явления особой значимости [5,7].

Дорожно-транспортные происшествия (ДТП) на улицах и дорогах за исторически короткий срок стали основной причиной ранений и гибели большого числа людей, а следовательно, и предметом особой озабоченности общества [6].

Большая часть дорожно-транспортных происшествий вызывается автомобильным транспортом. При всем том большом значении, которое имеет автомобилизация, нельзя не учитывать её негативные последствия и проблемы, которые она породила, в частности увеличивающуюся угрозу гибели и увечья людей [2,3].

В настоящее время автомобильный транспорт самый массовый, но и самый опасный. Число погибших, отнесённых в 1 млрд. пассажиров - километров, составляет: для автомобильного транспорта - 16 человек, воздушного - 8,5, железно - дорожного - 1,2 человека. Дорожно - транспортный травматизм превратился в тяжелую «эпидемию», он прочно занимает первое место среди причин насильственной смерти [7]. Поэтому проблема дорожно-транспортного травматизма и его расследования приобрели сегодня общесударственное значение.

В нашей стране дорожно-транспортный травматизм довольно высок и пока не имеет тенденции к стабилизации. Следствием увеличения количества погибших и пострадавших при ДТП явилось резкое возрастание в последние годы числа судебно-медицинских экспертиз [1].

Среди отдельных видов транспортной травмы преобладает автомобильная травма, вдвое реже наблюдается железнодорожная, ещё реже - мотоциклетная, тракторная, авиационная и другие виды. Судебно - медицинская экспертиза транспортной травмы по-прежнему остаётся одной из наиболее актуальных и сложных проблем теории и практики судебной медицины [4].

Возросшие требования правоохранительных органов к судебно - медицинской экспертизе вообще и при транспортной травме в частности определяют необходимость улучшить научно-методический уровень и качество судебно-медицинских экспертиз. Совершенствование экспертной практики всецело зависит от результатов научных исследований по этой проблеме, также от достижений теории и практики судебной медицины в целом. Поэтому всестороннее изучение и разработка научной проблематики, связанной с транспортным травматизмом, и внедрение в экспертную практику результатов исследований являются первостепенной задачей работников кафедр судебной медицины и бюро судебно-медицинской экспертизы.

В нашей стране отдельные виды транспортной травмы подвергнуты достаточно всестороннему и комплексному изучению. Особенно успешно и плодотворно вопросы транспортной травмы изучались и разрабатывались за последние 15-20 лет. В это время по результатам научных исследований кроме множества опубликованных статей в периодической печати, защищено много диссертаций и издано монографий и научно-популярных брошюр. Среди отдельных видов транспортной травмы наиболее полно освещена автомобильная травма, что совершенно оправданно, так как её значение сегодня особенно велико.

Анализ научных работ, посвящённых изучению отдельных видов транспортной травмы, свидетельствует о стремлении исследователей прежде всего: совершенствовать морфологическую диагностику этапов и видов транспортной травмы, выработать новые экспертные критерии, расширить исследования направленные на разработку и совершенствование методов диагностики исследования и на комплексное их применение.

В научных исследованиях определялись два направления: одно - объективизация морфологических критериев для экспертных суждений и выводов: второе - использование методов лабораторной диагностики в процессе экспертизы живых лиц, трупов и вещественных доказательств.

Перспективными вопросами научных исследований по дальнейшему изучению транспортной травмы, с нашей точки зрения, являются следующие. Это прежде всего изучение и научное обоснование отдельных частных вопросов при отдельных видах транспортной травмы с учетом вида транспорта, его конструкция и др., а именно - механогенеза, морфологических особенностей отдельных повреждений и их комплексов, в частности, информативности, диагностической значимости.

Следует продолжить работу по созданию автоматизированной системы диагностики с использованием математического аппарата теории вероятности для таких видов автомобильной травмы, как травмы от столкновения автомобиля с человеком, травмы от переезда тела колесом автомобиля, а также для всех без исключения видов железнодорожной, мотоциклетной, тракторной и других видов транспортной травмы. Внедрение в экспертную практику этой системы позволит, и доказательства тому уже есть, ещё в большей степени объективизировать выводы эксперта по установлению видов и механизмов транспортной травмы и подыять на качественно новую ступень дифференцированную диагностику как разных видов транспортной травмы между собой, так и от других травм.

Заслуживают внимания комплексные исследования с целью установления связи и взаимообусловленности механизма и характер повреждения на одежде, теле и транспортном средстве в зависимости от вида транспортного происшествия и особенности дорожной обстановки. Положительные результаты этих исследований облегчают решение задач, ставившихся перед экспертизой правоохранительными органами.

Научные достижения в области изучения транспортной травмы касаются главным образом взрослых лиц, в то время как работ по изучению механизма транспортной травмы и особенностей повреждений у детей очень мало. Между тем у детей в силу анатомо-физиологических особенностей строения их организма повреждения, возникающие при транспортных происшествиях, имеют ряд особенностей, отличающих их от повреждений у взрослых лиц. Поэтому изучение их обязательно и актуально.

Представляется целесообразным и необходимым научная разработка вопросов судебно-медицинской экспертизы определения состояния здоровья водителей, пешеходов и пассажиров, участников дорожно-транспортного происшествия, решение которых позволит работникам правоохранительных органов объективно определять степень их вины.

Нуждается в изучении по судебно-медицинским материалам вопрос о влиянии организации скорой медицинской помощи пострадавшим при дорожно-транспортных происшествиях на снижение тяжести последствий полученных ими травм. Статистика показывает, что соотношение числа погибших к числу пострадавших при ДТП в нашей стране составляет 1:6. Это неутешительный показатель, он значительно хуже, чем в других странах. Подобное изучение будет способствовать установлению того, насколько своевременно, квалифицированно и эффективно оказывается скорая медицинская помощь пострадавшим на месте происшествия и при транспортировке, а также мероприятий по ее совершенствованию и улучшению. В этом же плане целесообразно изучать по судебно-медицинским материалам уровень диагностики и лечения пострадавших при ДТП в лечебных учреждениях, особенности течения политравмы врачебные ошибки при ведении таких больных, а также причины их смерти в стационарах.

Необходимо уточнить существующие и разработать новые дифференциально-диагностические признаки по установлению прижизненности и посмертности повреждений мягких тканей, внутренних органов и особенно костей, равно как и вопросы по определению давности повреждений. По этим вопросам имеется ряд исследований, однако их результаты по многим причинам пока ещё недостаточно пригодны для практического использования.

Требуют совершенствования существующие традиционные методы исследования. Нужно разрабатывать новые специфические высокоэффективные, общедоступные и дешёвые экспресс-методики с целью повышения качества проводимых экспертиз и сокращения их сроков.

Многое предстоит сделать для сокращения разрыва между научными разработками по отдельным вопросам экспертизы транспортной травмы и внедрения их результатов в практику. Существующая система внедрения не оправдала себя, и в этом вопросе нужно навести должный порядок. Представляется, что внедрение научных разработок в экспертную практику должен взять на себя научный совет по судебной медицине.

Следует приступить к разработке методических материалов по линии Главного бюро судебно-медицинской экспертизы Министерства здравоохранения Республики Узбекистан о производстве судебно-медицинской экспертизы в случаях транспортной травмы, а также рекомендаций по использованию специалистов в области судебной медицины на предварительном следствии, в частности, при осмотре места дорожно-транспортного происшествия и при производстве следственного эксперимента.

Нуждается в совершенствовании статистический учёт судебно-медицинского материала вообще и по транспортному травматизму в частности, как в

методическом, так и организационном аспекте. Заслуживает обсуждения вопрос о введении для всех судебно-медицинских учреждений единой статистической формы с расширенной программой. Опираясь на научно обоснованный анализ статистических судебно-медицинских данных с применением вычислительной техники, можно будет подойти к прогнозированию транспортного травматизма, к выработке и осуществлению системы профилактических мероприятий, что сегодня, помня о тех огромных потерях, которые несет страна в людях и материально в результате ДТП, имеет общегосударственное значение.

Для повышения эффективности научных исследований в области транспортной травмы, а также активизации научной деятельности, большое значение имеет хорошо налаженный учёт научной проблематики в научном совете по судебной медицине, обмен информацией между научным советом с одной стороны, кафедрами и практическими экспертными учреждениями - с другой стороны, а также координация научно-исследовательской работы в этой области в целом по Республике.

Важным звеном работы по повышению качества судебно-медицинских экспертиз транспортной травмы является научно-методическое руководство и контроль за деятельностью судебно-медицинских экспертов со стороны начальников и заведующих отделами бюро судебно-медицинской экспертизы всех уровней. К сожалению, уровень руководства и контроля ещё далек от желаемого.

Таким образом, положительные результаты научных исследований в области дальнейшего изучения транспортного травматизма могут быть достигнуты только в случае, если они будут проводиться целенаправленно, комплексно, на основе передовых достижений науки и техники, совместными усилиями судебных медиков, врачей-клиницистов и других специалистов.

Литература

1. Дальжанов Б.М., Искандаров А.И., Кулдашев Д.Р. К вопросу об источниках ошибок при изучении автомобильной травмы. // Материалы VII съезда травматологов - ортопедов Узбекистана. - Ташкент: 2008.
2. Искандаров А.И., Кулдашев Д.Р. Судебно-медицинская оценка повреждений грудной клетки водителей при различных типах ДТП. // II Международный Конгресс травматологов-ортопедов России. - М.: 2011.
3. Кулдашев Д.Р., Кузиев О.Ж., Тошбоев С.М. Судебно-медицинские возможности в предупреждении ДТП. // Материалы VII съезда травматологов - ортопедов Узбекистана. -Ташкент: 2008.
4. Кулдашев Д.Р., Тураходжаев А.Х. Особенности сочетанных травм, возникших в результате дорожно-транспортных происшествий. // Материалы научно-практической конференции ТашПМИ. - Ташкент: 2012.

5. Лобан И.Е., Матышев А.А., Шотылчанский Л.С., Газов В.Ф. Установление механизмов повреждений, причинённых легковыми и специальными автомобилями // Актуальные вопросы экспертизы механических повреждений. -М.: 1990.
6. Тагаев Н.Н. Морфология и механизмы травмы у водителей, погибших при падении с мотоциклов. // Актуальные вопросы экспертизы механических повреждений. 2003.
7. Швеце А.И. О различиях образования повреждений у водителя при ДТП в зависимости от типа автомашины. // Актуальные вопросы экспертизы механических повреждений. Сборник научных трудов. -М.: 1999.
8. Хошимов Б.Л. Особенности черепно-мозговых и скелетных травм, возникших в результате ДТП. // II-Международный Конгресс травматологов - ортопедов России. -М.: 2011.

РЕЗЮМЕ

Маколада суд-тиббий травматологиянинг перспектив йўналиши, транспортдан жароҳатланишнинг ўзига хос механизми, морфологик хусусиятлари ҳамда транспорт турига қараб диагностик баҳолаш масалалари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся перспективные направления судебно-медицинской травматологии, характерные механизмы транспортной травмы, морфологические особенности и вопросы диагностических критериев в зависимости от вида транспорта.

SUMMARY

The article presents the promising area of forensic-medical traumatology, specific mechanisms of transport injury, morphologic features and questions of diagnostic criterias in accordance with the type of transport.

УЎТ: 631.153.46:331.45

СУВ ХЎЖАЛИГИ ОБЪЕКТЛАРИДА БАХТСИЗ ХОДИСАЛАР ЮЗАГА КЕЛИШИННИНГ ИЕРАРХИК БОСҚИЧЛАРИ

Э.И.Ибрагимов – катта ўқитувчи

С.Газиначарова - доцент

Тошкент ирригация ва мелiorация институти

У.Сададдинов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: муҳит омиллари, техник қурилмалар, “Инсон – машина – ишлаб чиқариш муҳити” тизими, хавфсизлик даражаси, тизимлар назарияси, иерархик схемаси, бахтсиз ходисалар, фаолият хавфсизлиги ҳолати, таъминланганлик ҳолати, хавфли ҳолат, жароҳат олиш ҳолати.

Ключевые слова: климатические факторы, технические сооружения, система «Человек – машина - производственная атмосфера», степень безопасности, теория систем, иерархическая схема, несчастный случай, состояние безопасности деятельности, опасная ситуация, случаи получения травм.

Key words: climatic factors, technical buildings the system “Man-machine-industrial atmosphere”, degree of safety, theory of systems, hierarchical scheme, accident, safety condition of activity, dangerous situation, the case of getting injury.

Файласуфларнинг фикрича, инсонга нисбатан берилиши керак бўлган энг тўғри таъриф бу “Homo sapiens”, яъни “фикрловчи инсон” эмас, балки “Homo agens”дир, яъни ҳаракат қилувчи ёки фаолият кўрсатувчи инсондир. Бу билан инсоннинг ишлаб чиқариш муҳитида амалга оширадиган ҳам ижобий, ҳам салбий, тўғрироғи, хавфли хатти-ҳаракатларига урғу берилади. Чунки, инсоннинг ишлаб

чиқаришдаги хавфли хатти-ҳаракатлари натижасида бахтсиз ходисалар, фалокатлар, ёнғинлар, портлашлар ва бошқа кўнгилсиз ҳолатлар содир бўлади.

Меҳнат жараёнини амалга ошириш давомида инсон муҳит омиллари ва турли техник қурилмалар кўрсаткичларидан иборат мажмуа таъсири остида фаолият олиб боради. Бунда “инсон – машина – ишлаб чиқариш

мухити” (И-М-ИчМ) деб номланувчи, учта элементдан ташкил топган тизим ҳосил бўлади. Бизни “И-М-ИчМ” тизими структурасида инсон учун фаолият хавфсизлигини таъминлашнинг масала ва муаммолари қизиқтиради.

Бу тизимдаги умумий хавфсизлик ҳолати уни ташкил қилувчи ҳар бир элементнинг кўрсаткичларига ва мақбул ишлашига, элементлар ўртасидаги ўзаро мақбул боғланиш ва таъсирларга боғлиқ бўлади. Ҳар бир элементнинг мақбул ишлаши эса ўз навбатида бошқа бир қатор омиллар мажмуасига боғлиқ бўлади. Инсон учун ишлаб чиқариш мухитининг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-экологик кўрсаткичлари асосий бўлса, машиналар учун физик-кимёвий кўрсаткичлар катта аҳамиятга эга. Фаолият хавфсизлиги нуктаи назардан асосий масала тизимнинг инсон учун хавфсиз ишлаши ҳолатидир.

Тизимдаги хавфсизлик даражасига таъсир қилувчи омилларнинг, ҳамда тизим элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар ва ўзаро таъсирларнинг кўп сонлилиги тизимда хавфсизлиқни талаб даражасида шакллантиришнинг муаммо ва масалаларини келтириб чиқаради. Юқорида келтирилган ҳолат тизимни жуда катта даражадаги ноаниқликка эга тизим сифатида характерлайди, яъни тизим жуда кўп ҳолатда бўлиши мумкин. Тизимлар назариясидан маълумки, тизим ноаниқлигини характерловчи ҳолатларнинг максимал сони H куйидаги ифода билан аниқланади:

$$H = 2^v, \quad (1)$$

бу ерда v – тизимдаги ўзаро боғлиқликларнинг максимал сони.

Тизимдаги ўзаро боғлиқликларнинг максимал сони куйидаги ифода бўйича аниқланади:

$$v = n(n-1), \quad (2)$$

бу ерда n – тизимдаги омиллар сони.

Масалан, $n=2$ бўлганда $H=4$ бўлади, $n=3$ бўлганда эса $H=64$ бўлади, $n=4$ бўлганда $H=4046$ бўлади ва ҳоказо. Демак, омиллар сонининг ошиши билан жуда катта даражада ҳолатлар сони ошади, яъни тизим ҳолатининг ноаниқлиги ошиб боради.

Тизимдаги боғлиқликлар ёки ўзаро таъсирларнинг факат биттаси бузилса ҳам бахтсиз ҳодисаларга олиб келувчи хавфли ҳолатлар юзага келиши бошланади. Бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш учун тизимнинг ишлашини уни ташкил қилувчи алоҳида элементлар кўрсаткичлари бўйича юқори даражада таъминлаш керак. Лекин, ишлаб чиқаришда ишлаш вақтида юзага келадиган турли омиллар, масалан, чанг, титраш, шовқин, иқлим параметрлари, техник ва технологик бузилишлар, инсон омили ва бошқалар таъсири натижасида содир бўладиган ҳодисалар тизимнинг бузилишларига олиб келади, яъни, тизимнинг ҳар бир элементи учун салбий оқибатлар юзага келиши мумкин. Масалан, инсон учун тизим юзага келтирадиган салбий оқибат унинг томонидан олинadиган жароҳатланиш (баъзи ҳолатларда эса содир бўладиган ўлим ҳодисаси) шаклида, машина учун эса авария ҳолатида бузилишлар шаклида, мухит учун эса унинг параметрларининг ўзгариши шаклида юзага чиқиши мумкин.

“И-М-ИчМ” тизимига кирувчи элементларнинг ўзаро боғланиши ва ўзаро таъсирининг турли тўпламларида бахтсиз ҳодисаларни юзага келтирувчи хавфли ҳолатларни аниқлаш фаолият хавфсизлигини таъминлашнинг асосий вазибаларидан биттасидир. Объектда содир бўлиши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларнинг дастлабки сабабини аниқлаш, уларнинг олдини олиш мақсадида тадбирларни тўғри режалаштириш ва амалга ошириш имконини беради.

Куйидаги расмда “И-М-ИчМ” тизимини ташкил қилувчи элементларга боғлиқ равишда объектда бахтсиз ҳодиса содир бўлиш хавфи туғилиши ва ривожланишининг умумий иерархик схемаси келтирилган. Унда бахтсиз ҳодисалар 6 босқичли жараён ва омиллардан иборат боғланишлар ва таъсирларнинг занжирсимон кўринишидаги оқибатидан иборатлиги кўрсатилган.

Биринчи босқич объектдаги фаолият хавфсизлиги ҳолати ҳисобланади ва бу ҳолатни куйидаги омил ва жараёнлар шакллантиради:

1.1. Ишлаб чиқариш бино ва хоналари, машина ва механизмлар, жиҳозлар ва ускуналарнинг конструктив кўрсаткичлари.

1.2. Ишлаб чиқаришни ва фаолият хавфсизлиги бўйича ишларнинг ташкил қилинганлик даражаси; фаолият

хавфсизлиги қоидаларига амал қилишни назорат қилиш даражаси.

1.3. Хўжалик юритишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатлари.

1.4. Машина ва механизмларни, қурилма ва ускуналарни ишлатишнинг табиий-иқлимий шароити кўрсаткичлари.

Иккинчи босқич объектдаги иш ўринларида фаолият хавфсизлигининг таъминланганлик ҳолати ҳисобланади ва бу ҳолатни куйидаги омил ва жараёнлар шакллантиради:

2.1. Ишлаб чиқариш бино ва хоналари, иншоотлари, машина ва механизмлар, ускуна ва жиҳозларнинг техник ҳолати.

2.2. Машина ва механизмларнинг эргономик кўрсаткичлари.

2.3. Атроф-мухит ҳолати.

2.4. Меҳнат предмети(маҳсули)нинг ҳолати.

2.5. Иш жараёнининг ташкил қилинганлиги ҳолати (тизим элементларининг ўзаро таъсир қилиш жараёни).

2.6. Инсон ҳолати: ўқитилганлиги, касбий тайёргарлиги, уқуви, рухий-физиологик ҳолати, интизомлиги.

Учинчи босқич тизимнинг хавфли ҳолати ҳисобланади ва бу ҳолатни куйидаги омил ва жараёнлар шакллантиради:

3.1. Машина ва механизмлар, асбоблар-ускуналар ва жиҳозлар элементлари ишончилигининг пастлиги.

3.2. Тизим элементларининг ўзаро таъсир жараёни кўрсаткичлари (фаолият хавфсизлигини шакллантирувчи).

3.3. Инсон меҳнатининг катта куч талаб қилиши, ноқулай (хавфли) гавда ҳолати, ишнинг монотонлиги, ишлаш ва дам олишнинг ўрнатилган тартиби.

3.4. Хавфсизлик қоидаларига амал қилиб ишлаш ва техника хавфсизлиги талаблари ва қоидаларининг бузилиши.

3.5. Хизмат кўрсатувчи ходимлар ҳолати (жинси, ёши, иш стажы, маданияти даражаси, шахсий хусусиятлари, соғлиғи, қоникарсиз рухий-физиологик ҳолати, ўтмишда олинган жароҳат, мастлик, инсоннинг стресс ҳолати ва бошқа).

Тўртинчи босқич тизим элементлари кўрсаткичларнинг тасодифий ўзгаришлари ҳолатидир ва бу ҳолатни куйидаги омил ва жараёнлар шакллантиради:

4.1. Машиналар кўрсаткичларининг тасодифий ўзгаришлари.

4.2. Атроф-мухит кўрсаткичларининг тасодифий ўзгаришлари.

4.3. Меҳнат предмети (маҳсули) кўрсаткичларининг тасодифий ўзгаришлари.

4.4. Машиналар, жараёнларни бошқаришда йўл қўйилган хатоликлар.

4.5. Ҳаракат координациясида йўл қўйилган хатоликлар.

Бешинчи босқич жароҳат олиш ҳолати ҳисобланади ва бу ҳолатни куйидаги омил ва жараёнлар шакллантиради:

5.1. Машина ёки унинг қисмлари томонидан инсонни ёки унинг гавдаси қисмларини ихтиёрсиз, мажбурий ҳаракатга келтириш.

5.2. Машиналар, механизмлар, қурилмалар ва асбоблар ёки улар қисмларининг назоратдан, бошқарувдан чиқиб кетган ҳолда ҳаракат қилиши.

5.3. Инсоннинг ички энергияси ҳисобига инсон гавдасининг ёки унинг қисмларининг назоратсиз ҳаракат қилиши.

5.4. Меҳнат предметининг (маҳсулининг) тасодифан назоратсиз ҳаракат қилиши.

Олтинчи босқич жароҳат олиш ҳолатлари ҳисобланади, бу жараён куйидагича юзага келади:

6.1. Инсон гавдасининг ҳаракат инерцияси ҳисобига йиқилиши ва зарба натижасида жароҳатланиши.

Расм. “И-М-ИчМ” тизимида бахтсиз ҳодиса (жароҳатланиш) содир бўлишининг сабаблари юзага келиши

ва ривожланишининг иерархик структураси (белгиланиш матнда).

6.2. Машина ва механизмлардан жароҳатланиш – босиб кетиш, эзиш, зарба.

6.3. Машина ва механизмларнинг ҳаракатдаги қисмлари (қисм, узел, ишчи органлар энергияси) таъсирида жароҳатланиш.

6.4. Инсоннинг ички энергияси ҳисобига жароҳатланиши – асбоблар чиқиб кетганда, эшик ва люклар орқали ўтаётганда.

6.5. Меҳнат маҳсулининг механик, электр, иссиқлик, радиациявий ва бошқа турдаги энергияси таъсирида жароҳатланиш.

Адабиётлар

1. Ibragimov E.I. va boshq. “Mehnat muhofazasi maxsus kursi”. Darslik. –T.: TIMI bosmaxonasi, 2015. 537- b.

2. <http://www.hse.ru> - сайт «Охрана труда. Промышленная и пожарная безопасность. Предупреждение чрезвычайных ситуаций».

Ушбу мақолада “Инсон – машина – ишлаб чиқариш муҳити” тизимини ташкил қилувчи элементларга боғлиқ равишда объектда бахтсиз ҳодиса содир бўлиш хавфи туғилиши ва ривожланишининг умумий иерархик схемаси ҳамда тизимда жароҳатланиш содир бўладиган ҳолатлар шаклланишининг табиатини очиқ бериш, хавфли ҳолатлар юзага келишини рағбатлантирувчи ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва боғланишларни аниқлаш, шунингдек, хавфсиз меҳнат шароитларини башорат қилиш ва яратиш ҳақидаги хулосалар баён қилинган.

В статье речь идёт об опасности появления несчастных случаев на объектах связанных с составляющими элементами системы «Человек-машина - производственная атмосфера» и развитии общей иерархической схемы. В статье также говорится о раскрытии природы формирования в системе случаев травм, определения взаимосвязи между способствующими случаями появления опасных ситуаций. Излагаются выводы о прогнозировании и создании безопасных условий труда.

The article deals with the appearance of dangerous accidents in objects connected with arranging elements of the system “Man-machine-industrial atmosphere” and developing the general hierarchical scheme. The author of the article also describes the disclosure of nature forming in case of getting injury, defining correlation between further cases of appearance of dangerous situation. In conclusion there are the results about prediction and creation of safe conditions of labour.

SUMMARY

Fizika. Matematika. Informatika

FORMULALARNI HOSIL QILISHNING BA’ZI-BIR USULLARI HAQIDA

M.Aminov – fizika-matematika fanlari nomzodi

T.Utemuratov – assistent o’qituvchi

A.Qidirmiyazov – assistent o’qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: matematik induksiya metodi, noaniq koeffitsientlar metodi, formula, o’xshashlik.

Ключевые слова: метод математической индукции, метод неопределённых коэффициентов, формула, тождество.

Key words: the method of mathematical induction, the method of unknown coefficients, formula, identity.

Oliy matematika kursida formulalarni isbotlashning matematik induksiya metodiga katta o’rin ajratilib, bu formulalar qayerdan kelib chiqqanligiga unchalik e’tibor ham qilinmaydi.

Masalan,

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + n^2 = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \quad (1)$$

formulasi to’g’riligini oldin matematik induksiya metodi bilan isbotlaymiz.

Isboti. Oldin induksiya asosini tekshiramiz:

$n=1$ da

$$1^2 = \frac{1(1+1)(2+1)}{6} = \frac{6}{6} = 1$$

$n=2$ da

$$1^2 + 2^2 = \frac{2 \cdot 3 \cdot 5}{6} = 5$$

ya’ni n -ning boshlang’ich qiymatlarida (1) formula to’g’ri ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Endi $n = k$ da

$$1^2 + 2^2 + \dots + k^2 = \frac{k(k+1)(2k+1)}{6}$$

formulasi to’g’ri deb faraz qilib, $n = k+1$ da

$$1^2 + 2^2 + \dots + k^2 + (k+1)^2 = \frac{(k+1)(k+2)(2k+3)}{6}$$

ekanligini ko’rsatamiz.

Haqiqatan

ham,

$$\begin{aligned} 1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + k^2 + (k+1)^2 &= \frac{k(k+1)(2k+1)}{6} + \\ + (k+1)^2 &= \frac{(k+1)(2k^2+k+6(k+1))}{6} = \\ &= \frac{(k+1)(2k^2+7k+6)}{6} = \frac{(k+1)(k+2)(2k+3)}{6} \end{aligned}$$

Хулоса: Юқорида келтирилган “И–М–ИчМ” тизимида бахтсиз ҳодисалар (жароҳатланиш) сабаблари туғилиши ва ривожланишининг ишлаб чиқилган схемаси куйидаги имкониятларни юзага келтиради:

- тизимда жароҳатланиш содир бўладиган ҳолатлар шаклланишининг табиатини очиқ беради;
- хавфли ҳолатлар юзага келишини рағбатлантирувчи ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва боғланишларни аниқлашга ёрдам беради;
- хавфсиз меҳнат шароитларини башорат қилиш ва яратиш воситаси сифатида хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

chunki

$$2k^2 + 7k + 6 = (k+2)(k+\frac{3}{2}) = \frac{(k+2)(2k+3)}{2}$$

Demak, matematik induksiya metodi asosida (1) formula ix-tiyoriy natural n soni uchun to’g’ri degan xulosaga kelamiz.

Ko’pincha bu yerda talabalarda tabiiy ravishda quyidagi savol tug’iladi:

(2) tenglikning o’ng tomoni qayerdan olingan?

Biz bu yerda shunday formulalarni hosil qilishning bir usulini keltiramiz. Bu usul noaniq koeffitsientlar metodi deb yuritilib, u quyidagilardan iborat.

Faraz qilaylik,

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + n^2 = An^3 + Bn^2 + Cn \quad (2)$$

bo’lsin. U holda n ning boshlang’ich qiymatlarini (2) tenglikga qo’yib, ushbu sistemaga ega bo’lamiz:

$$\begin{cases} 1 = A + B + C, \\ 5 = 8A + 4B + 2C, \\ 14 = 27A + 9B + 3C. \end{cases}$$

Bu sistemani Gauss usuli bilan yechamiz:

$$\begin{cases} A + B + C = 1, \\ 8A + 4B + 2C = 5, \\ 27A + 9B + 3C = 14. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} A+B+C=1, \\ 4B+6C=3, \\ 18B=24C=13. \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} A = 1 - B - C, \\ 4A + 6C = 3, \\ 2B = 1. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} A=1-B-C=\frac{2}{6}, \\ C=\frac{1}{2}-\frac{2}{3}B=\frac{1}{6}, \\ B=\frac{1}{2}. \end{cases} \Leftrightarrow$$

ya'ni

$$1^2 + 2^2 + \dots + n^2 = \frac{2}{6}n^3 + \frac{1}{6}n^2 + \frac{1}{6}n = \frac{2n^3 + 3n^2 + n}{6} = \frac{n(2n^2 + 3n + 1)}{6} = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$$

Talabalarga bu usulni yaxshi o'zlashtirishlari uchun quyidagi formulalarni keltirib chiqarishni tavsiya qilishimiz mumkin:

$$1^3 + 2^3 + \dots + n^3 = \frac{n^2(n+1)^2}{4} \quad (3)$$

$$(a+b)^n = a^n + na^{n-1}b + \frac{n(n-1)}{2}a^{n-2}b^2 + \dots + \frac{n(n-1)\dots(n-k+1)}{k!}a^{n-k}b^k + \dots + nab^{n-1} + b^n \quad (4)$$

Masalan, (4) formulaning kelib chiqishini ko'rsatamiz.

Buning uchun

$$f(x) = (a+x)^n$$

funksiyaning n -chi darajali ko'phad ekanini e'tiborga olamiz, ya'ni

$$(a+x)^n = A_0 = A_1 \cdot x + A_2 \cdot x^2 + \dots + A_n \cdot x^n \quad (5)$$

Demak, $x=0$ da $A_0 = a^n$.

(5) ayniyat bo'lgani uchun uning ikkala tomonidan hosila olib topamiz:

$$n \cdot (a+x)^{n-1} = A_1 + 2A_2 \cdot x + \dots + n \cdot A_n \cdot x^{n-1} \quad (6)$$

Bu yerda $x=0$ deb, $A_1 = n \cdot a^{n-1}$ ga ega bo'lamiz.

(6) ayniyatning ikkala tomonidan hosila olib topamiz:

$$n \cdot (n-1) \cdot (a+x)^{n-2} = 2 \cdot A_2 + \dots + k \cdot (k-1) \cdot A_k \cdot x^{k-2} + \dots + n \cdot (n-k) \cdot A_n \cdot x^{n-2}$$

Bu yerda $x=0$ deb $n \cdot (n-1) \cdot a^{n-2} = 2 \cdot A_2$, ya'ni

$$A_2 = \frac{n \cdot (n-1)}{2} \cdot a^{n-2}$$

ekanini topamiz.

Bu jarayonni davom qilib, k -qadamda ushbuga ega bo'lamiz:

$$n(n-1)\dots(n-k+1)(a+x)^{n-k} = k!A_k + \dots = n(n-1)\dots(n-k+1)A_n x^{n-k}$$

Bu yerda $x=0$ deb,

$$A_k = \frac{n(n-1)\dots(n-k+1)}{k!} a^{n-k}$$

ekanligini topamiz.

n qadamdan keyin ushbuga ega bo'lamiz:

$$n! = n!A_n$$

Demak, $A_n = 1$.

A_k koeffitsientlarining topilgan qiymatlarini (5) tenglikga

qo'yib hamda $x=b$ deb (4) formulani hosil qilamiz.

Endi

$$S_3(n) = 1^3 + 2^3 + 3^3 + 4^3 + \dots + n^3 \text{ yig'indini topish usul-}$$

larini ko'rib chiqaylik.

Oldin yig'indining n -ning har xil qiymatlarida qanday o'zgarishini kuzatib, unda qonuniyat bor yoki yo'qligini aniqlaymiz:

$$n=1 \text{ da } S_3(1) = 1^3 = 1,$$

$$n=2 \text{ da } S_3(2) = 1^3 + 2^3 = 1 + 8 = 9,$$

$$n=3 \text{ da } S_3(3) = 1^3 + 2^3 + 3^3 = 9 + 27 = 36,$$

$$n=4 \text{ da } S_3(4) = 1^3 + 2^3 + 3^3 + 4^3 = 36 + 64 = 100$$

Etiborga o'lamiz:

$$S_3(1) = 1^2 = \left(\frac{1 \cdot 2}{2}\right)^2$$

$$S_3(2) = 9 = 3^2 = \left(\frac{2 \cdot 3}{2}\right)^2$$

$$S_3(3) = 36 = 6^2 = \left(\frac{3 \cdot 4}{2}\right)^2$$

$$S_3(4) = 100 = 10^2 = \left(\frac{4 \cdot 5}{2}\right)^2$$

$$S_3(n) = \left(\frac{n(n+1)}{2}\right)^2 = \left(\frac{n^2(n+1)}{4}\right)^2$$

y'ani

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + n^3 = \frac{n^2(n+1)^2}{4} \quad (7)$$

formulasini hosil qilamiz.

Hosil bo'lgan formulaning to'g'riligini oldin matematik induksiya metodi yordamida isbotlaymiz.

Isbot. Induksiya asosining to'g'riligiga yuqorida ishonch hosil qilgandik. Shuning uchun (7) tenglik $n=k$ da to'g'ri bo'lsin, ya'ni

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + k^3 = \frac{k^2(k+1)^2}{4}$$

U holda $n=k+1$ da quyidagiga ega bo'lamiz:

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + k^3 + (k+1)^3 = \frac{k^2(k+1)^2}{4} + (k+1)^2 = \frac{(k+1)^2(k^2 + 4k + 4)}{4} = \frac{(k+1)^2(k+2)^2}{4}$$

ya'ni

$$1^3 + 2^3 + \dots + (k+1)^3 = \frac{(k+1)^2(k+2)^2}{4}$$

Shuni isbotlash talab qilingandi.

Endi (7) formulani noaniq koeffitsientlar metodi yordamida keltirib chiqaramiz.

Haqiqatdan ham

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + n^3 = An^4 + Bn^3 + Cn^2$$

deb faraz qilaylik.

U holda

$$n=1 \text{ da } 1=A+B+C,$$

$$n=2 \text{ da } 9=16A+8B+4C.$$

$$n=3 \text{ da } 36=81A+27B+9C.$$

Shunday qilib, noaniq A , B va C koeffitsientlarini aniqlash uchun ushbu sistemaga ega bo'lamiz:

$$\begin{cases} A+B+C=1 \\ 16A+8B+4C=9 \\ 81A+24B+9C=36 \end{cases}$$

Bu sistemani noma'lumlarni ketma-ket yo'qotish, ya'ni Gauss metodi bilan yechamiz:

$$\begin{cases} A+B+C=1 & (1) \\ 16A+8B+4C=9 & (2) \\ 81A+24B+9C=36 & (3) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (1) \\ (1) \cdot 16 - (2) \\ (1) \cdot 81 - (3) \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} A+B+C=1 \\ 8B+12C=7 \\ 54B+72C=36 \end{cases}$$

$$\begin{cases} (1) \\ (2) \Leftrightarrow (1) \cdot 6 + (2) \\ (3) \Leftrightarrow (2) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} A=1-B-C \\ 6B=3 \\ 8B+12C=7 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} A=1-B-C \\ B=\frac{1}{2} \\ 12C=7-4=3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} A=\frac{1}{4} \\ B=\frac{1}{2} \\ C=\frac{1}{4} \end{cases}$$

Demak,

$$1^3 + 2^3 + \dots + n^3 = \frac{n^4}{4} + \frac{n^3}{2} + \frac{n^2}{4} =$$

$$= \frac{n^2(n^2 + 2n + 1)}{4} = \frac{n^2(n+1)^2}{4}$$

Xuddi shu formulaning to'g'riligiga matematik induksiya metodi bilan ham ishonch hosil qilgandik.

Adabiyotlar

1. Algebra va analiz asoslari: Akademik litsey va kasb hunar kollejlari ushuni. -T.: «O'qituvchi», 2001.
2. Gusev V.A., Mordkovich A.G. Matematika. –No'kis: «Bilim», 1992.

РЕЗЮМЕ

Maqolada formulalarni hosil qilishning ba'zi-bir usullari haqida so'z yuritiladi. Matematik induksiya metodi, noaniq koeffitsientlar metodi haqida fikr bildiriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые методы получения формул – тождеств и в частности метод математической индукции и метод неизвестных коэффициентов.

SUMMARY

The article deals with some methods of proving the formulas-identities, in particular the method of mathematical induction and the method of unknown coefficients.

AYLANMA HARAKATDAGI BA'ZI ZARYADLAR TIZIMI MAGNIT MAYDONI INDUKSIYASINI HISOBLASH

B.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori

B.Kushboyeva, F.Safarboyeva, E.Abdullayev – fizika va astronomiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi studentlari

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: zaryadlar aylanma harakati, elektr tok, magnit maydon, masala yechish metodikasi.

Ключевые слова: круговое движение зарядов, электрический ток, магнитное поле, методика решения задач.

Key words: circular motion of charges, electric current, magnetic field, methods of solving a task.

Fizikada mexanik harakat, odatda, uch turga ajratiladi: ilgarilanma harakat, aylanma harakat va tebranma harakat. Harakatning bunday turlanishi va bo'linishi fizika fanining barcha bo'limlarida kuzatiladi. Issiqlik hodisalari, elektromagnit hodisalar, optik hodisalar va atom va yadro fizikasida ham strukturaviy zarralarning ilgarilanma, aylanma va tebranma harakatlarning guvohi bo'lamiz. Har bir turdagi harakat kuzatilayotgan hodisaning biror qirrasini yoki xossasini keltirib chiqaruvchi omil bo'lishi mumkin. Masalan, atom yoki molekullarning tartibsiz ilgarilanma harakati gazning haroratini belgilovchi omil, strukturaviy zarralarning kristal panjara tugunlari atrofida tebranma harakati qattiq jismlarning haroratini belgilovchi omil, elektronlarning yadro atrofida aylanma harakati atomning orbital mexanik impuls momenti va unga mos orbital magnit momentini belgilovchi omil deb qaraladi. Umuman olganda, mexanik harakat, fizikaning qaysi bo'limida qaralishidan qat'iy nazar, biror yangi fenomenni keltirib chiqaradi. Bunga yaqqol misol sifatida yuqorida orbital momentlarning vujudga kelishini yoki bo'lmasa Yer kurrasining Quyosh atrofida aylanishi natijasida fasllar almashishi keltirish mumkin. Fizikaning elektr va magnetizm bo'limida ham zaryadlangan zarralar statikasi (elektrostatika) hamda dinamikasi (elektrodinamika) o'rganilib, unda harakatdagi zarralar elektr toki hosil qilishini, elektr tok esa o'z navbatida magnit maydon hosil qilishini o'rganamiz. Toklar hosil qilgan magnit maydonining induksiyasi mashhur Bio-Savar-Laplas formulasi

$$d\vec{B} = \frac{\mu\mu_0}{4\pi} \frac{I [d\vec{l} \times \vec{r}]}{r^3} \quad (1.1)$$

orqali berilishi barcha o'quv-adabiyotlardan joy olgan (masalan, [1:205]). SI o'lchov birliklar tizimida (1.1) dagi $\mu (\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7} \text{ H/m})$ - muhit (vakuum) ning magnit singdiruvchanligini, $I d\vec{l}$ - tok elementini, $\vec{r}$ - radius-vektorni, $d\vec{B}$ - qaralayotgan nuqtadagi magnit maydoni induksiyasini anglatadi. (1.1.) formula umumiy bo'lib, uni ixtiyoriy shakldagi toklarga yoki harakatlanuvchi zaryadlar tizimiga qo'llash mumkin. Xususan, Bio-Savar-Laplas formulasini ilgarilanma, aylanma va tebranma harakat qilayotgan zaryadlar tizimiga qo'llash mumkin. (1.1) ni harakatlanuvchi zaryadlar tizimiga qo'llab, tizimning magnit maydoni induksiyasini topishda, albatta, tizim xususiyatlarining inobatga olinishi masala yechilishini ancha osonlashtirishi mumkin. Bunda quyidagi jihatlar e'tibor berish lozim:

1. Masalaning necha o'lchamda qaralayotgani;

2. Masalada simmetriya mavjud yoki mavjud emasligi;

3. Zaryadlar harakati natijasida hosil bo'luvchi toklar shaklini to'g'ri aniqlash;

4. Topilgan tok shakliga mos keluvchi induksiya formulasini tanlab bilish;

5. Natijaviy magnit maydonni topish uchun superpozitsiya tamoyilidan foydalana bilish;

6. Hisoblashlarda o'zgaruvchilar sohasi yani cheragalarini to'g'ri belgilab olish.

Agar zaryadlar harakati tog'ri chiziqli bo'lsa, masala bir o'lchamda qaraladi va ularning oqimi dastasini to'g'ri o'tkazgich deb hisoblashimiz mumkin. Cheksiz to'g'ri tokli o'tkazgichga (1.1) ning qo'llanilishi natijasida o'tkazgichdan R masofada hosil qilingan induksiya [1:208]

$$B = \frac{\mu\mu_0 I}{2\pi R}, \quad (1.2)$$

bo'lishini topamiz. Maboda, zaryadlar aylana bo'yicha harakatlanayotgan bo'lsa, ularning oqimi dastasini doiraviy tokli kontur (tokli halqa) deb qarashimiz mumkin. Halqa markazidan va halqa tekisligiga tik ravishda o'tuvchi o'q halqa simmetrik o'qi hisoblanadi. Simmetriya o'qida halda markazidan Z masofada yotuvchi nuqtada induksiya [1:209].

$$B = \frac{\mu\mu_0}{2} \frac{IR^2}{(R^2 + z^2)^{3/2}} \quad (1.3)$$

formuladan topiladi. (1.2) va (1.3) formulalar standart formulalar hisoblanadi. Ammo, ba'zi hollarda zaryadlangan zarralarning aylanma harakati natijasida kelib chiquvchi tok va ular hosil qilgan magnit maydonini topish zarurati tug'iladi. Bu hollarda standart formulalarni to'g'ridan-to'g'ri qo'llab bo'lmaydi. Agar zaryadlar uzluksiz bo'lsa, u holda oldin harakat natijasida vujudga keluvchi tok shaklini ham aniqlash kerak bo'ladi. Mazkur maqolaning maqsadi bu hollarni aniq misollar yordamida ko'rib chiqish, ba'zi simmetrik ob'yektlarda uzluksiz taqsimlangan zaryadlarning aylanma harakati natijasida paydo bo'luvchi magnit maydoni induksiyasi qanday topilishini metodikasini bayon qilishdir. Masalalar "Umumiy fizika kursi"ning "Elektr va magnetizm" bo'limiga taalluqli va studentlar tomonidan foydalanadigan o'quv qo'llanmalardan, ob'yek sifatida esa disk, sfera va sharlarni tanlab oldik.

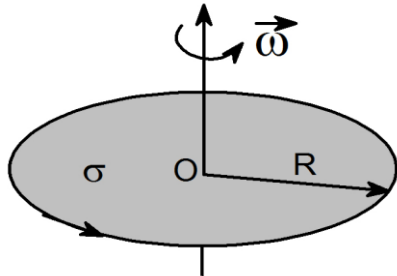
1-masala. Radiusi $R=20$ sm bo'lgan yupqa qahrabo diskda sirt zichligi $\sigma=1 \text{ Kl/m}^2$ bo'lgan elektr zaryad bir tekis taqsimlangan. Disk havoda, uning markazidan perpendikulyar ravishda o'tgan o'q atrofida $\omega=10 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanmoqda (1-rasm). Disk markazi O nuqtada magnit maydon induksiyasini toping [2:123].

Yechilishi: Zaryadlarning aylanma harakati natijasida doiraviy tok vujudga keladi. Diskda vujudga kelgan doiraviy tokning hosil qilgan magnit maydoni induksiyasini topish uchun disk markazidan r masofada joylashgan va eni dr teng bo'lgan

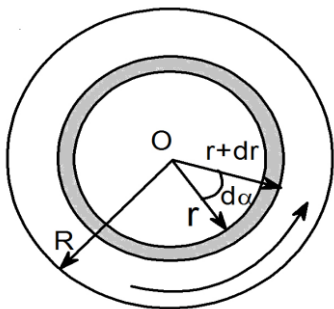
halqani qaraymiz (2-rasm). Halqa ichidagi elektr zaryadi miqdori $dq = \sigma ds = 2\pi\sigma r dr$, diskning ω burchak tezlik bilan O nuqtadan halqa tekisligiga tik o'tuvchi o'q atrofida aylanishi tufayli paydo bo'lgan tok esa

$$dI = \frac{dq}{T} = \frac{\omega}{2\pi} dq = \sigma\omega r dr \quad (1.4)$$

bilan aniqlanadi. (1.4) da T - diskning o'z o'qi atrofida aylanish davri. Halqa eni dr nihoyatda cheksiz kichikligi sabab, halqani r radiusli va dI tokli doiraviy kontur deb qarashimiz mumkin.

1-rasm. R radiusli zaryadlangan qahrabo disk o'z o'qi atrofida aylanmoqda.

2-rasm. R radiusli zaryadlangan qahrabo diskning ustidan ko'rinish.

Bu doiraviy konturning disk markazi O nuqtada hosil qilgan magnit maydoni induksiyasi (1.3) formuladan, $R=r$ va $z=0$ xususiy holda, olinadi yani $dB = \mu\mu_0 dI / 2r$ yoki (1.4) ni inobatga olsak, $dB = (1/2)\mu\mu_0\sigma\omega r dr$. Bu magnit maydoni induksiyasi O nuqtada rasm tekisligiga tik ravishda biz tomon yo'nalgan. Natijaviy maydon induksiyasini topish uchun oxirgi formula r bo'yicha $(0,R)$ oraliqda integrallanishi lozim. Integrallash amalini bajarib $B = (1/2)\mu\mu_0\sigma\omega R$ ni topamiz.

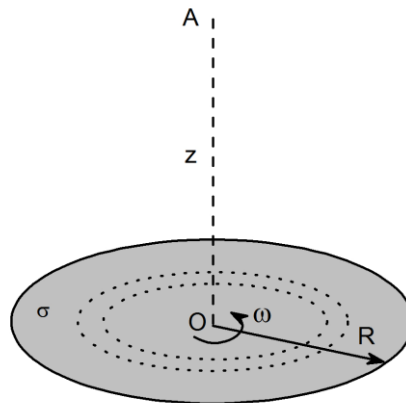
Demak, javob $B = (1/2)\mu\mu_0\sigma\omega R$.

Mavridi kelganda shuni alohida ta'kidlash joizki, hozirda amaliy darslarda foydalanilayotgan [2] masalalar to'plamida yuqorida qaralgan masala 21.25 tartib raqami bilan berilgan, uning noto'g'ri javobi esa [2] ning 231 betida $B = \mu\mu_0\sigma\omega R$ sifatida keltirilgan. To'g'ri javob [3] masalalar to'plamidagi 3.247 masala javoblarning biri sifatida 303 betda, biz qo'lga kiritgan natijadek, keltirilgan. Endi masalani biroz murakkablashtiramiz. Magnit maydoni induksiyasini halqa markazida emas, balki uning simmetrik o'qida, halqa markazidan biror masofada yotuvchi nuqtada topish talab qilinsachi?

2-masala. 1-masalada magnit maydon induksiyasi halqaning simmetrik o'qida, halqa markazidan z masofada yotuvchi nuqtada topilsin (3-rasm).

Yechilishi: Bu holda maydon induksiyasini topishda bizga (1.3) formulaning umumiy ko'rinishida yozilgani qo'l keladi. Disk tekisligida markazi O nuqtada yotuvchi, radiuslari r va $r+dr$

bo'lgan halqani qaraymiz (3-rasmda punktirli chiziqlar bilan chegaralangan).

3-rasm. R radiusli zaryadlangan qahrabo disk o'z o'qi atrofida aylanmoqda.

Diskning aylanishi tufayli bu sohada joylashgan zaryadlar, 1-masalada ko'rsatilgandek, $dI = \sigma\omega r dr$ tok hosil qiladi. Bu tok A nuqtada (1.3) ga muvofiq

$$dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \frac{r^2 dI}{(r^2 + z^2)^{3/2}} \quad (1.5)$$

yoki

$$dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \frac{\sigma\omega r^3 dr}{(r^2 + z^2)^{3/2}} \quad (1.6)$$

induksiya hosil qiladi. Natijaviy maydon induksiyasini topish uchun oxirgi formulani r bo'yicha $(0,R)$ oraliqda integrallaymiz:

$$B = \int dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \sigma\omega \int_0^R \frac{r^3}{(r^2 + z^2)^{3/2}} dr \quad (1.7)$$

(1.7) dagi integral jadval integrali bo'lib, uning javobini [3:47] kitobidan olishimiz (203.03.- formula) yoki "Mathematica" dasturiy ta'minoti yordamida hisoblashimiz mumkin [4]. Xususan, "Mathematica" dasturiy muhitida Integrate [$r^3/(r^2+z^2)^{3/2}$, r] buyrug'i orqali noaniq integralning $(x^2 + 2z^2)/\sqrt{x^2 + z^2}$ javobini qo'lga kiritamiz. Topilgan noaniq integral natijasining chegaraviy nuqtalardagi ayirmasini hisoblasak, $(\sqrt{R^2 + z^2} - z)^2 / \sqrt{R^2 + z^2}$ ni topamiz yani.

$$\int_0^R \frac{r^3}{(r^2 + z^2)^{3/2}} dr = \frac{(\sqrt{R^2 + z^2} - z)^2}{\sqrt{R^2 + z^2}}. \quad (1.8)$$

(1.8) bilan (1.7) quyidagi ko'rinishga keladi:

$$B = \frac{\mu\mu_0}{2} \sigma\omega \frac{(\sqrt{R^2 + z^2} - z)^2}{\sqrt{R^2 + z^2}}. \quad (1.9)$$

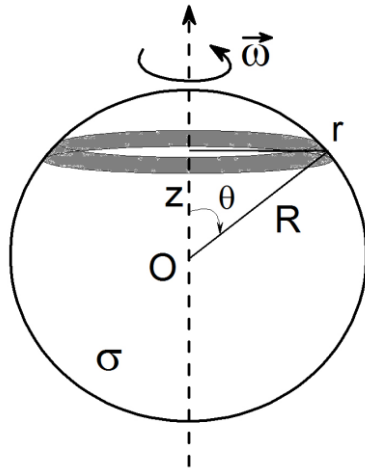
Demak, javob $B = (\mu\mu_0 / 2)\sigma\omega(\sqrt{R^2 + z^2} - z)^2 / \sqrt{R^2 + z^2}$.

Xususi hol, $z=0$ da (1.9) ifoda 1-masala javobi bilan mos. Yuqorida ko'rib chiqilgan ikki masalada zaryadlar tizimi tekislikda taqsimlangan edi. Keling endi fazoda taqsimlangan zaryadlarning aylanma harakati natijasida vujudga kelgan tok va hosil qilgan magnit maydoniga e'tiborimizni qarataylik.

3-masala. R radiusli sfera o'z diametri atrofida ω burchak tezlik bilan aylanmoqda (4-rasm). Agar sferaning sirtida

zaryadlarning sirt zichligi σ bo'lsa, sfera markazida magnit maydon induksiyasi topilsin [2:126].

Yechilishi: Masalani yechishi uchun sfera markazidan o'tuvchi Z o'qini kiritamiz (4-rasm). Sfera markazidan biror z masofada yotuvchi radiusi r ga teng halqa (sfera sirtida yotuvchi) ni fikran ajratamiz (4-rasmdagi kulrang soha). Halqa eni $Rd\theta$, uning yuzasining maydoni esa $ds = 2\pi r R d\theta$ bilan aniqlanishi 4-rasmdan kelib chiqadi. U holda halqadagi elektr zaryadi miqdori $dq = \sigma ds = 2\pi \sigma r R d\theta$ ga teng bo'ladi. Sferaning aylanishi natijasida halqa ham aylanadi, tok kuchi $dI = (\omega / 2\pi) dq = \sigma \omega r R d\theta$ bo'lgan elektr tokini hosil qiladi. Bu tokning sfera markazida hosil qilgan induksiyasi (1.3) ga muvofiq

4-rasm. O'z diametri atrofida aylanayotgan zaryadlangan sfera.

$$dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \frac{r^2 dI}{(r^2 + z^2)^{3/2}} = \frac{\mu\mu_0}{2} \frac{\sigma \omega R r^3}{(r^2 + z^2)^{3/2}} d\theta \quad (1.10)$$

teng bo'ladi. $r^2 + z^2 = R^2$ va $r = R \sin \theta$ ekanligini inobatga olsak, (1.10) ni quyidagicha yozish mumkin:

$$dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \sigma \omega R \sin^3 \theta d\theta. \quad (1.11)$$

Oxirgi formulani og'ish burchagi bo'yicha 0 dan π gacha integrallab natijaviy maydon induksiyasini topamiz:

$$B = (2/3) \mu\mu_0 \sigma \omega R.$$

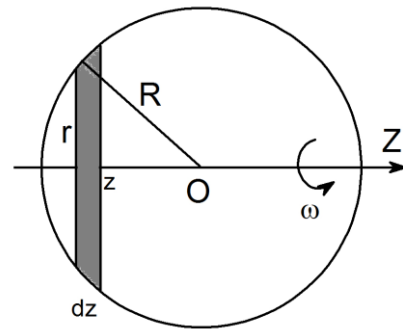
Demak, javob $B = (2/3) \mu\mu_0 \sigma \omega R$.

4-masala. R radiusli shar o'z diametri atrofida ω burchak tezlik bilan aylanmoqda (5-rasm). Agar shar hajmidagi zaryadlarning

hajmiy zichligi ρ bo'lsa, shar markazida magnit maydon induksiyasi topilsin.

Yechilishi: Masalani yechishida 2-masala natijasidan foydalanamiz. 5-rasmda tasvirlangandek shar markazidan z masofada eni nihoyatda kichik dz , radiusi r ga teng disk ajratamiz. Aylanuvchi disk ning O nuqtadagi induksiyasi (1.9) bilan aniqlanadi. Diskdagi zaryadlarning sirt zichligi σ va zaryadlarning hajmiy zichligi ρ orasida $\sigma = \rho dz$ bog'lanish

mavjud. U holda (1.9) formula bizning hol uchun ($r^2 + z^2 = R^2$)

5-rasm. O'z diametri atrofida aylanayotgan zaryadlangan shar.

$$dB = \frac{\mu\mu_0}{2} \rho \omega \frac{(R-z)^2}{R} dz \quad (1.12)$$

ko'rinishda yoziladi. (1.12) ni z bo'yicha $-R$ dan $+R$ gacha integrallab natijaviy maydon induksiyasini topamiz:

$$B = \frac{4}{3} \mu\mu_0 \rho \omega R^2. \quad (1.13)$$

Demak, javob $B = (4/3) \mu\mu_0 \rho \omega R^2$.

Yuqoridagi masalalarda biz aylanma harakat sodir etuvchi zaryadlar tizimining doiraviy toklar hosil qilishini, doiraviy toklar esa o'z navbatida magnit maydoni hosil qilishini ko'rib chiqdik. Aylanma harakat sodir etuvchi zaryadlar tizimining hosil qilgan magnit maydoni induksiyasini topishda biz yuqorida 1-6 bandlarda ta'kidlangan metodik tavsiyaga amal qildik. Fikrimizcha bu metodik tavsiyalar ixtiyoriy tarzda harakatlanuvchi zaryadlar tizimi hosil qilgan magnit maydon induksiyasini hisoblashga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Яворский Б.М., Детлаф А.А. Справочник по физике. -М.: «Наука», 1985. – С. 512.
2. Умумий физикадан масалалар тўплами. Педагогика олий ўқув юртлари учун. М.С.Цедрик тахрири остида. -Т.: 1991. 271- б.
3. Иродов И.Е. Задачи по общей физике. -М.: «Наука», 1979. – С. 369.
4. Двайт Г.Б. Таблицы интегралов и другие математические формулы. -М.: «Наука», 1977. – С. 228.
5. <http://www.wolfram.com>

РЕЗЮМЕ

Maqolada aylanma harakat sodir etuvchi zaryadlar tizimi hosil qilgan magnit maydoni induksiyasini hisoblashga oid ba'zi masalalar qarang. Zaryadlar tekislik va fazoda uzluksiz va bir jinsli taqsimlangan deb qabul qilingan. Masala yechishda qaralayotgan tizimning e'tiborga olinishi kerak jihatlari keltirilgan. Xususan, disk, sfera va sharda uzluksiz taqsimlangan zaryadlar aylanma harakati natijasida qaralayotgan ob'ektlar markazi yoki simmetriya o'qida yotuvchi nuqtada magnit maydon induksiyasini hisoblash metodikasi keltirilgan. Taklif etilgan metodik tavsiyalar umumiy tavsifga ega bo'lib, murakkab tizimlarning magnit maydonini topishga imkon beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые задачи по вычислению индукции магнитного поля образованного системой зарядов, совершающих круговое движение. Предполагается, что заряды распределены в плоскости и в пространстве непрерывно и однородно. Приводятся отличительные черты рассматриваемой системы, на которые необходимо обратить внимание. В частности, приводится методика решения вычисления индукции магнитного поля, образованного круговым движением непрерывно распределённых зарядов в диске, сфере и шаре. Методические рекомендации имеют общий характер и позволяют вычислить магнитное поле сложных систем.

SUMMARY

The article deals with some problems on calculation of induction of the magnetic field induced by the system of charges performing rotational motion. It is assumed that the charges are distributed continuously and uniformly in the plane and space. The specific features of the system under consideration are given. In particular there are examples in the methods of calculation of induction of the magnetic field, induced by the uniformly distributed charges performing rotational motion in the disk, sphere and solid sphere. The methodical recommendations have universal character and allow to calculate magnetic field of complex systems.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx, Huqıqtanıw

ДЕМОКРАТИЯ – АДАМЗАТ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ БАС ЖОЛЫ

С.А.Абаев – философия илимлериниң кандидаты, доцент
Эжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
М.А.Якубов – философия илимлериниң кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: демократия, демократияның халқаро микёсда эътироф этилган принциплари, сайлов, конституционализм, плюралистик демократия, шарқона демократия, гарб демократияси, фукаролик жамияти, инсон ҳуқуқи, фукароларнинг ўзини ўзи бошқариши.

Ключевые слова: демократия, демократическое общество, общепризнанные принципы демократии, выборы, конституционализм, плюралистическая демократия, восточная демократия, западная демократия, гражданское общество, права человека, самоуправление граждан.

Key words: democracy, democratic society, general adjudged principles of democracy, elections, constitutionalism, pluralistic democracy, eastern democracy, western democracy, civil society, human rights, self-government of citizens.

Демократия ҳазирги заман сиясий-жәмийетлик илимлеринде ҳам әмелий турмыста ең көп колланылатуғын түсиникке айналды. Өйткени, дүньядағы бар болған мәмлекетлер ҳам халықлардың хәммеси де демократиялық қурылысты әмелге асырмақта яки демократиялық раўажланыў жолын таңлағанын жәрияламақта.

Өзбекстан өз гәрәсизлигин алғаннан кейин Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовтың басшылығында өзиниң демократиялық раўажланыў бағдарын белгилеп алды. Оның шығармаларында демократиялық жәмийет қурыўдың принципери ҳам ызымлылықлары, бул процести әмелге асырыўдың Өзбекстан жағдайындағы өзіне тән өзгешелikleri хәр тәрәппе баян етилди. Әсиресе, “Өзбекстанның өзиниң жаңаланыў ҳам раўажланыў жолы”, “Өзбекстанның жәмийетлик, сиясий ҳам экономикалық раўажланыўының тийкаргы принципери”, “Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестиріў жолында”, “Өзбекстан ХХІ әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, турақлылық шәртлири ҳам раўажланыў кепилликери”, “Бизиң бас максетимиз – жәмийетти демократияластырыў ҳам жаңалаў, мәмлекетти модернизация ҳам реформа етиў”, “Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестиріў ҳам пукаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы”, “Ана журтымыздың ығбалы ҳам уллы келешегі жолында хызмет етиў – ең жоқары бахыт” атлы ҳам басқа да мийнетлеринде бул машкала терең илимий анализленди, жаңа әмелий әҳмийетке ийе идеялар менен байытылды. Ең баслысы, Өзбекстанның түпкиликли максети турақлы базар экономикасына, ашық сыртқы сиясатқа тийкарланған күшли демократиялық, ҳуқықый мәмлекет ҳам пукаралық жәмийет қурыў екені дәлиллеп көрсетилди ҳам дүньяда “Өзбек модели” деп тән алынған демократиялық жәмийет қурыўдың миллий жолы ислеп шығылды.

Демократия грекше “demos” – халық ҳам “kratos” – ҳәкимият сөзлеринен алынған болып, халық ҳәкимияты дегенди билдиреди. АҚШтың бурынғы Президенти Авраам Линкольн оған төмендегисе толық түсиник берген: Демократия халық ушын халық сайлаған халық басқарыўы. Демек, демократия халықтың өзинен келип шығады, халық тәрәпинен әмелге асырылады, халықтың мәпи ушын хызмет етеди.

Демократияның ҳақықый мәнисин көрсетип Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов былай деп жазған еди: “Улыўмалық тәрзиде демократия дегенде ҳәммениң мәплери жолында көпшиликтиң ҳәкимияты ҳам азшылықты еркин хұрмет етиў түсиниледи. Толығырақ анализ қылынғанда болса, демократия – халықтың өз еркинлиги ҳам гәрәсизлигине көзқарасларында, хәр бир шахстың мәплери ҳам ҳуқықларын өз басымшалық пенен шеклеўлер ҳам сол бағдардағы ҳәрекетлерден қорғауда, пукаралардың өзін-өзи басқарыў формасын да екенлиги айқын болады” [2:180].

Демократия бүгинги күнде азшылық ҳуқықын қорғағи отырып көпшиликтиң ҳәкимиятын, тийкаргы мәмлекет органдарының сайланыўын, пукаралардың ҳуқықларының ҳам сиясий еркинликлериниң бар болыўын, олардың тең ҳуқықлығын, ызымның үстинликке ийелигин, Конституционализм ҳам ҳәкимияттың бөлиниўин билдиреди [7:113].

Демократияның дәслепки көринислери Әйемг Грецияда пайда болған. Жаңа дәўирге келип Европада демократиялық процесстиң хәр қыйлы көринислери жүзеге шыққан. Бүгинги күнде демократияның ең жетиліскен түри деп плюралистлик демократия аталады. Демократияның бул көринисинде хәр түрлі пикирликке, пукаралардың сиясий активиллигине ҳам басқарыўдың ўәкиллик көринисине тийкаргы орын бериледи. Оның мәнисин көрсетип немис алымы Ральф Дорендорф былай дейди: “Демократия – бул халық тәрәпинен сайланатуғын, керек болса, оның өзи шақырып алатуғын ҳүкимет, буннан басқа бул – өз бағдарына ийе болған ҳүкимет” [5:91].

Реал турмыста демократия тиккелей ямаса тиккелей емес (ўәкиллик) демократиясы түринде жүзеге шығады, сайлаўлар нәтижесинде ҳәкимият системасы қәлиплеседи. Демократия халық үстинен халықтың өзиниң ҳәкимияты, бәринуен бурын инсанның өзиниң өзи үстинен ҳәкимияты, өзиниң жуўапкершилигин өз үстине алыўы деп түсинсек дурыс болады.

Демократияны қаншелли тәриппеимейик ҳам мактамайық, егер реал өмирге кирмесе, ол қуры сөз болып қала береді. Ислам Абдуганиевич Каримовтың айтқанындай, демократия турмысымыздың хәр минутына синип кетпесе, турмысымыздың ажыралмас бөлегине айланбаса, хәмме шақырықлар ҳам тәрипплер я мазмунсыз бақырыс-шақырық яки хеш нәрсени аңлатпайтуғын сөз ойыны болып қала береді. “Жәмийетте демократия қай дәрежеде екенлигин белгилеўиш үш өлшем бар. Булар – халық қарарлар қабыл етиў процеслеринен қаншелли хабардарлығы; ҳүкимет қарарларының халық тәрәпинен қаншелли қадағаланыўы; әпиўайы пукаралар мәмлекетти басқарыўда қаншелли қатнасыўы” [2:181]. Демократия ҳақықый ҳәрекет етиўи ушын оның ҳуқықый, экономикалық, жәмийетлик-сиясий тийкары болыўы лазым. Анық жолға қойылған ызымлар системасы болмаса демократия болмайды.

Демократия тарийхый процесс, ол ҳазирде даўам етпекте. Хәр бир миллет ҳам жәмийет, хәр бир дәўир өзіне тән демократиясына ийе болады. Өйткени, демократияның хәр бир халықтың өзіне тән болыўы оның өзиниң тарийхына, менталитетине, дәстүрлерине, әмелдеги жәмийетлик қатнасықларының характерине байланыссы болады. Демократияның толық идеал дәрежесине ерискен бирде-бир халық жоқ. Демократияны хәтте, ең раўажланған мәмлекетлерде оны жоқары басқышта толық қурып болдық деп айта алмайды. Бүгинлигинде де демократияның өзіне тән ишки қарсылықлары бар, көплеген жағдайларда халықтың оннан қанаатланбаўшылық кейпияты сезиледи. Бул жерде белгилі англичан мәмлекетлик ғайраткери У.Черчелдин мына гәпи оғада орынлы: “Демократия қорқынышлы нәрсе, бирақ адамзат еле оннан гөре абзалаырақ нәрсени ойлап тапқан жоқ”.

Демократияның пүткил жәхәнде мойынланған принципери: еркин, әдалатлы сайлаўлар; ызым үстинлиги; мүлк формаларының көп түрлилиги ҳам теңлиги; инсанның экономикалық, социаллық, сиясий ҳуқықларының бар болыўы; ашық, есап беріўиш ҳүкимет; азшылық пукараның кепиллиниўи; конструктив сиясий оппозицияның ашық ҳәрекет етиўи; ызым шығарыўшы, орыналаўшы ҳам суд ҳәкимиятларының бар болыўы, салыстырмалы гәрәсизлиги; ҳәкимият органдарының сайлап қойылыўы; инсан ҳуқықларының үстинлиги; көп партиялық система; тайынлаў жолы менен қәлиплескен мәмлекет органдарының сайлап қойылған органдар алдында есап беріўи; сөз, баспа сөз ҳам хұждан еркинлиги; улыўма миллий референдум өткерилиўи ҳам жәмийетте сиясий плюрализм.

Демократияның улыўма инсаный принциплеринде демократиялық сайлаўлар айрықша орынды тутады. Өзбекстан Республикасының биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовтың айтқанындай “Сайлаў – бул демократия, демократия – бул сайлаў ... Сайлаў – биз қурып атырған ҳуқықый демократиялық мәмлекеттиң ажыралмас бир бөлеги, пукаралардың өз қәлеўин еркин билдириўи, мәмлекет ҳам жәмийет басқарыўында жедел қатнасыўының тийкаргы формасы” [4:105].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 1-статьясында көрсетилгеніндей, Өзбекстан суверенли демократиялық республика болып табылады. Елимизде Конституцияның өзи демократия ҳам социал әдилликке садықлықты жүзеге шығарыў ушын, демократиялық, ҳуқықый мәмлекетти ҳам әдил пукаралық жәмийетти қәлиплестиріў ушын қабыл етилди. Оның “Халық ҳәкимиятшылығы” деп аталған бабындағы 7-статьясында “халық мәмлекетлик ҳәкимияттың бирден-бир дереги болады” [1:4-5] деп көрсетип қойылған.

Бүгинги дәўирде мойынланған демократияның принципери Батыс ҳам Шығыстағы барлық мәмлекетлер тән алған. Соның ишинде Өзбекстан да жаңа жәмийетти қурыўда оларды басшылыққа алады, булар Өзбекстан Республикасы Конституциясында өз сәўелениўин тапқан. Мәселен, Өзбекстан Республикасы Конституциясының 13-статьясында былай делинген: “Өзбекстан Республикасында демократия улыўма инсаный принциплерге тийкарланады, олар бойынша инсан, оның өмири, еркинлиги, абыройы, қәдир-қымбаты ҳам басқа ҳуқықлары жоқары дәрежеде қәдирят есапланады. Демократиялық ҳам ҳуқықый еркинликлер Конституция ҳам ызымлар менен қорғалады”.

Өзбекстанда демократияның Шығысқа тән белгилери әмел қылады. Бул туўралы биринши Президентимиз Ислам Каримов былай деп жазады: “Шығыста демократиялық процесслердиң әйемнен қалыптасқан өзіне тән хәм сәйкес белгилери бар. Буны хеш қашан нәзерден шығарыўға болмайды. Яғный, Шығыста демократиялық процесслер ажыралмас байланысқан түрде хәм әсте-ақырынлық пенен раўажланады. Бул тараўда революциялық өзгерислер жасаўға урынўлар оғада унамсыз, хәтте, трагедиялық жағдайларға алып келеди. Революцияны Батыс алымлары да “жәмийетлик раўажланыўдың әйемги хәм жабайы формасы” деп атаған. Өз-өзинен белгиле, бундай жол бизге хеш қашан туўры келмейди” [3:7]. Биз басқалардың тәжірибесинен үйренемиз, бирақ өзимиздиң өзгешелигимизди, менталитетимизди басшылыққа аламыз. Демократияны орнатыўдың улыўма инсаный қадириятлары менен миллийлигимизди үйлестиремиз.

Демократиялық процессти әмелге асырыўда Батыста индивидуализм психологиясы, ал Шығыста коллективизм психологиясы басым болатуғынын ядтан шығармаў керек. Басқалардан соқырларша көширип алыў үлкен алжасықларға хәм қәуипке алып келиўи мүмкин. Хеш ўақытта демократияны сырттан киргизіўге урынўлар күтилген нәтижени бермейди. Бундай жағдай мәмлекеттиң ишки хәм сыртқы қарсылықларының күшейіўине, хәтте, демократияның дәретіўшилиқ күшке емес, ал елди раўажланыўдан кейинге ылақтырып таслаўшы бузыўшы күш сыпатында жүзеге шығыўына алып келиўи мүмкин. Бундай жағдайда мәмлекетте пукаралар урысы келип шығыўы мүмкин. Бул жағдай, өз нәўбетинде, миллетлераралық, мәмлекетлераралық қарама-қарсылықларды күшейтип, демократияның орнаўына жол қоймайды. Демократияны экспорт етіў, сырттан зорлап енгизіў хасында демократияның ҳақыйкый мәнисине қарсы келеди.

Демократияны орнатыў белгиле бир өтиў дәўирин талап етеди. Демократиялық жәмийетке өтиў дәўири дегенде мәмлекетлердиң түрли сийсий системалардан (тоталитаризм, капитализм, әскерий диктатура хәм тағы басқа) демократиялық принциптер тийкарында раўажланыўы мүмкиншиликлерин пайда етиўге кететуғын аралық ўақыт түсиниледи.

Бүгінге шекем демократиялық принциптер тийкарында раўажланып атырған мәмлекетлердиң өтиў дәўири тәжірибелерине тийкарланып, бул дәўирдиң үш тийкаргы жолы яки модели қалыптасқанлигин көрсетиў мүмкин. Олардың бириншиси – классикалық дәстүрлик жол. Бул жол адамзаттың демократиялық раўажланыўға өтиўиниң дәслепки формасы. Дүньядағы көпшилиқ раўажланған мәмлекетлер усы жол менен демократияға өткен.

Бул жолдың машқалаларының көплиги хәм аңсап емеслиги, оларды шешіўдин курамалылығы, халықтың бул жолға “көңлигип” барыўы усаған жағдайлар себепли классикалық жол менен жүрген. Европа мәмлекетлеринде бул процесс еки, еки ярым әсир даўам еткен. Усы дәўирде экономикалық табыслар негизинде демократиялық қадириятлар қалыптасқан. Хәзир бул мәмлекетлерде пукаралық жәмийетти жетилистириў процесслери даўам етпекте. Атап айтатуғын болсақ, АҚШта либерал-демократиялық институтлар менен байланыслы республика

курулысы XVIII әсирдиң ақырында орнаған болса, Францияда толық мәниде XIX әсирдиң ақырында әмелге асқанын көремиз. Италия хәм Германияда демократия екінши дүнья жүзлиқ урыстан кейин, ал Батыс Европаның үш мәмлекети – Греция, Португалия хәм Испанияда XX әсирдиң 70-жылларының орталарында орнады. Шығыс Европада демократияласыў 80-жыллардың ақырына туўра келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдиң екінши жолы революциялық жол болып табылады. Бул жол оғада курамалы, мәмлекет турмысында күтә үлкен қыйыншылықтарға, жоғалтыўларға алып келеди, ол демократия принциплерине қарсы келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдиң үшінши жолы – эволюциялық, ямаса басқышпа-басқышлық, ізбе-излик жолы болып табылады. Бунда әмелдеги сийсий ҳәкимият сапастырылғаннан кейин өзгерислер басқышпа-басқыш, ойланылған, тынақлы түрде әмелге асырылады.

Көпшилиқ алымлар бүгінги күнде эволюциялық жолды өтиў дәўири үшін ең макул жол сыпатында тән алмақта. Мәселен, Россия Илимлер Академиясының академиги А.Н.Яковлев былай деп жазады: “Революция, бул – басы берик көше, жолды жоғалтыў деген. Өз-ара жәнжел хәм топаланлар жағдайында хәм төменнен, хәм жоқарыдан басланатуғын жынаятлар ҳәўиж алады. Солай етип, люпенлер жынаят ҳәкимият жынаят менен бир-бирине араласып кетеди. Революция дәўиринде реймисизлик бурын көрилмеген дәрежеге жетеди. Ол алға раўажланыў ҳаққында теорияларды жаратады да, ақыр-ақыбетинде өзи усы ҳәрекет жолына тосық болады. Тек тәбийғый, эволюцияшыл жол инсанға қанаатланыў сезимин, жәмийетке болса өз раўажланыўын изшил, пұқта ойланған, режели тәризде әмелге асырыўға имканият береді” [6].

Өзбекстан демократиялық раўажланыў хәм пукаралық жәмийет қурыў жолын анық белгилеп алған хәм ол Конституциямызда беккемлеп қойылған. Бул жол демократия және еркинликтин улыўма мойынланған хәм тийкаргы принциплерине сүйенеди. Усының менен бир ўақытта мәмлекетимиздиң тарийхий, миллий хәм диний айрықшалықларына хәм халқымыздың дүньяға көзқарасына тийкарланады.

Демократиялық раўажланыў саласындағы ўазыйпаларды көрсетип Республикамыздың биринши Президенти Ислам Каримов былай деген еди: “Биз раўажланған демократиялық мәмлекетлер тәжірибесин үйрениўди даўам етемиз, демократиялық қадириятларға хәмийше садықпыз. Соның ушын демократия ҳаққында сөз еткенде, биз, бәринен бурын, ең раўажланған мәмлекетлер қатарына кириў, ең әҳмийетлиси, олар қолға киргизген табысларды өзлестириўди нәзерде тутамыз. Инсан хуқықларын тәийинлеў, ҳәр бир адам ушын еркин, пәраўан турмыс қурыў имканиятларын жаратыў жолында кимде-ким түрли табысларға, нәтижелерге ерискен болса биз олардан үйрениўден шаршамаймыз” [4:106].

Жуўмақлап айтқанда, Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуғаниевич Каримов ҳәр тәрепке ислеп шыққан Өзбекстанның өзіне тән жаңаланыў хәм раўажланыў жолының дурыслығын турмыс, әмелий искерлик айқын дәлиллемецте.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2014, 4-5-б.
2. Каримов И.А. Өзбекстан XXI әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, турақлылық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1998, 180-б.
3. Каримов И.А. Өзбекстанның жәмийетлик-сийсий хәм экономикалық раўажланыўының тийкаргы принциптери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1995, 7-б.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Т.: “Ўзбекистон”, 2015, 105-б.
5. Дорендорф Р. Дорога к свободе. // “Вопросы философии”. -М.: 1990, № 9.
6. Яковлев А.Н. Кайтадан қашф этилган мамлакат. Сўз боши ўрнида. / “Халқ сўзи”, 2001, 9 февраль.
7. Юридик энциклопедия. -Т.: “Академия”, 2001, 113-б.

Мақолада демократия тушунчасининг моҳияти, мазмуни ва уни тушунишдаги ҳар хил қарашлар сўз қилинади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов асарлари асосида юртимизда демократия жамият қуришининг ўзига хослиги атрофлиқа таҳлил қилинади.

В статье рассматриваются сущность, содержание и различные аспекты современного понимания понятия “демократия”. На основе трудов первого Президента Республики Узбекистана Ислама Каримова выясняются особенности построения демократического общества в нашей стране.

The article deals with the essence, content and different aspects of modern comprehension of the concept “democracy”. On the basis of the works of the first President of Uzbekistan Islam Karimov particular qualities of building the composition of democratic society in our country have been studied

ЎЗБЕКИСТОН ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ВА ИЖТИМОЙ ТАРКИБИ ХУСУСИДА (1925-1930 ЙИЛЛАР)

А.А.Ерматов – доцент

Ўзбекистон Миллий университети

Таянч сўзлар: давлат, бошқарув, милиция, ҳуқуқ, орган, Туркестон, низом, буйруқ, фармойиш, Ички ишлар халқ комиссарлиги, миллий таркиб.

Ключевые слова: государство, управление, милиция, право, органы, Туркестан, устав, приказ, Народный комиссариат внутренних дел, национальный состав.

Key words: state, management, police, bodies, Turkistan, law, order, Public Commissariat of internal affairs, national structure.

Мустақиллик йилларида жамият ҳаётининг барча соҳаларида ўтказилаётган ислохотлар жараёнида тарих фанини ривожлантириш, тарихий билликларни юксалтиришга қатъи эътибор қаратилиши натижасида Ўзбекистон тарихининг турли давларини ўрганишга бағишланган илмий изланишлар олиб борилиб бир қатор монографиялар, дарсликлар, рисолалар ва ўқув

қўлланмалар чоп эттирилди. Шундай бўлгани холда бугунги кунда Ўзбекистон тарихида ўрганилиши керак бўлган қўлланмалар ўз ечимини кутмоқда. Жумладан, Ўзбекистон тарихининг муҳим давларидан бири бўлган совет даври тарихини ёритишда аниқлик киритилиши ва кенг оммага етказилиши зарур бўлган масалаларни ўрганиш ҳали ҳануз

илмий аҳамиятини йўқотганича йўқ. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов 2015 йил 12 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқида: “Мустабид тузумдан бизга қандай оғир, қандай ночор мерос қолгани, халқимиз қанча азоб-уқубатлар тортганини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. ...Афсуски, тарихчиларимиз, адибларимиз бу ҳақда кам ёзади” [1:162-163] – дея таъкидлайди.

Октябрь тўғрисида натижасида Ўрта Осиё ҳудудларида совет ҳукумати ўрнатилгандан сўнг, уни мустаҳкамлаш мақсадида тегишли давлат бошқарув тузилмаларини ташкил этилишига катта эътибор қаратилди.

Туркистонда ўрнатилган пролетариат диктатураси томонидан ўлкада қизил армия, ВЧК (Бутунроссия фавқулодда комиссияси), ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси), ОГПУ (Бирлашган Давлат сиёсий бошқармаси), кейинчалик НКВД (Ички ишлар халқ комиссарлиги), Ишчи-деҳқон милицияси, Давлат назорати халқ комиссарлиги, Ишчи-деҳқон инспекцияси каби ташкилотлар тузилди. 1924 йилнинг охиридаги марказ томонидан Ўрта Осиёни миллий-худудий чегаралаш борасидаги сиёсати ниҳоясига етказилгандан сўнг, давлат бошқаруви тизимидаги ташкилотлар билан бир қаторда ички ишлар органлари ҳам қайта ташкил этила бошланди.

Ўзбекистон ССРнинг (1925 йил февраль) ташкил этилиши натижасида, Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ҳудудларида фаолият юритган ички ишлар ташкилотлари Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги тасарруфига ўтказилди. Туркистон АССР ИИХКга тегишли ҳуқуқий нормативлар, Низомлар, юқоридан чиқарилган қарор, фармойиш ва кўрсатмалар асосида белгиланган ваколат ҳамда вазифалар ўзаро мувофиқлаштирилди [2:163-164]. Натижада милиция ва жиноят қидирув бўлиmlарининг фаолияти устидан умумий назорат қилиш Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига юклатилди.

Ҳар қандай ташкилотнинг иш юритиш услуби, шунингдек, фаолиятидаги ютуқ ва камчиликлар бевосита унинг бошқарув тизимидаги хусусиятлар ҳамда ташкилотдаги кадрларнинг таркибий тузилиши, билими ва малакаси билан боғлиқ жараён бўлгани сабабли Ўзбекистондаги ички ишлар органларининг фаолияти ҳам, шу жараёнлар негизидаги ўзига хос хусусиятлар билан кечди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ички ишлар органларининг фаолияти тегишли ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар, низомлар, буйруқ ва кўрсатмалар асосида олиб борилсада, унинг бошқарув аппаратининг ҳам ташкилот фаолиятига таъсири муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, совет даврида ички ишлар тизимидаги раҳбарларнинг миллий таркибига алоҳида эътибор қаратилади, ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда раҳбарлар асосан европаликлардан тайинланган. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Ички Ишлар Халқ Комиссарлигининг марказий аппаратидаги 10 та юқори лавозимларда атиги 3 та ўзбек ишлаган бўлиб, қолганлари рус ва бошқа миллат вакиллари билан иборат бўлган. Милиция бўлимида эса 11 та ходимдан 2 таси ўзбек, 8 таси рус ва 1 таси латиш халқига (1925 йил апрель ҳолатига) мансуб бўлган [3:14-15]. Жиноят қидирув бўлимида фаолият кўрсатган 11 та ходимдан 2 та ўзбек (18 %), қолганлари европаликлардан (81 %) иборат бўлган [4:149].

Ички ишлар ходимларининг таркибий тузилиши вилоятлар бўйича ҳам ўзаро фарқ қиларди. Маълумотларда ёзилишича, Тошкент вилоятидаги мавжуд 865 нафар милиция ходимларидан 486 таси руслар (56 %), 295 таси ўзбеклар (34 %), 3 таси тожиклар, 10 таси қозоқлар, 33 таси татарлар, 5 таси туркманлар, биттаси поляк, 3 тадан латишлар ва арманлар, 6 таси яҳудийлар, 20 таси бошқа халқларнинг вакиллари бўлган. Зарафшон вилоятида 759 нафар милиционерлардан 529 таси ўзбек (69 %), 63 таси тожик (8 %), 4 таси қозоқ, 43 таси татар (5 %), 51 таси туркман (6 %), 27 таси эрон, 11 таси рус, 18 таси арман, 13 таси бошқа миллат вакиллари билан бўлган. Сурхондарё вилоятида мавжуд 138 ходимдан 70 таси ўзбек (50 %), 39 таси рус (28 %), 11 таси татар ва қолганлари бошқа миллат вакиллари бўлган. Фарғона вилоятида эса 212 нафар милиционерлардан 70 таси руслар (33 %), 50 таси ўзбеклар (24 %), 41 таси тожиклар, қолганлари бошқа миллатга мансуб кишилардан (1925 йил ҳолатига) иборат бўлган [5:426-427]. Бухоро вилоятида эса ходимларнинг 50 % ни ўзбеклар, 30 % ни чет элликлар ва 20 % рус миллатига мансуб кишилардан (1926 йил 2 февраль ҳолати) ташкил топган эди [6:27-28]. ИИХК томонидан ЎзССР ХКСга милиция фаолияти юзасидан топширилган

ҳисоботда ҳам, милициянинг миллий таркиби тўғрисида маълумотлар келтирилади. Унда кўрсатилишича, Зарафшон вилоятидаги 174 та ходимдан 104 та ўзбек (59 %), 12 та рус (6 %), 20 та татар (11 %), 11 та эрон халқига мансуб аҳоли, қолганлари бошқа халқ вакиллари, Фарғонада 543 та ходимдан 417 таси ўзбек (76 %), 111 таси рус (20%), 23 таси тожик (4%), қолганлари бошқа миллат вакиллари, Самарқанддаги 395 та милиция ходимларидан 246 та ўзбек (62 %), 114 та рус (28 %), қолганлари бошқа халқ вакиллари, Тошкент вилоятида эса 599 та ходимдан 71 таси ўзбек (11 %), 267 таси рус (44 %), 25 таси татар (4 %) ва бошқа миллат вакиллари билан (1927 йил 1 январь ҳолатига) иборат бўлган [7:66]. Келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, руслар ва европалик милиция ходимлари асосан катта ва марказий шаҳарларда, хусусан, Тошкент ва Фарғона вилоятларида кўпчиликини ташкил этган.

Шуни таъкидлаш керакки, милициянинг таркибий тузилиши кадрлар масаласидаги тартибсизликлар, тегишли кўрсатмаларнинг ўз вақтида бажарилмаслиги, милиция шахсий таркибига оид ижтимоий муаммолар таъсирида тез-тез ўзгариб турган. Хусусан кадрларга тегишли жиддий муаммолар Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссари (Б.Мавлонбеков)нинг (1927 йил 2 февраль) ҳисоботида: “...милиция ходимларининг 70 % саводсиз бўлганлиги ва улар махсус тайёргарликдан ўтмаётганлиги сабабли милицияга юклатилган вазифалар ўз вақтида бажарилмаяпти” [8:4-5] – деб кўрсатилади. Милиция сафларидаги бундай ҳолатни бартараф этиш масаласи тегишли ташкилотларда ўрганилиб чиқилганидан сўнг, ходимларнинг билим ва малакасини ошириш мақсадида махсус курслар ташкил этилиши йўлга қўйила бошлади. 1929 йилда милиция, жиноят қидирув ва қамоқхоналардаги бошқарув лавозимларига ходимларни тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича 1 йиллик курслар ташкил этилди. Унда милиция бўлимида 100 киши, жиноят қидирув бўлимида 15 киши ва қамоқхона ходимларидан 35 киши катнашди [9:31].

Ишчи-деҳқон милициясининг паст бошқарув таркиби ва оддий ходимларни тайёрлашда ҳам айрим эътиборга молик ишлар амалга оширилган бўлиб, республика ҳудудларида 4 ойлик курслар ташкил этилди. Курсларда Тошкент шаҳрида 48 та, Самарқандда 37 та, Қўқонда 25 та, курслардан ташқари махсус лагерларда йиғилишлар ҳам ташкил этилиб, дастур асосида 522 та ходим катнашди. Иштирок этганларнинг 70 % ўзбеклар, 12 % руслар, 6 % қозоқ, татар ва украинлардан иборат бўлган. Ижтимоий жиҳатдан эса 52 % ни ишчи ва батрақлар, 35 % ни деҳқонлар ташкил этган [10:81]. Милиция шахсий таркибини малакасини ошириш жараёнида, унинг таркибига аёлларни жалб этиш ҳам йўлга қўйила бошлади. Масалан, 1930 йилда Тошкент округида 41 та аёл ходимлар фаолият юритиб, улардан 38 таси рус ва 3 таси ўзбек аёллари бўлишган [11:22].

Милиция органларининг шахсий таркибини мустаҳкамлаш борасида олиб борилган ҳаракатларга қарамай, 1930 йилларнинг бошларида милиция бошқарув аппаратини малакали кадрлар билан таъминлаш муаммо бўлиб қолаверди. Ўзбекистон ССР Давлат сиёсий бошқармаси бошлиғи ёрдамчиси (Антоничев) томонидан ЎзССР КП МКга топширилган махсус (1933 йил 11 октябрь) далолатномада: “...милиция бошқарув аппаратидаги тартибсизликлар ҳақида тўхталиб, бир йилда (1932-1933 йиллар) республика миқёсида 208 та милиция бошлиқлари ўз лавозимларидан бўшатилиб, улардан 127 таси жавобгарликка тортилганини таъкидлаш kifof. ... Шу муносабат билан вилоятларда милиция фаолиятини тўғри йўлга қўйиш учун бошқарувда малакага эга бўлган ўзбек миллатига мансуб 25 тагача ходимларни районларда тегишли лавозимларга тайинлаш учун юбориш зарур” – деб таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистондаги ички ишлар органлари шахсий таркибининг билим ва малакасини ошириш, милиция сафини юқори салоҳиятли ходимлар билан таъминлаш масаласи, мазкур ташкилотдаги раҳбар кадрлар миллий таркибидаги номуносибликлар таҳлил қилинаётган даврда муаммо бўлиб қолаверди. Гарчи совет ҳукумати томонидан раҳбар ва оддий ходимларнинг малакасини ошириш учун бир қатор ишлар амалга оширилсада, уларнинг фаолиятидаги камчиликлар доимий равишда кузатилди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Эришган марралар билан чегараланмасдан, бошланган ислохотларимизни янги босқичга кўтариш – бугунги кундаги энг долзарб вазифамиздир. Тошкент: Ўзбекистон, 2015.
2. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 774-иш.
3. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 971-иш.
4. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 4-рўйхат, 63-иш.
5. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 4-рўйхат, 18 -иш.

6. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 751-иш.
7. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 1-рўйхат, 17-иш.
8. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 2-рўйхат, 184-иш.
9. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 5-рўйхат, 475-иш.
10. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 8-рўйхат, 241а –иш.
11. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 1-рўйхат, 70-иш.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистон ҳудудларида фаолият юритган ички ишлар органларининг 1925-1930 йиллардаги миллий таркиби, милиция шахсий таркибидagi ҳолат тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется национальный состав органов внутренних дел Узбекистана в 1925-1930 годы.

SUMMARY

The article deals with the national structure of the bodies of internal affairs of Uzbekistan in 1925-1930.

ПУҚАРАЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ХУҚЫҚЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ТӘРЭПТЕН ҚОРҒАЛЫҰЫ

З.Исмаилова - Тарийх хәм хуқықтаныў факультетиниң 4-курс талабасы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Конституция, инсон, фуқаро, ҳуқуқ, кадрият, яшаш ҳуқуқи, айбисизлик презумпцияси, фикр эркинлиги, сўз эркинлиги, виждон.

Ключевые слова: Конституция, личность, гражданин, право, ценность, право на жизнь, презумпция невиновности, свобода мысли, совесть.

Key words: Constitution, person, citizen, right, value, right to life, presumption of innocence, freedom of thought, conscience.

Ғарезсизлик дәўириде жәмийетимиздиң барлық тараўларында терең реформалар әмелге асырылмақта. Өзбекстан өзиниң демократиялық мәмлекет хәм хуқықый жәмийет қурыўға қәдем қойғанлығын пүткил дунья мәмлекетлерине жәрия етти. Мәмлекетимиздиң баслы қәдрияты - инсан, оның өмири хәм басқа ажыралмас хуқықлары екенлиги Конституциямызда белгилеп қойылған.

Инсан хәм оның хуқықы ҳәзирги заманның ең әҳмийетли мәселелеринен бири болып есапланады.

Мәмлекетимиз өз ғарезсизлигин қолға киргизген күннен баслап, инсан хуқықлары мәселесине әҳмийетли итибар берилмекте хәм Өзбекстан Республикасы Конституциясының екінши бөлими мине усы әҳмийетли мәселеге бағышланады.

Онда инсан хәм пуқаралардың тийкаргы хуқықлары, еркинликлери хәм миннетлери бөлек статьяларда баян етилген.

Конституцияға муўапық қабыл етилген Кодекс хәм нызамлар, Президент пәрманларында инсан хуқықлары мәселеси өзиниң терең сәўелелениўин тапты.

«Инсан хуқықын нызамда хәм әмелде тәмийинлей алмаған, буның ушын жетерли кепилликлер жаратып бере алмаған жәмийет демократиялық жәмийет емес» [1].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 2-бөлими «Инсан хәм пуқаралардың тийкаргы хуқықлары, еркинликлери хәм миннетлери» деп аталады. Конституцияның 7-бабының 24-31-статьялары пуқаралардың «Жеке хуқық хәм еркинликлер»ине арналған.

Бул:

- Жасаў хуқықы (24-статья);
- Еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықы (25-статья);
- Айыпсызлық презумпциясы (26-статья);
- Жеке өмирине араласыўдан қорғалыўы хәм турар жайына қол қатылмаслық хуқықы (27-статья);
- Бир орыннан екінши бир орынға көшип жүриў хуқықы (28-статья);
- Пиқирлеў, сөз хәм исеним еркинлиги хуқықы (29-статья);
- Пуқаралардың өз хуқық хәм мәплерине тийисли болған ҳүжетлер менен танысып шығу хуқықы (30-статья);
- Хүждан еркинлиги хуқықы (31-статья).

Конституцияның 24-статьясында «Жасаў хуқықы хәр бир инсанның ажыралмас хуқықы болып табылады. Инсан өмирине қастыянлық жасаў ең ауыр жынаят» деп көрсетилген.

Инсан хуқықлары улыўма дунья жүзилік Декларациясының 3-статьясында хәр бир инсанның жасаў, еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықлары белгилеп қойылған.

Сондай-ақ, Пуқаралық хәм сиясий хуқықлары ҳақындағы халық аралық Пактиң 6-статьясында «Жасаў хуқықы хәр бир инсанның ажыралмас хуқықы. Хеш ким өзбасымшалық пенен өмирден айырылыўы мүмкин емес» делинген.

Инсанның жасаў хуқықы хәр бир дәўирде жоқары қәдрият болып, ол бундай ажыралмас хуқыққа жасы, физикалық хәм руўый халаты, яки басқаша белгилерине қарамастан, хәмме ўақытта ийе болады.

Инсанлардың жасаў хуқықын тәмийинлеў хәм қорғаўда жынаят хуқықы нызамшылығы әҳмийетли орын ийелейди. Мысалы, Жынаят кодекси арнаўлы бөлиминиң 26% ға жакын нормалары пуқаралардың өмирине зыян жеткизиў ушын ол, яки бул дәрежеде жуўапкершиликти көзде тутады.

Суд-хуқық реформаларының жаңа дәўириде Өзбекстан Республикасында өлим жазасы бийкар етилди хәм инсан хуқық хәм еркинликлерин қорғаў барысында миллий нызамшылық және бир тәрәпи менен халық аралық стандартларға толық сәйкестилериди.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексинде белгиленген жаза системасындағы өлим жазасы тарийхына нәзер салатуғын болсақ, «Ғарезсизликке ерискен дәслепки жылларда Жынаят кодексиниң 30 дан артық статьяларында өлим жазасы бар еди. Мәмлекетимиз ғарезсизлигиниң дәслепки жылларынан баслап мәмлекетимиз басшысының ҳәрекетлери менен Жынаят кодексиниң санкциясында өлим жазасы белгиленген статьялар саны баскыша-баскыш қысқартылды. Жынаят кодексинде 1994-жылдан бундай статьялар саны 13 ке, 1998-жылдан 8 ге, 2001-жылдан 4 ке келтирилди. 2003-жылдың ақырында бул жаза түри 2 жынаят – айыпты ауырластыратуғын жағдайларда қастан адам өлтириў хәм терроризм ушын қалдырылды» [2].

Екинши шақырық Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисиниң 2003-жыл 12-декабрьде болып өткен он үшінши сессиясында Жынаят кодексиндеги 2 жынаят (Жынаят кодексиниң 151-статьясы екінши бөлими, 153-статьясы) санкциясынан өлим жазасы шығарып тасланды.

Бүгинги күнде өлим жазасы өмирлик азатлықтан айырыў жазасы менен алмастырылды хәм бул тек еки түрдеги жынаят, яғный жуўапкершиликти ауырластырыўшы жағдайларда қастан адам өлтириў хәм терроризм ушын бериледи. Жазаның бул түри ҳаял-қызларға, 18 жасқа жетпеген хәм жасы 60 тан асқан еркеклерге байланысly тайынланбайды.

2005-жылдың 1-август күни Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Өзбекстан Республикасында өлим жазасын бийкар етиў ҳақында»ғы пәрманының жәрия етилиўи хәм мәмлекетимизде өлим жазасын бийкар етиў арқалы жазаларды либералластырыў, өлим жазасы берилген шахслардың ислери бойынша келешекте олардың жынаят ҳақланыўы мүмкин болған ҳалатларды есапка алып, сондай-ақ өлим жазасын қолланбаў ҳақындағы дунья тәжирийбесине муўапық мәмлекетимиздиң суд-хуқық тараўындағы реформалардың әҳмийетли баскышы болды. Биринши Президентимиздиң айтып өткениндей, «Мәмлекетимиздиң жынаятқа тийисли сиясаты өлим жазасын қолланыўға байланысly жәхән тенденцияларына толық келеди хәм Өзбекстан Республикасының Конституциясында жәрия етилген инсанпаруарлық хәм әдиллик принциптерин изшил сәўелендиреди» [3].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 25-статьясында «Хәр ким еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықына ийе.

Хеш ким нызамға тийкарланбаған ҳалда қамаққа алыныўы яки қамақта сақланыўы мүмкин емес» деп көрсетилген.

Еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықы Конституциялық хуқықлардан бири болып, инсанның туўылыўы менен қолға киргизиледи. Хәр ким еркин, өз ықтыяры бойынша ҳәрекет етиўи, өзгениң жеке еркинлиги хәм қол қатылмаслығына зыян етпейтуғын тәризде жүрис-турусын таңлаўы мүмкин.

Жеке еркинлик хәм қол қатылмаслық ҳақындағы Конституциялық нормалар жынаят-процессуал нызамшылығында раўажландырылады. Өзбекстан Республикасы Жынаят процессуал кодексиниң 18-статьясында «Жынаят исин журитиў ушын жуўапкерли барлық мәмлекетлик органлар хәм лаўазымлы шахслар жынаят процессинде қатнасып атырган пуқаралардың хуқық хәм еркинликлерин қорғаўы шәрт.

Хеш ким суд қарарына тийкарланбаған ҳалда қамаққа алыныўы яки қамақта сақланыўы мүмкин емес.

Суд ҳәм прокурор нызамға қарсы рәўиште азатлықтан айырылған, яки нызам ямаса суд ҳүкиминде нәзерде тутылғаннан артық мүддет қамақта ұслап турылған, яки қамақта сақланған хәр қандай шахсты дәрхал азат етиўи шәрт» деп көрсетилген.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң 234-статьясының 1-бөлиминде, «Биле турып, нызамға қарсы рәўиште ұслап турыў, яғный сорастырыўшы, тергеўши яки прокурор тәрәпинен нызамлы тийкарға ийе болмаған ҳалда шахс еркинлигиниң қысқа мүддетке шеклениўи – ең кем айлық ис ҳақының елиў барабарына шекем муғдарда жәрийма яки алты айға шекем қамақ;

Биле турып, нызамға қарсы рәўиште қамаққа алыў яки қамақта сақлаў – ең кем айлық ис ҳақының елиў барабарынан жүз барабарына шекем муғдарда жәрийма яки үш жылға шекем азатлықтан айырыў менен жазаланады» делинген.

2015-жылдың 11-августынан баслап күшке кирген «Өзбекстан Республикасының айырым нызам ҳүжетлерине өзгерис хәм қосымшалар киргизиў ҳақында»ғы нызамға муўапық Жынаят хәм жынаят-атқарыў кодекслерине азатлықтан шеклеў сыпатындағы жаңа жаза түри киртилди. Бунда Жынаят кодексиниң 43-статьясында нәзерде тутылған жаза системасына жаңа д бәнти киргизилди, кодекси 48-статья менен толтырылды.

Азатлықтан шеклеў суд тәрәпинен судланыўшыға байланысly жасаў жайын ол, яки бул себеп пенен кетип қалыўды пүткиллей қадаған етиўден, яки сутканың мәлим бир ўақында жасаў орынан шығуыды шеклеўден ибарат болып, тек тийкаргы жаза сыпатында қолланылады.

Инсан еркинлиги хәм жеке қол қатылмаслығының бузылыўы хәр бир шахстың судқа шағым етиў менен мүржәт етиў

хэм бузылған хуқықларын тиклеў хэм оның талапларын қанаатландырыў хуқықын келтирип шығарады. Усы хуқықты әмелге асырыў тәртіптери Өзбекстан Республикасы «Пукаралардың хуқық хэм еркинликлерин бузатуғын ҳәрекетлер хэм қарарлар үстинен судқа шағым етиў ҳақында»ғы, «Физикалық хэм юридикалық шахслардың мүрәжәттери ҳақында»ғы ыызамлары менен тәртіпке салынады.

Конституцияның 26-статьясы «Жынаят ислегенликте айыпланып атырған ҳәр бир шахстың иси судта ыызамлы тәртіпте, әшқара түрде көрип шығылып, оның айыбы анықланбағанша ол айыпкер есапланбайды. Судта айыпланып атырған шахсқа өзін қорғаў ушын барлық шараятлар тәмийинлеп бериледи.

Хеш ким қыйнаўға салыныўы, зорлыққа, аяўсыз яки инсан қадир-қымбатын кемситиўи басқа тәриздеги қарсылыққа дуўшар етилиўи мүмкин емес.

Хеш кимде оның разылығысыз медициналық яки илимий тәжирибелер өткизиўи мүмкин емес» деп көрсетилген.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң 4-статьясында «Хеш ким судтың ҳүкими болмай турып жынаят ислеўде айыплы деп табылыўы хэм ыызамға қарсы рәуиште жазаға тартылыўы мүмкин емес» делинген.

Шахстың айыплығын белгилеўде тек ғана дәлийллеў, тәртіп қағыйдаларына әмел етиў, бәлким жынаят ушын жуўапкершилик хэм оның тийкарлары жетерли дәрежеде бар болыўы керек. Бунда Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң 16-статьясының 2-бөлиминде белгиленген жынаят қурамының барлық белгилери бар болған қылмысты ислеў жуўапкершиликке тартыў ушын себеп болады. Шахсты жынаят жуўапкерлигине тартыў ушын фактлик тийкар шахс тәрәпинен исленген қылмыс есапланады.

Өзбекстан Республикасы Жынаят процессуал кодексиниң 85-статьясына муўапық «Дәлийллеў исти ыызамлы, тийкарланған хэм әдалатлы шешиў ушын әҳмийетке ийе болған жағдайлар ҳақындағы ҳақыйкатты анықлаў мақсетинде дәлийлелерди топлаў, тексериў хэм бахалаўдан ибарат болып табылады».

Конституцияның 27-статьясында, «Хәр ким өз шәни хэм қорқытыўлардан, жеке өмирине араласыўдан қорғалыў хэм турар үй-жайы қол қатылмаслығы хуқықына ийе.

Хеш ким ыызам нәзерде тутқан жағдайлардан хэм тәртіптен тысқары биреўдиң турар жайына кириўи, тинтиў өткизиўи яки оны көзден кешириўи, хат алысыўлар хэм телефонда сөйлесиўлер сырын әшқара етиўи мүмкин емес» деп көрсетиледи.

«Инсан хуқықлары улыўма дүнъя жүзлики Декларациясы» 12-статьясында шахс намысына қол қатылмаслық белгиленген, «Пукаралық хэм сийсий хуқықлар ҳақында»ғы халықаралық

Пакттиң 17-статьясының 1-бөлиминде «Хеш кимниң жеке турмысына, оның үй-жайына қол қатылмаслығына яки хат алысыўлардағы сырларына қол қатылмаслығы өзбасымшалық яки ыызамсыз тәризде қорқытыў, ар-намысына тийиў мүмкин емес» деп көрсетилген.

Өзбекстан Республикасы Пукаралық кодексиниң 100-статьясы «Инсанның қадир-қымбат хэм ишенлик абыройын қорғаў» деп аталады.

Бунда «Пукара өзиниң абыройы, қадир-қымбаты яки ишенлик абыройына зыян жеткизиўи мағлыўматлар жүзесинен, бундай мағлыўматларды тарқатқан шахс олардың ҳақыйкатқа туўры келиўин дәлийллей алмаса, суд арқалы қорғалыў хуқықына ийе екенлиги;

Мәндар шахслардың талабына қарай пукараның қадир-қымбатын оның өлиминен кейин де қорғаўға жол қойылыўы;

Өзиниң қадир-қымбаты яки ишенлик абыройына зыян жеткизиўи мағлыўматлардан тарқатылған пукара бундай мағлыўматлар бас тартылыўы менен бир қатарда оларды тарқатыў ақыбетинде жеткизилген зыянлар хэм руўхый зыяның орнын қаплаўды талап етиўге ҳақылы екенлиги» хэм т.б. көрсетилген.

Конституцияның 28-статьясында «Өзбекстан Республикасы Пукарасы Республика аймағында бир орыннан екінши орынға көшиў, Өзбекстан Республикасына келиў хэм оннан шығып кетиў хуқықына ийе екенлиги, ыызамда белгиленген шеклеўлер буннан тысқары екенлиги» көрсетип өтилген.

Жоқарыда келтирип өткенимиздей, 2015-жылдың 11-августынан баслап күшке кирген «Өзбекстан Республикасының айырым ыызам ҳүжеттерине өзгерис хэм қосымшалар киргизиў ҳақында»ғы ыызамға муўапық Жынаят хэм жынаят-атқарыў кодекслерине азатлықтан шеклеў сыпатындағы жаңа жаза түри киргизилди. Бул бойынша азатлықтан шеклеў суд тәрәпинен судланыўшыға байланыслы жасаў орнын ол, яки бул себеп пенен кетип қалыўды пүткиллей қадаған етиўден, яки судканың мәлим бир ўақтында жасаў орнынан шығыўды шеклейди.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1995-жыл 6-январьдағы «Өзбекстан Республикасы пукараларының шет елге шығыў тәртіби хэм Өзбекстан Республикасы дипломатик паспорты ҳақындағы қағыйдаларын тастыйықлаў ҳақында»ғы қарары менен Республика аймағынан шығыў хэм оған кириў тәртіби белгиленген.

Улыўма алғанда, Өзбекстан Республикасы Конституциясы, Өзбекстан Республикасында шығарылған ыызамлар хэм ыызам асты актлери, булардың барлығы инсан хэм пукаралардың жеке хуқықларын тәмийинлеўде тийкарғы дерек есапланады хэм булар инсан мәплерин ең жоқарғы орынға қояды.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Буюк келажатимизниң хукукий қафолати. -Т.: «Шарқ», 1993.
2. Улим жазосини бекор қилиш ҳамда қамокқа олишға санкция берилу хукукин судларға ўтказишға өд норматив-хукукий ҳужжатлар түплами: Расмий нашр / ЎзР Олий суди, ЎзР Бош прокуратураси, ЎзР Миллий хавфсизлик хизмати, ЎзР Ички ишлар вазирлиги, ЎзР Адлия вазирлиги. -Т.: Адолат, 2007.

3. Халқ сўзи № 148 (3693) 2005, 2 август.
4. Ўзбекистан Республикаси Конституцияси. -Т.: «Ўзбекистон», 2014.
5. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. -Т.: «Адолат», 2011.
6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодекси. -Т.: «Адолат», 2011.

РЕЗЮМЕ

Инсон ва унинг ҳукуки ҳозирги даврниң энг муҳим масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Давлатимизниң олий қадрияти – инсон, унинг ҳаёти ва бошқа ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасида чиқарилган қонунлар ва қонуний ҳужжатлар, буларниң барчаси инсон ва фуқароларниң шахсий ҳуқуқларини таъминлашда асосий манба ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

Человек и его права являются одним из главных проблем настоящего времени. Высшей ценностью нашего государства является защита человека, его жизни и других неотъемлемых прав. Конституция Республики Узбекистан, законы и акты, всё это является основным источником при защите личных прав граждан и человека.

SUMMARY

The person and his rights are one of the main problems at present. The highest value of our state is protection of the person, his life and other inalienable laws. The Constitution of the Republic of Uzbekistan, laws and the reports, all this are the basic source in protection of the personal rights of citizens and the person.

ШИМОЛИЙ-ҒАРБИЙ ЎЗБЕКИСТОН АРХЕОЛОГИК ОБЪЕКТЛАРИ:

ТАДҚИҚОТЛАР ВА НАТИЖАЛАР

У.Каландаров - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Жанубий Орол бўйи, Гулдурсин қалъа, Ал-Фир (Пил) қалъа, Аёз қалъа, Тупроқ қалъа, Қирқиз қалъа, Қўйқирилган қалъа, Бозор қалъа, Жонбос қалъа, Қизил қалъа, Анка қалъа, Дояхотин, Жигарбанд, Қўхнауаз, Қўзалиқир Капарас, Елҳарас, Қўргонқалъа, Бўлдимсоз, Чирик Работ, Бобиш Мулла, Жети асар, Акчахан қалъа.

Ключевые слова: Южное Приаралье, Гулдурсин кала, Ал-Фир (Пил) кала, Аяз кала, Тупрак кала, Кирккиз кала, Куйкирилган кала, Базар кала, Жанбас кала, Кизил кала, Анка кала, Дояхотун, Жигарбанд, Кухнауаз, Кузаликир, Капарас, Елхарас, Кургон кала, Булдимсоз, Чирик Рабат, Бабिश Мулла, Жети асар, Акчахан кала.

Key words: the south coast of the Aral sea, Guldursin kala, Al-Fir (Pil) kala, Ayaz kala, Tuprakkala, Kirkkiz kala, Kuykirilgan kala, Bazar kala, Janbas kala, Kizil kala, Anka kala, Doyaxotun, Jigarband, Kukhnauaz, Kuzalikir, Kaparas, Elkhara, Kurgan kala, Buldimsoz, Chirik Rabat, Babish Mulla, Jeta asar, Akchakhan kala.

Марказий Осиё археологик объектлари контекстида Қорақалпоғистон ва Хоразм археологик объектларини ўрганиш XX асриниң 20-30-йилларидан бошланди ва бу ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда.

Жанубий Орол бўйи, Амударёнинг қуйи қисмидаги археологик объектларни тадқиқ қилиш ишлари тўрт босқичда амалга

оширилди. Иккинчи жаҳон уруши давригача (1936-1940 йиллар), урушдан кейинги йиллар (1946-1958 йиллар), Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими ташкил қилингандан кейин 1959-1990 йиллар ва мустақилликдан кейинги йиллар.

Жанубий Орол бўйи ва Хоразм вилоятининг ёдгорликларини тадқиқ қилишнинг биринчи ва кейинги босқичлари биринчи ўзбек археолог олими Академик Я.Ғ.Ғуломов ва профессор С.П.Толстовларнинг Хоразм археологик экспедицияси фаолияти билан боғлиқ. 1936-1940 йилларда Амударёнинг қуйи қисмидаги Гулдурсин қалъа, Ал-Фир (Пил) қалъа, Аёз қалъа, Тупрок қалъа, Қирққиз қалъа ва бошқа шаҳарларда Я.Ғуломов томонидан тадқиқот ишлари олиб борилди. Олим ўша пайтдаёқ Хива шаҳри қушонлар даврида Ичан қалъа доирасида қисман сақланиб қолган муҳофаа иншоотлари негизда қурилган деб ҳисоблаганди. Я.Ғ.Ғуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи» асари 50 йиллар бошида чап сохил Хоразм ёдгорликлари гидрографиясини ва тарихи бўйича маълумотларни, шу жумладан ёзма манбалар ҳамда этнография маълумотларини ўз ичига олган эди.

1937 йилда профессор С.П.Толстов раҳбарлигида Хоразм археология (1945 йилдан археология-этнография) экспедицияси тузилди. Шундан сўнг, Орол бўйи ёдгорликларини мунтазам тадқиқ қилиш ишлари жадал бошлаб юборилди. Хоразм археология экспедицияси дастлабки йиллардан бошлаб шугулланган илмий муаммолар орасида Хоразмда исломгача бўлган археологик объектлар тарихи муҳим ўрин тутди.

Хоразм экспедициясининг археолог олимлари антик давр археологик объектларидан Қўйқирилган қалъа, Қўроғшин қалъа, Бозор қалъа, Жонбос қалъа, Қизил қалъа, Тупрок қалъа, Катта ва кичик Қирққиз, Анка қалъаларда тадқиқот ишларини олиб бордилар. Натижада мил.авв. IV-мил IV асрнинг ноёб ёдгорликларининг катта мажмуи ва уларнинг санаси аниқроқ белгиланди. 1939 йилда Хоразм экспедициясининг археологик кидириш ишлари уч йўналишда олиб борилди [1].

Биринчи йўналиш – Амударёнинг Чаржовдан Тўрткулгача бўлган ҳар икки соҳилини ўз ичига олди. Натижада, ўнг соҳилдаги Устик, Тупрокқалъа (ўнг соҳил), Дошқалъа ва сўл соҳилдаги Қўшқалъа I, Тупрокқалъа (сўл соҳил), Дояхотин, Жигарбанд, Ҳозарасп қалъаларида тадқиқот ишлари олиб борилди.

Иккинчи йўналиш – ўнг соҳил Хоразмнинг қадимги суғорилган ерларини қамраб олди. Бу ерларнинг тархи чизилди, батафсил архитектура ўлчови ўтказилди. Аёзқалъа 3 ва Жонбосқалъада қазилма ишлари олиб борилди. Қадимги суғориш тизимини тадқиқ қилиш натижасида ўрта асрларга оид манбаларда қайд этилган Амударё ўнг соҳилидаги каналлар ўрнини аниқлаш мумкин бўлди.

Учинчи йўналиш – Чарманёб йўналишида Қўнарликқалъа, Довданқалъа, Қалъалиқир 1 ва 2, Қўхнауз, Қўзалиқир, Шоҳсанам, Замахшар, Говурқалъа 1 ва 2 ларда тадқиқот ишларини олиб борди.

Экспедиция 1940 йилда ўзининг асосий иш ҳудудида – Амударё ўнг соҳилидаги қадимги суғорма ерларда тадқиқот ишларини олиб борди. 1938 йилда аниқланган Тупрокқалъа шаҳристони текширилди. Эресқалъа, Қаватқалъа шаҳристони, Думанқалъа ва жанубий шарқий Қорақалпоғистоннинг бошқа ёдгорликларининг схематик тархи чизилди ва архитектура ўлчовлари ўтказилди.

Иккинчи жаҳон уруши бошлангунга қадар Хоразм археология экспедицияси ходимлари томонидан қадимги Хоразмнинг қўлаб ёдгорликлари ўрганилди. Натижада, Хоразм маданиятининг мил.авв. IV-III асрларидан мил.авв. XIV асригача бўлган даврини қамраб олувчи тавсифи илк бор юзага келди [2].

Иккинчи босқич – урушдан кейинги йиллар бўлиб, бу босқичда Хоразм археология экспедицияси кенг миқёсда олиб борилди. Бунда Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлар ёдгорликларини аниқлаш ҳамда ўрганиш муҳим аҳамият касб этди. 1946 йилдан шимолий-ғарбий Ўзбекистон ҳудуди, Устюрт те-

кислиги, Амударё ва Сирдарё ораллигида археологик авиаразведка қилинди ва суратга олинди.

Қорақалпоғистон Республикасининг қадимги суғорма ерлари, Туркменистоннинг Тошхувуз вилояти шимолий чеккалари, шунингдек Қуйи Амударё ва Сирдарёда илк бора археологик авиаразведка қилинди ва суратга олинди. Хоразм экспедицияси ходимлари 1958 йилдан бошлаб Қадимги Хоразмнинг ҳозирги маданий зонада жойлашган археологик объектларини ўрганишга киришдилар. Шулардан бири, Ҳозарасп қалъаси ва Шоҳсанам қалъасида олиб борилган қазилма ишлари натижасида илк антик даврдан то мўғуллар истилосигача бу ерда ҳаёт узлуксиз давом этгани аниқланди.

Учинчи босқичда олиб борилган ишлар натижасида Қадимги Хоразм ёдгорликлари тадқиқоти анча кенгайди. Тупрокқалъа, Қўзалиқир, Қалъалиқир 2, Тупрокқалъа (Хива), Говурқалъа 3, Қўроғшинқалъа, Кичик Қирққизқалъа истехкомлари батафсил ўрганилди. Антик истехком Қапарас, Елҳарас мажмуида тадқиқот ишлари олиб борилди. Ўрта асрларга оид шаҳарлар Жигарбанд ва Садварда илк антик давр Хоразм ҳарбий истехкомларига тўлиқ жавоб берувчи қадимги истехкомлар борлиги аниқланди.

Хоразм археологик экспедицияси Сирдарёнинг қуйи оқимида олиб борган тадқиқотларида антик даврда қўчманчи чорвадор халқлар турмуш маданиятининг қўлаб истехкомли манзилгоҳларини (Чирик Работ, Бобиш Мулла, Жети асар ва бошқалар) аниқлаш имконини берди [3].

Хоразм археология экспедицияси билан бир вақтда Туркменистон олимлари ҳам Хоразмнинг шимолий-шарқидagi қадимий археологик объектларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. Улар томонидан Қўроғқалъа, Бўлдимсоз, Қанҳақалъа-2, Манғарқалъа ва Хоразмнинг бошқа қўхна ёдгорликлари ўрганилди [4].

Қадимги Хоразмнинг ёдгорликларини ўрганишнинг учунчи босқичи, Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиали Н.Даўқараев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институти археология бўлими ходимлари томонидан олиб борилди.

Қадимги Хоразм ёдгорликларини ўрганиш кенг қўламда асосан Амударёнинг сўл соҳилида олиб борилди. Натижада, 1973-1976 йилларда Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими ходимлари томонидан Хоразм вилоятининг археологик харитаси тузилди. Кейинчалик, 1976-1993 йилларда Амударёнинг сўл соҳилидаги археологик рекогностик ва стационар қазилма ишлари олиб борилди. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасининг антик давр ёдгорликлари ўрганилди [5].

Мил.авв. V-IV асрларга оид муҳофаа иншоотлари тизимига кирувчи Катта Айбўйирқалъа анча батафсил текширилди. Натижада, бу ноёб археологик объектдан дастлабки қадимий ёзувлар аниқланди. Антик даврдаги Хоразм ҳарбий истехкомлари тўғрисида маълумотлар анча бойитилиб янги маълумотлар тўпланди.

Мустақилликдан кейинги йилларда шимолий-ғарбий Ўзбекистон ҳудудидаги энг йирик объектлардан бири Акчахон қалъада (мил.авв. IV-III асрлар- мил. IV асри) археологик илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда [6].

Мустақиллик йилларида Акчахонқалъадан олиб борилган тадқиқотлар натижасида топилган ноёб рангли суратлар жаҳон археологиясидаги янгиликлардан бўлди. Зеро, давлатимиз мустақилликка эришганлиги шарофати билан бу борада чет эллик олимлар билан ҳамкорликда ишлаш учун кенг имкониятлар очилди.

Адабиётлар

1. Труды ХАЭЭ том-1. -М.: 1952.
2. Толстов С.П. «Қадимги Хоразм». -М.: 1949.
3. Толстов С.П. «Окс ва Яксартнинг қадимги дельталари бўйлаб». -М.: 1962.
4. Юсупов Х. «Древности Узбоя» -Ашгабат: 1970.

Бу мақолада Жанубий Орол бўйи, Амударёнинг қуйи қисмидаги ноёб археологик объектлардаги тадқиқотлар ва уларнинг натижалари баён қилинган. Қорақалпоғистон ва Хоразм ҳудудидаги қадимги ва ўрта асрларга оид археологик объектлардан қадимги арамей ёзувлари, тангалари, хайкаллар, рангли расмларнинг топилиши аждодларимизнинг тили, дини, бадийи санъати тарихини ўрганишда катта археологик манба бўлиб ҳисобланади.

В статье рассматриваются вопросы изучения и результаты раскопок археологических объектов античности и средних веков в Приаральской дельте Амударьи. На территории Каракалпакстана и Хорезма были найдены новые археологические находки, которые (древние надписи, монеты, статуэтки, живопись) являются уникальными, культурными наследиями наших предков.

The article deals with the issues of learning and the results of archeological excavations of objects of antiquity and the Middle Ages in the Aral seaside delta of the Amudarya. On the territory of Karakalpakstan and Khorezm there were found new archeological discoveries (such as ancient inscriptions, coins, statuette, paintings) which are unique and cultural heritage of our ancestors.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГРУППОВОЙ ФОРМЫ РАБОТЫ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Р.А.Абдуллаева - ассистент преподаватель

Н.А.Джуманиязова - студентка 4 курса факультета иностранных языков

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сузлар: коммуникация (алока), жуфтликларда ишлаш, ўзаро таъсир, фаоллаштириш, тажриба, тезкор гуруҳ, уч кишилик гуруҳ, кичик гуруҳ.

Ключевые слова: коммуникация, работа в парах, взаимодействие, активизация, эксперимент, интенсивный курс, дифференцированная работа, диады, триады, микрогруппы.

Key words: communication, work in pairs, interaction, activation, experiment, intensive course, differentiated work, dyads, triads, microgroups.

Реализация принципа коммуникативности в практике преподавания русского языка как иностранного связана, прежде всего, с организацией обучения. Для формирования коммуникативных качеств личности необходим такой тип обучения, при котором учащиеся непременно и систематически включаются учителем в процесс поиска убедительного решения новых для них проблемных задач, благодаря чему они учатся самостоятельно добывать знания, применять ранее усвоенное и овладевают опытом или способом творческой деятельности [1:48].

В поисках наиболее эффективных форм обучения педагоги и психологи издавна обращались к коллективным формам работы, отмечая их мобилизующую роль в активизации познавательной деятельности учащихся.

Исследования констатировали увеличение точности восприятия, роста и коэффициента узнавания (на 13%), продуктивности произвольного запоминания слов (25 %) в условиях коллективных форм обучения. Установлено, что при переходе от индивидуальной деятельности к совместной обучение становится более эффективным, ибо на уровне взаимодействия включается дополнительный совокупный фонд информации, а произвольное запоминание в условиях группового обсуждения и принятия общего решения в 2-3 раза эффективнее произвольного [2]. Именно групповое взаимодействие, коллективная работа являются основой активизации всех коммуникативных возможностей личности в учебном процессе.

Коллективная познавательная деятельность реализуется только в проблемном обучении, при выполнении заданий творческого характера, через взаимодействие её участников, мотивированное социально значимой целью и направленное на удовлетворение потребности. Если же проблемная задача не мотивируется в группе на уровне её социальной значимости, то общая задача будет решаться каждым членом группы на уровне личной мотивации. В этом случае каждый участник общения воспринимается партнёром только как источник ценной для него информации [3:46-49]. Особую значимость приобретает коллективная деятельность в условиях интенсивного обучения, основанного, в первую очередь, на принципе активной коммуникативности.

Давно ведутся эксперименты в области использования коллективных форм обучения. Многие из них уже апробированы. Это, например, все формы коллективного взаимодействия в рамках интенсивного курса повседневного общения [4], психолого-педагогическими принципами которого являются способы формирования навыков и умений с помощью системы коллективных действий.

Курс включает все виды хорового проговаривания и одновременно работу в заданиях игрового типа. Это единая и в то же время дифференцированная работа в диадах, триадах, микрогруппах по четыре-пять человек, работа в командах (две микрогруппы), работа по принципу – «учащийся-группа» или «преподаватель – группа», «преподаватель-микрогруппа». Наконец, это и сложная мозаика самых различных видов игровой деятельности, которая реализуется, главным образом, в групповом и коллективном взаимодействии. Следует заметить, что все подобные виды работ выступают часто в комбинациях и сочетаниях, нужных преподавателю, но всегда в рамках единства: от тренировки – практике, к творческому решению поставленной задачи, к самостоятельному принятию решения. Мало разбить учащихся на микрогруппы и дать задания. Нужно ещё направить их деятельность, дать программу работы, распределить обязанности (роли), выделить по необходимости лидера, организовать взаимоконтроль, подвести итоги работы и т.п.

Есть мнение, что в рамках интенсивного курса повседневного общения при наличии масок-легенд, в атмосфере игры не может складываться коллектив, а возможно только совершенствование межличностных отношений, что модальное общение не может выполнять роль коллективообразующей силы [3:30-31]. Теоретически с этим нельзя не согласиться. Но на практике, не делая специальных исследований в этом плане, мы каждый раз к концу своего курса становимся свидетелями феномена рождения коллектива. Факт этот, очевидно, объясняется тем, что наш контингент – в большинстве своём преподаватели русисты с очень высоким уровнем мотивации. Они заинтересованы не только в коррекции своих речевых навыков и умений, в совершенствовании своих знаний, их интересует ещё и повышение квалификации в методическом отношении. Поэтому интенсивный курс повседневного общения, в который мы сознательно закладываем материал школьных учебников, становится для наших стажёров сферой тех самых деловых взаимоотношений, на базе которых идёт интенсивное развитие межличностных отношений вплоть до формирования коллектива. В этом случае даже такие задачи, как коллективная рецензия на спектакль, альбом знакомства, дневник группы, коллективно написанный сценарий и его подготовка, мотивируются в группе на уровне их социальной значимости, и решает её совокупный субъект, а в результате складывается коллектив.

Групповому и коллективному взаимодействию отдаётся предпочтение и в профессионально ориентированном курсе развитие речи на материале грамматики, когда реальная групповая деятельность, выполнение учебных коммуникативных задач подчинено общей цели, а деятельностьная задача, предложенная группе, воспринимается как социально значимая. Так может быть создана оптимальная структура мотивации, при которой слушатель не только овладевает определёнными знаниями в области русской грамматики, не только осваивает основы профессионального и педагогического общения преподавателя-русиста, но и знакомится с конкретными методическими приёмами, которые могут быть им использованы в собственной педагогической деятельности. Коллективные формы работы, распределение обязанностей, взаимоконтроль и взаимовместительность, позволяющая увеличить объём информации, разнообразить предлагаемые действия с учебным материалом и значительно повысить коэффициент его усвоения на основе обмена способами учебной мыслительной деятельности.

В поисках новых способов организации учебной деятельности, адекватных достижению поставленных коммуникативных целей, преподаватель русского языка всё чаще отдаёт предпочтение коллективному взаимодействию, сопрягая его с индивидуальным подходом к обучаемому, то есть, преломляя его через призму личности учащегося, ориентируясь на индивидуальные и дифференцированные особенности его психики и стратегии в учебном процессе.

Коллективные формы работы позволяют осуществить такой тип педагогического общения, когда обучение каждого происходит за счёт всех других обучаемых и, вместе с тем, личностный план обучения обязательно сочетается с совместной, согласованной деятельностью. Осуществляя личностно – деятельностный подход [6] преподаватель организует общение как равнопартнёрское сотрудничество, исходя из интересов индивидуума, усилия которого оказываются помноженными на усилия всего коллектива. В конечном счёте в выигрыше оказывается тот же индивидум, так как задачу, на решение которой в индивидуальном плане он потратил бы значительно больше сил и времени, в коллективе он решает быстрее, качественнее, результативнее.

Ниже приводятся примеры группового, коллективного взаимодействия разного типа, ориентированные на интенсивное обучение языку и речевому поведению.

Круг в круге

Групповая игра–упражнение для многократного повторения речевого материала.

Разделившись на две группы, учащиеся образуют два круга-внешний и внутренний, располагаясь парами, лицом друг к другу. По знаку преподавателя каждая пара (все работают одновременно) проговаривает друг с другом заданный учебный материал. Затем внешний круг передвигается по часовой стрелке на одного игрока внутреннего круга. Вновь образовавшаяся пара повторяет задание. Таким образом, может обрабатываться материал разного типа: диалоги в вопросно-ответной форме с последующим обобщением, проигрывание различных ситуаций, отработка речевых формул и т.д.

Вопрос-ответ

Групповая форма работы, завершающая какую-либо проблемную тему по развитию речи, выбор которой мотивирован интересами учащихся. Преподавателю, прежде всего, необходимо вместе с учащимися наметить круг вопросов, охватывающих данную тему и записать их на карточках. Например, по теме «Выбор профессии» можно отобрать следующие вопросы:

1. Как вы считаете, можно ли стать хорошим специалистом, не любя свою профессию?

Литература

1. Интервью с В. Г. Костомаровым и О. Д. Митрофановой. // Русский язык за рубежом. -1985. -№5.
2. Проблема общения в психологии. / Под ред. Б.Ф. Ломова. -М.: 1981.
3. Парра Е.В. Интенсификация преподавания теории русского языка иностранным студентам-филологам с использованием коллективных форм работы. Автореф. дисс. ... канд. Пед. наук. -М.: 1985.
4. Акишина А.А. Интенсивный курс речевого поведения. // Русский язык за рубежом. 1981. -№4.
5. Акишина А. А. Новиков С. П. Урок-конференция. //Русский язык за рубежом. 1983. №6.
6. Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении русскому языку как иностранному. // Русский язык зарубежом. 1985. №5.

РЕЗЮМЕ

Макола номутахассис факультетларда ўқувчиларни рус тилига самарали ўргатишда жамоавий шаклда дарслар ўтказиш масалаларига бағишланган. Макола чет тилларини ўрганиш методикасининг долзарб муаммоларини камраб олган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о коллективной форме работы, как одной из эффективных форм обучения русскому языку учащихся неязыковых факультетов. Работа посвящается актуальному вопросу методики преподавания иностранного языка.

SUMMARY

The article deals with the study of the collective form of the work as one of the effective forms of teaching Russian of students of non-linguistic faculties. The work is devoted to one of the actual issues of methods of foreign language teaching.

ВАЛЕНТНОСТНЫЕ ПАРТНЁРЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

С.Т.Байниязова - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сузлар: сифат, актантлар, дистрибуция, номинативлик, валентлилик, аккузативлик, облигаторлик актант, синтактик валентлик, маъно, ўқитиш, илм.

Ключевые слова: прилагательные, актанты, дистрибуция, номинативная валентность, аккузативный актант, облигаторный актант, синтаксическая валентность, значение, обучение, знание.

Key words: adjective, actants, distribution, nominative, valency, accusative actant, obligatory actant, syntactical valency, meaning, teaching, knowledge.

Причастие с прилагательными объединяет то, что и те и другие, как правило, имеют одного обязательного валентного партнера: им является определяемое существительное, которое при атрибутивном употреблении прилагательного стоит после него, а при предикативном – оказывается субъектом предикативной конструкции: *Der Junge ist müde*.

Подавляющее число прилагательных ограничивается одним облигаторным актантом (определяемым существительным), то есть одновалентным, хотя имеются и такие прилагательные, которым свойственно несколько актантов, при этом характер актантов различен как по их семантическому статусу (облигаторные – факультативные), синтаксико-морфологическому облику (существительные в аккузативе, дативе, генитиве, в форме предложной группы и т.д.), так и по семантическому типу ([+Hum], [± Anim] и т.д.). Например: (1) *Die Frau ist ledig*.

(1) *Das Mädchen ist seiner Sorgen ledig*.

V1: *ledig1* → Sn → Hum (взрослый)

V2: *ledig2* → Sn, Sg

Sn → Hum; Sg → Abstr.

Интерпретация: *ledig 1+(1)=2* неприемлема, так как оба омонимичных варианта отличаются друг от друга как лекси-

ко-семантически (V1 = «холостая», V2 = «свободен от...»), так и своей синтаксической валентностью. И хотя семантическое наполнение Sn частично совпадает [-Hum], однако наличие или отсутствие генитива автоматически сигнализирует о различии в значении:

(1) *Der Rektor ist bereit*.

(2) *Der Rektor ist bereit zum Empfang /ihn zu empfangen*.

(3) *Das Kind ist gespannt*.

(4) *Das Kind ist gespannt auf das Geschenk /ob sie kommt / sie zu sehen*.

Здесь значение глаголов в соответствующих парах предложений денотативно не изменяется, а дополнительное включение члена предложения следует рассматривать как факультативную валентность, которая может заполняться в каждом случае по-разному:

bereit 1 + (1)=2 → Sn (pSd /Inf)

gespannt 1 + (1)=2 → Sn (pSa /NS /Inf)

В следующих примерах возможны два варианта, отличающихся друг от друга как по семантике, так и по валентности:

(1) *Der Lehrer ist müde*.

(2) *Der Lehrer ist der vielen Ermahnungen müde*.

müde 1 → Sn (физическ. «утомленный, сонный»)

Sn → *Anim*.
müde 2 → *Sn* /*Sg* /*NS* /*Inf* (психическ. «надоело, опосты-
 лело»)

Sn → +*Hum*, *Abstr*. как *Hum*.

Sg → *Act*, *Hum*

В предложении: **Der Sohn ist ähnlich** отсутствует грам-
 матичность, что указывает на то, что прилагательное „ähn-
 lich“ двухвалентно и требует двух обязательных актантов:

Der Sohn ist seinem Vater ähnlich.

В немецком языке встречаются также obligatorно трёх-
 валентные прилагательные:

(1) *Der Kraftfahrer ist schuldig.*

(2) *Der Kraftfahrer ist eines Vergehens schuldig.*

(3) *Der Assistent ist dem Dozenten Dank schuldig.*

(4) *Der Assistent ist Dank schuldig.*

(5) *Der Assistent ist dem Dozenten schuldig, daß er sich
 für die Hilfe bedankt.*

В основе этих предложений лежат два лексико-
 семантических варианта, которые отличаются друг от друга
 не только значением, но и валентностью.

(1-2) *schuldig* 1+(1)=2 → *Sn*, (*Sg*)

(3-6) *schuldig* 3 → *Sn*, *Sa* / *Ns*, *Sd*

Из приведенных примеров следует то, что

1) прилагательные обладают obligatorной и факультативной валентностью;

1) имеются одно-, двух- и трехвалентные прилагательные;

2) актанты прилагательного также могут иметь раз-
 личное синтаксико-морфологическое оформление (*Sg*, *Sd*,
NS и т.д.);

3) актанты прилагательного допускают различное се-
 мантическое наполнение ([*Hum*], [*±Anim*] и т.д.), то есть
 подвержены различным ограничениям в избирательности;

4) некоторые актанты выступают как альтернативные.
 Морфолого-синтаксические формы актантов у прилага-
 тельных могут иметь следующие варианты:

1) генитив (*Sg*): *ledig*, *fähig*, *würdig* и т.д.

2) датив (*Sd*): *untertänig*, *lieb*, *gut*, *teuer* и т.д.

3) аккузатив (*Sa*): *groß*, *hoch*, *stark*, *breit* и т.д.

4) предложная группа (*pS*): *arm an*, *böse auf*, *reich an* и т.д.
 5) прилагательное-наречие (*Adj*): *geraten*, *gestimmt*, *ge-
 launt* и т.д.

6) придаточное предложение (*NS*): *würdig*, *wert*, *müde* и
 т.д.

7) инфинитивная конструкция (*Inf*): *würdig*, *müde*, *fähig* и
 т.д.

8) номинатив (*Sn*) – первый актант прилагательного, то
 есть это определяемое им существительное, этот актант об-
 лигаторен и встречается почти при всех прилагательных.

В целом прилагательные по числу обязательных и фа-
 культативных актантов можно классифицировать следую-
 щим образом:

1) obligatorно-нулевые, факультативно одновалентные
 прилагательные (*kalt*, *bedeckt*, *dunkel* usw.)

2) obligatorно одновалентные прилагательные (*wißbegierig*,
charakterfest, *schwindlig* usw.)

3) obligatorно одно-, факультативно двухвалентные прила-
 гательные (*liebenswürdig*, *interessiert*, *bange* usw.)

4) obligatorно одно-, факультативно трехвалентные прила-
 гательные (*dankbar*, *einverstanden* usw.)

5) obligatorно двухвалентные прилагательные (*ähnlich*, *ab-
 träglich vereinbar*, *ledig* usw.)

6) obligatorно двух-, факультативно трехвалентные прила-
 гательные (*beihilflich*, *wert*, *einig* usw.)

7) obligatorно трехвалентные прилагательные (*schuldig*
 usw.) [Helbig, 2 /1989, 133].

Литература

1. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке: Учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков. – М.: «Высшая школа», 1978.
2. Helbig, 1989 – Helbig G. Zur Valenz verschiedener Wortklassen // Deutsch als Fremdsprache 2/1989, Leipzig, - S 131-146.
3. Sommerfeldt, Schreiber, 1974 – Sommerfeldt K.-E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig, 1974.
4. Sommerfeldt, Schreiber, 1975 – Sommerfeldt K.-E., Schreiber H. Zui einem Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive. //Deutsch als Fremdsprache, 2/1975, Leipzig, S. 131 –175.

РЕЗЮМЕ

Маколада олмон тилидаги сифатлар валентлиги бўйича сўз боради. Бунда валентлилик кенг маънода синтактик ва семантик доира-
 да тушунилади, актант атамаси воситасида синтактик босқичда бўш ўринларни тўлдирувчи гап бўлаклари тушунилади. Немис тилидаги
 сифатлар валентлигининг хусусиятлари ва услублари кўриб чиқилади. Муаллиф валентлилик хусусиятларини мисоллар оркали тушун-
 тириб берган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются валентностные партнеры прилагательных. Автор отмечают, что причастия с прилагательными объединяет то,
 что и те и другие, как правило, имеют одного обязательного валентностного партнера: им является определяемое существительное, которое
 при атрибутивном употреблении прилагательного стоит после него, а при предикативном – оказывается субъектом предикативной кон-
 струкции. Автор показал особенности валентности прилагательных на многочисленных примерах.

SUMMARY

This article is devoted to the valence partners of adjectives. Author notes, the participle with adjectives combine those that have the
 same obligatory valence partners: they are definable subjects. In attributive use, the adjective comes after definable subjects but in
 predicative- it becomes subject-matter of predicative construction. Author showed the peculiarities of adjective valence with many
 examples.

ГАПНИНГ ТАШҚИ ҚУРИЛМАСИ ХАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Р.Хабипова - ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: субъект, предикатив, лисоний метод, синтактик категория, лисоний анализ, дистрибутив, трансформация метода, синтак-
 тик алока, субституция, синтаксема, ядро.

Ключевые слова: субъект, предикатив, сравнительный метод, синтаксическая категория, сравнительный анализ, дистрибутив, метод
 трансформации, синтаксическая связь, субституция, синтаксема, ядро.

Key words: subject, predicative, comparative method, syntactical category, comparative analysis, distributive, transformational method, syntacti-
 cal connection, substitution, syntaxeme, nucleus.

Маълумки, хозирги замон синтаксисининг асосий объ-
 ектларини тадқиқ қилишда турли-туман лисоний методлар
 мавжуд бўлиб, унда тадқиқотчи танлаган мавзунинг тадқиқ
 этишда хар хил ёндашмоқдалар. Масалан,
 М.А.Исломованинг фикрича, «Турли хил тилларнинг син-
 тактик конуниятларини таҳлил қилиш нафақат матн ва нутқ
 парчаларининг хусусий структуравий қурилиши, балки
 унинг деривацияси – синтактик қурилмалар турли ва улар-
 нинг семантик тўлиқлигига ҳам боғлиқ» [1:222-223]. Олим-
 нинг гап таҳлилига ушбу ёндашуви гапнинг умумий маъно-
 сини сақлаган ҳолда, қурилманинг сўз бирликларини кен-
 гайтириш ёки қисқартириш усулларига тўхталлади.
 У.Қ.Юсупов синтактик категорияларга урғу бериб, уларнинг
 беш параметрини кўрсатади, яъни «1) ифода ва мазмун пла-

ны; 2) ҳеч бўлмаганда икки синтактик шаклнинг қарама –
 қаршилиги; 3) синтактик категория маъноларининг бир би-
 ридан фарқлиниши; 4) синтактик категориянинг бўлаклари
 (аъзолари) эквивалент ёки приватив қарама – қарши қўйила-
 ди; 5) синтактик категориянинг аниқ бир хил бўлакларининг
 мунтазам қўлланишини тарифлайди» [2:72-75]. Ушбу кўрсат-
 тилган синтактик категорияларни ёритишда нафақат тилнинг
 синтактик сатҳида, балки тилнинг лексик морфологик
 сатҳларининг ҳам ўзаро алоқаси ва муносабати ёрдамидаги-
 на амалга ошириш мумкин. Ф.А.Хайдаров, Ш.О.Пердаевлар
 синтактик таҳлил деганда, «... синтактик ходисалар, синтак-
 тик бирликлар, уларнинг турлари, ифода материали» каби-
 ларни санаб ўтиб, «... тилишуосларнинг кўпчилиги гап
 таҳлили деганда, уни бош ва иккинчи даражали бўлакларга

ажратиб тахлил қилиш билан чегараланади» [3:150-151]. Лекин муаллифлар гапнинг синтактик тахлил тамойилларини кўрсатиб бераолмаган. Попова З.Д. ўзининг «Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения? Мақолаида гапнинг анъанавий синтактик тахлилини маъқуллаб, В.А.Белашанкова ва Г.А.Золотоваларнинг гапни структурал схемага тушириб, тахлил қилишни қуллаб-қуватлайди» [4:69-75].

Юқорида қайд этилган фикрлар асосан структурал синтаксисга тааллуқлидир, ammo улар структурал синтаксис доирасида гап қурилмасининг лисоний тахлил методлари ҳақида аниқ бир кўрсатма берилмаган. Бу борада Н.Қ.Турниёзовнинг эътиборга оладиган мулохозалари мавжуд. «Агар одатдаги тилшунослик фанида тил системаси элементлари ўртасида ўзаро алоқасини ўрганиш методик услублари ва шу элементларнинг қай даражада юзага келиши масаласини қайд этиш муаммосини ўрганиш усуллари алоҳида бир қилипга солинмаган бўлса, структурал тилшунослик тил системасидаги ҳар бир элементнинг шу система доирасида қандай воситаларга кўра ўрин олиши масалаларини тартибга солиди ва уларни ўрганиш учун кенг имконият яратиб беради» [5:75]. Ҳақиқатан ҳам, структурал тилшуносликнинг шу объектлари умумий ҳолда аниқланган, ammo тил сатҳлариаро ўзаро боғланиши ва уларнинг фарқли томонлари ҳамда уларни тадқиқ қилишда ҳар бир тил сатҳига мослаштириб ишлаб чиқилган лисоний методлар ҳақида аниқ мулохозаларни учратдик. Фақат дистрибутив, бевосита иштирокчилар, трансформацион методлари ҳақида ва улардан фойдаланиш жараёнларига қисқача тухталиб ўтилган. Структурал синтаксис борасида гап қурилмасида виртуал ва актуал элементларнинг морфологик ва синтактик жиҳатдан фаоллашуви яхши ёритилган.

С.Р.Кордер гапнинг ташки ва ички қўрилмаларини аниқлашда ва фикрлашда, Филморнинг «келишик грамматикаси» (a case grammar) да айтилган мулохозаларини қўллаган ҳолда, шундай таъкидлайди: Accepting the necessity for differentiating between deep and surface structure, he points out that "none of the cases outlined above can be interpreted as matching the surface structure relations of «subject» and «object» in any particular language». Thus he suggests that John is Agentive (John opened the door with the key), the key is Instrumental, the door is objective. Thus, for example the objective is sometimes realized as the «object» of a transitive verb, the «subject» of a passive verb) or the «subject» of an intransitive verb. There is no one-to-one correspondence between the category of case in deep grammar and the category of subject, object or indirect object in surface structure.» [6]. Мазкур мулохозалардан маълумки, гапнинг ташки қўрилмасини анъанавий грамматикалардан ўрин олган бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақлар йиғиндиси ташкил қилса, ички қўрилмаси эса гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларнинг синтактик сатҳда семантикасини аниқлашдан иборат. Айтиш жойизки, гапнинг ташки қўрилмаси деганда гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларнинг ўзаро синтактик алоқаларини аниқлаб, уларнинг дифференциал синтактик белгиларини, яъни компонент таркибини ва уларнинг морфологик хусусиятларини аниқлаш жараёндар тушинилади.

Ҳозирги замон тилшунослигида синтактик материалларни тахлил қилишда замонавий методлардан дистрибутив, бевосита иштирокчиларга ажратиш, трансформация, субституция, компонент ва синтаксемаларга ажратиб тахлил қилиш лисоний методлар мавжуд бўлиб, улар асосан кичик синтаксис доирасида кенгрок фойдаланилади. Ҳар қандай синтактик объектни тадқиқ этишда қайд қилинган методларни бир-биридан ажралган ҳолда фойдаланилмайди, чунки тадқиқот жараёнида ушбу методлардан биргаликда унумли фойдаланилса, улар бир-бирини тулғазади.

Гапнинг ташки қўрилмаси деганда А.М.Мухин таъбири билан айтганда, гап таркибини компонентларга ажратиб тахлил қилиш, яъни гап қурилмасида иштирок этган синтактик бирликларнинг ўзаро синтактик алоқаларини юнкцион моделлар ёрдамида изохлаб, ушбу моделлар асосида синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик белгиларини, яъни компонент таркибини аниқлаб, уларнинг морфологик ифодаланиши усулларини компонент моделлар орқали кўргазмали равишда тавсифлашга айтилади [7:198].

Бу борада айтиш жойизки, О.Н.Селиверстованинг таъкидлашича, компонентларга ажратиб тахлил қилиш усулини тилининг лексик сатҳида қараб, «...лексик бирликларнинг маъно, синоним, вариант, антонимларини луғатда ва контекстда аниқлашдан иборатдир» [8:240].

Таъкидлаш жойизки, гап қурилмасини компонентларга ажратиб тахлил қилишда асосан, синтактик алоқаларни аниқлаш муҳим рол ўйнайди ва аниқланган синтактик бирликларни бир – биридан фарқлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Синтактик бирликлар ўртасида аниқланган синтактик алоқалар гап қурилмасида иштирок этган компонентларнинг дифференциал синтактик белгиларини аниқлашга кенг имконият яратади. Бундай дифференциал синтактик бегилаар синтетик йўналишда компонентларга қарама – қарши қуйиш ёки контраст усули орқали аниқланади.

Олдинги фаслда таъкидлаганимиздек, А.М.Мухин (1968) ишлаб чиққан синтактик алоқалар асосида қуйидаги гапларни ташки қурилмасини компонентларга ажратиб тахлил қиламиз.

He drunk (CSI,58)

I'll have finished it (EHF,59)

He sat down at his writing table and wrote (Bises,95)

We were both together again (EHF,143)

I will ask Valentine to come (EHF,72)

Ушбу гапларнинг ташки қурилмасининг компонент тахлили гап таркибида келган He va drunk (1), I va shall have finished (2), He va sat down (3) we va were (4), I va will ask (5), everyone va started (6) синтактик бирликлар ўзаро ядро предикатив алоқа асосида боғланган. А.М.Мухин таъкидлаганидек, «... мустақил, тугал фикрни ифодалаши учун гапда асосий фикрни англатувчи икки унсур, яъни эга ва кесим ўртасида ядро предикатив алоқа мавжуд бўлиши зарур» [9:230]. Ядро предикатив алоқанинг муҳим хусусиятлари асосан қуйидагилардан иборат: биринчидан, бошқа синтактик алоқалардан фарқи уларок, ядро предикатив алоқа бошқа синтактик алоқаларга тобе бўлмаган ҳолда, ўзи мустақил фикрни англатувчи гапни туза олади, иккинчидан эса, у тенг ҳуқуқга эга бўлган икки ядро компонентни ўзаро боғлайди [10:154]. Демак, ядро предикатив алоқа икки ўзаро тенг ядро компонентларни ўзвий боғлагани туфайли, юнкцион моделларни ифодалашда икки томонга йўналтирилган ва икки томонлама кўрсаткичга эга бўлган (↔) шаклда берилади.

Шунингдек, мазкур синтактик алоқа гапнинг асосий қурилмасини ташкил этувчи компонентлар ўртасида мавжудлиги туфайли бошқа синтактик алоқалардан фарқлайдиган хусусият ҳисобланади. Бошқа синтактик алоқалар гапнинг курашиш жиҳатидан унинг асосий марказини ташкил эта олмайди. Чунки ядро предикатив алоқадан ташқари синтактик алоқалар ядро бўлмаган алоқа ҳисобланади.

Қисқача қилиб айтганда, гапнинг ташки қурилмаси деганда, гап таркибидаги синтактик бирликларни компонентларга ажратиб моделлаштириш усулида тахлил қилиш, яъни элементларнинг синтактик алоқаларини ҳамда уларнинг дифференциал синтактик белгиларини ва морфологик ифодаланиш усулларини қилиштириш жараёнига айтилади ва гапнинг ташки қурилмаси структурал синтаксиснинг асосий иш объекти ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Исламова М.А. Элементар гапларни тахлил қилишнинг умумий тамойиллари. // Самарқанд давлат чет тиллар институтининг 10 йиллик юбилейига бағишлаб ўтказилган халқаро илмий-назарий конференцияси материаллари. -Самарқанд: 2004.(26-27ноябрь) 222-223-б.
2. Юсупов У.К. К теории грамматической категории // Xorijiy Filologiya (til, adabiyot, ta'lim), SamDChTI, 2008, №4 (23). 72-75-б.
3. Хайдаров Ф.А., Пердаева Ш.О. Анъанавий синтактик тахлил усуллари ҳақида // Til tizimi sathlari: Semantik-Funksional va struktur asoslar. Respublika ilimiy-amaliy anjumani materiallari (Samarqand, 2009-yil 18-19-dekabr, SamDChTI, 2009, -C.150-151.
4. Попова З.Д. Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения? // Вопросы языкозн. -Москва: «Наука», №5. 1984. -С. 69-75.
5. Турниёзов Н.К. Узбек тили структурал синтаксисига кириш. -Самарқанд: СамДУ нашри, 1989, 75-б.
6. http://ifa.amu.edu.pl/files/1/02_corder.pdf.

7. Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Функциональная лексикология. Функциональная морфология. –Санкт-Петербург: СПб, 2007. - С.198.
8. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. -Москва: «Наука», 1975. -С. 240.
9. Мухин А.М. Структура предложений и их моделей. -Ленинград: «Наука», 1968, -С. 230.
10. Ашуrow Ш.С. Инглиз ва узбек тилларида кесим типологияси. / филол.фанлари номзоди диссертацияси. -Самарканд: 2007. 154-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада гапнинг ташки қурилмаси деганда гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларнинг ўзаро синтактик алоқаларини аниқлаб, уларнинг дифференциал синтактик белгиларини, яъни компонент таркибини ва уларнинг морфологик хусусиятларини аниқлаш жараёнилари ҳақида сўз этилган. Биргина гапнинг ташки қурилмаси ҳақида тилшуносларнинг уларга нисбатан турлича ёндашувларини қисман бўлсада эътироф этдик.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о внешних соединениях предложений т.е. о процессах, определяющих структуру компонентов, определение взаимосинтаксических связей синтаксических единиц, участвующих в составе предложения, а также их дифференциальные и синтаксические значения и морфологические свойства. Автор статьи пытается показать различные подходы языковедов по вопросу синтаксических связей в построении предложения.

SUMMARY

The article deals with exterior connection of sentences, that is to say on processes, defining the structure of components, defining intersyntactical relationships of syntactical units, participating in the structure of sentences and also differential, syntactical meanings and their morphological characteristics. The author of the article tried to show different approaches of linguists to the issues of syntactical connections in sentence building.

“КОДЕКС КУМАНИКУС” ВА БОШҚА ТУРКИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАР ТИЛИ

Б.С.Жафаров - *катта илмий ходим-изланувчи*
Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: “Тошбитиги”, “Девону лугатит турк”, “Кутадғу билиг”, “Кодекс Куманикус”, қўлёзма, лотинча-форсча-куманча-лугат, транслитерация.

Ключевые слова: «Тошбитик», «Девану лугатит турк», «Кутадғу билиг», «Кодекс Куманикус», рукопись, латинский, персидский, куманский словарь, транслитерация.

Key words: “Toshbitig”, “Devanu lugatit Turk”, “Kutadgu bilig”, “Codex Cumanicus”, manuscript, Latin, Persian, Cuman, dictionary, transliteration.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов – “Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларида она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий лугатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз.

Маълумки, ўзбек тили асрлар давомида араб ёзуви асосида ривожланиб келган. Айни пайтда буюк аждодларимиз, тилимизнинг ўзига хос грамматик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, улкан имкониятларга мос ёзув тизимини яратиш ҳақида доимо бош қотириб келганлари ҳам тарихий манбалардан яхши аён деб ўйлайман”[1:87] - деб бежизга такидламаганлар. Буюк бобокалонларимиз томонидан яратилган қадимий ёдгорликларимиз тарихчи, тилшунос, адабиётшунос, манбашунос олимларимизнинг доимо диққат эътиборида бўлиб келган.

Туркийшунослик–туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг тиллари, этнографияси, тарихи, адабиёти, фольклори, маданиятини ўрганувчи гуманитар фанлар мажмуаси ҳисобланади. Туркийшунослик дастлаб, филологик фан сифатида ривожланган. Туркийшуносликнинг энг муҳим манбалари туркий рун (урхун-енисей), уйғур ва қимсан моний (ёки монавий), бираҳмон, суғд ва сурёний ёзувларида ёзилган обидалар киради деб такидлаб келинар эди. Аммо бугунга келиб жаҳон таркийшунослигида яна бир муҳим манба XIII аср охири XIV аср бошларида италиялик савдогарлар ҳамда немис миссионерлари томонидан яратилган “Кодекс Куманикус” ҳам туркийшуносликнинг муҳим манбаларидан бири эканлиги эътироф этилмоқда.

“Кодекс Куманикус” бугунги кунда Венециядаги авлиё Марк ибодатхонасининг кутубхонасида сақланаётган нодир қўлёзмаларда бири бўлиб, у мазкур кутубхонага Италия шоири Франческо Петрарка томонидан савға қилинган ва Cod. Marc. Lat. DXLIX рақами билан рўйхатга олинган.

Қўлёзманинг умумий ҳажми 82 (бу саҳифа қўлёзмалар учун ишлатилган бўлиб, икки саҳифа битта рақам билан саҳифаланган) саҳифадан иборат бўлиб, у бугунги кундаги 164 бетни ташкил этади.

“Кодекс Куманикус” график ва тил хусусиятига кўра икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми

италиялик савдогарлар томонидан маҳаллий аҳоли тилини ўрганиш учун тузилган лотинча, форсча ва куманча лугатдан иборат бўлса, иккинчи қисми эса, маҳаллий аҳоли ўртасида христиан динини тарғиб қилиш мақсадида немис миссионерлари томонидан куман тилига таржима қилинган диний дуо ва мадҳиялар, немисча-куманча лугат, куманча-лотинча лугат, ҳамда энг қадимий 47 та туркий топишмоқлардан ташкил топган.

Қадимги туркий қўлёзмалар тили ва ёзуви ҳақида шуни айтишимиз мумкинки, “Авесто” оромий ва пахлавий ёзувида, “Кул тегин битигтоши”, “Билга хоқон битигтоши”, “Тўнқуқ битигтоши”, “Унгин битигтоши”, 1912 йилда профессор В. Котвич томонидан Мўғилистоннинг Улан-Батор яқинидаги Ихе – Хушоту манзилидан топилган “Кули чур битигтоши”, 1909 йилда фин олими Г. И. Рамстедт томонидан Шимолий Мўғилистоннинг Селенга дарёси ва Шинэусу қўли яқинидан топилган “Моюн чур битигтоши” ҳамда А. Стейн томонидан Хитойдаги Дунхуан яқинидаги “Минг будда ғори” деб аталувчи ибодатхонаси хизматчисидан олиб Лондонга келтирган қўлёзма “Ирқ битиг” (фолнома) туркий рун ёзувида, “Шахзодалар Қайнамақара ва Папамқара ҳақида қисса”, “Олтин ёруқ”, “Секиз юкмак”, “Атавақа деви ҳақида афсона”, “Будда афсоналари” қўлёзмалари ҳамда Турфан яқинидаги Остона деган жойдан келтирилган “Хуастуанифт” (Монавийлар тавбаномаси) қўлёзмасининг Ленинград нусхаси қадимги туркий тилининг тахминан V-X асрларда вужудга келган уйғур ёзувида битилган [2:4-5] бўлса, Махмуд Кошғарийнинг “Девону лугатит турк” асари араб ёзувида, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарининг икки нусхаси араб ёзувида учинчи нусхаси эса, уйғур ёзувида битилган.

“Кодекс Куманикус”нинг бошқа туркий қўлёзмалардан ажралиб турадиган жиҳатларидан бири унинг лотин ёзувида ёзилганлигидир. Ҳаттоки, “Кодекс Куманикус” да берилган форсча сўзлар ҳам лотин алифбосида транслитерация тарзида ёзилган. Бу ўз навбатида форсий сўзлар талаффузидаги ўзига хос товушларнинг фонетик бузилишига олиб келади.

Қўлёзманинг 67 (СС 336) саҳифасида берилган олмошлари мисолида кўрадиган бўлсак, ундиги форсча сўзларнинг лотин ёзувида транслитерация ҳолида берилиши юқоридаги фикримизга асос бўлиши мумкин.

Қўлёзмада куман тилида берилган “**мен**” эғалик олмошининг форсчаси **ман** (من) шаклида берилган. Аммо форс тилида “**менинг**” эғалик олмошининг эквиваленти бўлмаганлиги учун бу изофа билан ёзилади. Қўлёзмада эса ушбу эғалик олмоши лотин ёзувида “**ačanj yma**” [ачани йма] тарзида берилган.

Мендан олмошининг форсчаси кўлэзмада “**ақ ман**” тарзида берилган. Аммо бу сўзнинг форсчаси (از من) “**аз ман**” тарзида талаффуз қилинади. Худди шундай ўзгаришни “**биздан**” олмоши мисолида яъни, кўлэзмада бу сўз “**ақ ума**” [айма] тарзида берилганлиги аммо, у ўз навбатида форс тилида (ما) “**аз ман**” тарзида талаффуз қилиниши мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Хулоса ўрнида шунини алоҳида такидлаш лозимки, Махмуд Қошғайиннинг “Девону луғат ит-турк” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарларидаги туркий сўзларнинг “Кодекс Куманикус”даги туркий сўзлар билан гинетик муносабатларини ўрганишнинг ҳалигача ҳеч бир олим томонидан тадқиқ қилинмаганлиги, бу борада ўз тадқиқини қўшиб турган долзарб ва ўта муҳим вазифалар

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юсак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият” 2008, 87-б.
2. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1982. 4-5- б.
3. Жафаров Б. Қадимги уйғур алифбосидаги қадимий туркий луғат. Андижон давлат университети илмий хабарномаси. 2015, № 1, 92-95 б.
4. Klaproth J. Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la Republique de Venise/ J.Asiatique. 182-6.
5. Kuun, Géza. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini: Scient. Academia 1880.
6. Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. – Spb., 1887.

Мазкур мақолада туркий халқлардан бири бўлмиш қуманларнинг нодир кўлэмси “Кодекс Куманикус” даги форсий сўзлар транслитерациясининг ўзига хос жиҳатлари ва мазкур кўлэзма бўйича амалга оширилиши режалаштирилаётган тадқиқотлар тўғрисида фикр юритилган.

В статье рассматривается специфика транслитерации персидских слов в ценной рукописи одного из древнетюркских народов Куманы «Кодекс Куманикус», а также речь идёт о запланированной исследовательской работе в будущем.

The article is devoted to the study of the peculiarities of transliteration of the Persian words in the “Codex Cumanicus” which is considered to be one of the valuable manuscripts of the ancient Turkic people of Cumana and the research works planned to do in future.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ЛАКУНАРНОСТЬ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ ВЫРАЖЕНИЯ МЕСТОИМЕННИЙ «Я» И «МЫ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Р.Жумамуратова - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: олмош, грамматик, стилистик, фразеологик, маданият, ижтимоий-маданий қоида.

Ключевые слова: местоимение, грамматический, стилистический, фразеологический, культура, социокультурная традиция.

Key words: pronoun, grammat, stylistic, phraseological, culture, socio-cultural tradition.

Как известно, культуры делятся на коллективистские и индивидуалистические. В центре внимания первых стоит, как это ясно из названия, коллектив. Яркие примеры такой культуры дают восточные «рисовые» культуры - например, японская. Основной принцип японцев - быть, как все. Это значит: не выделяться из коллектива ни внешне, ни внутренне, подчинить свои личные нужды, интересы, способности, таланты нуждам и интересам коллектива, не возвышаться над ним ни в коем случае - ни в переносном смысле слова, ни даже в прямом. Японские пословицы подтверждают японскую культуру: «торчащий гвоздь забивают», «торчащую сваю волны бьют» [1:47].

Восточные культуры, как правило, ориентированы на коллектив, западные на индивидуума.

Из западных культур наиболее ярким воплощением индивидуалистической культуры являются английская и американская культуры. Если культуры типа японской требуют растворения человека в коллективе, подчинения своих нужд и интересов общественным, осознание своей полной зависимости от общества, то индивидуалистические культуры основываются на противоположном принципе подчеркнутого уважения к «правам человека», к его индивидуальным способностям, потребностям и стараются воспитать независимости.

Всё это находит отражение в языке. Грамматическая категория артикля, имеющаяся в английском, немецком, французском и других европейских языках, по-видимому, отражает повышенный интерес этих речевых коллективов к отдельной личности или предмету. Действительно, носитель английского языка (как и всех других, имеющих категорию артикля) характеризует мир по такому параметру, как «один из многих» (людей или предметов) или «тот самый», «тот, о котором шла речь», «о котором я знаю». Статус грамматической категории, обязательной и неукоснительно исполняемой не позволяет назвать ни один предмет или существо окружающего мира без немедленного указания на этот признак, значимый для менталитета и, соответственно, идеологии пользующихся языком. Для носителей русского языка такой подход к реальности абсолютно чужд, чем и объясняются не особые трудности, которые возникают у русскоязычных, изучающих английский язык при использовании артикля.

сирасига киради. Айниқса, кўлэзма таркибидаги форсча сўзларнинг форс ёзувидаги мукамал наشريни тайёрлаш, унда берилган луғат ва матнларни туркийшунос олимлар Г.Ю.Клапрот, Г.Куун, Л.Лигетти, В.Дримбалар томонидан чоп этилган нашрлари билан киёсий, типологик ва чоғиштирма ҳолдаги тадқиқотларни амалга ошириш бугунги кунда туркийшуносликда долзарб мавзулар сарасига киради.

Кодекс Куманикус бўйича амалга оширилган бир қатор илмий изланишларни кузатиш натижасида кўлэзмада берилган туркий сўзларнинг фонетик ва грамматик жиҳатдан янги тахрирдаги ўзбекча матнини яратиш ишлари якунланмоқда ва бу тадқиқот яқин кунларда якунига етади ва илмий жамоатчиликка тақдим қилинади деган умиддамиз.

Категория артикля, являясь лакуной, подтверждает и подчеркивает центральное место индивидуума в культуре и идеологии Запада, сосредоточенных на удовлетворении потребностей и развитии потенций отдельного человека.

В английском языке личное местоимение «I» всегда пишется с большой буквы, подчёркивая индивидуальность. В русском языке с большой буквы пишется местоимение «**Вы**», когда оно употребляется в единственном числе, то есть относится к одному человеку (различение «**ты/Вы**» абсолютно чуждо английскому языку). Таким образом, подчёркивается особо вежливое и почтительное отношение к другому человеку - не к себе, а к другому, уважаемому. Не «**ты**», а «**Вы**», да ещё с большой буквы - двойная уважительность.

О пристрастии русского синтаксиса к безличным оборотам написано много. В этой особенности грамматики русского языка видят и фатализм, и иррациональность, и алогичность, и страх перед неопознанным и агностицизм русского народа. Возможно, в этом и есть что-то правильное. Действительно, если европейские сказки начинаются со слов «Однажды король вырастил дерево в своём саду», русский рассказчик начнёт сказку словами: «Однажды в королевском саду выросло дерево».

Обычно считается, что богатство и разнообразие безличных конструкций («светает, мне хорошо, штормило») отражает тенденцию рассматривать мир в совокупности событий, не поддающихся человеческому разумению. Конструкции типа «солдата ранило миной, крышу сорвало ветром» относятся к фатальным ситуациям войны и бушования стихий. Русский язык, таким образом, подчёркивает действия высших потусторонних сил и скрывает человека как активного действующего за пассивными и безличными конструкциями.

Думается, что одним из объяснений этого синтаксического пристрастия русского языка может быть всё тот же коллективизм менталитета, стремление не представлять себя в качестве активного действующего индивидуума (это, кстати, и снимает ответственность за происходящее).

Во всех тех случаях, когда в русском языке употребляются безличные инфинитивные и тому подобные синтаксические модели, в английском языке имеют место личные формы:

покурить бы - I feel like smoking;
думается, что - I think;
есть охота - I am hungry;
холодает - It's getting cold;
мне холодно - I am cold;
мне не спится - I don't feel like sleeping.

Как известно, наиболее яркая, сразу бросающаяся в глаза разница между научным стилем западных и российских учёных это то, что первые активно употребляют личные местоимения, т.е. пишут «от первого лица», открыто высказывают личное мнение, используют личные истории и личные мотивы, в то время как последние предпочитают строгую, отстранённую манеру изложения научной информации, усиленно используют пассивный залог и употребляют «мы» из

скромности, даже когда пишут лично от себя - и скромно, и без выпячивания собственной персоны, и ответственности меньше...

В английском языке человек («Я» с большой буквы) берёт на себя и действие, и ответственность за него. В русском языке и действия, и ответственность безличны, индивидуум растворён в коллективе, в природе, в стихии, в неизвестных, необозначенных силах. Язык, будучи тесно связанным с жизнью общества, отражает его социальную, экономическую и политическую жизнь. По мере развития общества язык обогащается новыми понятиями, терминами. Каждая отдельно взятая социальная система имеет свои особенности развития, которые незамедлительно отражаются на лексическом составе языка.

Литература

1. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Сов. энциклопедия, 1990, -С. 684.
2. Шейман Л.А., Варич Н.М. О "национальных картинах мира" и об их значении для курса русского языка и литературы в нерусских школах //Вопр. препод. рус. языка и л-ры в киргиз. школе. Вып. 6. Фрунзе, 1976, -С. 67- 114.
3. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. //Языковая система и речевая деятельность. -Л.: «Наука», 1974, -С. 39- 59.
4. Hockett Ch.F. Chinese versus English: An Explanations of Whorfian Thesis//Language in Culture. Chicago: The University of Chicago Press, 1954, P.106-123.

РЕЗЮМЕ

Бу маколада «мен» оломошининг ҳар хил тилларда ҳар хил қўлланилиши ва унинг рус тилида грамматик жиҳатдан ёзилиши тартиби кўрсатилган. Ҳар бир миллатнинг менталитетига мувофиқ «мен» оломошининг қўлланилиши қуриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования личного местоимения «я» в некоторых иностранных языках. Автор статьи изучает социокультурные традиции выражения местоимений «я» и «мы» в разнотипных языках.

SUMMARY

The article deals with the issues of using the personal pronoun «I» in some foreign languages. The author of the article studies the sociocultural traditions of expressing the pronouns «I» and «we» in different languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ АРҚА ДИАЛЕКТИ СӨЙЛЕСИМЛЕРИНДЕГИ ФОНЕТИКАЛЫҚ ҚУБЫЛЫСЛАР

М.Қ.Қайназарова - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ тили шимолый шеvasи, диалект, фонетик хўсўсиятлар, фонетик жиҳатлар, адабий тил.

Ключевые слова: северный диалект каракалпакского языка, говор, фонетические особенности, фонетические качества, литературный язык.

Key words: the north dialect of the Karakalpak language, phonetic peculiarities, phonetic qualities, literary language.

Әдетте тилдеги сеслик өзгешеликлер, олардың қурылысы, системалары тил билимининң фонетика тараўында үйрениледі. Сонлықтан, сөзлерди айтқанда аффикслердеги сеслердин бир-бирине тәсири, биригиўи, үнлеслиги хәм усы сыяқлы жағдайлар себепли жүз беретўын өзгерислер фонетикалық қубылыслар болып есапланады [1]. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилиниң имласы менен орфоэпиясы ортасында уқаслықлар болса да, базы бир тәреплери жағынан олар бир-биринен парькланады. Сонлықтан, айырым сес хәм морфемалардың айтылыўы менен жазылыўы бәрхә бирдей бола бермейди.

Биз бул мақаламызда қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлериндеги фонетикалық қубылысларға тоқтап өтемиз.

Сеслердин орын алмасып қолланылыўы. Терминологияда қабылланған тәртип бойынша сөз қурылысындағы гейпара сеслердин орын алмасып айтылыўы тил билиминде **метатеза** (Metateza грекше metathiz «орын алмастырыў») қубылысы деп аталады.

Қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлериндеги фонетикалық қубылыслардың болыўы, сол жердеги жергиликли халықтың сөйлеў тили менен тиккелей байланыслы. Әсиресе, көп буўынлы сөзлерде (мугаллим-мугаллим, көриў-көрүў, барамыз-барамыз, айтыпты-айтыбды) «а» хәм «ә», «ү» хәм «и», «э» хәм «с», «п» хәм «б» сеслериниң айтылыўы хәм жазылыўы, олардың бириниң орнына екенишиниң алмасып қолланылыўы пикиримиздин дәлийли болады. Изертлеў барысында жыйналған мысалларымызды әдебий тил менен салыстырып олардағы өзгешеликлерди көрсетип өтемиз.

Жыйланған-(әд.т. жыйналған). Тойға **жыйланып** барамыз. **Жыйланыс**-(әд.т. жыйналыс). Бүгин ата-аналар **жыйланысы** болады. **Саўал**-(әд.т. сораў). **Саўал** бермең маған. Шашқа байланысы қоланылатуғын буйра сөзи сөйлесимлерде **бийра** болып қолланылады. Бул мысалларда “л-н”, “а-о/у-р”, “у-н” сеслери орын алмасқан.

Айырым сөзлер хәр түрли формаларда қолланылып, сол сөйлесимниң өзіне тән екенлигин де көрсетеди. Мысалы, Шымбай сөйлесиминде **қала гүн**, Хожели сөйлесиминде **қала кун**, ал басқа сөйлесимлерде **базар кун** деп қолланылып, әдебий тилде екшемби болып айтылады. Бул мысалларда даўыссыз сеслер (ә-а, и-у) орын алмасқан.

Соның менен бирге сөйлесимлерде сеплик қосымталар жалғанған сөзлерде сеслердин орын алмасыў жағдайын да

көриўге болады, яғный шығыс сеплигиниң аффикси, кейинги сөздин дәслепки «б» сеси тәсиринде (нам-нем) түринде келеди. Мысалы, **будан**-(әд.т. буннан). **Будан** басқа жәрдем **бералмайман** (бере алмайман). **Соннам бери**-(әд.т.соннан бери). **Соннам бери** оның менен көриспедик. **Ишкеннем бери**-(әд.т. ишкеннен бери). Со дәрини **ишкеннем бери** жаксыман. Айырым орындарда әдебий тилдеги **ғалы/гели** қосымтасының аўызеки формада **кели** (**ишкели берли**) формасы да қолланылады.

Сондай-ақ, әдебий тилимиздеги «да» жанапайы Шоманай сөйлесиминде («ям») формасында айтылады. Мысалы, **Оның атасыям, анасыям өзим**. Әдебий тилде оның атасы да, анасы да өзим. Бундай өзгешелик Хожели сөйлесиминде бетлик алмасығы көплик жалғаўы менен келгенде «ям» формасы «әм» формасына өзгереді. Мысалы, **силлер әм**-(әд.т. сизлер де). Бу тойға **силлер-әм** барасыз. Бул тойға сизлер де барасыз.

Бундай өзгешеликтин жүзеге келиўи, сол жердеги жергиликли халық арасында өзбек миллетине тән аймақ турғынларының сөйлеў тилиниң тәсири деп ойлаймыз. Себеби, белгили бир аймақта қайсы миллет ўәкили басымырақ болса, сол жердеги жергиликли халықтың сөйлеў тилине өз тәсирин тийгизиўи ызымлы қубылыс.

Сеслердин түсип қалып қолланылыўы. Тил билиминде айырым фонетикалық жағдайларда сеслердин түсип қалыў қубылысы **элизия** (Элизия-латынша elision-түсип қалыў дегенди билдиреди) делинеди.

Қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлериндеги фонетикалық өзгешеликлерде сеслердин түсип қалыў қубылысы жергиликли тилде аўызеки формада оғада өнимли қолланылады.

Илимий мийнетлерде тил билиминде сеслердин түсип қалыў қубылысы бойынша алып барылған изертлеў жумысларына итибар берсек, оларда сеслердин сөз басы, сөз ортасы хәм соңында түсип қалыў жағдайлары есапка алынып, улыўмалық белгисин контракция (жеке сеслердин яки сөздин бир бөлегиниң түсип қалыўи) термини менен атап көрсетиледи. Ал, лексикалық бирликтин дәслепки сеси түсип қалыўындағы өзгеришти-афеза (мәгар-егер), сөз ишинде ортасындағы сес ямаса буўынның түсип қалыўындағы өзгеришти синкопа (жоңырышқа-жоңышқа) синкопа-түбирде де, қосымтада да, екеўиниң аралығында бола береди, сөз соңында өзгериш болыўынан түсип қалыў қубылысын-анакопа (беккем-бек, бекем, газет (а) деген

терминлер менен белгилеп өтиледі. Бундай сыпатлама фонетикалық өзгешеліктердегі варианттылық хэм дублет айырмашылығын билиў мәселеси баслы есапқа алынады.

Қарақалпақ тили арка диалекти сөйлесимлериндегі сеслердің түсіп қалыў кубылысы әдебий тилге салыстырғанда оғада өзгеше болып, бунда халықтың жанлы сөйлеў тили аўызеки түрдегі қолланылыўы менен ажыралады. Мысалы, Шымбай сөйлесиминде келатыр, қарылпақ Хожели сөйлесиминде жерма сөзлери, әдебий тилде киятыр, қарақалпақ, жигирма (сан) болып айтылады. Бундай өзгешеліклер элизия кубылысының өзине тән және бир бөлегине мысал бола алады. Себеби, сеслердің түсіп қалыўы, қысқарыўы яки созымлылығы да жергиликли тил өзгешеліклеринде әдеўир сезилип, сол жердегі халықтың сөйлеў тилинің өзине тән сеслик өзгешелигі екенін көрсетеди.

Ал, басқа сөйлесимлерде мынандай мысалларды ушыратамыз. Бетлик алмасығы болған бизлер, сизлер сөзлери элизия кубылысына ушырап, бизер, силер (бизер кеттик, силер барың) формасында айтылады. Бизер ертең аўылға барамыз, силер не?

Қарақалпақ тили арка диалекти сөйлесимлеринде бир сестің екінши бир сеске өзгериўи де сеслердің түсіп қалыўына себепши болатуғынын көремиз. Мысалы: п сесинің б сесине өзгериўин алайық. Қарақалпақ әдебий тилиндегі “тилеп алған”, “ишип алған”, “келип едим”, фейил дизбеклери арка диалекти сөйлесимлеринде тилебаған, ишибаған/ишбап, кебедим, кеп тур болып айтылады.

Бул бойынша илимий әдебиятларда көрсетилиўинше, фейил сөзлер дизбеклесип келгенде спирализация кубылысы жүзеге келетуғыны тек ғана өзбек тиллеринде емес, ал қыпшақ группасындағы түркий тиллерге де тән екенлиги атап өтиледі [2.86].

Сондай-ақ, сөйлесимлерде туғын/ған-ген келбетлик фейил қосымтасы менен дизбеклесип келген сөзлер қысқарып, тин формасына өзгерип қолланылады. Мысалы, келетин- (әд.т.келетуғын), баратын- (әд.т. баратуғын), аған- (әд.т. алған), кеген- (әд.т.келген).

Әдебиятлар

1. Хамроев Х. Ўзбек тили Қашқадарё шевалярининг асосий фонетик хусусиятлари. Канд.дисс. -Т.: 2007.
2. Решетов В.В., Шоабдурахманов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: 1978.
3. Нажимов А., Сейтназарова И. Сөз вариантлары хэм оның сөз жасаўға қатнасы. Қарақалпақ тил билиминің гейпара мәселелери (Илимий мақалалар жыйнағы). -Н.:1994, 27-6.

Бу мақолада қарақалпақ тили шимоліи шевасининг фонетик хусусиятлари, шеваларға хос фонетик жиҳатлари ўрганилған. Унли ва ундош товушлар адабий тилға қиёсланиб, мисоллар билан тахлил этилған.

В статье рассматриваются фонетические свойства северных диалектов каракалпакского языка. Про анализированы фонетические качества гласных и согласных звуков и приводится сопоставление с литературным языком.

The article deals with the analysis of phonetic peculiarities of the northern dialects of the Karakalpak language and phonetic qualities of the vowels and consonants in comparison with the literary language.

СЕМАНТИЗАЦИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

С.Назарова - преподаватель кафедры китайского языка и литературы
Ташкентский государственный институт ТГИВ

Таянч сўзлар: лексик бирлик, морфема, сўз, хитой тили, лексик кўникмалар, иероглиф, семантизация, нутк фаолияти, асосий белги, дарс бериш методикаси.

Ключевые слова: лексическая единица, морфема, слово, китайский язык, лексический навык, иероглиф, семантизация, речевая деятельность, первичная лексема, методика преподавания.

Key words: lexical unit, morpheme, word, the Chinese language, lexical skills-semanticization, speech activity, the primary lexeme, teaching methods.

Вопрос семантизации лексических единиц китайского языка, на наш взгляд, является одним из насущных вопросов в области методики преподавания китайского языка. Как свидетельствует практика, речевая деятельность, в частности, лексический аспект выпускников узбекских вузов по специальности “Китайский язык”, чаще всего не отвечает требованиям Государственного образовательного стандарта. В этой связи, наша статья посвящается выявлению наиболее адекватных способов семантизации лексических единиц при обучении китайскому языку.

Настоящее исследование является проблемой частной методики и рассматривает вопросы формирования навыков китайской лексики студентов-китаистов. Рассмотрим понятие «лексическая единица» в китайском языке. Общеизвестно, к разряду лексических единиц в китайском языке относятся слова, устойчивые

Қарақалпақ тили Кегейли сөйлесиминде айырым силтеў алмасығындағы сеслердің түсіп қалыў кубылыслары сезиледи. Мысалы, илу/иул, иуниелли, иуның, иуны сөзлери әдебий тилде сол, соншелли, соның, соны болып айтылады.

Сөйлеўде сөздің ишинде (сондай-ақ сөз дизбеклери ишинде) қатар келген қосылас сеслердің өз-ара тәсири, буўын өзгешеліклеринің бир-бирине сәйкеслениўи хэм т.б. себеплерден сөзлердің сеслик комплексинде анаў яки мынаў дәрежеде өзгерислер болады. Бундай жағдайларды мына мысаллардан көремиз. Жарпақ-(әд.т. жапырақ), торпақ-(әд.т. топырақ). Үйдегі гүллеримнің бәринің жарпақлары сарғайып кеткен екен, соған таза торпақ салдым.

Сөзлерде сеслердің қысқарып қолланылыўы. Бул кубылыс, көбнесе, аўызеки сөйлеў тилине тән болып, жергиликли тил өзгешеліклеринде олардың өнімли қолланылатуғынын көремиз. Мысалы, бүйитин-(әд.т. булай етип), өйдегеним-(әд.т. олай дегеним), айтас-(әд.т. айтшы/айтса), отырен-(әд.т. отыр едін), акел-(әд.т. алып кел), алер-(әд.т. алып бер), ыраспекен-(әд.т. ыраспа екен), акеткен-(әд.т. алып кеткен), апараман-(әд.т. алып бараман), қамаспекен/қалмаспекен-(әд.т. қалмаспа екен), оқытамекен-(әд.т. оқыта алама екен), көбисин-(әд.т. көпшилигин), кеп тур-(әд.т. келип тур).

Сөзлердің фонетикалық вариантларының болыў себебин туўысқан халықлардың тил материалларынан, сол тилдің өзинен, ондағы хәрекет етиўи нызамлылықлардан, диалектлик (сөйлесимлик) өзгешеліктерден излеў кереклиги хақындағы пикирлерди илимий әдебиятларда көптеп ушыратамыз [5]. Бул илимий пикирлерге сүйенер екенбиз, биз атап өткен сөйлесимлердегі фонетикалық кубылыслардың болыўы сөйлесимлердің өзине тән фонетикалық өзгешелигин көрсетеди.

Улыўма алғанда, сөйлесимлердегі сеслик өзгешеліктерге итибар берип қарағанымызда олардың әдебий тилден бираз парықланатуғынын, сондай-ақ көпшилиги аўызеки сөйлеў тилинде айтылатуғынлығын байқадық. Әсиресе, сеслердің түсіп қалыў хэм орын алмасы қолланылыўы күшлирек сезиледи. Бул жағдай сөйлесимнің өзине тән белгилери болып табылады.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ тили шимоліи шевасининг фонетик хусусиятлари, шеваларға хос фонетик жиҳатлари ўрганилған. Унли ва ундош товушлар адабий тилға қиёсланиб, мисоллар билан тахлил этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фонетические свойства северных диалектов каракалпакского языка. Про анализированы фонетические качества гласных и согласных звуков и приводится сопоставление с литературным языком.

SUMMARY

The article deals with the analysis of phonetic peculiarities of the northern dialects of the Karakalpak language and phonetic qualities of the vowels and consonants in comparison with the literary language.

СЕМАНТИЗАЦИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

С.Назарова - преподаватель кафедры китайского языка и литературы
Ташкентский государственный институт ТГИВ

Таянч сўзлар: лексик бирлик, морфема, сўз, хитой тили, лексик кўникмалар, иероглиф, семантизация, нутк фаолияти, асосий белги, дарс бериш методикаси.

Ключевые слова: лексическая единица, морфема, слово, китайский язык, лексический навык, иероглиф, семантизация, речевая деятельность, первичная лексема, методика преподавания.

Key words: lexical unit, morpheme, word, the Chinese language, lexical skills-semanticization, speech activity, the primary lexeme, teaching methods.

Вопрос семантизации лексических единиц китайского языка, на наш взгляд, является одним из насущных вопросов в области методики преподавания китайского языка. Как свидетельствует практика, речевая деятельность, в частности, лексический аспект выпускников узбекских вузов по специальности “Китайский язык”, чаще всего не отвечает требованиям Государственного образовательного стандарта. В этой связи, наша статья посвящается выявлению наиболее адекватных способов семантизации лексических единиц при обучении китайскому языку.

Настоящее исследование является проблемой частной методики и рассматривает вопросы формирования навыков китайской лексики студентов-китаистов. Рассмотрим понятие «лексическая единица» в китайском языке. Общеизвестно, к разряду лексических единиц в китайском языке относятся слова, устойчивые

словосочетания, клишированные обороты, фразеологизмы.

Под формированием лексического навыка российские учёные Е.А.Маселко, П.К.Бабинская и другие определяют “овладение обучаемым и правилами соотношения конкретной лексической единицы с другими лексемами в тематической и семантической группах, с синонимами и антонимами, чётким определением значения лексической единицы, соотносённостью этого значения со сходными или контрастными значениями сравниваемых лексем, овладения правилами конкретного словообразования и сочетания, а также овладение вследствие этого правила выбора и употребления лексической единицей в тексте высказывания, в его грамматической и стилистической структуре, смысловом восприятии в тексте [1].” Мы согласны с вышеприведённым определением

формирования лексического навыка, и опишем ход практического занятия посвящённый семантизации китайской лексики.

По мнению В.М.Солнцевой китайский язык с точки зрения морфологической классификации относится к изолирующему типу, и принято считать, что основной признак языков данного типа – неизменяемость слов и отсутствие в слове формальных, или морфологических, элементов [2]. В этой связи, первоочередной задачей, является дать определение “слову” в китайском языке. “Слово” в китайском языке “занимая центральное место в его лексической системе, находится в сложных отношениях с такими понятиями, как слог и морфема [3].” Применительно к китайскому языку слог является не только звуковой, но также и смысловой единицей. Необходимо выделить морфему (词素) как минимальную часть слова, наделённую определённым значением, но лишённую синтаксической самостоятельности [4]. Например, морфема 茶 cha – (чай) не употребляется самостоятельно, однако вполне допустимо в сочетании 一杯茶 yì bēi cha – одна пиала чая. Из этого следует, что китайское слово, в звуковом плане соответствует слогу, в графическом плане иероглифу – состоящего из различных графических комбинаций, в виду этого, семантизацию лексических единиц китайского языка, необходимо производить с учётом морфологических, особенностей китайского языка. По мнению Кочергина “овладение лексикой китайского языка есть овладение связями и отношением и между иероглифами и словом” [5]. А.Семенов минимальные единицы обладающие фонетическим и смысловым единством называет “первичными лексемами” [6]. Первичная лексема имеет грамматическую определённость: может быть существительным, глаголом, прилагательным, оно произносится определённым тоном [7]. Например, в ходе занятия, мы уже объяснили сложное слово 学习 xuéxí – учиться, в составе с первичной лексемой “学” хуе – “учить” в предыдущих занятиях китайского языка, целесообразным будет, если мы, при семантизации новой лексики имеющая в составе аналогичную первичную лексему, продемонстрируем слова данного урока, с акцентом на грамматическую определённость последнего, 学生 xuésheng-ученик, 大学 dàxué-университет, 学院 xuéyuàn-институт, 学习 xuéxí – учиться и т.д. Во всех трёх случаях первичная лексема является существительным, тогда как в последнем глаголом. Таким образом, семантизация новой лексики, в данном случае сложных слов должна строиться с учётом грамматической определённости первичной лексемы. Мнение сторонников второго пути по поводу работы над продуктивной лексикой: «каждое значение слова следует трактовать как самостоятельную учебную единицу [8] является наиболее приближённой в нашей тактике семантизации лексических единиц.

Очень важен психологический компонент содержания обучения китайской лексики, “слова существуют в нашей памяти не изолировано, а включены в сложную систему лексико- семантических отношений, которая интегрирует два типа структурных отношений на уровне лексической единицы – парадигматические и синтагматические.”

Литература

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Учеб.пособие для студ. лингв.ун-тов и фак.ин.яз. высш. пед. учеб.заведений 3-е изд., стер. -Москва: Изд.центр “Академия”, 2006.
2. Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка. -Москва: «Просвещение», 1989.
3. Каримов А. Методические особенности преподавания фонетики иероглифики китайского языка и их закрепление. В материалах II ой научно практической конференции по Китаеведению. - Ташкент: 2014.
4. Кочергин И.В. Очерки лингводидактики китайского языка. -Москва: «Восточная книга», 2012.
5. Маселко Е.А., Бабинская П.К. и др. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справочное пособие. -Минск: «Высшая школа», 1992.
6. Семенов А.Л.Лексика китайского языка-2-е изд.,стер. - М.:2005.
7. Солнцева В.М «Очерки по современному китайскому языку» -М.: 1957.
8. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. -М.: «Просвещение», 2003.

Ушбу мақолада , хитой тилини ўқитиш жараёнида лексик бирликлар семантизацияси, ҳамда хитой сўзининг характери жиҳатлари таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматривается вопрос семантизации лексических единиц при обучении китайскому языку, как одному из аспектов формирующих речевую деятельность студентов языковых вузов.

SUMMARY

The article deals with the issues of semantization of lexical units in teaching the Chinese language as one of the aspects of forming speech activity of students of language higher schools.

**ИНГЛИЗЧА-ЎЗБЕКЧА-РУСЧА ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТЛАР ТУЗИШИНИНГ
НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ**

С.А.Садиқова - *катта илмий ходим изланувчи
Андижон давлат университети*

Таянч сўзлар: идеографик луғат, тамойил, семантик майдон, тезаурус, маданият тушунчаси.

Ключевые слова: идеографический словарь, принципы составления словарей, семантическое пространство, понятие культуры

Key words: ideographic dictionary, principles of compiling dictionaries semantic field, thesaurus, the concept of culture.

Маълумки, жамиятда юз берадиган ўзгаришлар тилнинг лексик қатламида ўз аксини топади. Шунинг баробарида у бойиб, янгиланиб, ёки аксинча, лексик қатламдаги сўзлар эскириб боради. Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси саналар экан, унинг барқарорлиги, яшовчанлиги, ундаги элементларнинг оз ёки кўплигига, сифатига эмас, балки элементлар ўртасидаги муносабатларнинг қай даражада ташкил топишига, шаклланишига боғлиқ. Бу муносабатлар қанчалик ранг-баранг, мукамал ва барқарор бўлса, тил ҳам шунчалик бой, ифода имкониятлари кенг, қўламли катта бўлади [2].

Шундай экан, халқимизни, айниқса, камол топиб келаётган ёш авлодни тилимизнинг луғат таркибидаги ўзгаришлар, уларнинг ўзига хослиги, сўзларнинг маъно хусусиятлари ҳақида мунтазам бохабар этиб бориш тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан саналади. Биринчи Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганларидек, “Истиклол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз хиссасини қўшмоқда”[1].

Дарҳақиқат, кейинги йилларда ўзбек тилининг тарихи, субстанциал табиати, имкониятлари, бошқа тиллар сирасида тутган ўрни каби жиҳатларини ўрганиш ва ёритиб беришга бағишланган турли илмий ишлар билан бир қаторда этимологик, антропонимик, диалектал, топонимик, морфемик, синонимик, антонимик, омонимик каби луғат турлари нашр этилди. Бирок дунёнинг турли тилларида, хусусан, инглиз, немис, испан, француз, рус ва бошқа тилларда идеографик луғатнинг тезаурус, аналогик, ассоциатив каби турлари нашр этилгани ҳолда ҳозирги ўзбек тилида идеографик луғатнинг яратилмаганлиги, назарий асослари ишланмаганлигини ўзбек луғатчилигининг навбатдаги вазифалари дейиш мумкин [3].

Шу маънода айтиш керакки, ўзбек тилида идеографик луғат яратиш масаласи ҳозирда долзарблик касб этаётган йўналишлардан бўлиб, бу борада қатор тадқиқотлар яратилган. Шулардан эътиборлиси тилшунос олим Ё.Ҳамраевнинг тадқиқотида ақс этган бўлиб, унда ўзбек тилида идеографик луғат яратиш тамойиллари белгилаб берилган.

Идеография сўзи юнонча *idea* — тушунча+*grapho* - ёзаман маъноларини англатиб, тилшуносликда идеограммага асосланган ёзув тизимини англатади. Идеографик луғат эса сўзларнинг алифбо тартибидан эмас, балки мавзувий (маъновий-мазмуний) тамойил бўйича жойлаштиришни назарда тутди [4].

Машҳур рус тилшуноси Л.В.Щерба ўзининг луғатчилик назариясига бағишланган мақоласида тезаурус ва идеографик (олим уларни идеологик деб атаган) луғатларни луғатнинг алоҳида-алоҳида қўринишлари сифатида талқин қилади. Олимнинг фикрича, тезауруснинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда маълум тилдаги сўзларнинг барчаси, энг кам қўлланидиганлари ҳам, ҳатто нутқда бир бора учраганлари ҳам қайд этилади. Оддий (яъни одатдаги) луғатларни олим «фонетик сўзлар рўйхати» дея атагани ҳолда, идеографик луғатларга «сўз-тушунчалар ва уларнинг маънодошларининг тартибли тизмаси» деб баҳо беради [3;6].

Идеографик луғатларнинг қулай ва аҳамиятли томони шундаки, алифбо тартибидagi луғатларда сўзнинг синтагматик ва услубий-функционал хусусиятлари кўрсатилса, идеографик луғатларда сўзлараро синонимик, антонимик, гиперо-гипонимик, градуо-гипонимик, партонимик муносабатлар намоён бўлади. Бу эса ўқитиш тизимида талабаларни мустақил фикрлашга, янги сўзларни ўзлаштиришга, изланишга чорлайди, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиради, оламни яхлит идрок этиш қўникмаларини шакллантиради. Бундан ташқари, тил ўрганувчиларга тил соҳибларининг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти ва менталитети ҳақида мукамал маълумотлар олиш учун қулай имкониятлар яратди. Ўз ўрнида қайд этиш керакки, луғатларнинг аксарияти ўқув характерида бўлади. Дарҳақиқат, «ўқув луғатлари ўқиш-ўқитиш мақсади билан

тузилади, талабалар ёки мактаб ўқувчилари учун мўлжалланади. Бундай луғатлар танланган лексик материалнинг ҳажми, танлаш йўли, муайян ўқув дастурини назарда тутиши, ўқувчи китобхонларнинг билим даражасини ҳисобга олиши каби хусусиятлари билан ажралиб туради» [5].

Шундан келиб чиқиб, олий таълим муассасалари талабалари учун Инглизча-ўзбекча-русча идеографик луғатлар тузиш, унинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш биринчи галдаги вазифалардан саналади.

Сир эмаски, олий ўқув даргоҳларида талаба ёшлар, аввало, юқори онг ва маданиятга ўргатилади. Уларда шу орқали умуминсоний фазилатлар шакллантирилади. Қолаверса, ўзга тилларни ўзбек тили билан солиштириб, қиёслаб ўрганишда уларда биринчи галда муомала-муносабат маданияти юксак бўлиши лозим. Шу нуктаи назардан олганда, талабалар учун «маданият» семантик майдонидаги сўзларни ўз ичига олувчи инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатлар тузиш мақсадга мувофиқ саналади. Ю.Н.Қараулов қайд этишича, семантик майдонларнинг мавжудлик, узвийлик, бутунлик, тарихийлик каби тўртта муҳим белгиси бор [6].

Унинг фикрига тилшунос олим Ё.Ҳамраева қўшимча равишда идеографик луғатларни яратишда асос вазифасини ўтовчи семантик майдоннинг миллийлиги, макон ва замонга боғлиқлиги ҳақидаги фикрларни ҳам айтиб ўтган [3;6].

Луғат тузишда аини жиҳатларга эътибор қаратиш бу борадаги саъй-ҳаракатларнинг янада самарадорлигини таъминлайди.

Маданият сўзи арабча бўлиб, биринчидан, цивилизация маъносини, яъни жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётида қўлга киритган ютуқлари мажмуини англатади. Иккинчидан, бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси. Учинчидан, ўқиниш, ўқимчилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик, маърифат. Тўртинчидан, маданиятга шахс талабларига жавоб берувчи шароит. Бешинчидан, кишлоқ ҳўжалигида ўсимлик ёки экиннинг турларини етказиш, ўстириш, етиштириш маъноларини билдиради [4:521].

Изоҳдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, маданият семантик майдони, ўз навбатида, яна қатор мазмуний майдонларга бўлинади. Масалан, турмуш маданияти, ҳукукий маданият, мусика маданияти, нутқ маданияти, деҳқончилик маданияти ва б. Ушбу мазмуний майдонлар ҳам кичик тармоқларга бўлиниб, улар қатор тушунчаларни ўз ичига олади. Масалан, турмуш маданиятига кийиниш, муомала-муносабат, овқатланиш, саломлашиш, санитария-гигиена, меҳнат қилиш, билим олиш ва ҳ.к. умуминсоний одат ҳамда қадриятларни киритиш мумкин. Ушбу тушунчалар инглизча-ўзбекча-русча идеографик луғатлар шаклида таълим-тарбия жараёнига фаол тадбиқ этилса, бу ҳол талабаларнинг келажакда ҳар томонлама юксак маънавиятга, маданиятга мутахассислар бўлиб етишишларида ўзига хос омил вазифасини ўтайди.

Ана шулар ичида муомала-муносабат маданиятини олайлик. Ушбу мазмуний майдонга учрашув, саломлашиш, танишиш, мулоқот, табриклаш, совға топшириш, узр сўраш, фикр билдириш, ҳамдардлик, маслаҳат, таклиф ва ҳ.к. каби-ларни киритишимиз мумкин. Хусусан:

инглизчада – *meeting, ўзбекчада-учрашув, русчада-встреча*;
инглизчада-greetings, ўзбекчада-саломлашиш; русчада-приветствие;
инглизчада-making an introduction, ўзбекчада-танишиш; русчада-знакомство;
инглизчада-contacts, ўзбекчада-мулоқот, русчада-общение;
инглизчада-congratulation, ўзбекчада-табрик, русчада-поздравление;
инглизчада-gratitude, ўзбекчада-миннатдорчилик, русчада-благодарность
инглизчада-apology, ўзбекчада-узр сўраш, русчада-извинение;

инглизчада-condolence, ўзбекчада-ҳамдардлик, русчада-соболезнование;

инглизчада-invitation, ўзбекчада-таклиф қилиш; русчада-приглашение;

инглизчада-approval, ўзбекчада-маъқуллаш, русчада-одобрение

каби тартибда лугатни давом эттириш мумкин. Бу орқали талабаларда «маданият» семантик майдонининг кичик бир тизимчаси — муомала-муносабат маданиятига оид сўз ва бирикмалар маънолари аңлатилади. Қайд этиш керакки, ушбу тизимчаларнинг ўзи яна кичик гуруҳларга бўлинади. Айни услуб орқали талабаларда муомала маданияти юксалтирилади ва шу билан бирга, чет тилларини ўз она тилисига қиёслаб ўрганиш малакаси мустаҳкамланади.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки:

- ҳозирда ўзбек тили лугат қатламида юз бераётган ўзгариш ва янгиланишлар, шунингдек, мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар мазмуни турли жабҳа ва йўналишларга оид сўз, атама ва ибораларни

ўзида жамлаган идеографик лугатлар тузишни тақозо қилмоқда;

- олий ўқув юртларида таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишда, хусусан, чет тилларини ўзбек тилига қиёсан ўрганишда инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик лугатлар тузиш тобора эҳтиёжга айланмоқда;

- мақолада таклиф этилган инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик лугатнинг қисқа намунаси ўқитиш тизимида талабаларни мустақил фикрлашга, сўзларни ўзлаштиришга ўргатиши, изланишга чорлаши, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириши, тил ўрганувчиларга хорижий мамлакатлар халқларининг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти ва менталитети билан танишишга имконият яратиши билан аҳамиятли саналади;

- келгусида ушбу лугатни тўлақонли тарзда яратиш ва уни босма, шунингдек, электрон нусхада тайёрлаган ҳолда, замонавий ахборот технологиялари, мультимедия воситалари орқали таълим-тарбия жараёнига тадбиқ қилиш қутилган самараларни беради.

Адабиётлар

1. Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008, 86-б.
2. Собиров А. Ўзбек тили лексикасини система сифатида ўрганиш. – Филол. фан. докт... дис. – Тошкент: 2005, 187-б.
3. Ҳамраева Ё. Ўзбек тилининг идеографик лугатини тузиш тамойиллари. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Т.: 2010, 27-б, 2-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. – Т.: 2006, 2-жилд, 671, 173-б.
5. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002, 140-б.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: «Наука», 1976. – С. 28-29;

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий ўқув юртлари талабалари учун инглиз-ўзбек-рус тилларида идеографик лугат тузиш йўлларини ҳақида фикр билдирилиб, унинг назарий асослари ўрганилган ва лугатнинг қисқа намунаси келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические и практические основы составления англо-узбекско-русского идеографического словаря для студентов высших учебных заведений.

SUMMARY

The article is devoted to the study of theoretical and practical bases of compiling English-Uzbek- Russian ideographic dictionary for the students of higher educational institutions.

THE CONCEPT “MOTHER/ANA” IN PROVERBS OF THE KARAKALPAK LANGUAGE

G.Usenova – scientific adviser

L.T.Seytjanova- student

Nukus state pedagogical named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: концепт, паремиялар, миллий лингвомаданиятшунослик, когнитив тилшунослик.

Ключевые слова: концепт, паремии, национальная лингвокультурология, когнитивная лингвистика.

Key words: concept, paremi, national linguoculture, cognitive linguistics.

Verbalization of the concept with paremiological units of language is conditioned, first of all, by the ontological nature of proverbs, which are directed to express the universal and national-specific cultural values. All the languages contain proverbs in their vocabulary stock and in many cases they are universal and represent general conceptual signs. Proverbs are considered to be national-culturally marked, as they express “indelible seal of the national character and national fortune”.¹

In proverbs of the Karakalpak language such features of the concept “mother” as “care and upbringing”, “hardness and difficulties of maternity”, “kindness”, “love” and “tenderness” are presented.

Let’s see the following proverbs:

1. Алтын гүмистиң гөнеси болмас,
Ата-ананың баҳасы болмас.
2. Ата-ананың ақылы, сайрап жатқан жол менен тең,
Ақыллының ақылы сарқылмайтуғын көл менен тең.
3. Ата-ананың тили алған баланың,
Мәртебеси ҳәр жерлерде оттай жанар.
4. Ана мөхринен ата кәхәри артық.

In these proverbs the notions “mother” and “father” are highly evaluated with the help of the stylistic device simile: in the first example the parents (mother and father) are compared with precious stones, they are as invaluable as precious stones – gold and silver; in the second proverb wisdom of the parents is compared with a specious way. The proverbs in the third and forth examples have a didactic character and play an important role in upbringing of the young generation: children should do as parents tell and listen to them. Only in this case fortune and success will follow them; strictness of father is higher than care of mother.

Besides the word “mother” (ана) in the Karakalpak proverbs we observe the use of the word “ene”(ene). For example:

1. Атаның атағына қара,
Ененің затына қара.
2. Ата даңқы менен ул өседі,
Ене даңқы менен қыз өседі.
3. Аталастан алтау болғанша

Енелестен екеу бол.

4. Ата көрген оқ жонар,

Ене көрген тон пишер.

In the given proverbs there is a lexeme “ene/ene”, as the word “ene” is one of the synonymic words represented by the concept “mother”. The word “ene/ene” is a synonym of the word “ана/ana” in the first meaning *mother*, but in Karakalpak it also has the meaning “mother-in-law”, and the frequency value of this word in this meaning is higher than in the meaning “ана/ana” (mother).

The componential analysis let us reveal the difference in the structure of the meanings of the lexeme “ene/ene”. For the native speakers of the modern Karakalpak language the word “ene/ene” in the meaning of “mother” is not so actual, the word “ene/ene” in this meaning is considered to be an obsolete word, it is not characteristic for modern Karakalpak literary language.

In the following proverbs the word “шеше/sheshe” is used in the meaning of the word “mother”.

- 1) Атаның салған жолы бар,
Шешениң айтқан сөзи бар.
- 2) **Шешели** жетим басында, тарақ пенен қол ойнар,
- 3) **Шешесиз** жетим басында, сирке менен бийт ойнар.

- 3) Батыр болар баланы, **шешесинен** танырсаң
Адам болар жигиттің мүшесинен танырсаң.

As we see in the examples, the word “шеше/sheshe” is also a synonym to the word “ана/ana”. The word “шеше/sheshe” is almost an absolute synonym of the word “ана/ana”, but it’s more neutral, it doesn’t have high, symbolic meanings, inherent to the word “ана/ana”. The lexemes “шеше/sheshe” and “ана/ana” have never been used in relation to the animals and religious people.

Let’s study the following proverbs:

1. Ананың кеули балада, баланың кеули далада.
2. Ананың ойы уяда, баланың ойы қыяда.
3. Ер бала ата-анаға таяу,
Қыз бала үйге жаққан бояу.
4. Ханнан бала уллы,
Баладан ана уллы.

5. Бала – ылай, ана гулал.
6. Ана өмірдің гүлі, баланың бүлбили.
7. Анасын көріп, қызын ал.

The given proverbs show the typical interrelations between mother and child, the role of mother and father in the upbringing of the child, and the obligation of respectful relation to the parents.

Thus, in the result of the definitional and componential analysis of the concept “mother/ана” with paremiological units we can come to the following conclusion:

1. Maslova.V.A. Cognitive linguistics. –Minsk: Tetra-sistema. 2004.
2. Karakalpak folklore. –Nukus: 1978. (Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары)

Ушбу мақола «Она» тушунчасининг қорақалпоқ тили мақолларидаги тасвирий ва таркибий тахлили ҳақида. Ишнинг мақсади қорақалпоқ тилида «Она» тушунчасига тегишли мақолларни тасвирлаш ва тахлил қилиш. Мақолада тасвирлаш ва таркиблаш тахлили усуллари қўлланилган. Ушбу концепт универсал, у ўзининг тушунчасига эга бўлиб, қорақалпоқ маданиятини таърифлайдиган удумларни, урф-одатлар ва эътиқодларни акс эттиради.

Данная статья посвящается дефиниционному и компонентному анализу концепта «Мать/Ана» в пословицах каракалпакского языка. Целью работы является анализ и описание пословиц содержащих концепт Mother/Ана в каракалпакском языке. В статье используются следующие методы: дефиниционный, компонентный и описательный анализ. Настоящий концепт универсален, он имеет значения в том числе, обычаи, традиции и веры характерные для каракалпакской культуры.

The given article deals with the definitional and componential analysis of the concept “mother/ ана” in proverbs of the Karakalpak language. The aim of the article is the analysis and description of proverbs containing the concept “Mother/Ана” in the Karakalpak language. In the article the following methods are used: definitional, componential and descriptive analysis. The present concept is universal, it has the meanings, including customs, traditions and beliefs, characterized for Karakalpak culture.

Bibliography

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Адебиеттану

САХРАДАҒЫ МУҲАББАТ ДЭСТАНЫ

(К.Рахмановтың «Шөл дәстаны» поэмасында конфликт хэм характер)

П.А.Дабылов –үлкен илимий хызметкер-излениўши

Әжиянз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: лиро-эпик поэма, лирик қахрамон, эпик қахрамон, конфликт, лирик характер, инсон ва сахро, мухаббат, чўл достони.

Ключевые слова: лиро-эпическая поэма, лирический герой, эпический герой, конфликт, лирический характер, человек и пустыня, любовь, легенда о пустыне.

Key words: lyric-epic poem, lyric hero, epic hero, conflict, lyric character, person and desert, love, legend about desert.

«К.Рахмановтың шығармалары адам кеўлиндеги драматизмлерди беріў менен ажыралып турады» [3:128]. Шайырдың дөретиўшилигиниң тийкаргы өзгешелиги болған бул характерли белгини оның поэмаларынан да көриўге болады.

Поэмалардағы конфликтлер өз дәуириниң руўхы менен байланыслы ҳалда дөрөп отырады. XX әсирдиң 30-40-жылларында қарақалпақ әдебиятында дөретилген поэмаларда конфликтлер, негизинен, класслық гүреслер характеринде, яғный социаллық конфликт көринисинде жүзеге шыққан болса, 60-70-жыллардағы поэмаларда конфликтлер көбірек лирикалық қахарманның, жеке адамның психологиясында көрине баслады. Бул нәрсе әдебияттың қахарман образын жаратыўдағы дәслепки жыллардағы коллективті сўўретлеў позициясынан шегинип, енди жеке инсан концепциясын сәўлелендириўге бет бурғанлығынан дерек береді.

Кенесбай Рахмановтың «Шөл дәстаны» поэмасында ортаға қойылған жәмийетлик-социаллық әхмийетке ийе машқала - бул XX әсирдиң 70-жылларындағы Еллиққала массивин өзлестириў, шөл жерлерге суў апарып, бағы-бостанлыққа айландырыўдан ибарат. Сондай-ақ, усы мәселе этирапына жәмлengen, өз дәуириниң даңқы қахарманлықарын дөреткен инсанлардың жарқын образын жаратыўда олардың психологиялық кеширмелерин ашып беріўди нәзерде тутады. Шайыр бул поэмада өмир шынлығын тек ғана субъектив характерде сәўлелендириў менен шекленип қалмастан, ал ўақыяларды өз еркине жиберип, яғный объектив халатларда турып та сўўретлейди. Демек, поэмадағы хәдийселер лирикалық қахарман, объектив қахарман хэм дәуір руўхы менен тығыз бириккен ҳалда ашылып отырады.

Шығармадағы лирикалық қахарман образындағы инсан-бул шайырдың тулғасы, оның руўхый келбети менен жакын образ, яғный шайыр лирикалық қахарман образына кирип, кең массаның, заман хэм дәуірдиң прогрессив идеяларын сәўлелендирген. Сонлықтан, көпшилиқ жағдайда лирикалық қахарман ой-пикирлериниң халықтың кең қатламының кеширмелерине үнлес келиўи усынан. Бул сыпат лирикалық қахарманның типилигин тәмийинлейди. Деген менен, лирикалық қахарман геиде өз орнын эпикалық қахарманларға босатып береді. «...Лиро-эпикалық поэмада қахарман келбети тез-тез алмасып турған ўақыялар фонында, хәр қыйлы халат хэм шәраятларда, бир-бирине қарсы қойылған характерлердиң тийкарында ашылады» [1:57]. Демек, «Шөл

on the one hand, the concept “mother” is the basic and key concept in linguoculture of different peoples and languages; on the other hand, this concept is a socially and culturally specific concept, as the evaluative meanings of notions of every ethnos are expressed in it.

The research work shows, that, in spite of the fact that the concept “mother” is universal, it has meanings, including and expressing the traditions, customs, beliefs, moral principles, rules and other norms, which are connected with the care for children and their upbringing, characterized for every culture.

дәстаны» поэмасында да өмир шынлығын сўўретлеўде тап усындай принциплердиң орын алыўы дөретпениң лиро-эпикалық поэма екенлигин тастыйықлайды.

Поэманың прологында әскерликте жүрген Батырдың сүйиклиси Рахимаға жазған сағыныш хаты берилген. Усы жерде хаттың поэмадағы атқаратуғын поэтикалық хызмети қандай?-деген сораў туўылады. Бул хаттың идеялық мазмұнында бириншиден, шөл менен болған айқаста инсан гүресиниң нәтийжелерин, конфликттен туўылған сахрадағы бағ хэм лирикалық характердиң келбетин көрсек, екншиден, Еллиққалаға туңғыш бәхәр алып келген зәбердес инсанлардың бири-Нурман атаның басып өткен өмир жолларынан дәрек берип турады. Биз сахраны жуўасытқан бул қахарман образы менен тереңирек танысқанша асығамыз:

...Быйыл Нурман атам шағында шығар,

Дәл тийгизип нийет нышанасына.

Атам-«Еллиқ»теги дәслепки шынар,

Бизлер мезгеймиз тек бир шакасына [2:66].

Поэманың биринши хэм екнши бөлимлериндеги лирикалық қахарманның монологы арқалы шөлдиң картинасы, оның тәбиятындағы өжетлик хэм қайсарлық қасийетлери менен танысамыз. Бунда талай әсирлерден берли қуяшқа тапланып жатырған сахраға енди өмир дарытуў ушын инсанды мәртлик майданына шақырып турған лирикалық қахарманның гүресшендик позициясы алдыңғы планға шығады. Лирикалық қахарман 70-жыллардағы заманласына: «Достым, қахарманлық исиң қаяқта?!-деп, оны қытықлап, жүрегіндеги мәртликти оятуў ушын шоқ таслап қояды хэм оқыўшыны жетелеп шөл қойнына алып шығады, шөлдиң монологы арқалы оның ишки дебдиўлерин тыңлатады:

Мен-Шөлмен!

Адамға баўырым жазық.

Кең көкірек жанлар турқымды өлшер.

Атам заманлардан жатқан кулазып,

Мен-Шөлмен,

Мен-Шөлмен.

Мен-Шөлмен,

Мен-Шөл!... [2:71]

Характерлердиң қәлиплесиўи ушын база таярлап берген конфликт инсан менен шөл арасындағы қатнас тийкарында жүзеге келген. Конфликттиң белгилерин үшинши хэм алтыншы бөлимлердеги район орайында болып өткен жыйналыстағы белсендилер арасындағы диалог арқалы көремиз. Бул жағдайда шөлди шегиндириў мәселесинде келип шыққан үмит пенен гүман соқлығысады.

Поэмадағы конфликт коллизиялары бир неше басқышларда раўажланған. Биринши басқыш-Нурман менен басқа бригадирлер арасында келип шығады. Бунда Нурман шөлди егинзарлыққа айландырыў мүмкин десе, ал басқаларды қорқыныш бийлеп, бул бағдарда жеңиске ерисиўине көзи жетпейди. Екинши басқышта Нурманның шөлге атланардан алдын өткен өмирин еске түсириўлеринде оның Екинши Жәхән урысына қатнасып, өмир менен өлим шегарасындағы гүреслери сәўделенеди. Үшинши басқыш-Нурманның бес жигит пенен бирге шөл қойнына барып қол урған жұмыслары аркалы көзге тасланады. Бунда олар менен бир қатарда басқа да дийқанлар шөлди өзлестиреди, суў апарарды хәм пахта ушын атызлар таярлайды. Апрель айында жерлерге биринши туқым тасланады. Бирақ Нурман жерлерин суўға ғарқаллезий етип қоя береді де, ал пахта егиўге асықпайды. Бул эпизод оқыўшының кеўлине түйин салады хәм шығармадағы конфликттиң тағы да шийеленисиўине алып келеди. Көпшилик Нурманның бул хәрекетлерин ерси көрип, енди оның ислеринен нәтийже шықпайды деп турғанда да, ол саспайды хәм өз бағытынан қайтпайды. Нәтийжеде, көп жыллық тәжирийбе хәм ақыл менен ис туғыў өз сөзин айтады хәм Нурманның жерлерин суўға әбден қандырып, кеш еккен пахтасы раўажланып кетеди де, ал керисинше, асығыслық пенен ерте еккен басқа дийқанлардың пахталары шөллеп қуўрай баслайды. Демек, поэманың жигирмаланшы бөлиминде конфликттиң шешими, яғный инсанның шөлди бағындырыўдағы толық жеңиси бериледи:

Қайтадан Нурманның аты жаңлады,
Шаққан хабаршылар жетти тағы да.
Газета, радиодан умыт қалмады
Батыр да, Сабыр да, басқалары да [2:129].

Поэмадағы жетекши конфликт адам хәм сахра ортасындағы мүнәсибетлерден келип шыққан. Бул конфликт поэманың ядросын пайда етип, басқа қарама-қарсылықлардың хәммеси оның этирапына жәмлесип, тийкаргы конфликттиң жүзеге шығыўы, оның шешим табыўы хәм характерлердің хәр тәреплеме ашылыўы ушын хызмет етип тур. Сондай-ақ, шығармада характерлердин жасалыўында образлар системасы бирин-бири толықтырып отырады. Мәселен, Батырдың образын еле де тереңирек ашып беріў хәм характериниң унамлы тәреплерин жүзеге шығарыў ушын оған жанапай ретинде Сабырдың образы киргизилген. Сабырдың минез-қулқындағы халықлық

ұазыйпаға болған көзқараслары өзи жасап турған жәмийетке үйлеспейди. Ол бир исте турақлы ислеп нәтийжеге ерисетуғын хәм өзін көрсететуғын жигит емес, ал даңқ-абыройға тез хәм ансат жол менен ерисиўди ойлайды. Соның ушын оның басы хеш бир жумысқа онлап батпайды. Мине, Сабырдың усы тәрептери Батырдың характерине контраст қойылып сүўретленген. Нәтийжеде, Батырдың характериндеги унамлы белгилердин күшейиўи тәмийинленген. Демек, «Шөл дәстаны» поэмасындағы қахарманлардын өзлерине тән ойлау хәм сөйлеу характеристикасы бар. Бул нәрсе турмыслық хәдийсе менен байланысқан халда раўажландырылған хәм поэманың идеялық мазмунын ашып беріўге тәсир еткен.

Поэмада шөлге хұжим ўақыясы менен бир қатарда Батыр менен Рахиманың мухаббаты параллель қойылып сүўретленген. Мухаббат картинасы шығармаға айрықша фон берип тур, деўимизге тийкар бар. Себеби, еки жастың ғайбана ашықлығы, пинҳамы сырлары, руўхый кеширмелери хәм лирикалық шегинислери аркалы олардың жарқын образлары жасалған. Батырдың ишки дүньясында пайда болған соқлығысыўлар, мухаббатын жүрек «қыйтағы»на егип, сүйгенлигин Рахимаға тис жарып айта алмау халатлары конфликттиң гармониялық көринисин келтирип шығарған. Демек, «Шөл дәстаны» поэмасында Батыр менен Рахима ортасындағы мухаббат мәселеси сол дәўир ушын актуаль болған жәмийетлик-социаллық мәселелер менен органикалық байланыста ашылып отырады. Олардың мектеп дәўиринде көз ашқан мухаббаты сахраны бағы-бостанлыққа айландырылғаннан кейин ол жерлерге барып, бир сапта турып мийнет етиў аркалы және де тереңлеседи хәм поэманың соңында тек ғана шөлқуўарлардың жеңиси дәстанға айланып қоймастан, еки жастың мухаббаты да шөлдин дәстаны болып жаңлайды. Солай етип, поэмадағы мухаббат темасы ең әхмийетли социал машқалаларды өз бойына жәмлестирген бир жарқын фокус ролин атқарған, десек жәмелеспеймиз. Жуўмақлап айтқанда, «Шөл дәстаны» лиро-эпикалық поэмасында адам хәм шөл ортасындағы қатнас конфликттиң оқ тамырына айланған. Поэмада қахарманлардын ишки кеширмелери, психологиялық моментлери хәм лирикалық монологларына көбирек орын берилген. Демек, усы белгилерине қарай отырып, бул шығармада психологиялық конфликт көринислери аркалы қахарман характери жасалған деген жуўмаққа келиўге болады.

Әдебиятлар

1. Рахимжонов Н. Ўзбек адабиётида поэма. -Тошкент: «Фан», 1986, 57-б.
2. Рахманов К. Өмир, сен уллысан. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 66-71-129-б.
3. Султанов Қ. Инсан қүдирети. -Нөкис: «Билим», 1992, 128-б.

Мақолада таниқли қорақалпоқ шоири Кенесбой Рахмановнинг «Чўл достони» поэмасида конфликт ва характер масаласи тадқиқ қилинади. Мақолада поэманинг жанрий хусусиятларини ва қахрамонлар характерини шакллантиришда конфликтнинг роли ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы конфликта и характера в поэме «Легенда о пустыне» известного каракалпакского поэта Кенесбая Рахманова. В статье большое внимание уделяется изучению роли конфликта в формировании характеров героев и определяются жанровые особенности поэмы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of questions of conflict and character in the poem “The Legend of Desert” by the famous Karakalpak poet Kenesbay Rakhmanov. In the focus of attention is the study of the role of conflict in forming the characters of heroes in the poem and the genre peculiarities of the poem.

Ш.СЕЙТОВ РОМАНЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ТИЛ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Ж.О.Каниязова - өз бетинше излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: роман, бадий тил, образ, қахрамон, қахрамон характери, диалог, бадий лексика, қахрамон лақаблари.

Ключевые слова: роман, художественный язык, образ, герой, характер героя, сюжет, диалог, художественная лексика, прозвище героя.

Key words: novel, artistic speech, image, personage, character, the character of the hero, plot, dialogue, artistic vocabulary, nickname of the hero.

Көркем сөз шебери жаратқан образлар дүньясында дәўир руўхы, турмыс шынлығы, халық психологиясы өз сәўлесин табады. Бунда автордың турмыс шынлығын қаншалли дәрежеде билиўи, қахарманның ишки дүньясына кире алыўы, ең әхмийетлиси, оларды өзине тән формада, көркем усылларда сәўлелендире алыўы, бир сөз бенен айтқанда, характер жаратыўы оның дәретийўи шеберлигин белгиледи.

Характер жаратыўдың түрли усыллары бар. Жазыўшы қахарманның ишки дүньясын, қалбиниң диалектикасын оның руўхый процесслер анализи хәм оның индивидуаль характерин ашыў аркалы көрсетеди. Инсан образы хәр қыйлы руўхый халатларда хәм турмыслық картиналар аркалы да берилиўи мүмкин. Характер гейде бир-еки штрихларда, деталларда яки ондағы қандай да бир белгиниң жүзеге шығыўы аркалы да ашылыўы мүмкин. Характер өзін-өзи бахалаўы ямаса басқалардың пикирлеринде, бахаларында, еслеўлеринде жанланыўы, қахарманның өз сөзлери аркалы, я авторлық сыпаттамаларда, гейде пүткил шығарма даўамын-

да, гейде синтезленген халда жаратылыўы мүмкин. Көпшилик жазыўшылар қахарман характерин ишки қарама-қарсылықларды, руўхый дағдарысларды сәўлелендириў аркалы ашып береді. Базы бир жазыўшылар күшли драматизм, хәтте, трагедиялық жағдайларды сүўретлеу аркалы характер жаратса, басқалар сатира хәм юмордан үнемли пайдаланады. Лекин характер қандай усылда жаратылмасын, қахарманның жанлы келбети оның руўхый жағдайларының сүўретлениўи нәтийжесинде көз алдымызға елеслейди.

Характердин өзіне тән өзгешелиги, индивидуальлығы, басқа персонажлардан түпкилики парық етиўи тәрепи тек ис-хәрекеті, тили, жүрис-турысы хәм портрети аркалы ғана емес, ал оның ишки дүньясын сәўлелендириў аркалы да жүзеге келеді. Инсанның руўхый дүньясы, онда болатуғын түрли руўхый жағдайлар белгили дәрежеде турақлы болып, олар қахарман характериниң қалпылласиўинде белгили дәрежеде әхмийетли орынға ийе. Дәўир өтиўи менен, тарийхый хәм турмыс шараятларының өзгеріўи менен инсан санасы

хәм түсиниги де өзгерип барады, бирақ инсан психологиясы әстелик пенен өзгереді.

Ал жазыушы Ш.Сейитов (1937-1996) қахарманлар характерин жаратыуда дәуір руўхын хәм оның қахарман психологиясына тәсирин есапқа алыу менен бирге, олардың жеке сөйлеу тилин, сөйлеу манерасын беріуге де баслы дыққат қаратады. Оның хәр бир романында қахарманлардың диалоглары хәм монологларында ауызекі сөйлеуге тән айырым лексикалық элементлерге, гәп дүзіуде иркилис белгилерине, персонажлардың сөйлеу ўақытындағы кейпиятына бола сөзлердегі дауыссыз, яки дауыссыз сеслерди созып беріуге, сеслик еликлеулерге айрықша итибар беретуғынлығын көріуге болады. Мысалы, жазыушының «Жаманшығанақтағы Ақтуба» (1992) романындағы мына диалогқа итибар берейік:

-Биз хәммемиз сондай болыуымыз керек, отағасы!- Мәулен қолын солтаңлатып, шын жүректен сөйледі. - Анаңқараң, Бердәмбет отағасы! Честный адамды «сада» деп атырмыз! Усы пығымыз турса әй, кәйдем, Хрущев жақынлатып таслаған коммунизмге, әй, билмедим, бизиң қарақалпақлардың кирер кирмесін!...

-Киреди-и-и!-қолын силикти Бердәмбет.-Социализмди еки этажды жай көрмеген садалар менен-ақ құрдық! Коммунизм деген не о?... Хәзир хәмме **саналы-ғы-ы...** [1:152].

Диалогқа қахарманлардың психологиялық халатлары, кейпиятлары, характерине тән белгилери (қайсарлығы, өжетлигі хәм т.б.) сөйлеу интонациясынан сезиледи. Жазыушы сөйлеушінің айырым сөзлерин созып яки күшлі интонация менен айтылғанын тийисли иркилис белгилери арқалы дәл береді.

Сондай-ақ, жазыушы романларында қахарманларға тән индивидуаль қасиеттерди беріуде антропологиялық элементлер (қахарман лақаптары), варваризмлер, вульгаризмлер сыяқлы көркем тил элементлеринен өнімлі пайдаланады.

Көркем шығармада характер жаратыуда көркем лексиканың әхмийети үлкен. Жазыушы өз шығармасында белгилі бир дәуір турмысын дараланған характерлерде көрсетер екен, әлбетте, бул жағдайда көркем тилге (персонажлар тилинің лексикалық, фонетикалық, синтаксистік өзгешелигине) айрықша дыққат аударлады. Себеби, қахарманның тили ол жасаған хәм хәрекет еткен дәуірдің тарихый, социаллық өзгешелигін, орталықтың колоритин, оның индивидуаль характерин беріуде айрықша әхмийетке ийе. Мине, усы шәртлерден келип шығып, жазыушылар қахарман тилин индивидуальластырады. Сол сыяқлы жазыушы Ш.Сейитов та характерлерди индивидуальластырыуда көркем лексикалық бирликлерден өнімлі пайдаланады.

Жазыушының «Халқабад» (1978-1989) роман-тетралогиясында сиясий-жәмийетлик бурлыслар жүз берген XX әсирдің 20-30 жылларындағы турмысты сүўретлер екен, сол пайытта халықтың сөйлеу тилине кирип келген орысша сөзлерди персонажлардың сөйлесіулеринде келтиріу арқалы олардың дараланған характерин береді. Бул орында қарақалпақша эквивалентине ийе болмағанлықтан сол түрінде алынған орысша, ямаса басқа тиллерден өзлестірілген сөзлер менен варваризмлерди шатастыруға болмайды. Варваризмлер басқа тилден екені белгилі, ерси болып туратуғын сөзлер. Булардың көпшилигі ўақытша, айырым адамлардың басқа мәдениет алдында сәжде етиуинен, шет сөзлерден көзсіз, орынлы-орынсыз қолланыуынан келип шығады. Мысалы, дин ўәкиллери диний лексиканы (арабизм) көп қолланады. XIX әсирде рус дворянлары француз мәдениетіне көзсіз сәжде қылып, француз сөзлерин көптеп қолланған. Бундай аса кеткен варваризмлерди гейде макаронизм, макаронический язык деп атайды.

Ш.Сейитовтың «Халқабад» романындағы варваризмлер усы макарон тилине жақын келеді. Себеби, оның алып жүріушілері (носители) 1930-жыллардағы ауыл белсендилери, батрақлар, ишчилер «үплер (әмелдарлар) хәм т.б. ана тилинде эквиваленти бар сөзлердің орнына да варваризмлерди қолланады. Мысалы, воопшем, экәншатиљно, настољяци, пажаљыста хәм т.б. Мине, бул топардағы адамлардың тилин, сол арқалы олардың индивидуаль характерин беріу ушын жазыушы ана тилге үйлеспейтуғын шет сөзлерди жийі қолланады. Бундай типтеги варваризмлерди қолланыу сүўретленип отырған дәуірдин руўхын, колоритин береді.

Ал жазыушының «Ығбал соқпақлары» (1975), «Жаманшығанақтағы Ақтуба» романларындағы персонажлар тилинде басқа тилдин элементлери саналы түрде қолланылады. Олар жасап атырған орталықта жас әулад рус тилинде тәлим алады, сонлықтан, олардың сөйлеу тилинде ерксиз түрде рус сөзлери қолланылады. «Ығбал соқпақлары»нда тек

жаслар тилинде русша сөзлер жийі қолланылса, «Жаманшығанақтағы Ақтуба» романында, дерлик, барлық персонажлар тилинде ушырасады. Сол арқалы жазыушы қахарманлар хәрекет ететуғын шәраятты типиклестиреди.

Қахарман характерин ашып беріуде сүўретлеу қуралларынан вульгаризмлер өнімлі қолланылады. Вульгаризм (латынша вулгарис – турпайы дегенди билдиреди) көркем шығармаларда ушырасатуғын, әдебий тилдің өлшемлерине үйлеспейтуғын, турпайы ямаса стилистикалық жақтан натуўры сөзлер болып, жазыушы Ш.Сейитов дәретиўшилигинде қахарманлар характерин индивидуальластырыуда хәм олар жасаған шәраятты типиклестиріуде, қахарманлардың руўхый халатын (ашыўланыу, кәхәрлениу, ғезеплениу, ги-жиниу) беріу ушын персонажлар тилинде қолланылған. Мысалы, «Халқабад» роман-тетралогиясында Избасқан қотыр, Сайымбеттиң сөйлеу тилинде вульгаризмлер жийі қолланылады.

Ш.Сейитов романларында сүўретленип атырған қахарманлардың образы олардың лақаптары арқалы да сәўлеленеди. Жазыушы лақаптар арқалы қахарманның характери, психологиясына тән белгилерди: минез-құлқын, портретин, әдет-қылықтарын көрсетеди. Мысалы, автордың «Халқабад» роман-тетралогиясында лақаптар олардың ийелериниң психологиясын (сүўдыр, қабақ, даңғыр, шағал, локетек), келбетин (тасмаңлай, қылығ, төрткөз) қылығын, сөйлеу өзгешелигін (шундый), бойын (дәў, созанай, тапал, пәкене, шүллик, томпақ), сынын (сары, қара, қотыр, қызылбет), жүриси-турысын (хәккелек, иймек) физиологиялық өзгешеликлерин (соқыр, солақай, кәл) кәсип-кәрин (муғаллим, уста, нанбай, шошқашы, бухгалтер) социаллық (максым, дийўана) ямаса этникалық шығысын (қаңлы) хәм т.б. өзгешеликлерин бир сөз бенен аңлатып турады. Мине, усылайынша жазыушы романларында қахарман руўхына сай сөз таңлайды хәм оған үлкен мәнилик хәм көркемлик функция жүклеп, сөзден орынлы пайдаланады.

Монолог-бул "руўх диалектикасын" сәўлелендириуши баслы поэтикалық усуллардан болып, жазыушы сол арқалы өз қахарманларының ишки кеширмелерин терең психологиялық анализге тартады.

Дуњя әдебияттануында монологлар антик Греция дәуиринен баслап-ақ қолланыла баслаған. Оларда қахарманның ис-хәрекеті, мимикасы менен беріу мүмкин болмаған ишки гүйзеліслер, руўхый дағдарыслар, толғанғыслар берилген. Мысалы, Эсхилдің «Шынжырланып бәнт етилген Прометей» трагедиясындағы Прометейдің монологы, Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы Гамлеттиң монологы зорлық, әдалатсызлық, қыянетлик себебинен хәм руўхый хәм физикалық жақтан азапланған қахарманлардың ишки дебдиўин, дәртлерин, гүйзеліслерин береді.

Хәзирги заман әдебиятында монолог көркем психологизмнің бир белеги сыпатында қахарман характерин толығырақ, исенимликтер етип беріуде өнімлі қолланылатуғын көркем әмеллердің бири болып табылады. Соның менен бирге, монологлар қахарман тилинің бир көриниси сыпатында хызмет атқарады.

Ишки монолог реалисттик прозада, тийкарынан, қахарманның руўхый халатын көрсетиуши, ашып беріуши ең әхмийетли усуллардан болып келген. Ш.Сейитов романларында ишки монологты түрли эстетикалық аспектлерде қолланады. Жазыушы Л.Н.Толстой, М.Шолохов, Ф.М.Достоевский, Ш.Айтматовлар дәретиўшилигинде ишки монологлардың тәбиятын, қолланыу принциптерин терең үйренип, өзлестирген. Сонлықтан да, хәр бир шығармасында ишки монологларға айрықша итибар береді. Нәтижеде, Ш.Сейитов қахарманның руўхый дүњясын сәўлелендириуде руўх диалектикасын кең хәм терең сүўретлеу усулларын миллий бояуы менен бере алады. Руўх диалектикасы ой-сезимлердің бирлиги хәм қарама-қарсылығын, олардың гүресин, сол соқлығысуы нәтижесинде өз формасын бәрхама өзгертиуин, қарама-қарсылығын сол қахарманнан басқа хеш ким аңлауы, түсиниуи қыйын. Сол себебли ишки сөйлеуде қахарманның руўх диалектикасын сәўлелендириу имканияты жүдә кең. Буны диалогта беріу мүмкин емес. Ш.Сейитов ишки монологты, көбинесе бирер хақыйқатлықтың ушын қыйналып таба алмай атырған қахарман образының руўхый дүњясын ашыуда қолланады хәм бул усул арқалы қахарман характериндеги көп қырлылықты, тұрақлылықты, характердің өсиу, өзгеріу процесин көрсетеди.

Ш.Сейитов романлары көркем тилинің ең әхмийетли белгилериниң бири ўақыялардың бастан ақырына шекем диалогқа қурылуы. Бул өзгешеликтерди жазыушы дәретиўшилиги хаққында жазылған изертлеушилер де айрықша

атап өтеди [2]. Әсіресе, жазыушының «Халқабад» роман-тетралогиясы, «Жаманшығанактағы Ақтуба» романларында диалог еки ямаса бир неше персонажлардың өз-ара пикир таласы, гүрриңдесіуі, сорау-жуабы характерине ийе. Автор белгилі бир мәселеге бола түрлі көзқарасларды беріуі ушын персонажларды бир жерге жәмlestіріп, оларды пикирлер аркалы өз позициясын билдирип отырады. Бул әсіресе, дәуір сиясатына бола персонажлардың көзқарасларында анық көринеди. Роман-тетралогияның «Машақатлы асырымлар» деп аталған екінші кітабында хатланатуғын кулақлар хакқында батрақлардың көзқараслары бериледи. Мәжилисте Бекмурат улы Ешбай, көз әйнекли, төрт көз хакқында абылласлары айтыуға да корқады. Олардан бири «-Айтар едик-ау, пулы көп, ол адамды өлтирип жибереди-дағы...» десе, Әбдиүәлий деген екінші бир батрак: «-Айтқаның ушын өлтиреді. Бурынғы УРАны шигин ураға көмпі: «УРА ның орны ура болыуы керек» деп, өлтирейин деп атырған жеринен Рейимбай қотыр менен мына Шунд-ыйдың баласы Алламберген комсомол қутқарып алды. Айтсын өтирик болса Алламберген! Мәселе Төрткүлден айналды, қәнекей, қамағаны! Қамамақ түе, УРАның өзін қуудырып жиберди-ә! Хәзирги Кеңестің байлары менен ойнауға болмайды, буның байлары қамшы менен урып, бурынғының байларындай тез көзге түспейди, пул менен урады...» деп

және кейнин айтыуға батылы бармайды. Мәжилисте буннан кейин Ешбай хакқында оның узақлау консысы Абдулла томпақ деген айтып береді. Оның пикиринше Ешбай «бир нәхәннің мурындық баласы, екінші бир нәхәннің мурындық атасы екен, УРА буның жети қатыны барлығын дәлиллелуі ушын барыпты. Сизлер хукүмет бар деп жүрсиз бе, жоқ хукүмет!.. ол жаңағы мурындықларына барып жағдайды айтып түсіндіргендидағы, арадан бир ай өтпей, УРА хәмелинен, қызыл жағасынан журдай болып, қарап тур!..[3] деп сол дәуір сиясатына наразылығын билдирип қояды.

Ауқамлық дәуірде көркем әдебиет үстинен партиялық қадағалау орнатылып, көркем шығарма тар социалисттик реализм методының шегарасынан шығып кете алмады. Бул усы кітаптар дөретілген дәуірдің жәмийетлик-сисий турмысы менен байланыссы. Соған карамастан жазыушы жаратқан персонажлар бираз ғарезсизликке ийе, еркинирек, жеке көзқарасларын, басқа персонажларға бола бақаларын билдириуге умтылады.

Солай етип, Ш.Сейитов романларының көркем тили лексикалық, синтаксислик, пунктуациялық өзгешеликлерге ийе. Бул өзгешеликтер карақалпақ прозасында жазыушының қахарман образын жасауда өзине тән стильге ийе екенлигин көрсетеди.

Әдебиетлар

1. Сейитов Ш. Жаманшығанактағы Ақтуба. Роман. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
2. Нуржанов П. Хәзирги карақалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). -Нөкис: «Билим», 2009. Хәзирги карақалпақ романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық-стильлик өзгешеликтери). -Нөкис: «Билим», 2008.
3. Сейитов Ш. Халқабад. Роман-эпопея. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада Ш.Сейитов романлари тадқиқот объекти этиб олинади. Ёзувчи романлари ўзига хос бадиий тил хусусиятларига эга. Мақола муаллифи ёзувчи романлари тилининг ўзига хослигини диалог, монолог, пунктуацион бадиий лексик қатламани тадқиқ этиш оркали кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования статьи являются романы известного каракалпакского писателя Ш. Сейитова. Его романы имеют особый художественный язык. Автор статьи показывает оригинальный язык романов писателя посредством изучения диалогов, монологов и лексического слоя его произведений.

SUMMARY

The object of the research in the article is Sh. Seitov's novels. Normally, a unique literary language characterizes the writer's works. The author of the article shows the originality of the writer's novels by analyzing dialogues, monologues and the lexical layer of his works.

ӘЖИНІЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛЛАНЫЛҒАН ФИТОНИМЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Г.Қарлыбаева - филология илимлериниң кандидаты

Ә.Өтеминов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фитоним, рамз, поэтика, ўз ва кўчма маъно, метафора, услуб, семантика.

Ключевые слова: фитоним, символ, поэтика, прямое и переносное значение, метафора, стиль, семантика.

Key words: fitonims, symbol, poetics, direct and indirect meaning, metaphor, style, semantics.

Қарақалпақ классикалық әдебиятында Әжинияздың оғада үлкен талант ийеси, жетик көркем сөз шебери ретинде орны бир бөлек. Бул жағдай, биринши гезекте, шайыр дөреткен әдебий мийраслардың поэтикалық тилинде көринеди.

Қарақалпақ халқы ески ўақытлардан баслап-ақ өсимликлер дуньясын жақсы билген хәм дийханшылық пенен шуғылланған, сонлықтан да, Әжинияз шайырдың дөретпелериниң сөзлик курамында өсимликлер дуньясына хәм дийханшылыққа байланыссы көплеген сөзлерди ушыратыуға болады. Мәселен: ақ терек, сүтилмек, геўирек, қаўын [3:33], алма-анар [3:34], қамыс, саялы терек [3:33], қаншиёе, қарамық, гүлбинәфшә [3:43], пистә [3:60], сүрмә [3:48], лала [3:64], кара тал, сөкит, назбайыў-эфруз [3:103], бадам [3:124], қарағай, қайың ағаш, терек [3:219] хәм т.б.

Өзбек тилиндеги өсимлик атамаларының көркем әдебиетта қолланылуын изертлеген Г.Неъматова өсимлик атамаларының көркем әдебиетта үш түрли қолланылуын атап өткен:

1. туўра мәниде, атау ўазыйпасында;
2. ауыспалы мәниде, көркем сүүретлеу куралы сыпатында;
3. символлық мәниде, поэтикалық образ сыпатында. [1:33]

Әжинияз шығармаларында да фитонимлердің усындай үш түрли мәниде қолланылғанын көремиз. Шайыр шығармаларында төмендеги өсимлик атамалары туўра мәниде қолланылған: сүтилмек, терек, геўирек, қаўын, қаншиёе, алма, анар, қабақ, атишоқай.

Шайырдың «Еллерим барды», «Барды» қосықларында өз ўатанының тәбият гөзаллығын сүүретлеуде жеримизде өсетуғын өсимликлерди келтирип өтеди. Мәселен:

- Жылында мийўелеп үш рет пискен,
Аты сүтилмектей жемисим барды. [3:12]
Сәрхаўыз бойында саялы терек. [3:12]

Жесең тил үйирген әселиў пәлек,
Қырында қызарып пискен геўирек,
Қаўындай мазалы жемисим барды. [3:13]

Шөбинде шифәәт, қусында кийе,
Теңиз етегинде болар қаншиёе. [3:13]

Бағларымда писер алмайыў-анар,
Хесапсыз мазалы мийўеси барды. [3:13]

Үш ай қабағы бар, үш ай қаўыны,
Небир шийрин-шийрин жемиси барды. [3:20]

Бири сүтилмекдур, бири атишоқай,
Собығын жесениз, шекер- әселдей,

Жамбылиша, қаўыны шийрин пәшектей,
Жылына үш писер мийўасы барды. [3:20]

Жокарыдағы қатарларда шайыр сүтилмек, терек, геўирек, қаўын, алма, анар, қабақ, атишоқай, жамбылиша сыяклы өсимлик атамаларын қолланыуы аркалы карақалпақ жериниң хәр түрли өсимликлерге бай екенлигин тәрийпплеп, шебер сүүретлеген. Сондай-ақ, шайырдың:

Гұдары белбеуи дизеге түскен,

Бойы ақ теректи аралап өскен [3:12], - деген қатарларында карақалпақ жигитлериниң бойы ақ теректей узын, сынсымбатлы, ғайратлы екенлигин тәрийпплеу ушын қолланған.

Шайырдың бул қатарлары хакқында Өзбекстан Қахарманы И.Юсупов Әжинияздың шайырлық талантын жокары бақалап: «Әжиниязда Ыатанды сүйиў хәм ўатан айралығы, сағыныш сезимлери басқа шайырларға қарағанда наятый күшли. Ол ўатан сағынышына қәлем тербеткенде, хәттеки, сүтилмеклер «Жылына үш рет мийўалап», «Қырында қызарып пискен геўиреклер қаўындай мазалы жемиске» айланады. Ол хеш қайда өз елиниң қызларындай сулыў қыз, жаўан, өз елиниң жигитлериндей ғошшақ жигит «таба алмайды». Жас әўлақтың ўатан сүйиў, азаматлық сезимлерин тәрийилауда

Әжияздың қосықтары оғада бақалы қадирят болып табылады» -деп жазған еді [2:10].

Бұлардан тысқары шайыр шығармаларында *жыңғыл, қарағай, қайың* атамаларын да ушыратамыз. Мәселен,

Жаққаны бизің елдің *жыңғыл* отын,

Өзге отында жыңғылдай болмас түтин. [3:107]

Қарағай, қайың ағаш, терек емес,

Елиңе сыбай қондым ерек емес. [3:111]

Әжияз өз дәретпелерінде қарақалпақ елинің жақсы жақтарын көтеріңкилік пенен жырлайды, оның рухый камалатқа ерискен уламаларын, қарақалпақтардың халықлық характерін мақтаныш етеді, берекетті жер-суларын, түрлі-түрлі аңлары менен жемістерін терең құрмет хәм сүйіушілік пенен мақтайды, солар арқалы пүткіл қарақалпақ елинің атын көрсетеді [4:91].

Гүл сөзі әдебиатымызда гөзаллық, нәзіклік, жақсылық, гөзал яр символы сыпатында жүдә кең қолланылады. Әжияздың «Мәңгі мийраслар» таңламалы шығармалары топ-ламында «гүл» сөзі 35 жерде қолланылғанының гүясы болды. Бұндағы «гүл» сөзі туұра мәнісине қарағанда ауыспалы мәніде көбірек жумсалған. Мысалы:

Хазан урса, солар ғұншалы *гүлдер*. [3:51]

Гүлнің тазасын термеген,

Не билсүн *гүлнің* қадиринән. [3:61]

Поэтикалық сөзлердің поэзияда символлық мәнілерді пайда етіуі құрамалы процесс болып, онда бір неше ауысыуды көріу мүмкін. Мәселен, жүзі гүлдей – уқсатыу, гүл жүзі – метафоралық усыл.

Шайыр шығармаларында *гүл* сөзі уқсатыу мәнісінде қоланылған орынлар көптеп ушырасады. Мәселен, қызыл жүзі *гүлдей* солып, хазан урған *гүлге мегзе* [3:86]. Бұндай мысалларды шайыр шығармаларында көптеп ушыратыуға болады:

Таза ашылған *гүлге мегзер*. [3:86]

Бұл мысалда қыз, сәуғилинің жамалын бағда ашылған гүлге мегзетеді.

Мисли *гүл киби* шырмалсын. [3:74]

Бұл қосық қатарында да ашық-машықлар бір-бирине қосылып, бахыты болсын деген мәні аңлатылған. Сондай-ақ, шайыр дәретпелерінде метафоралық усылда қолланылған қатарлар да көптеп ушырасады. Мысалы:

Бақсам *гүл* жүзине- әтир ай бетли. [3:27]

Сейид Әлий өзі *гүл* йүз. [3:92]

Ғусса билән зағпырандек *гүл* йүзі. [3:147]

Бұндағы *гүл йүз* дизбеги арқалы шайыр жүздің қызыл-лығын, сулылығын гүлге мегзетіп сүүретлейді.

Гүл йүзимә түшти пәрда. [3:65]

Бұл мысалда инсанның шырайы, жамалы гүлге мегзетілген. Яғный, «турмыс қыйыншылығынан гүлдей жүзие перде түсти» деген мәні билдирилген.

Жан бир *гүлдүр* солур олса,

Әзірейлиден хабар келсе. [3: 91]

Бұл мысалда шайыр инсанның жанын гүлге теңейді.

Бұлбұлдың хошлығы *қызыл гүл* билә. [3:122]

Бұлбұл болуб барыб *гүлнә* қонуб. [3:112]

Бұлбұл гөя болып қондым *гүлнің* башына. [3:109]

Бұлбұлді зар етип шәйда *гүләрә*. [3:134]

Бұлбұллар сайраған шөмен бағларым,

Бағ ишінде *қызыл гүлдер* аман ба? [3:119]

Бұл мысалдарда да «гүл» сөзі өзінің туұра мәнісінде емес, ал ауыспалы мәніде қыз, сүйікли яр мәнісінде жумсалған.

Гүлгүн кийип, мәстан басып келән қыз. [3:100]

Тауыс бир көйлекиң *гүлгүн* дәрайы. [3:100]

Бұл мысалдардағы «гүлгүн» сөзі «гүл ренли» деген мәнін билдиреді, гүлдің тийкарынан қызыл ренде бола-туғынлығы нәзерде татылып, қызыл, қызғыш-қоңыр ренді көйлек, бешбент кийген қызды аңлатып тур.

Көзлеріме қызыл *шеңгел гүл* болды. [3:127]

Бұл мысалда да *гүл* сөзі ауыспалы мәніде жумсалып, шайырдың рухый халатын билдириу, турмыс қыйыншы-лықтарын сәулендириу ушын жумсалған. Яғный, «тикенек-ли қызыл шеңгел көзіме гүлдей болып көринди» деген мәні аңлатып келген.

Өмир *гүлим*, кеуіл тоғым. [3:128]

Бұл мысалда сүйікли ярын өмиринің мазмунына, өмирін гүллендиретуғын гүлге теңейді.

Бағы бостанымның таза *гүлшәни*. [3:146]

Бұл мысалдағы *гүлшән* сөзі гүлдер өсіретуғын орын мәнісін аңлатады.

Рәнбәрән ашылған бағлар,

Гүллі болур, *гүлсиз* болур [3:132]. Бұл мысалда жайнап турған бағдағы гүл туұра мәнісінде қолланылған болса,

Бағлар лала олур, келсе хуб бәхәр,

Хазан урса солар ғұншалы *гүлдер* [3:46], - деген қатарлар-да *гүл, бәхәр, бағ* сөзлери астарлы мәніде жумсалған. Шайыр бұнда «дәураны, заманы болса бәхәрдегі бағлардай лалалар гүллейді, заманы өтсе, ғұмшалап турған гүлдерді сууық урғандай солады» демекши. Уақтынан сәл кешигіп, гүз айларында ғұмшалап атырған гүлді, гүл арқалы инсанды аңлатыу ушын жумсалған.

Гүлнің тазасын термеген,

Не билсин *гүлнің* қадиринән. [3:61]

Бұл мысалда да ауыспалы мәніде ышқы-мухаббат шара-бын бирге татысып, бир-бирін шын жүректен жақсы көріп шаңарак тиклеудің әхмийети билдиріледі, өзі танымаған-билмеген, жақсы көрмеген адамы менен турмыс қурыудың қыйыншылығын аңлатқан.

Бұлбұл *гүлнің* бутағында,

Беш-он күн меҳмана мегзер. [3:17]

Бұл мысалда *бұлбұл*- инсан баласы, адамзатты, *гүл*- бұл пәний дүньяны аңлатып келген. Яғный, хәр бир инсан бұл пәний дүньяға бес-он күн мийман болғанындай, *бұлбұл* де гүлдің путағында қысқа уақыт отырып сайрайды деген мәні билдирілген. Соның менен бирге, шайырдың:

Ағаш көркі болар *гүл* хәм *жапырақ*,

Адам көркі рәуиши-перзент, бақ,

Ялғаншыда өтер болдың сынып сақ,

Дүньяның *гүл* хәм көркі аналар [3:23],- деген қосық қатарларында «ағаштың көркі гүлі хәм жапырағы» болса, ал аналарды «дүньяның гүлі хәм көркі»не теңегенін көре-миз.

Шайырдың «Бозатаулы нәзәлим» қосығында:

Бозатаулы *гүлбинәфша* нәзәлим,

Әселиң хәррени палдан бездирер,

Кирпиклерин сүзип баққан нәзерин,

Жұлдызды жауратып түннен бездирер. [3:98]

-деген теңеулері хаял-қызларға тек құрметті, сүйіспеншиликті көрсетіп қоймастан, оның дәретіушілік күшін, рухландырыушы тәсірін баянлайды. «Гүлбинәфша нәзәлим» деген теңеу яғный, «гүлге оралған» «турысы гүл», «хәммә денеси гүл» деген теңеу бизің лирик шайырларымызда, дерлік, ушыраспайды.

Шайыр теңеуді тек гүлге ғана емес, басқа өсімликлерге де қолланғанын көреміз. Мәселен,

Қыз бала кәмала келсе,

Алмадек пішкәнә мегзер. [2:44]

Алма киби янақлары қырмызы. [3:35]

Ләблерің *пистәдек*, тишиң маржанды,

Көрген хайран, көрмегенге әрманды. [2:79]

Биринші қатарда шайыр ер жеткен қызды пискен алмаға, екінші мысалда жүздің қызыллығын, сулылығын қызыл алмаға мегзетеді. Ал, үшінші қатарда қыздың ләбин писте-ге мегзетіп шебер сүүретлейді.

Қулақ сал, яранлар, пәхим үгітке,

Мийуа питпес, *қара тала*, *сөкитке*. [2:49]

Бұл қатарларда шайыр *қара тала* хәм *сөкиттің* мийуеле-мейтуғынын, адам баласы дүньяға шыққаннан соң, перзент-лі болғыы, оларды тәрбиялап кәмалға келтириуі, изинде зүррият қалдырыуы кереклігін нәзерде тұтады.

Бұлардан басқа өсімлик атамаларына байланыс-лы төмендегі мысалдарды келтириуімізге болады: *Алма* киби янақлары қырмызы [3:35]; *Алма* көз әреби ат қалур ми-нишдән, Қуйрығы дөкилип ялдын айрылса [3: 47]; Сөзлә, хәзан урып солмайын *гүл* [3:47]; Дийхан жер керәк, тухы-мыу, хөккиз, Бұлбүлә *гүл* керәк, назбайу-эфруз [3:64]; Пәрүаз етип *гүлдән-гүлә*, Барып бутағына түсер [3:97]; Кел-ген бәле жаман елиңнен бөлек, Мысалы үстине жығылған *терек*, Өмирің болса бахыт керек, бақ керек, Бақ болмаса әрман билән өтерсен [3:136]; Сен барғаннан титиресин, *гүлән тоғайға* қайғы сал [3:163].

Солай етип, Әжияз шығармаларындағы фитонимлер символлық мәніге ийе болып келген. Жоқарыда көріп өткен қатарларда бир қанша өсімлик атамалары поэтикалық сөзлер, поэтикалық тымсаллар сыпатында қолланылған. Поэтикалық сөзлер поэтикалық образдарды сәулендириу-ге хызмет етеді. Шайыр өз лирикалық кеширмелерін, сезим-лерін хәм пикирлерін усы тымсаллар арқалы сүүретлейді. Поэтикалық сөзлер сәулендиретуғын мәні усы сөзлердің туұра хәм ауыспалы мәнілері менен байланыс-лы болса да, поэтикалық сөздің символлық, тымсаллық мәнісін менен усы сөздің туұра яки ауыспалы мәнісін бир нәрсе емес. Мәселен,

Ашық –ярсыз, бүлбил – гүлсиз,

Кийик –шөлсиз, сона – көлсиз, [2:14]- деген қатарларда ашықты – бүлбилге, ярды – гүлге мезгетип сүүретлеген. Бул жерде бүлбил хэм гүлди шайыр поэтикалық образ сыпатында алады хэм ол арқалы өз сезимлерин сәулелендиреди.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шайыр өсимлик атамаларын орынлы хэм шеберлик пенен пайдалана алған. Олар туўра мәниде де, аўыспалы мәниде де стильлик жақтан өз орнында қолланылған.

Әдебиятлар

1. Нейматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадийий қўлланилиши. Филол. фан. номзоди. ...дис. автореферати. –Ташкент: 1998.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. // Халық муңын, инсан эрманын жырлаўшы шайыр. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Мәңги мийраслар. -Нөкис: «Илим», 2014.
4. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хэм раўажланыў тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004.

РЕЗЮМЕ

Мақалада XIX аср қарақалпақ адабиетининг буюк шоири Ажинияз асарлари лугат таркибидаги ўсимлик атамалари ўрганилган. Уларнинг ўз ва кўчма маъноларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Ўсимлик атамаларининг семантик маъно қирралари мисоллар орқали ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются названия растений в произведениях великого каракалпакского поэта XIX века Ажинияза и их прямое и косвенное использование. На конкретных примерах показаны семантические особенности названий растений.

SUMMARY

The article deals with the names of plants in the work of the great Karakalpak poet of the XIX century Ajiniyaz and their direct and indirect usages. Their semantic peculiarities were analyzed on concrete examples.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР»ДЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ ХАҚҚЫНДА БИР-ЕКИ АҰЫЗ СӨЗ

Ш.К.Кеңесбаева - магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: «Шарияр» достони, жанр хусусиятлари, ташки сюжетли достон (О.Кожуров), ижтимоий-майший достон (К.Максетов), эртак достон (И.Сагитов), эртак мотиви, мифик мотив, мотивлар муштарақлиги, мифик-эртак достон.

Ключевые слова: дастан «Шарияр», жанровые особенности, внешне-сюжетный дастан (О.Кожуров) социально-жизненный дастан (К.Максетов), сказочный дастан (И.Сагитов), сказочный мотив, мифический мотив, мифический-сказочный дастан.

Key words: the epos «Shariyar», genre peculiarities, an epos with external plot (O.Kojurov), social-realistic epos (K.Maksetov), a fairy-tale epos (I.Sagitov), a fairy tale motive, myth motive, motive equality, myth-fairy tale epos.

Хәр қандай халық, миллет өзиниң миллий өзлигин биринши гезекте тили, аймақлық шегаралары, экономикалық қатлам бирликлери (уклады) көриниси - турмыс тәризиди менен аңлатып туратуғындай, психикалық ой-пикир дүньясында сәулеленіў табатуғын миллий менталитет бирликлери: үрп-әдет дәстүрлери, миллий қәдириятлары, руўхый-эстетикалық санасының сәулесі болған мәдени мийраслары, соның ишинде бай аўызекі көркем дәрәтпелери менен басқа хәттеки, генетикалық келип шығыўы бир туўысқан халықлардан да айрықша ажыратып көрсетип турады. Мине, усындай өзлигимизди аңлатып туратуғын миллий руўхый мийрасларымыздың бири - қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» болып табылады. Себеби, бул дәстан әсирлер дәуаында атақлы жыраўлар репертуарынан орын алып келди. Халқымыздың бийбаха мийрасына айланды.

«Шәрияр» дәстанын жазып алыўда хэм оны баспадан шығарыўда илимпазлырымыз тәрәпинен көп жумыслар исленди [5]. Бирақ, дәстан бүгинги күнге шекем кандидатлық ямаса докторлық диссертация сыпатында арнаўлы түрде изертлеў объектине айланған жоқ. Деген менен, М.К.Нурмухаммедов, И.Т.Сағитов, Қ.Максетов, А.Каримов, Г.Срашова сыяқлы алымлардың бир қатар мақалаларында дәстанның көп санлы мақалалары [1] ортаға қойылғаны хеш кимге сыр емес. Бүгинги күни ғәрәзсизлигимиздің шарапаты менен «Шәрияр» сыяқлы муқаддес мийрасларымызды кең бағдарда изертлеў, олардың идеялық мазмунын миллий ғәрәзсизлик идеялары көзқарасынан қайта қарап шығып баха беріў - фольклористикамыздың күн тәртибиндегі әҳмийетли мақалаларынан болып отыр. Бул мәселелердің ең әҳмийетлилериниң бири болса «Шәрияр» дәстанының генезисине, жанрлық қәсийетлерине, типологиясы хэм поэтикасы мәселелери бойынша арнаўлы илим-изертлеў жумысларын алып барыў болып табылады.

Лекин, жоқарыда атап өткенимиздей, ғәрәзсизлик дәуіріне шекемги «Шәрияр» дәстаны хәққындағы изертлеўлер жекке-жарым арнаўлы мақалалардан, ямаса эпостың анаў яки мынаў мәселесине байланысly айтылған бир-бирине қайшы улыўмалық пикирлеўлерден асып кете алған жоқ [3]. Мәселен, көрнекли фольклоршы алым Қ.Максетов дәстанларды тийкарынан, төрт топарға бөледі хэм «Шәрияр» дәстаны менен «Шийрин-Шекер» дәстанын социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар топарына жатқарады. [3:76] Ал, айырым илимпазларымыздың пикирлерине қарағанда «Шәрияр» дәстаны гейде «түп дереги шығыс халықларынан аўысып келген дәстан» [4] делинсе, гейде «социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстан» [3] делинеди. О.Кожуров өз пикирин айтқан мәхәлде (1945-жыл), егер дәў, пери дуўа, сыйқырлаў хәққында сөз қозғала

ғойса, олар динниң батпағына батқан Шығыс еллеринен (Иран, Түркия, Араб мәмлекетлеринен) «Саналы Совет халқының арасына тарқалған мерез шөп» дегендей сиясатластырыў иллетлери хәўижге минип турды. Алым «сырттан кирген дәстанлар» деген терминди қолланғанда, сөзсиз сол идеологияның тәсиринен келип шығып отырып айтқан. Себеби, коммунистлик идеология ҳүким сүрип турған ол сол дәўирде буннан өзгеше пикирди айталмаған да болар еди. Ал, профессор Қ.Максетовтың «Шәрияр» дәстанын «социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар» топарында бахалаўы, әлбетте, тартыслы мәселе. Себеби, бул топарға киргизилген «Шәрияр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Муңлық-Зарлық» хэм т.б. усаған дәстанлардың барлығында дерлик социаль-турмыслық мотивтен гөре мифлик-ертеклик мотивтиң басым келип отыратуғынлығы айкын көзге тасланады.

Булardan басқа да «Шәрияр» дәстанын ертеклик-фантастикалық эпослар қатарына киргизетуғын илимий болжаўлар да бар. Бул пикир хәқыйкатлықка бир нәўие жакынласады. Атап айтқанда, И.Т.Сағитов «Шәрияр», «Қаншайым», «Шийрин-Шекер» сыяқлы дәстанларды ертеклик-фантастикалық дәстанлар қатарына жатқарған. Оның пикиринше, бул дәстанларға характерли нәрсе-олардың мазмунының халық ертеклери сюжетлерине қурылғанында, бул дәстанларда қыяль-ертеклик элементлер көбирек ушырасады [4:39].

«Шәрияр» дәстанында турмысқа байланысly айырым көринислер (бағ егиў, жылқыманлық хэм т.б.) баршылық, бирақ олар қыяль-ертеклик сюжетлер мифлик мотивлердин тасасында көринбей қалады. Дәстанның поэтикалық қурылысында усы еки мотив басқа жанр жаратыўшы белгилерге қарағанда басым келиўи хэм екеўи тең қатар қолланыўына байланысly биз «Шәрияр» дәстанын мифлик-ертеклик дәстанлар қатарына жатқарғанды макул көрдик. Себеби, эпос қахарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында тек миф-әпсана, аңыз әжайып ертеклерде ғана ушырасатуғын, адамның ақылына уғрас келмейтуғын ўақыяларды басынан кеширеди хэм дәстан қурылысы усы мазмунға сай мифлик-ертеклик форманы да таңдаған.

Улыўма, «Шәрияр» дәстанының өзине тән өзгешеликлерин есапқа ала отырып оның мифлик-ертеклик характердеги дәстан екенлигин дәлийллеў тек «Шәрияр» дәстанының жанрлық өзгешелигин анықлаўға қосылған үлес болып қоймастан, эпостаныў илимине қосылған үлкен жаңалық та болып табылады. Бул жағдай өз гезегинде эпослардың жанрлық, формалық классификациясын қайта қарап шығыў зәрүрлигин туўдыратуғыны сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Каримов А. «Шәръяр» дәстаны хэм оның туўысқан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәрәя» №4-5, 1992; Мақсетов К. «Шәръяр» дәстанының тили ҳаққында. // Вестник Каракалпакского Филиала АН Уз ССР, 1960, №2; Нурмухаммедов М.К. Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. -Ташкент: «Фан», 1983; Сағитов И.Т. «Шәръяр» дәстаны ҳаққында. / Совет Каракалпакстаны. 5-ноябрь 1959, №213; Срашова Г. «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳаққында. // Каракалпакстан мугаллими. 2001, №1-2.
2. Кожуров О. Шығармалары. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1988.
3. Мақсетов К. Каракалпак халқының көркем аўызеки дөретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
4. Сағитов И. Каракалпак халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1988, 39-б.
5. А.Пахратдинов. Каракалпак халық дәстаны «Шәрияр». Алғы сөз. -Шәръяр. Каракалпак халық дәстаны (Куламет жыраў варианты). -Нөкис: ҚҚМБ, 1959; И.Юсупов. «Шәрияр»дың русша аўдармасына алғы сөз. (В краю старинных сказаний). -«Сказание о «Шәрияр» в переложении С.Северцова, 1971.; Каракалпак фольклоры. көп томлық, XIII том. «Шәрияр». Каракалпак халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты (жазып алған К.Мақсетов) хэм Куламет жыраў варианты (жазып алған Ә.Шамуратов). Текстлерди баспаға таярлап, алғы сөзлер менен жыраўлар ҳаққындағы мағлыұматларды жазған хэм сөзлик дүзген К.Мақсетов. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошқа халқларда бұлмаған қарақалпақ халқининг миллий достони «Шәрияр» достонининг жанр хусусиятлари ҳақида фикр билдирилган. Магистрант қарақалпақ фольклориде ушбу масала буйича айтылган фикрларни киёслаган ҳолда достон сюжетли асар ёки ижтимоий-маиший достон эмаслигини, балки мифик-эртак шаклидаги асар, деган хулосага келган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются жанровые особенности каракалпакского народного эпоса «Шәрияр», которому нет аналога у других народов. Автор статьи сопоставляет мнения по данному вопросу в каракалпакской фольклористике и приходит к заключению, что данный эпос не является социально-жизненным эпосом и произведением с сюжетом извне, а представляет собой мифологически-сказочное произведение.

SUMMARY

The article deals with the genre peculiarities of the Karakalpak folklore epos «Shariyar», the other peoples don't have the analogy to it. The author of the article compares different points of view on this issue in Karakalpak folklore and comes to the conclusion that this epos is neither social-realistic, nor a work with an external plot, but it is a mythologic-fairy tale work.

ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ЖЕККЕ МЕТОДЛАРЫ

(1-мақала)

Т.Ж.Машарипова - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Мырза Улыбек атындағы Өзбекстан миллий университети

Таянч сўзлар: публицистика, газета, журнал, методлар таснифи, диалектика, рефлексия, Ўзбекистон, Қарақалпағистон.

Ключевые слова: публицистика, газета, журнал, классификация методов, диалектика, рефлексия, Узбекистан, Каракалпакстан.

Key words: publicistics, newspaper, journal, classification of methods, dialectics, reflexion, Uzbekistan, Karakalpakstan.

Дөретиўшиликтиң ҳәр бир тараўы жалпы улыўмалық (всеобщий), улыўма (общий) хэм жекке (частный) методларға ийе. Барлық тараўлар ушын жалпы метод – бул диалектика. Ҳәр бир тараўдың өзиниң улыўма методы бар. Публицистика ушын буны биз актуаль ғалабалық экспрессив жәмийетлик рефлексия деп сыпатлаймыз. Жекке методларға келсек, публицисттиң дөретиўшилиқ мүмкиншиликлери шексиз болғанындай, олардың түрлерин санап ақырына жетиў кыйын, демек оларды тек илимий жақтан шәртли түрде ғана келтириў мүмкин. Әмелиятта жекке методлар бир-бири менен тығыз байланыслы болады. Себеби, публицистикалық шығарманы дөретиў усыллары түрлише, олардың айырым түрлерин таңлаў хэм қолланыўдың түрли-түрлилиги публицисттиң шеберлигине байланыслы.

Мақаламыздың дүзилиси тәртибинде жекке методларға улыўма сыпатлама берип тийкарынан, Қаракалпакстан баспа сөзи әмелиятынан мысаллар келтиремиз.

Публицистиканың төрт мәнисиниң ҳәр бириниң, бириншиден, өз методлары бар; екншиден, ҳәр бир түсиникке тән методлардың өзи ишки классификациясына ийе. Бул пикир басқа категорияларға да тийисли болып, усы параграфта өзиниң сәўлелениўин тапқан.

Биринши мәнисине публицист өзиниң шығармасына публицистикалық сыпат берийдиң түрли усыллары киреди. Тап усындай усыллардан пайдаланыў шығарманы публицистикалық шығарма етеди. Сондай-ақ, ортаға тасланып атырған мәселени жанлы, актив түрде көрсетиў хэм таллаў усыллары. Шығармаға публицистикалық характер бериўге теманы өткир тәризде баян етиў, динамикалық формада сүўретлеў методлары жәрдем береді. Аудиторияның дыққатын тартыў ушын шығарманы керегинше эмоциялар менен байытыў усыллары бар. Тап сол сыяклы материалға публицистикалық характер бағышлаў мақсетинде машқаланың актуальлығын көрсетиў, талкыланып атырған сораўларды бироз кескинлестириў хэм т.б. усыллар бар.

Публицистиканы дөретиўшилиқ түри сыпатында түсиниў–хәзирги ўақытта усы тараў теориясында кең тарқалған көзқарас. Публицистикалық көзқарас дөретиўшиликтиң басқа түрлеринен өз мақсет хэм ўазыйпалары, автордың позициясы, топланып атырған фактлар, шығарманың тили хэм стили менен парықланады. Публицистика дөретиўшилиқ түри екен, шығармада тиккелей өз сәўлесин табатуғын бундай дөретиўшиликтиң усыллары күтә көп. Бундай дөретиўшиликтиң ҳәр бир этапы –шығарма ушын тема таңлаў, мағлыұматлар жыйнаў, оларды қағазға түсириў, текст үстинде ислеў хэм баспаға таярлаў – өз методларына ийе. Булардың ҳәр бир басқышы, усыллары,

өзиниң ишки классификациясы бар. Мәселен, дөретиўши тәрпинен барлықты публицистикалық позиция жәрдеминде билиў методлары, турмысты публицистикалық тәризде үйрениў усыллары, халықтың дәртине шерик болыў, жат иллетлерге бийпәрўа болмаў хэм т.б.

Публицистикалық формада жазылған текстлер де оның әхмийетли мәнилеринен бири. Оның өз текстлерин арнаўлы, өзине тән мазмун хэм формада жазылыўының мүмкиншиликлери шексиз. Мәселен, автор тәрпинен шығарма ушын фактларды таңлаўдың өз методлары бар. Ол биринши дус келген мағлыұматларды ала алмайды, себеби ўазыйпа әпиўайы бир материал жазыў емес, ал публицистикалық текст дөретиў. Буның ушын ол кең жәмәеттиң дыққатын өзине тартатуғын, көпшилиқ ушын қызықлы болған, адамлардың мәплерине хызмет ететуғын текстлерди таярлаў усылларын таңлаўы зәрүр.

Демек, публицистиканың социаллық институт сыпатында жәмийет турмысын сәўлелендириў хэм оған тәсир етиў жоллары оғада көп. Бундай мүмкиншиликлерди толық классификациялаўдың илажы жоқ. Бизге белгили, жәмийетлик институтлар материаллық, шөлкемлескен) хэм материаллық емес болады. Материаллық жәмийетлик институтларға министрликлер, комитетлер, шөлкемлер, партиялар, мөкан пуқаралар жыйынлары, шаңарақ хэм т.б. киреди. Материаллық емес жәмийетлик институтларға үрп-әдетлер, миллий мийраслар, салт-дәстүрлер киреди. Миллий баспа сөзде тез-тез жәрияланып туратуғын тема – Қаракалпакстанда қызларды алып қашыў – советлер дәўиринен қалған унамсыз характерге ийе болған жәмийетлик институт, яғнай, қыз алып қашыў институты.

Журналистика хэм публицистикаға келсек, егер журналистика материаллық жәмийетлик институт болса (себеби, оның қурамында материаллық структуралар, редакциялар, информация жеткерий каналлары бар), публицистика материаллық емес институт есапланады, себеби, ол тек шығармалардың арнаўлы мазмуны хэм формасында өз көринисин табады. Қаракалпакстан Республикасы «Қамолот» жаслар жәмийетлик хәркети» Кеңесі баслығы Абат Дәнияровтың «Ешлар қамолы – Ватан иқболи» [1] сиясий публицистикалық мақаласында қарақалпақ жасларының улыўмаластырылған сиясий образы бар: «Кәсип-өнер колледжлери хэм академиялық лицей питкерийшилери арасында болып өткен «Мениң бизнес идеям» таңлаўында үш мың жети жүзден аслам ул-қызларымыз қатнасты. Таңлаўдың Қаракалпакстан Республикасы басқышында жетпис, мәмлекетлик басқышында болса он қатнасыўшы өз шеберлигин көрсетти.

Олардан биреуі жеңімпаз болса, үшеуі диплом менен сыйлықланды».

Өзбекстан жазыушылары, журналистлери аўқамының, кино ғайраткерлери бирлеспесиниң ағзасы Алп Султанның «Хақықый әдиллик жаршысы болайық» [2] публицистикалық эссесинде автор инсанның руўхый дүньясына илимий-публицистикалық сыпатлама береді: «Руўхый әлем, мәнәуий барлық – жәмийет хәм инсан өмириниң ең әхмийетли тәрәплеринен есапланады. Ол жәмийеттиң раўажланыўының барлық тараўларында жүз берип атырған процесслер менен өз-ара байланыслы. Жәмийеттиң руўхый турмыс шеңбери оғада кең, оның мазмуны терең, формасы хәр кыйлы. Руўхый турмыс инсан ақыл-ойы хәм пикириниң бәрше тармақларын, жәмийет тәрәпинен топланған мәдениї байлықларда өз сыпатын тапқан жетискенликлерди, сана түрлерин, адамлардың идеяларын, олардың көзқарасларын, әдеп-иқрамлылығын, кулласы, пүткил руўхый әлемин қамтып алады. Идеялар, көзқараслар, теориялар, изертлеўлер, концепциялар, тәлим-тәрбия системалары, диний хәм көркем образлар, жәмийетлик нормалар, ыызам хәм қағыйдалар, пәндиў-насиятлар, көрсетпелер, режелер, дәстүрлер – инсан ой-пикириниң мийўелери». Буннан инсанның ақыл-санасының жетилисиўиниң көп әсирлик жемисин көз алдымызда сәўлелендире аламыз.

Газета-журналларда Қарақалпақстан Республикасының образы көз алдымызда елеслейтуғын мақалалар да жәрияланып турады. Бирак бундай образды жаратыў хәр қандай журналисттиң қолынан келе бермейди. Лекин Қарақалпақстан халық шайыры Г.Матякупова сыяқлы публицистлер буны әмелге асыра алады. Автордың «Үстирт – келешегимиз тийкары» жол очеркинде [3] бүгинги Қарақалпақстанның рефлексиясы бар: «Жолымыз Хожели районының орайынан өтер екен, ғәрәзсизлик жылларында районының келбети және де жасарып, халықтың социаллық турмысы ушын зәрүр болған барлық имканиятлардан пайдаланып атырғаны көзге тасланады... Хожелиден өтип, Қанлыкөл районына кире беристе атызлардың шетиндеги бағларда алмалары ағарып көринип атырған әжайып көринислер басланады. «Азат жап» жағаларында жаңадан бой көтерген үлги жойбардағы жайлар дыққатыңызды тартады».

Публицистика функциялары бир қатар жәмийетлик ўазыйпаларды атқарады. Бириншиден, автор өз аудиториясы менен дәслеп байланыс орнатып, оны пүткил материал даўамында сақлап турыўы керек, болмаса шығарма оқымай қалады. Публицистикалық дәрәтиўшилиқ пенен шұғылланып қиятырған авторлар бундай конкрет методлар зәрүрлигинен жақсы хабардар. Атап айтқанда, шығарманың басында өзіне дыққатты тартатуғын жарқын образ яки цифр, жәмийетлик хәдийсе яки көркем детальды келтириў пайдалы болар еди. Буннан кейин публицисттиң ўазыйпасы – усы қызығыўды пүткил шығарма даўамында сақлап турыў. Демек, шығарма даўамында тәкирарланып туратуғын хәм аудиторияның дыққатын кемейтпейтуғын мағлыўматларды келтириў усылларынан пайдаланыў автор ушын тәбийий ҳалат.

Турмыс шынлығын тиккелей ўйреніў методлары қанша көп болса, публицистлер олардың көпшилигин өз шығармаларында пайдаланады. Кең планда когнитив усыллар – билиў хәм сәўлелендириў, индукция, дедукция хәм аналогия, анализ хәм синтезлерден, қысқасы, илимий методлардан ибарат. Бирак бул усыллар шығармаларда бөлинип кеткенде олардың саны шексиз болады хәм олардың жәрдемінде аудитория теманы, проблеманы, идеяны, қахарманды, оның этирапындағы адамларды, социаллық жағдайды, халық тәшўишлерин хәм т.б. билип алады, танысады. Публицистиканың когнитив усыллары аудитория ушын жуўмақ шығарыўдың ең исенимли жолы, себеби адамлар билмесе, исенбесе, автор ушын зәрүр жуўмаққа келмейди. Бул «Хуррият» газетасының хабаршысы Ф.Абдуллаеваның «Әжайыбатты алыстан излемен» [4] корреспонденциясында көринеди. Корреспонденция илимий бақлаўдан басланады: «Қәнигелердиң анықлаўына қарағанда төрт-бес жасар бала күн даўамында төрт жүзден аслам сораў беріўи мүмкин екен. Бундай пайытта оған илажи болғанынша дурыс хәм анық жуўап қайтарыў керек». Демек, буны ата-аналар ушын ең тийимли мәсләхәт деп есаплаў мүмкин.

Әсиресе, аналитикалық хәм сын материалларға айрықша әхмийет беріў орынлы. Журналистлердиң аўыр мийнетин ардақлаў хәм қәдирлеўде бундай мүнәсибәт үлкен роль ойнайды. Соның менен бирге, әйне усындай материалларда

тасланған машқалаларды шешиў ушын жәмийетшиликтиң итибарын қаратыўға да әхмийетли үлес қосады.

Рефлексия мәселесине келгенде айтыў керек, хәр бир мақалада усы материалдың объекти хәм предметиндеги шөлкемлер, жекке адамлар хәм олардың арасындағы мүнәсибәтлер сәўлелендириледі, рефлексияланады. Соның ушын хәр бир публицистикалық шығып сөйлеўдиң өз рефлексиясы болады, гүллән публицистикалық шығармалар жәмийетлик рефлексияны сәўлелендиреди. Мәселен, сол сыяқлы хәр бир хабар, есап, репортаж хәм интервьюдиң өз рефлексиясы болады. А.Жумашев пенен А.Сапарниязовтың «Илимге бағышланған өмир» очеркинде [5] академик С.Камаловтың Қарақалпақстан илиминде тутқан орны рефлексияланған, яғный сөз етилген.

Қарақалпақстан баспа сөзинде жәрияланған мақалаларда еки қайтара рефлексия методы да ушырасады. Илим кандидатлары Қ.Сапаров хәм А.Ембергеновтың «Устаз жолы» газетасында «Шайырдың жол жазыўлары» [6] публицистикалық рецензиясы жәрия етилди. Мақала белгили жазыўшы Алпысбай Султановтың «Жокары журтлардағы қарақалпақлар» темасындағы жол очеркери китабына бағышланған. Биринши рефлексия – китаптың өзінде қарақалпақлар турмысының сәўлелениўи. Екинши рефлексия – рецензияда усы турмыстың қалай сәўлелендирилгениниң анализи. Рецензияда сондай сөзлер бар: «Ал «Бухаралы қарақалпақлар», «Ферғаналы қарақалпақлар» деп аталған жол жазыўларында улыўма қарақалпақларға, соның ишинде жокары журтлардағы қарақалпақ милетине тән уллы адамгершилиқ пазыйлетлер көркем әдебий тилде өз сәўлелениўин таўып, публицист-жазыўшының шеберлиги арқалы талғампаз оқыўшыға жетип барды. Автордың бул жол жазыўлары хәр кыйлы жыллары «Еркин Қарақалпақстан» газетасы хәм «Әмиўдәрәя» журналы бетлеринде жәрияланған көлемли публицистикалық мақалалардан ибарат».

Публицистиканың улыўма рефлексиясы конкрет матери-алларда бир қатар локаль рефлексияларға бөлинип кетеди. Бундай турмыслық хәдийсени «Ардақлаў–2014» сыйлығының «Жылдың ең жақсы радиожурналисти» номинациясы жеңімпазы Н.Бегимова жақсы анлай билди. Өзиниң «Устазлардан тәлим алған устаз» сүўретлемесинде [7] радиожурналист мақаланың бас қахарманы Нийетбай Жәримбетовтың, соның менен бирге оның мұғаллими Разия Нийет-туллаеваның устазлық мийнетин, оқыў-тәрбия системасында жәмийеттеги орнын көрсете алды.

Публицист өзиниң идеялары кең жәмийетшиликке жетип барыўы ушын түрли формалар жәрдемінде оқыўшы менен контакт орнатыў жолларын излейди. Буның ушын оның мүмкиншиликлери күтә кең: жарқын фактлар, унамлы салыстырыўлар, әхмийетли пикирлер хәм т.б. Аудитория менен контакт орнатыўға көрсетиўшилиқ (демонстрациялық) усылы жақсы жәрдем береді. Буларға публицистикалық мұрәжат етиўлер, анықланған фактларды баспа сөз бетлеринде ашықтан-ашық талқылаў, есте қалатуғын, жарқын образлардан пайдаланыў усыллары хәм басқалар киреди. «Ўзбеккино» миллий агентлигиниң бас қәнигеси Д.Турдыбаева ўилениў тойларына публицистикалық шолыўда усы көрсетиўшилиқ методнан пайдаланған: «Айырым «жаңалықларды» көрип, жағанды услайсаң. Желке-билеклери ашық, узын жасалма тырнақлар-кирпиклер менен бет-жүзине сүртилген артықша бояўларға көзимиз ўиренип кеткен есабы. Бирак келин-күйеўлердиң тойхана сахнасына шығып «вальс»ке түсиўлери, келинлердиң той тамам болғаннан кейин ақырында гүлдәстелерин досларына ылақтырыўын көрип, не деринди билмей хайрансаң» [8]. Әлбетте, бул бүгинги тойларымыздың көриниси. Буннан жасларымыздың миллий мәдениытымызды писент етпей, түрли халықлардың үрп-әдетлерин қабыл етип атырғанынан тәшўишлениўди көремиз.

2015-2016-жылларда «Ислам мәмлекети» терроршылық ҳәрәкети мәселеси пүткил дүнья бойлап бир қанша актуальласты. Бул процесстен Қарақалпақстан да шетте қалмады, усы темаға бағышланған мақалалар баспа сөзде жийи-жийи жәрияланбақта. Оқыўшыларға мұрәжат усылынан Тақыятас политехника кәсип-өнер колледжи директоры Қ.Құрбаниязов нәтижели пайдаланды. Ол өзиниң «Сергеклик – дәўир талабы» [9] мақаласын төмендегише шақырық пенен тамамлаған: «Егер баланың кеўлине жол таба алмасақ, оның санасында идеялық бослық пайда болыўына жол қойсақ, бул жағдайдан хәр қыйлы жаман нийетли адамлар, экстремистлик топарлар өзлериниң

кара нийетли мақсетлерин әмелге асырыўда пайдаланыўы мүмкин. Усындай жағдайлардың алдын алыў ушын биз оқыўшы жаслардың нелерге қызығатуғынын анықлап, олардың диний көзқарастарын илимий тәрептен үйренип, олардың бузғыншы идеяларға емес, жәмийет раўажланыўына үлес қосыўдай ағла мақсетлерге бағдарлаўымыз тийис». Хәзирги дәуир соны талап етип атырғаны ушын шақырық усылынан пайдаланыў артықмашлық етпейди.

Экспрессив методлардың тийкары эмоциялардан нәтижелі пайдаланыўдан ибарат. Булар – пафос, сүўретлеў-көркемлеў усыллары, юмор-сатира хәм т.б. Дөретиўшы қанша қабилетли болса, оның еркиндеги экспрессив методлар да сонша көп болады. Мәселен, көркем-өнер таныўшы У.Өтегенова «Өмири фильмдегидей» [10] деп аталған публицистикалық сүўретлемесинде хәрәкетшендик усылын қолланған: «Өлип баратырған Арал темасы көплеген художниклерди бийпәрўа қалдырмады. Бул апатшылық көплеген авторлардың картиналарында хәр қыйлы түрде өз сәўлелениўин тапты. Жалғас Абатов та усы темаға бағышланған қатар картиналар дөретти, оларға өз ишки-сезимлери хәм толғанысларын белгилі бир колорит хәм композицияларын кист жәрдеминде көрсетиўге еристи. Бирақ бундай жумысларды орындаўда хәр бир художниктиң өзиниң манерасы бар. Жалғас өзиниң эмоциясына, сезимлерине садық қалып бул полотноларда улыўмахалықлық ортақ дәртти көрсетиўге хәрәкет етти». Бул қатарлардан тәсирленген оқыўшыда художник пенен бирге Арал тәғдирине жаны ашып, тилеклеслик сезимлери оянады.

Муғаллимди аналар қатарында тәрииплеў Қ.Бегниязованың «Мың балалы ана» портрет очеркинде [11] жақсы сәўлеленген. Очеркте автор Нөкис қалалық 12-санлы мектептиң математика муғаллими Замира Палекееваның өмири хәм устазлық хызметі өзиниң перзентлери хәм оқыўшыларына аналық меҳри менен уласып атырғанын тәсирли тил менен жеткерип берген.

Алп Султанның «Жаслығымдағы сүйиклиме – Ташкент тақиялы қызға хат» эссе-новелла жанрында жазылған журнал макаласында көплеген күшли публицистикалық мұражатлар, экспрессив стиль бар: «Студент гезимде бул сенің менің менен түскен сүўретиң еди, Рахийма! Басында Ташкент тақия, өзине жарасықлы узын қос бурымың, сары шайы көйлегің, менің қасымда гүлдей болып жарасып турғаның есинде ме?! Хәттеки, сүўретши қәрис киси «бир-бириңизге не деген жарасықлы хәм ылайықлысыз-әй!» деп таңланып еди сонда. Соң сүўретти алыўға келгенімде төрт дана орнына сегіз дана етип, ярымын бийпул шығарып берди хәм бизлерге бахыт тиледи. Кейин...кейин сен қайда кеттиң, ал мен қайларда қалдым?!» Бул усыл өзін толық ақлайды, себеби хәр қандай сезимтал оқыўшыны бийпәрўа қалдырмайды.

Аксиологиялық усыллардың бүгинги миллий журналистикамыз ушын әҳмийети күтә жоқары. Өзбекстанға информация эсирі кирип келиўи менен мәмлекетимиздеги информациялық жағдай кескин өзгерип кетпекте. Күшли коммуникациялық қуралларға ийе болған мәмлекетлер аянбастан Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халқына өз турмысы хақында хәм өз қәдириятларын улығлаўшы информация тасқынын жеткерип бермекте. Жас әўлад буларға мұдамы төтепкі бере алатуғынына кепиллик жоқ. Соның ушын миллий қәдириятларды үгит-нәсиятлаўшы хәм оларды кең жәмийетшиликке жеткерип бериўши усыллардан нәтижелі пайдаланыў Өзбекстан публицистикасының күн тәртібиниң биринши пунктлерине көтерілип бармақта.

Аксиологиялық усыллар тәрбия ұазыпасын жақсы атқара алады. Өзбекстан Қахарманы, тарийхшы алым Ғ.Хожаниязовтың «Мәдени мийрасларымызға дыққат-итибар зәрүр яки естеликлердиң экологиялық машқалалары» [13] деп аталған макаласы буның мысалы. Автор «Вести Карақалпақстана» газетасындағы «Әўладлар излениўиндеги ой-пикир хәм күш-қуўат» [14] атамасындағы проблемалы есап илимийлик принципинде жазылған. Бул есап «Өзбек халық аўызеки дөретиўшилиги естеликлериниң» дәслепки

томларының Өзбекстан Миллий мәдениет орайында өткерилген презентацияға бағышланған. «Болып өтип атырған ўақыяны белгилі әдебиетши, профессор Наим Каримов жоқары баҳалады. Өзбекстан халқы мәдени мийрасларға оғада бай, бул жерде жасайтуғын миллетлердиң мәдениеті әйемги заманларға барып тақалады. Бүгинги көрип турғанымыз – руўхый байлығымыздың бир көриниси ғана. Олардың базыбиреўлери жоғалып кетпеўи керек, буның ушын биз жуўап беремиз. Себеби, фольклорда халқымыздың көп әсирлик характери, турмыс қәлпи, үрп-әдеті хәм салт-дәстүрлери сәўлеленген, глобалласыў жағдайларында оның әҳмийети оғада күшейди, себеби жоқары мәнәиятымызды, руўхыйлығымызды сақлап қалыў айрықша әҳмийетли болмақта».

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының доценти Қ.Сейтмуратов Қарақалпақстан халық шайыры У.Хожаназаровтың дөретиўшилигине бағышланған публицистикалық рецензиясында [15] аксиологиялық функцияны әмелге асырады. «Шайыр соның менен бир қатарда әдеп-икрамлылық тәрбиясы бағдарында да бир қанша қосық қатарларын дөреткен. Себеби, әдеп-икрамлылық адамның безеги, инсаныйлық келбеті хәм өмир мазмұны. Ол өзиниң «Әрман» қосығында: «Көкиреги кең бул адамлардың // Кеўилине жетким келеди», ямаса «Хадаллық» қосығында болса: «Хешкимге де сүйемер арқа, // Хадаллығың женеңи бәрха» деп адамларды хадал, кеңпейил болыўға, өмирде биреўлерге арқа сүйемей жасаўға шақырады».

Шөлкемлестиріўшилиқ-мобилизациялаў функциясын орындайтуғын усыллар да күтә көп. Бул ең дәслеп, аудиторияның ой-пикирин талқыланып атырған мәселе тирапына жәмлеў, оларды түсиндириў. Екиншиден, проблема хақында жәмийетлик пикирди қәлиплестиріў. Үшиншиден, пайда болған кемшиликлерди сапластырыўға хәм шара көриўге басшылықты шақырыў хәм т.б.

Аудитория ўәкиллерине сөз берилгенде методтың интерактив формасы жүзеге шығады. Бул рет рефлексия, яғный жәмийетшилиқ турмысын сәўлелендириў газета оқыўшысы тәрәпинен әмелге асырылады. Бундай усыл «Тынышлық сақшысы» газетасының «Сөз-газетамыз оқыўшыларына» рубрикасында хәрдайым көзге тасланады. Газета Нөкис юридика колледжи директоры А.Жәнибекованың «Хуқықый тәлим-дәўир талабы» макаласын [16] жәриялады. Газета бетине жайластырылған мақала авторының сүўрети материалдың интерактивлик эффектін жене де күшейткен.

Жәмийетлик хабаршы К.Смамутов тилге арналған илимий-көпшилиқ макаласын санларды улыўмаластырыў усылы менен баслаған: «Сөз зергери Әжинияз қосықларында көплеген арабша хәм парсыша сөзлер ушырасады. Мәселен, «Йоқ менің» қосығында жигирма еки, «Йол болсын» қосығында отыз жети, «Гөзаллар» қосығында жигирма бир, «Бир жанан» қосығында алпыс алты, «Сәўдигим» қосығында елиў сегіз, «Бир пәрий» қосығында қырық тоғыз, «Ай-әлип» қосығында жүзден аслам араб-парсы сөзлери бар. Улыўма шайыр қосықларында араб-парсы сөзлериниң саны мыңнан асып кетеди» [17].

Қарақалпақстан публицистикасы практикасын үйренип биз жекке методлар хақында төмендеги шешимлерге келдик. Олардың жуўмақлаўшы классификациясы төмендегисе болыўы мүмкин:

1. Публицистикалық шығарма ушын тема таңлаў методлары. Публицистикалық шығарманың темасы редакция, дөретиўшиниң өзи тапқан қандай да бир жазба, аўызеки текст, медиадағы шығып сөйлеўлер, қандай да бир таным адам, сәўбетлес, басшылар тәрәпинен берилиўи мүмкин;
2. Тема бойынша материал жыйнаў ушын фактлар таңлаў методлары. Фактлар ўақыя хәм хәдийселерди бақлап жазба, ямаса аўызеки дереклерге мұражат етип, қандай да бир сәўбет яки ушырасыў, бақлаў процесинде жыйналыўы мүмкин;
3. Фактларды материалда орны-орнына қойыў методлары. Хәр бир факт өз орнына ийе болыўы шәрт: материалдың басланыўында, ортасында, ақырында х.т.б.

Әдебиетлар

1. «Халқ сүзи». 2016, 12 январь.
2. «Сәният». 2009, №1-2, 16-17-б.
3. «Еркин Қарақалпақстан». 2014, 19-август.
4. «Хуррият». 2016, №2.
5. «Еркин Қарақалпақстан». 2014, 19-июнь.
6. «Устаз жолы». 2015, 1-октябрь.
7. «Қарақалпақстан жасалары». 2015, 17-январь.
8. «Хуррият». 2016, №3.

9. «Қәспилик билимлендириў». 2015, Декабрь, №12.
10. «Вести Карақалпақстана». 2015, 28 июля.
11. «Түркистон». 2016, 6-март.
12. «Сәният». 2014, №1-2.
13. «Еркин Қарақалпақстан». 2010, 25-июль.
14. «Вести Карақалпақстана». 2015, 31 октября.
15. «Сәният». 2011, №1-2, 19-20-б.
16. «Тынышлық сақшысы». 2014, 10-март.

17. «Еркин Қарақалпақстан». 2007, 7- июль.

РЕЗЮМЕ

Мақолада публицистик методларнинг тизими келтирилган ва тавсифланган. Муаллиф кўрсатганидек, методларни уч даражага бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: ялпи (всеобщий), умумий (общий) ва хусусий (частный). Публицистиканинг ялпи методи диалектика деб топилган бўлса, умумий методи оммавий тезкор долзарб экспрессив рефлексиядир. Хусусий методларнинг сони чексиз, уларнинг аниқ бир таснифи тадқиқотчининг ёндашувига боғлиқ: мавзу танлаш усуллари, фактларни йиғиш ва уларни ишлаш усуллари, матнларни хиссиётлар билан бойитиш усуллари ва ҳоказо.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится характеристика системы методов публицистики. Отмечается, что наиболее предпочтительным является выделение трёхуровневой классификации методов: всеобщего, общего и частного. Всеобщим методом публицистики названа диалектика, общим – массовая оперативная актуальная экспрессивная рефлексия. Частных методов неисчерпаемое множество, их конкретная систематизация зависит от подхода автора: методы выбора темы, подбора и разработки фактов, эмоционального насыщения текстов и другие.

SUMMARY

The article is devoted to the description of publicistic methods. The most popular classification is a three-level classification of methods, according to which there are overall, general and private methods. The overall method is dialectics, the general method is the mass operative actual expressive reflection. There are many private methods, their systematization depends on the author's approach: methods of topic choice, selection and working out facts, emotional colouring of texts and others

«ЕР ШОРА» ДЭСТАНЫНДА ТРОПЛАРДЫҢ ОБРАЗ ЖАСАҰДАҒЫ ӘХМИЙЕТИ

Ж.М.Низаматдинов – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: троплар, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Ключевые слова: тропы, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Key words: tropes, hyperbole, epithet, metaphor, metonymy.

«Ер Шора» дәстанының тилинде улыўма қахарманлық дәстанларға тән болған теңеўлер, гиперболалар, эпитетлер т.б. сүүретлеў қураллары шебер пайдаланылған. Фольклорист Қ.Максетов дәстанлардың сүүретлеў қураллары ҳақында айта келип былай деп жазады: «Олар жыраўлар тәрәпинен образға, характерге бийпәрўа пайдаланыла бермейди, ол көркем сүүретлеўдиң бахалы қуралы бола отырып оларды ашып береді»[1:194]. Ҳақыйкатында да, жыраў дәстандағы образларды сүүретлегенде олардың түр-түсине, сымбатына, минез-құлқына, ислеген исине ылайық көркем сүүретлеў қуралларын пайдаланып, образларды және де терең, мазмунлы етип ашып береді.

Дәстанда сүүретлеў қуралларынан теңеўлер жиий ушырасып отырады. Жыраў теңеўлерди қолланыў аркалы қахарманның батырлық ис-хәрекетин тәсирли хәм мазмунлы етип жырлайды. Мысалы, Ер Шораның батырлығы:

Бир-бирине келеди,

Бүрkitтей шәңгел салады, [2:82].

- деп тәрийпленип отырылса, душпанларды қорқақ етип көрсетиў мақсетинде оларды қоянға теңейди:

Ер Шораны көрген соң,

Қусты көрген қояндай,

Қаша берди тум-туска [2:131].

Жыраў Ер Шораның батырлығын тәрийплеў ушын оны «Қойды көрген қасқырдай», «Жолбарыс малды атқандай», «Арыслан киби ақырып», «Шапандай көрмей душпанды», «Қамшыдай қылып таўлады» т.б. деп сүүретлеп отырады. Дәстанда батырдың тойда палўанлар менен гүресийи сулыў көринислердиң бири. Бунда Ер Шора ер-жүрек, батырлығы, оның күшли палўанлығы кеңнен жырланады. Жыраў гүрести сүүретлеўде батырларды мынадай теңеўлер менен образлы сыпатта көрсетеди:

Бүрkitтей шәңгел салады,

Қораздайын жулысты,

Қошқардайын дүгисти,

Айғырдайын шайнасты,

Нар түйедей ғайзасты [2:82-83].

Жыраў Ер Шораның батырлығын, палўанлығын усылайынша көркемлеў менен оған қарсы келген душпанлардың да үлкен күшке ийе екенлиги, дәу тулғалы, ири денели палўан екенлигин көркем түрде былай сүүретлейди: «Үйдей екен геллеси, минәрдай екен мойыны, жабадай екен қоллары, маладай екен аяғы» т.б. Бул теңеўлер бир тәрәпинен гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Соның менен бирге, батырға қарсы келген душпанды «Көклер киби гүлтиреп, қабан киби гүркиреп, жарылған муздай гүңиренип, ... алатуғын шердей шабынып» деп оның айбатын көклердиң гүлтирегенине, қабанның гүркирегенине теңейди. Және еки батырдың алысыўында Көзмәмбеттиң күшлилиги «Қаңбақтай көрмей баланы, келсаптай етип жерлерге, тикесине урады», «Шөптей көрмей баланы, геллесин жерге урады», деп сүүретленип отырылса, батырдың күшлилигин оннан да басым етип көрсетип «Шытырлап сес берип тур, искенжедей қысқанда» делинеди. Дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылыў менен булар қахарманлардың образындағы басқа да сыпатларды айқын мазмунлы етип ашып беріўде пайдаланылған. Дәстанда

Гүмисайдың ағасы Ер Шора менен табысыўы былайынша сүүретленеди:

Адасқан қойы-қозына,

Қосылғандай маңырасып,

Бөлінген ылақ-ешкиге,

Ушырасқандай жамырасып,

Ингенинен айырылып,

Байлаўда турып шешилген,

Ботадайын бозласып,

Бийеси келген қулындай,

Бир-бирине азнасып,

Бузаўы кеткен сыйырдай,

Емиренишип, мөңиресип. [2:116-117]

Бунда туўысқанлардың сағыныш сезимлери жүдә өткір мазмунлы етип тәрийпленген. Дәстанда батырдың ойшубар аты, оның жүйриклиги «толқысып аққан дәрйадай» ямаса «дәрйа киби тасады», «сарыжайдың оғындай» деп сүүретленсе, оның (ойшубар аттың) қыйналыўы «нардай белін бүгеди», «түйедей болып шегеди» қусаған теңеўлер менен жүдә тәсирли хәм мазмунлы болып баянланады. Улыўма дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын образлы хәм мазмунлы етип күшейтип беріўде, жыраў тәрәпинен шебер қолланылған. Жоқарыда көрсетип өткен теңеўлер басқа да қахарманлық дәстанларда батырлардың ис-хәрекетин олардың күшли, ер-жүрек батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылады. Тийкарынан алғанда, булар жыраўлардың сүүретлеўиндегі дәстүрли көркемлеў усуллары болып есапланады. Дәстанда теңеўлер менен қатар қахарманлардың ис-хәрекетин көркем етип сүүретлеўде әжайып гиперболалық тәрийплеўлерди көриўге болады. Дәстанда батырдың көплеген ләшкерлерге қарсы жалғыз өзи гүресип, оларды жеңиўи, сансыз ләшкерлер Шораның алдында бас ийип қуралларын таслап бағыныўы, батырдың ири денели палўанларды жеңиўи қусаған көринислердиң барлығы гиперболизмлик усулда бериледи. Және Ер Шораның душпан менен гүресийинде ол қарсыласын қол ушына көтерип «шыңғытып жиберийи», «көтерип алып таўлап жерге урыўы» т.б. лардың усындай болып сүүретлениўи гиперболизмлик кәсийетке ийе. Бундай гиперболалық сыпатта сүүретлеў аркалы жыраў хәр қандай көриниске айрықша түс берип қахарманлардың ис-хәрекетлерин жанландырып көрсетеди. Гипербола дәстанда қахарманлардың батырлығын, күшлилигин асыра сүүретлеў менен олардың сыртқы келбетин, сын-сымбатын көркем тәрийплеўде ислетилген. Бұған мысал ретинде Көзмәмбеттиң, Ер Шораның, Ойшубар аттың портретлериниң асыра сүүретлениўин айтып өтиўге болады. Дәстанда Ойшубар аттың портрети Көзмәмбеттиң таңланып айтқан сөзинде мынадай болып бериледи.

Шоқлығына қарасам,

Бес жасар бала өткендей,

Саўрысына қарасам,

Дигирманлар үйирилип,

Төрт адам қатар жатқандай,

Төрт аяқтың арасы,

Еки адам өткендей.

Қолтығында бар шығар,

Құмайының қанаты. [2:61].

Бул жерде Ойшубар аттың сыртқы келбетиниң салыстырылып теңеўлер аркалы берилгени менен бул тийкарынан гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Буннан аттың сын-

сыяғы келискен, сулыў келбетлилиги, оның жүйриклиги байқалады.

Гейпара қахарманлық дәстанларда мәстан кемпир образы берилип, оның ис-хәрекетлери ертеклик гипербола менен курылады. «Ер Шора» дәстанында бундай мәстан кемпир усаған қахарман көринбейди. Бирақ бунда басқа қахарманлық дәстанлардағы мәстанның кәраматлы яки дуўаханлық хәрекетлери Көзмәмбет образында жүдә шебер берилген. Көзмәмбет батыр, палўан болыў менен бирге кәраматлы яғный ол хәр қандай нәрсеге таңланып көзин өткізе алатуғын болады. Мине Көзмәмбеттиң усындай кәраматлылығы дәстанда қызықлы ертеклик фантазия менен гиперболалық усулда курылған. Көзмәмбет Полатханға көзиниң өткирлигин айтып былай дейди: «Дәрьяның бойына бардым. Бәрәкәлла дәрья болғанына, саған жети булақтан шыққан, аяғың жети қат жердиң астына бәнт болған бундай дәрья боларма», деп қарап едим, өри турып қалды, ығы ағып кетти. Ортасы шаңғытып жол болып қалды. Мине буннан ләшкерди аман өткерип едим. Оннан кейін бир үлкен таўға бардык. Ләшкерлердиң өтер гүзары болмады. Атаң мени тауып алып, бул таўдан да жол тауып өткер деп хәмир қылды. Таўдың жанына барып «бәрәкәлла таў болғанына, тамырың жети қат жердиң астына кеткен, төбең жети қат аспандағы булғқа жеткен бундай да таў болар ма екен-ә?!» деп бир қарап едим, қараған жерим қак айырылып, арасы ашылып үлкен жол болды. Бул таўдан да ләшкерди саламат өткерген едим-деп жуўап береді.

Дәстанда гипербола қанша дәрежеде фантастикалық сыпатқа ийе болғаны менен халық турмысындағы реал көринислерге байланыслы бериледи. Соның ушын да хәр қандай оқыўшы ямаса тыңлаўшы дәстандағы гиперболалық усулдағы фантастикалық сүүретлеўлерди ҳақыйқатлықтан бөлип қарамайды. Бундай көркемликлердиң барлығы ҳақыйқатлықтың этирапына жәмленген хәм оқыўшыда қызықлы түйинди пайда етип оған күшли тәсир етип отырады.

Дәстанда көзге түсетуғын көркемлеў қураллары эпигетлер болып табылады. Эпигетлер, тийкарынан, қандай да қубылысты сулыў, әжайып, қудиретли хәм әхмийетли етип көрсетиў ушын қолланылған. Ер Шораның образын күшейтиў ушын «төре», «батыр», «ер», «сунқар», «нар»,

«жолбарыс», «тазы», «шамшырақ», «ақ ордам», «шойыннан екен билеги», «алмастан екен тырнағы» т.б. қолланылып отырылады. Дәстанда қахарманлардың хәр қандай қубылыслардың сыртқы көринисин тәсирли етип хәм оны сулыў түске ендирип көрсетиўге мынадай эпигетлерди ушыратамыз. «Алтыннан жыға», «алтын ери», «уңғысы пирен ақ найза», «манаттан алып белликти», «хасылдан болған ақ саўыт», «сары жай», «алмастан қылыш», «Ақсарай», «Ақ орда», «Ақ отаў», «алды бәлент таў еди» хәм т.б.

Мине усындай сүүретлеў қураллары менен дәстанда және метафора, метонимия қусаған түрлери де көптеп ушырасады. Булар тийкарынан қахарманлардың диалогларында ушырасып олардың сөзлери астарлы түсіндиреди. Мысалы: «Қәлпе едим сунқарымды қашырдым», ямаса:

Бүркеле питкен байтерек,
Жапырақлары төгилип,
Сояўы шығып саясыз,
Қалды ма екен деп едим,
Жасарған жас жапырағым,
Гүжимим аман барма едің?. [2:124]

Дәстанда қахарманлардың пикири астарлы мәниде айтылыў менен және ауыспалы түрде билдириледі. Мысалы, Қаршыға қалмақ Шораны ізлеп келип турғанында Нәрикбайға өзиниң мақсетин ауыспалы (метонимия) түрде былай түсіндиреди:

Шақырады сизлерди,
Султан Санжар Мазыхан,
Қатардағы қара нар,
Шақырады сизлерди,
Узақ жолға жекпеге,
Туғырдағы сунқарды,
Шақырады патшамыз.
Енди аўға шықпаға. [2:24]

Бул поэтикалық қатарларда жыраўдың пикири бойынша Султан Санжар Мазыханның қара нарға уқас үлкен күштиң ийеси екенлигин, ал Ер Шораның туғырдағы сунқар, деп оның шаққандығы, шыдамлылығы сүүретленгенлигин көреміз.

Улыўма, дәстанда сүүретлеў қураллары шебер композицияда қолланылып, дәстанның формасында хәм мазмунында әхмийетли орын тутады. Соның менен бирге, қахарман образларын жасаўда, образлардың ашылыўында көркемлик хызмет атқарады.

Әдебиятлар

- Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан», 1965.
- Ер Шора. Халық дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.

Мақолада халқ дастанларида қўлланиладиган тропларнинг мазмун ва шаклдаги бадий аҳамияти таҳлил қилинади.

В статье анализируются тропы использованные в народных эпосах и их художественное значение в форме и содержания.

The article deals with tropes used in folk eposes and their artistic meaning in the form and content.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

МАХТУМҚУЛИ ИЖОДИНИНГ ЎЗБЕК МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

Ф.Сапаева- ўқитувчи

М.Эркинова, Д.Жуманиязова, М.Йўлдошева – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши 2-курс талабалари

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Махтумқули, шеър, бадий таржима, туркман тили, ўзбек тили, мазмун, маъно, аслият, сўз бойлиги, таржимон маҳорати.

Ключевые слова: Махтумқули, стихотворение, перевод, туркменский язык, узбекский язык, содержание, смысл, переводчик.

Key words: Makhtumkuli, poem, translation, the Turkmen language, the Uzbek language, content, meaning, translator.

“Турмуш ва тафаккур тарзимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетган азалий тушунчалар минтақамизда яшаб ўтган улўғ алломалар, мутафаккир зотларнинг қолдирган бебаҳо меросида хам ўзининг ёркин ифодасини топган. Мисол учун, Алишер Навоий, Рудакий, Абай, Ажиниёз, Махтумқули ёки Тўқтагул каби улўғ зотларнинг, барчаси ўз ижоди билан нафақат икки дарё ораллиғидаги халқларни, балки бутун башарият фарзандларини доимо меҳр-оқибатли, дўст-биродар бўлиб яшашга даъват этгани бежиз эмас, албатта”, – деганларида, хурматли президентимиз Ислам Каримов [1] – ҳақдирлар.

Ота-боболаримиз неча асрлар мобайнида шу бепаён минтақада қандай ҳамжиҳат бўлиб, қандай қадриятлар асосида яшаб келган бўлса, бугун хам, таъбир жоиз бўлса, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг ўзи бизни – бутун Ўрта Осиё халқларини айнан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришга даъват этмоқда.

Шундай экан, бир сўз билан айтганда, Махтумқули хам ўзбекнинг ўз шоирига айланиб кетган: Хивадаги Шерғозихон мадрасасида таҳсил олиб, умрининг муайян

қисми Хоразмда ўтгани, халқ ичида машҳурлигидан у ҳақда қўлаб ривоятлар тўқилгани, шеърлари тилдан тилга ўтиб келгани, бахши, халфа ва ҳофизлар репертуаридан мустаҳкам ўрин олгани, асарлари, қўлёмалари қўлаб қўчирилгани бунинг яққол далилидирки, шунинг учун хам машҳур ҳофиз К.Отаниёзов: «Хоразмни шоирнинг иккинчи юрти» деб бемалол айтиш мумкин», – деб лутф этган эди. Аслида бу таъриф миқёсини кенгайтириб: «Ўзбекистон – Махтумқулининг иккинчи ватани» дейиш тўғрироқ. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат “Ўзбек хонадонларининг ҳеч бирининг тўйи Махтумқули қўшиқларисиз ўтмайди” деб ёзганида катта ҳақиқат бор [2]. Махтумқули шеърлари ўзининг халқчил руҳи туфайли асрлар давомида халқ бахшилари, халфалари ва ҳофизлари томонидан қўйлиниб шоирларга илҳом бериб, адабий давралар ва шеърят кечалари, гап-гаштакларда ўқилиб келган. “Махтумқули шеърляти ўзбек маданиятининг қонуний бир бўлаги, эҳтиёж қисмига аллақачонлар айланиб улғурган. Бу шеърят ҳар бир ўзбек учун бир таълим Академияси”[3].

Академик Самойловичнинг ёзишича: “Махтумқули даврида туркманларга ва Махтумқулининг ўзига Хоразм ва Бухоро ҳам маданий таъсир кўрсатди” [4]. Унинг сўфиёна шеърлари Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Носируддин Рабғузйлар асарларидан илҳомланиб яратилган. “Махтумқулининг ғоявий суянч, руҳий таянч жойларидан бири Аҳмад Яссавий ижодиёти ҳисобланади, – деб ёзади Иброҳим Ҳаққулов. – Уни Яссавийдан ажратиш улкан чинорнинг ўқ илдизини заминидан сўғуриб ташлаш билан теппа-тенгдир. Махтумқули Яссавий ҳикматларидан кўп ғоявий озик олган, хусусан, Яссавий тўртликларидан қўлланилган ва доимий қайтарилган поэтик образлардан ижодий фойдаланган” [5].

Шоир шеърлари ҳали ўзбек тилига ўғирилмасдан анча илгари мухлислар қалбига сингиб, маънавий мулкига айланган эди. Салкам икки ярим асрдан бери халқимиз, ижод аҳли Махтумқулини билади, шеърларини қўлма-қўл ўқийди, хонандалар куйга солиб ижро этади, шоирлар илҳом олади. Бу ўлмас мероснинг Ўзбекистонда шуҳрат қозонишида, оммалашшида халқ шоирлари, бахшилар ва халфалар, хонандалар билан созандаларнинг ўрни бекиёсдир. XX аср бошларидаёқ Ислом шоир Назар ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Фозил Йўлдош ўғли ва бошқа ижодкорлар Махтумқули шеърларининг чинакам тарғиботчилари сифатида танилдилар. Улар Махтумқули шеърларини бахшичилик йўлига солиб ижро этишдан ёки бирор дostonни куйлашдан олдин Махтумқули шеърларидан муқаддима ўрнида фойдаланган.

Ислом шоирнинг Махтумқули шеърларини ўзбекчалаштириб айтганига қараганда, у туркман тилини яхши билган. Махтумқулидан куйланган, шундай шеърлар борки, улар шоирнинг ўзбек тилидаги бугунги таржималаридан қолишмайди. “Кўринг” радифли шеърнинг Ислом шоир варианты шундай таассурот қолдиради. “О.Собиров берган маълумотга қараганда, Ислом шоир Махтумқулининг ўн бир банддан иборат “Кўринг” шеърининг фақат олти бандини танлаб ёд айтган. Бирок шоир ўзбекчалаштирган бандларда ҳам ўзгаришлар бор. Мисраларнинг ўрни алмашган, айрим ҳолларда Махтумқули қўллаган сўз ва иборалар куй ва оҳангга мослаштирилган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг ғоявий-бадий савиясига салбий таъсир кўрсатмаган. Масалан, Махтумқули шеърдаги “Бирев билан ашина болай дийсеңиз” каторининг “Бир мард билан ошно бўлай десангиз” ёки “Мағтымгулы насазлара душ болуп” деган мисранинг “Энди бўлиб номардларга сен дучор” деб ўзгартирилиб ижро этилгани ҳеч қандай норозилик уйғотмайди.

Ислом шоир вариантыда мана бундай тўртлик бор:

*Мард киши то ўлгунча дўст бўлар,
Номард бир кун дўст бўб, эрта ғаш бўлар,
Эли юртга билгин номинг наст бўлар,
Борар ерга кесак отгучи бўлма.*

Адабиётлар

1. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: «Маънавият», 2008.
2. Қураббоев К. Махтумқули – илҳом чашмаси. –Т.: 2011.
3. Ҳаққулов И. Шеърят – руҳий муносабат. –Т.:1989.
4. Абдуллаев Ҳ. Махтумқули ва ўзбек адабий муҳити. –Т.: 1983.
5. Қураббоев К. Махтумқули шеърят – Ўзбекистонда. –Т.: 1984.

Мақолада Махтумқули шеърятининг ўзбек халқи маданиятига ижобий таъсири ҳақида сўз юритилади. Махтумқули шеърлари ўзбек бахши ва ҳофизлари, бастакорлари, шоир ва олимлари, таржимонлари томонидан халқ ичида кенг тарғиб ва ташвиқ қилиниши борасида, улар амалга оширган ишлар ҳақида мухтасар маълумот берилади.

В статье рассматривается значение и роль поэзии Махтумкули в культуре узбекского народа. Автор статьи делает обзор проделанной работы по пропаганде творчества Махтумкули узбекскими бахши, певцами, композиторами, поэтами, учёными и переводчиками.

The article deals with the role and significance of the poetry of Makhtumkuli in the culture of the Uzbek people. The author of the article gives a review of the work on the propaganda of the creation of Makhtumkuli done by bakhshi (bards), singers, composers, poets, scholars and interpreters.

Банд Махтумқулининг “Бўлма” ёки “Бўлмас” радифли шеърларининг ҳеч бирида йўқ. Ислом шоир бу бандни ўзи ижод этиб Махтумқули шеърига қўшган. Тўғри, банд бадий жихатдан “Бўлма” шеърига нисбатан анча заиф. Мисралар, умуман, ғояга уйғунлашса-да, қаторларнинг ифода усули ялонғоч, оддий гапга ўхшаб қолган. Вазнда, бўғинларда номувофиклик бор. Ислом шоирнинг Махтумқулига ихлоси, садоқати жузъий нуқсонлар билан ўлчанмайди, албатта, балки улуг туркман шоири меросини тарғиб қилишдаги фидойилиги ва фаоллиги билан белгиланади” [4:100].

Махтумқули шеърлари асрлар давомида ўзбек шоирларига ҳам таъсир кўрсатиб, улар учун ўзига хос илҳом булоғи, маҳорат мактаби бўлиб келди. Чунончи, “Мунис, Огаҳий, Комил ва бошқа шоирларнинг Махтумқули чашмасидан бебаҳра қолиши мумкин эмас эди” [2:38]. “Ислом шоирнинг дostonчиликдаги талантининг шаклланишида Махтумқули шеърлари муҳим аҳамият касб этган” [4:27]. Ёки “Эргаш Жуманбулбулнинг қатор термалари билан Махтумқулининг “Сухбат яхшидур”, “Бўлма”, “Керак”, “Эл яхши”, “Зар бўлмас” каби дидактик мазмундаги шеърлари ўртасида ҳам кўпгина муштаракликларни кўрамай. Айниқса, Махтумқулининг “Кунларим” термаси ўртасидаги ғоявий-мавзувий яқинлик, мазмун оҳангдошлиги, услубий ўхшашлик ўзбек халқ дostonчисининг Махтумқули шеърятига ижобий маънода тақлид қилганлиги, унинг ижодидан илҳом олганлигига яхши мисол бўла олади” [5:47].

Махтумқулига бағишлаб Шайхзода, Миртемир каби ўнлаб шоирлар қатор шеърлар ёзишган, хоразмлик драматург Курбонбой Матризаев “Махтумқули” мусиқали драмасини яратган. Драмада Махтумқулининг бевосита Хивадаги ҳаёти ва ижоди ўз аксини топган.

Маълум бўладики, ўзбек бахши ва халфалари, ҳофиз ва бастакорлари, шоир ва олимлари, таржимон ва шоирлари Ўзбекистонда Махтумқули ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини таржима қилиш ва ўқувчиларга етказиш, панду ҳикмат билан суғорилган чуқур маъноли шеърларини куйга солиш, халқ ичида кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш борасида катта ишларни амалга оширдиларки, сира иккиланмай Ўзбекистонда ҳам махтумқулишунослик мактаби вуҷудга келди, деб айтиш мумкин.

Махтумқули шеърларидаги “Эй яранлар, бир базарсыз шехерден, Ондан ки бир гувлап ятан чөл яғши”, ёхуд “Урса, сөксө, хөрласа-да ил яғши”, “Ясхана еринде гулмек ярашмаз”, “Тоюң мейлисинде гулен яғшидыр” ёки “Хич азар бермегил бир мусулмана, Оғры Ёрден бир доғры ит яғши” каби теран маъноли ҳикматлари шоирнинг тафаккур салоҳияти қанчалик бақувват ва кенг, фалсафий қарашлари ҳаётини эканлигини кўрсатади. Бундай ибратли мушоҳадалар, қайси халқ шеърятини бўлмасин, ўнлаб, юзлаб асар (ижро, куй, қўшиқ...)ларнинг яратилишида маънавий таянч вазифасини ўташига шубҳа йўқ.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДӘРЕКЛЕРІ

Г.А.Тоқымбетова- үлкен ылыми хызметкер-излениўши
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ғоявий ва тематик, адабий жанр, фольклор, дидактик шеър, легенда, афсона, шакл ва мазмун, сюжет ва композиция.

Ключевые слова: идея и тематика, литературный жанр, фольклор, дидактическая поэзия, легенда, миф, форма и содержание, сюжет и композиция.

Key words: idea and subject matter, literary genre, folklore, didactic poetry, legend, myth, form and content, plot and composition.

XIX ғасырдың биринши ярымы қарақалпақ классикалық әдебиятының жаңаша раўажланыў дәўири болып есапланады. Бул ғасыр әдебият ўақылы Бердақ Ғарғабай улының өмир сүрген дәўири бизден қанша узақласқан сайын, оның даналықлары, ғажайып туйғылары халықтың арзыўы менен шийеленисип байланған, оның нәсиятлары қосықлары бизге жақынласып, сана-сезимимиздің өсиўине, өзимизди мақтап жүриўимизге дәрек болып миллий санамыздың раўажланыўына өз үлесин қоспақта. Бунның себеби, елимиздің ғәрезсизлиги хәм оның тийкарында миллий қәдириятларымыздың қайта тиклениўи.

XIX ғасыр қарақалпақ әдебияты елимиздің ғәрезсизлигине дейинги жылларда да изертленилди. Демек, бул ислердің барлығы миллий әдебиятымызды сақлап қалыў ушын тасланған қәдемлер десек болады.

XIX ғасыр қарақалпақ әдебияты бүгинги күнимизге шекем хәр қыйлы аспектте изертленилди. Ең баслысы, бул поэзия әдебий мийрас бағдарында жемисли изертленилди. Бул изертлеўлерде дәслеп дәреклер жыйналды, көркем текстлер жәрияланды, олар текстологиялық хәм тарийхый-филологиялық ислеўлерден өтип, хронологиялық тәртипке салынды. Шығармаларға идея-тематикалық, белгили жанрлық анализлер исленилди, сондай-ақ әдебий байланыслар хәм тәсирлер бойынша да бир қатар сәтли жумыслар исленилди [1].

Бердақ Ғарғабай улы қарақалпақ классик әдебиятында өз орнына ийе. XIX ғасырда жасап мәңгилик өмирди көре билген хәм өзине тәнликти жаратқан сөз усталарының бири.

XIX ғасыр қарақалпақ лирикасының әдебий жанр сыпатында қәлиплесиўинде Хорезм әдебий орталығы үлкен тәсири тийгизди. Хорезмде халықлық турмыстан шетлеп узақта туратуғын шайырлар менен бир қатарда улыўма халықлық хәм гуманистлик идеяларды жырлайтуғын шайырлар топары хызмет етти. Мәселен, Мунис, Ағажий, қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ өзлериниң шығармаларында әдалатсызлықты, наданлықты әшкаралады. Бердақ шайырдың лирикасының жанр сыпатында қәлиплесиўинде усындай әдебий орталықтың да үлкен тәсири болды.

Бердақ лирикасының жанрлық жақтан қәлиплесиўинде тарийхый шараятлардың, әдебий орталықтың хәм фольклорлық эстетиканың, сондай-ақ, Шығыс классиклери шығармаларының тәсири айрықша болды.

Бердақ өзи жасаған дәўирдеги жәмийетлик дүзимге, социаллық қатламлар ортасындағы теңсизликлерге, халықтың аўыр жағдайына итибарсыз болмады. Өзиниң шығармаларында мийнеткеш халықтың аўыр турмысын барынша ашып берди. Мәселен, «Салық», «Мениң», «Ақыбет», «Жаз келер ме?», «Быйыл», «Заманда», «Болмады» «Көринди», «Билмедим», «Қарамас» сыяқлы қосықларында жәмийетлик сиясий дүзим, ондағы әдалатсызлықларды сүўретлеўде публицистикалық сыпат басым болып келеди. Шайырдың бундай мазмундағы қосықлары ушын Мақтумқулының, Науайының, Яссаўийдің қосықларының идея-тематикалық бағдарлары көркемлик дәректери болып хызмет етти.

Бердақтың дидактикалық поэзиясы Ахмед Яссаўийдің, Мақтумқулы поэзиясынан нәр алады. Сонлықтан, оның нәсият қосықлары көркем эстетикалық жақтан да, қарапайым халық тилине жақын көркем тили де оқыўшыны өзине тартады. Шайырдың «Халық ушын», «Жақсырақ», «Ким айтар», «Қашан рәхәтланадурсаң?!», «Билгейсиз», «Надан болма», «Балам», «Екен» қосықлары дидактикалық лириканың ең жақсы үлгилери сыпатында белгили.

Шайырдың қосықларында «Менменликтен заўал таптым, кемликтен камал таптым», «Жақсылар жаманды теклер, жаманлар бир гәпти кеклер», «Ер жигиттиң ҳаял атын шығарады», «Хаял алсаң жақсыны ал, көркин алма, минезин

ал», «Жигит қанаты ат болар» деген қатарлар шайыр поэзиясында көптеп ушырасады. Шайырдың «Бұлбил» қосығында «Бардың иси пәрман менен, Жоқтың иси эрман менен» нақылы орынлы қолланылған.

Бердақ шайыр өз шығармаларында халықлық фольклорлық үлгилерден де, халық ишиндеги диний мифологиялық элементлерден де шеберлик пенен пайдалана алған көркем сөз ийеси. Оның шығармаларында периште, расул, пайғамбар, үммет, ийман, намаз, руза, шәрият, қуран, хәдис хәм басқа да диний хәм мифологиялық элементлерди көремиз.

Бердақтың лирикаларында фольклорлық сүўретлеў куралларынан метафора, эпитет, метонимия, гипербола, ирония турақлы шебер қолланылған. Бердақ образ жаратыўды Шығыс классикалық лирикасынан үйренди. Шығыстағы аңызлық, мифологиялық образлар Бердақтың лирикаларында жийи қолланылады. Бердақтың «Маған бер» лирикасында «Мағырып Машырық арасын бир еткен Пырақты, Хәзирети Юсуптың түсин-көркин, Лукманның узақ өмирин, темирши Хәзирети Даўыт сеҳрин, дүньяда тилсимлер сырын ашыў ушын Растасқа миниўин, жер көкти сораған Сулайманның хәмирин, сақаўатлы ана мехирин, Исрапылдың сүрин» қудай-тааладан сораныў менен бирге боларды турмысқа асырыўдың ылыми негизлерин олар хәққындағы аңыз хәм мифлерден қарастырады.

Бердақтың «Шежире» шығармасы мазмуны хәм формасы бойынша, көркемлик өзгешелиги хәм тили бойынша, қарақалпақ классикалық әдебиятының раўажланыўына өзиниң белгили дәрежеде үлесин қосты. Шежирениң басланыўында-ақ шайыр мифологиялық сюжеттен баслайды.

Бердақтың «Шежире» шығармасы поэзия менен жазылған халық тарийхы. «Шежире»ниң көп белгилери, әсиресе, қарақалпақлардың урыўларға бөлиниўлери, урыў уранларының келип шығыўы, Шыңғысхан хәққындағы аңызлар автор тәрепинен халықтың көп жылдан берги аўызеки халық дәретіўшилигинде гәп болып киятырған ўақыяларға байланыслы жазылған.

Бердақтың «Шежире» шығармасының композициялық қурылысы улыўма еки бөлимнен турады. Бириншиси бас бетинде халық аўзындағы мифлерге, аңызларға тийкарланып қарақалпақ, өзбек, қазақ халықларының хәм айырым урыўлардың шығысын баянлайды.

Екинши бөлимінде қарақалпақ халқының XVIII-XIX ғасырдеги тарийхын, Хийўа ханлығына қараслы болғаннан кейинги ўақыяларды, тарийхый адамларды баянлайды.

Шығарманың биринши бөлими ең әхмийетли бөлими болып, усы бөлимде халықтың келип шығыўы тарийхына байланыслы шайырдың ой жуўмағын табыў мүмкин.

«Шежире»ниң екинши бөлими әдебиятты изертлеўши хәм тарийхшылардың дыққатын аўдарып киятырған нәрсе, оның тарийх хәқыйқатлығына қаншелли жақынлығы. Бул бөлимде аңызлық образлар менен бирге тарийхый адамлардың атлары да көринеди. «Шежире»ниң биринши бөлимінде халық әсаналары тийкарында өзи жасап киятырған тарийх тийкарында хәқыйқатлықты ашыў ўазыйпасы турған болса, екинши бөлимінде тарийхый реаллықтан тысқары феодаллық пытыраңқылық дәўирдің сиясат аўырманлығы еди. «Бердақтың «Шежире»синиң екинши бөлими бизге толық келип жетпеди. Буган дәлийл оны оқып отырғанымызда оның үлкен-үлкен баплардан туратуғынлығын көриўимизге болады» [2:60] - деп жазады профессор Ә.Пахратдинов.

«Шежире»ниң екинши бөлими толық емес, тек үзиндилер қалған десе де, XVII-XVIII-XIX ғасырлердеги халық өмириндеги тарийхый ўақыяларды избе-излилик пенен береді.

Бердақ Хорезмдегі Қоңырат династиясының ханларын сөз етеді. Сол тийкарда «Шежире»нің екінші басқышын XVIII-XIX ғасырдегі Хийуа ханларынан баслайды. Бунда биринши Арын хан, соңынан Ғайып хан, Мәдемін хан, Әуез инак, Мұхаммед Рахим хәм Аллакул ханды тилге алады.

Бердақ буннан кейін «Шежире»де қарақалпақ батырлары хақында сөз етеді. Ондағы сөз етилген Досан батыр, негизинен, XVII ғасырде жасаған. Ал Бердақ болса XIV ғасырдегі халық аңызларының қахарманы Нағдайдың баласы сыпатында тәрийпледі.

Бердақтың «Шежире»синиң сюжети, композициялық қурылысы улыўма түркий халықларының шежиресине уқсас. Мәселен, Абулғазының шежиресинде биринши бөлими Адам атадан баслап Монғол ханына шекем болған тарийхый ўақыялар берилген. Автордың баянына қарай эпсаналарды айтып беріў үстемлик еткен. Ал шығарманың екінши бабында тарийхый ўақыялар эпсана хәм тарийхыйлық пенен араласып кеткен. Сондай-ақ, «Шежире»де айырым сюжетлер Шығыс китабий дәстанларына да уқсас келеді. Мәселен, халық дәстанларында ғұналы деп саналып, өлиўи тийис болған ең жақын адамларын патшалар, көбинесе, сандыққа салып дәрйаға ығызып жиберип турған. Бундай ўақыялар «Тахир-Зухра» дәстанында ушырасады. «Өзи-ақ қыйланып өлер ямаса тәғдириңде жазылғанын көрер» деген ой менен Тахирди Зухраның әкеси сандыққа салдырып дәрйаға ығызып салып жибергизеди. Тап усы сүўретлемени Бердақ та өз дәстанын жазарда пайдаланып, күн сәўлесинен жүкли болған қызы Алмалы Көриклини әкеси алтын хан сандыққа ығызып жибергизген екен [3:102-103].

Абилкасым Фердаўсий «Шахнама» дәстанында Иран шахларының шежиресин береді. Ал Абулғазы Бахадырхан «Түрклер шежиресин»де түркий халықларының шежиресин жазған болса, оннан да илгерирек XIV ғасырде Рағузий пайғамбар шежиресин жазған еди. Бердақ та Шежире жазарда усылар жолынан барды.

Шайырдың бирден-бир жазба дәрегі есапланған «Шежире»си онын шайырлық талантын, халықтың өткен тарийхын, жәмийет турмысына көзқарастарын, көркемлик өзгешеликлерин көрсетеди.

Шығыс әдебиятындағы әдебиет дәстүрлерден бири қудай хәм пайғамбарларды еске түсириў хәм усылайынша баслаў үрдис болған. Бул «Шежире»лерде де даўам етеді. Бердақ та шығыс әдебий дәстүрлерин даўам еттирип, қудай хәм пайғамбарлар хақындағы халық аңыз-әңгимелерин уйкасқа түсиреди.

Бердақ «Шежире»синдегі көп ўақыялар халық ертеклериндегідей фантастикалық хәдийселер бир-бири менен байланысып халықтық, жәмийетлик ўақыяларға айланып кетеди. Мысалы, Алтынханның өз қызын сандыққа салып дәрйаға атыўы. Оны мергенлердің көрип, мүйешинен атыўы. Аңшының Алмалы-Көриклиге үйленіўи. Оннан туўылған Шыңғысты инилері жек көриўи. Қус атып жеп күн көриўлері, ең ақырында Шыңғыстың патша болыўы мәселелери. Буның тийкарында үлкен мәни бар: онда әдилликти әрман етиў идея-

лары, онда қарақалпақлардың өз алдына мәмлекет болыў әрманлары жатыр. Усы моментлер «Шежире»де ўақыяларды бираз шийеленистирип барып шешимге келеді. Бирақ бунда халық арасында рәўият болып кеткен әңгимелерди поэзия тили менен береді. Халықта бурын гәп болып жүрген ўақыяларға өзиниң көзқарасында синдиреди. Оны елдің өзиниң қәлеўинше, тарийхый процессти олар қалай көргиси келсе солай жырлады. Шежиреши халық поэзиясының мүмкиншиликлеринен еркинше пайдаланады. Оған жаңаша тил, жаңаша стиллер таўып, оған поэзияда жаңаша мазмун бағышлайды, оны жаңалап халыққа усынады. «Шежире»дегі хәр бир ўақыяны Бердақ шайыр өз шеберлиги менен адамлардың көз алдына қайта жаңартады. Бул оқыўшыларда, тыңлаўшыларда жаңа бир кубылыстарды тынышсыздандыратуғын ўақыяларды, романтикалық ойларды келтирип шығарады.

Бурын халық өз қәлегенинше аўызша айтылып жүрген эпсаналар жазба шығармаларға айланады. Ол адамға жаңадан бир эстетикалық заўық бағышлайды. Оның көркемлик қунлылығы да бурынғыға қарағанда анағұрлым артады. Солай етип, «Шежире» мазмуны хәм формасы бойынша, көркемлик өзгешелиги хәм тили бойынша қарақалпақ классикалық әдебиятының раўажланыўына теңи-тайы жоқ бир кубылысы болды.

«Шежире» - бул халықтың миллий бирлигиниң, миллий сана-сезиминиң раўажланыўының көркемлик сәўлелениўи. Бердақ шежиреси ески түркий тиллердегі жазба шежире хәм миллий фольклорлық шежире дәстүрлериниң синтезинен келип шыққан жаңа шежире жанры.

Бердақ «Шежире»синиң қудай хәм пайғамбарларды еске түсириўлерден кейін, түркий тиллес халықлардың келип шығыўы хақындағы аңызларды сүўретлеў менен Хорезм елинде жасаўшы халықлардың миллий этникалық жақтан бөлиниўлерин, халықлардың миллий өзликти аңлаў процесин көрсетеди. Демек, шайыр халық арасындағы аңызлар хәм эпсаналар тийкарында миллийликтиң, жәмәтлик сананың жеке санаға айланыў процесин, экономикалық мәплердің үстинликке ийе болып қиятырғанлығын көрсетеди. «Шежире»нің екінши бөлими тикелей қарақалпақлардың XIX ғасырдегі тарийхый ўақыяларына байланыссы болған аңыз-эпсаналардан ибарат.

Бердақтың «Шежире»си бул көркем дәретпе. Онда тарийхый фактлер көркем фантазия арқалы көркем сүўретлениўин тапқан. Онда аңыз-әңгимелер менен бирге ертеклик сюжетлер де орын алған. Бердақтың «Шежире»синдегі Шыңғыс хақындағы аңыз халық идеалындағы әдил басшы образын береді.

Солай етип, Бердақтың «Шежире»синиң сюжети, композициялық қурылысы шебер қурылған.

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ эпикалық шығармаларының поэтикалық қунлылығы, образлар дүньясы, сүўретлеў усыллары, сюжетлик-композициялық қурылысы, көркемлик қәсийетлері менен ажыралып турады.

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов Қ. XIX ғасыр қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлері хәм раўажланыў тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004. Мақсетов. Қ. Фольклор хәм әдебиет. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975
2. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Нөкис: «Билим», 1987.
3. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиўшилиқ усыллар. -Нөкис: «Билим» 1998.
4. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада шоир ижодиниң бадий-эстетик хусусиятлари тадқиқ этилади. Асарлари гоаявий-тематик, жанрий талкин, шунингдек, адабий алоқа ва таъсир масалари ўрганилади. Бердақ лирикасиниң жанр хусусиятлари тарихий шароит, адабий мухит билан боғлиқ холда, шунингдек, уларнинг бадий эстетик хусусиятлариниң шаклланишида фольклор эстетикасиниң, шарқ классиклари асарлариниң таъсири тахлил этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные аспекты творчества известного каракалпакского поэта Бердаха. В частности, в ней изучаются идея и тематика, жанр, литературные отношения и вопросы влияния. В статье также анализируется влияние исторической ситуации, литературной среды, как фольклорной, так и эстетической, а также классиков Востока на формирование лирики Бердаха как жанра.

SUMMARY

The article deals with the various aspects of the creative work of the famous Karakalpak poet Berdakh. The author studies ideas and subject matter, genre, literary relations and issues of influence in his works. The influence of the historical situation, literary environment, both folkloristic and aesthetic, and the classics of the East on the formation of the poet's lyrics as a genre has also been analyzed.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA.

ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ

З.А.Абидова - старший научный сотрудник-соискатель
Национальный Университет Узбекистана им.Мирзо Улугбека

Таянч сўзлар: бағрикенглик, аспект, курол, баҳо, регуляция, руҳий ижтимоий жараёнлар.

Ключевые слова: толерантность, аспект, инструмент, оценка, регуляция, психосоциальные процессы.

Key words: tolerance, aspect, assessment, tool, regulation, psychosocial processes.

Для успешного развития общества и всего человечества главными и необходимыми факторами являются понимание, принятие индивидуальности каждого человека, и особенно-сти разных форм развития микросоциума и макросоциума. Процесс понятия и принятия иного зависит от уровня толерантности каждого. Толерантность – это гармония в многообразии. Это не только моральные и культурные ценности, но и политическая, правовая потребность человека и общества.

Изучение толерантности, как феномена, представляет собой одну из актуальных проблем понимания психосоциальных процессов. Попытка понимания роли и задачи данного феномена обязывает изучение возможностей её применения в социуме, т.е. прикладные её аспекты.

Прикладные аспекты толерантности представляют собой инструменты, влияющие на преодоление и адаптацию к постоянно изменяющейся окружающей социальной среде. Адекватная адаптация к изменяющейся социальной среде снижает вероятность различных видов напряженности существования, содействуя благоприятному развитию общества. В этой связи данные аспекты толерантности изучаются в философии, педагогике, социологии, психологии и других гуманитарных науках и смежных с ними отраслях.

Философы (Дж.Локк, И.Кант) отмечают необходимость толерантности как нравственную установку, относящую к сфере должного, которая обеспечивает мир и согласие в обществе [3].

По мнению М.Уолцера толерантность – это хрупкая, ненадёжная, но абсолютно необходимая конструкция в человеческих, конфессиональных, социальных отношениях, которая способствует установлению межрелигиозного, межкультурного, межэтнического равновесия в обществе [18].

Для В.М.Золотухина толерантность – это нравственный принцип, регулирующий деятельность человека формируя особый тип мировоззрения и практический инструмент, который позволяет эффективно разрешить противоречия и конфликты [10].

По мнению В.С.Соловьева толерантность представляет собой условие совместного нормального сосуществования этнического многообразия человеческой цивилизации [17:72-74].

В.А.Тишков отмечает связь толерантности с самоопределением личности, её целостности в деятельности и общении, которая способствует осознанию того, что мир и социальная среда являются многомерными. По его мнению толерантность выражается через две сферы: на психологическом уровне как внутренняя установка, а также отношение личности и коллектива; на политическом уровне как действие или осуществляемая через закон и традицию общественная норма [16].

По мнению узбекских философов (З.Р.Кадырова, Н.Х.Хакимов, А.Д.Шарипов, В.Р.Алиева) толерантность является эффективным фактором обеспечения взаимопонимания между людьми, утверждения консенсуса, преодоления конфронтации, поскольку связана с целой системой социально-духовных правил и принципов, которые работают как механизм преодоления нетерпимости к чужим мнениям, верованиям, культуре, поведению, духовным ценностям [12].

С точки зрения педагогов Е.В.Бондаревской, И.В.Крутовой, Г.М.Шелаховой, Д.Б.Эльконин и других.) толерантность является стратегией педагогической деятельности, которая служит для успешной организации межэтнического взаимодействия в поликультурном учебном коллективе [17: 92-94].

В.С.Гершунский вводит понятие «менталитет толерантности», «мировоззрение толерантности», «толерантное поведение». По его мнению толерантность необходима для решения проблемы развития культуры межнациональных отношений [8].

По мнению Л.А.Байковой толерантность – это ценность и социальная норма, которая приводит к устойчивой гармонии между различными конфессиями, полиэтническими, этническими и другими социальными группами, уважении к многообразию различных мировых культур, цивилизаций и народов, готовности к пониманию и сотрудничеству с людьми, различающимися по внешности, языку, убеждениям, обычаям и верованиям [4].

По мнению психологов А.А.Леонтьев и Д.А.Леонтьева) толерантность в классическом понимании рассматривается как позиция признания иных ценностей, взглядов, обычаев как равноправных с привычными «своими» ценностями, взглядами и обычаями, вне зависимости от степени согласия с ними [17:281-282].

А.Г.Асмолов толерантность понимает, как норму устойчивости, которая определяет диапазон сохранения различий популяций и общностей в изменяющейся действительности. Как отмечает автор, толерантность является уникальным эволюционным механизмом сосуществования больших и малых социальных групп, обладающих различными возможностями развития. По его мнению толерантность в виде цивилизационной нормы обеспечивает устойчивость развития отдельного человека, имеющего право «быть иным» и разнообразных социальных групп, что способствует сбалансированию индивидуальных и коллективных интересов в разных сферах общественной жизни, создавая возможность диалога различных мировоззрений, религий, культур [1].

Г.Л.Бардиер в своей работе показала актуальность развития и внедрения толерантности в обществе. Как отмечает автор толерантность может быть рассмотрена в контексте нормативных элементов, связанных с общечеловеческими ценностями, социально-одобряемыми правовыми нормами в обществе. Приложение толерантности в социуме как инструментальный элемент, по её мнению, обеспечит социальное согласие, способствует формированию культуры ведения переговоров, развивает искусство поиска компромиссов, путей продуктивной конкуренции и сотрудничества между разнородными социальными группами, предостерегает от возможных конфликтных ситуаций. Толерантность как профилактический элемент по мнению Г.Л.Бардиер содействует выработке социальной стратегии противодействия крайним проявлениям интолерантности как терроризм, экстремизм, этническая нетерпимость, ксенофобия и др [5].

По мнению Бетти Э.Ризрдон толерантность является ценностью, которая является необходимой и фундаментальной для реализации прав человека и достижения мира [6]. В.М.Бызова понимает толерантность как метод социально-политических решений, как средство, способного разрешить противоречия, примирить враждующие стороны. По её мнению толерантность является необходимым условием для оптимизации межэтнических отношений и разрешения межэтнических противоречий [7]. Толерантность в таком понимании выступает как инструмент предотвращения напряженности, нетерпимости в отношениях. В.К.Малькова определяет толерантность как норму общественного сознания и поведения людей [13].

По мнению Л.П.Ильченко толерантность представляет норму цивилизационного компромисса между культурами и готовность к принятию иных логик и взглядов, которая выступает как условие сохранения разнообразия, своего рода исторического права на непохожесть [11].

Т.П.Скрипкина определяет толерантность как культурологическую норму. Автор пытается изучить проблему соотношения понятий «доверие» и «толерантность». По её мнению доверие является сложным двухполосным явлением, которое связано с одновременным существованием доверия к себе и к той части мира, с которой субъект намеревается вступить во взаимодействие. При этом доверие является

необходимым условием толерантности, но, с другой стороны, толерантность – это ступень, этап на пути к взаимному доверию, как источнику социального и психологического благополучия общества [15].

В трудах Н.А.Асташевой толерантность рассматривается в нескольких аспектах: толерантность-ценность понимается как внутренний стержень социально-психологического бытия, которая определяет отношение индивида к себе и окружающему миру и является поведенческим ориентиром; толерантность-принцип означает возведение толерантности в статус внутреннего убеждения, определяющего характер деятельности человека; толерантность-норма упорядочивает социальные правила поведения, выработанные человечеством, определяет позицию личности в соответствии с обобщёнными принципами деятельности; толерантность-идеал при котором личность получает совершенный образец, являющийся универсальным стимулом к толерантному поведению [2].

По мнению А.В.Ивановой толерантность является критерием гуманизма общества, а самотолерантность показателем человеческого в личности. Автор отмечает, что толерантность это мировоззренческая установка и механизм, с помощью которого можно частично исключить из общества факторы, порождающие иррациональное поведение, формулировать и реализовывать оптимальное поведение, а для личности создавать психологический комфорт и уверенность в самой себе, в своём правильном выборе [17:222-224].

С.И.Тягунов определяет толерантность как гуманитарный инструмент развития межличностного общения и взаимодействия [17:82-84]. По мнению Г.В.Гладуш формированием толерантности возможно снижение агрессивности, особенно в подростковом возрасте [9].

Н.Н.Федотова отмечает, что большинство исследователей относятся к толерантности как к святыне, палочке-выручалочке, происходит её фетишизация [19]. По мнению Т.Н.Петуховой понимание толерантности в таком ракурсе приводит к потере её ценностного смысла и на первый план выступает практическая полезность. Как отмечает автор толерантность может быть рассмотрена с различных позиций: как норма, как инструмент, как свойство личности, как нравственная ценность, как право на сохранение своих особых этнических черт [14].

В.П.Лежников рассматривает анализ толерантности в контексте функциональности, как некий ограничитель требований к человеку, ожиданий поведения, определенного её социальной ролью. По мнению автора в социализации человеческого индивида толерантность удерживает социальные общности от чрезмерных требований к своим членам, требований в различных областях жизни и деятельности человека [17:62-64].

Как видно из приведённого анализа, прикладные аспекты толерантности определяют те или иные критерии измерения, условия, принятые принципы и нормы, что представляет собой оценочные инструменты изменения в личности или в социуме (определение статус-кво, т.е. настоящего состояния и прогнозирование психосоциальных явлений). А прикладные аспекты толерантности представляющие собой результат социальных процессов, приводящих к определённым последствиям являются регулятивными инструментами изменения в личности или в социуме (профилактика, предупреждение и достижение определённых психосоциальных явлений).

Определённые оценочные прикладных аспекта приводят к определённым регулятивным прикладным аспектам толерантности. В свою очередь регулятивные аспекты влияют на переоценку оценочных прикладных аспектов толерантности с соответствующими последствиями. Эти два прикладные аспекты толерантности имеют последовательно-обратную зависимость и напоминают цикличность процесса по спирали: оценка-регуляция-переоценка-регуляция. То есть процесс становления, развития и совершенствования толерантности бесконечен, и всегда возможно быть более толерантным.

Таким образом толерантность как феномен получил своё практическое приложение в социуме как инструмент оценки (нормативный, измерительный, прогностический) и регуляции (профилактика, предупреждение, снижение риска нежелательных явлений) психосоциальных процессов.

Вышеизложенные прикладные аспекты толерантности являются одним из компонентов созданной нами классификации понятий и сущности феномена «толерантность», которая будет изложена в следующих работах.

Литература

1. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2007. –С. 528.
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. – М.: Науч. Метод, 2003. – С. 86-92.
3. Баева Л.В. Толерантность: идея, образы, персоналии. /Монография – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009. – С.217.
4. Байкова Л.А. Взаимодействие органов внутренних дел, образовательных учреждений и общественных организаций в деле формирования установок толерантности. // Материалы научно-практической конференции / под науч. ред. проф. С.Боронбекова. – Рязань: 2002. – С.132.
5. Бардьер Г.Л. Социальная психология толерантности: Автореф. дис. ...докт. психол. наук. – Санкт-Петербург: 2007. –С. 45.
6. Бетти Э.Ризрдон. Толерантность – дорога к миру. – М.: «Бонфи», 2001. – С.301.
7. Бызова В.М. Психология этнических различий: проблемы менталитета, отношений, понимания: Автореф. дис... д-ра психол. наук. СПб., 1996.
8. Гершунский В.С. Менталитет и образование. – М.: 1997.
9. Гладуш Г.В. Формирование толерантности подростков как условие снижения их агрессивности // Журнал Теория и практика общественного развития. Выпуск № 5.
10. Золотухин В.М. Две концепции толерантности. – Кемерово: Кузбасс. гос. техн.университет, 1999. –С. 63.
11. Ильченко Л.П. Формирование межэтнической толерантности у школьников: Автореф. дис. ...док. пед. наук. –М.: 2005.
12. Кадырова З.Р., Хакимов Н.Х., Шарипов А.Д., Алиева В.Р. Толерантность в контексте углубления реформационных процессов в Узбекистане – Ташкент: Национальный университет Узбекистана им.М.Улугбека, 2014. – С.308.
13. Малькова В.К. Этничность и толерантность в современных российских СМИ. // Этническое обозрение, 2003. – №5.
14. Петухова Т.Н. Теоретико-методологический анализ понятия «толерантность». //Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. Выпуск № 20 (279), 2012.
15. Скрипкина Т.П. Доверие и толерантность: существуют ли границы? // Межкультурный диалог: исследования и практика. /Под ред. Г.У.Солдатовой, Т.Ю.Прокофьевой, Т.А.Люттой. – М.: Центр СМИ МГУ им. М.В.Ломоносова, 2004.
16. Тишков В.А. О толерантности // Этнополис, 1995. – № 5. – С.23.
17. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований: Сборник научных статей / под научн. ред. М.В.Новикова, Н.В.Нижегородцевой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011. – С. 357.
18. Уолцер М. О терпимости. М.: 2000.
19. Федотова Н.Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность. // Философские науки. 2004. №4.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада толерантлик феномени қўлланиши жабҳалари тизимлаштирилган. Муаллиф аналитик-тизимли таҳлил асосида, толерантликни жамиятда баҳолаш инструменти: норматив, ўлчовли, прогностик ва бошқарув: профилактик, олдини олиш, психосоциал жараёнларда содир бўлиши мумкин бўлган нохушлиқлар хавфини камайтирувчи сифатида амалий қўлланилиши мумкинлигини ажратган.

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка систематизации прикладных аспектов феномена толерантности. Автор проводит аналитико-структурированный анализ различает практическое приложение толерантности в социуме как инструмент оценки: нормативный, измерительный, прогностический и регуляции: профилактика, предупреждение, снижение риска нежелательных явлений психосоциальных процессов.

SUMMARY

The article is an attempt to systematize the applied aspects of the tolerance phenomenon. The author conducts analytically the structured analysis, distinguishes the practical application of tolerance in the society as an assessment tool: normative, measuring, prognostic and the regulations: prevention, a warning, risk reduction of adverse events of psychosocial processes.

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎРГАНИШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Г.Абдукадирова - катта ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: педтехнология, чет тили, тил кўникмалари, гуруҳ аъзолари, муаммо, ечим, масала, муҳокама, маълумот, ёзма топшириқ, таҳлил қилиш.

Ключевые слова: педтехнология, иностранный язык, языковые навыки, члены группы, проблема, решение, задача, обсуждение, письменное задание, информация, анализировать.

Key words: pedagogical technologies, foreign language, language skills, group members, problem, solution, task, discussion, written task, information, to analyze.

Чет тилини ўрганиш учун бугунга қадар турли хил ёндашувлар, услублар, стратегиялар ва усуллар тadbик этилган бўлиб, уларнинг замонавий педтехнологиялар тақомиллашувида салмоқли ўрни бор. Ҳар бир ёндашув замирида аниқ бир мақсад ва тамойиллари бўлган. Турли хил ёндашувларнинг ҳосиласи сифатида ҳозирги кунда ҳорижий тилларни ўқитишда кенг тadbик этилаётган педогогик технологияларни кўрсатишимиз мумкин. Тил ўргатиш аудиториясида мазкур педтехнологиялардан қай усулда самарали фойдаланиш мумкин?

Аввало, **муҳокама** усулини ўрганиб, таҳлил қилсак: бу усул гуруҳ аъзолари ёки ўқитувчи ва талаба ўртасидаги маълум бир мавзунини муҳокама қилиш орқали эркин фикр алмашишдир. Бу усул муваффақиятли чиқиши учун ўқувчилар мавзу ҳақида олдиндан маълумотга эга бўлиши лозим. Мавзу муаммоли бўлиши ва унга ечим топиш учун барча гуруҳ аъзоларининг фикри инобатга олиниши муҳокама самарадорлигини оширади. Ҳар бир талаба ўз фикрини айтиши орқали нафақат нутқини ўстиради, балки аналитик таҳлил қилиш ва креативлик кўникмаларини ҳам ривожлантиради.

Фойдали ва самарали услублари:

- Муҳокама мавзусига тайёргалик учун етарли вақт берилишини таъминлаш;
- Мавзунини ҳар томонлама ва атрофлича ўрганиш;
- Муҳокама учун етарли вақт берилиши ва талабалар ҳулоса қилишига вақтни белгилаш;
- Муҳокама муқаддимасида ўқитувчи мавзу ва ундан кўзланган мақсадни айтиши;
- Муҳокамани бошлашдан олдин мавзу ҳақида маълумот бериш;
- Муҳокама учун эркин муҳит яратиш;
- Ўқитувчи жараёнга барчани жалб қилиши ва руҳлантириши;
- Талабаларни ўзгалар фикрини тинглай билиш ва ўзиникини баҳолашга рағбатлантириш;
- Барча иштирокчилар фикр мулоҳазасини ҳурмат қилиш.

Кейингиси **ижро ёки ролларга бўлиб ўргатиш** усули бўлиб, иштирокчилар ўзларига берилган ролларни сахна кўринишлари орқали намоеъ этишади. Тил ўрганувчилар аудиториясида кенг қўлланиладиган бу усул ўзининг қизиқарли ва ижодий ёндашуви орқали талабаларнинг ҳам тил кўникмаларини, ҳам жамоа бўлиб ишлаш кўникмаларини ўстиради, хотирани мустаҳкамлайди.

Фойдали ва самарали услублари:

- ролларни тўғри тақсимлаш;
- сахна жараёнини жим туриб кузатиши ва камчиликларини қайд қилиб бориш;
- ижрочиларни тўхтатиб, хато ва камчиликларини кўрсатмаслиги;
- ижро сўнггида талабаларга ташаккур билдириб, сўнгга ўз мулоҳазасини билдириш;
- танқидий эмас, руҳлантирувчи сўзлар айтиш;
- хотима сифатида қўтилган натижа ҳақида тўхталиш.

Масалани ўрганиш усули дастлаб юридик ва бизнес соҳасида кенг қўлланилган бўлиб, бироқ бир муаммоли масаланинг ечимини топишга қаратилган. Методикада бу усул тил ўрганиш жараёнига тadbик этиш орқали талабанинг таҳлил қилиш, мулоҳаза қилиш ва муаммога ечим топиш кўникмаларини ривожлантиришга хизмат қилади. Шу

орқали талабаларни реал ҳаётда дуч келадиган воқеа ҳодисаларга тўғри ёндашишига замин яратади. Талабага бироқ бир масаланини яхшилаб ўрганиш ва унга ечим топиш вазифаси топширилади. Гарчи бу усул кўп вақт талаб этсада, наижаси самарали бўлганиги билан аҳамиятлидир. Ўқитувчининг роли:

- талабанинг ишини синчиклаб ўқиб, унга ечим топишда қийинчилик туғдирган масаланинг туб моҳиятини етказиб бериш;
 - маълумот ва манбалардан самарали фойдаланиш йўллари кўрсатиш;
 - таҳлил қилиб, йўл-йўриқ кўрсатиш.
- Фойдали ва самарали услублари:
- берилган масала лўнда, муаммолари аниқ кўрсатилиб ёзилган бўлиш;
 - талабалар гуруҳ бўлиб ёзма равишда ҳисобот бериши ёки расмий презентация қилиш.

Ақлий ёки Заковат ҳужуми усули кўпинча дарснинг кириш қисмида талабаларни диққатини жамлаш, уларнинг мавзу бўйича тушунчага эга ёки йўқлигини текшириш юзасидан ва фикр йиғиш мақсадида қўлланилади. Бу усул айниқса муаммога ечим топиш, қарор қабул қилиш, креатив фикрлаш ва тинглаб тушуниш кўникмаларини ривожлантиради.

Фойдали ва самарали услублари:

- талаба фикри баён этганида танқид қилмаслик ёки қарши фикр билдирмаслик; нотўғри бўлсада, қизиқишини сўндирмаслик учун фикрини қабул қилиш;
- ғояларнинг сифати эмас, балки сонига эътибор қаратиш;
- қатнашувчилар тенглигини таъминлаш;
- талабаларни қандай ва қай ҳолда рағбатлантиришни билиш;
- муҳокамани назорат остига олиб, масалани ёритишда ёрдам бериш;
- кичик гуруҳларда яхши натижа бериши.

Ёзма топшириқ усули эгалланган билимни тўғри шакллантиришни, фикрлани жамлаш ва ифода этиш, ёзма нутқни ўстиришда аҳамиятлидир. Яқка ҳолда ишлашга қаратилган бу усул ўрганиш ва ўргатишга ҳамоҳандир.

Фойдали ва самарали услублари:

- ўқитувчи ёзма топшириқ критерияларини тушунтириб бериш;
- намунавий ёзма топшириқлар ва шунга ўхшаш машқлар бажартириш;
- талабаларнинг қизиқиши ва билим даражасидан келиб чиқиб топшириқ бериш;
- баҳолаш критерияси ҳақида талабаларга тушунча бериш;
- талабаларга бир-бирларининг ёзма ишларини текширишини ташкиллаштириш ва ёзма равишда тақриз бериш;
- хатолар устида ишлаш учун махсус белгиларни қўллаш (Р =пунктиацион хато, WW=нотўғри сўз, WF= нотўғри тузилиш, С=бош ҳарф каби белгилар)

Мазкур услубларни қўллаш орқали талабанинг нафақат ёзма нутқи, балки аналитик таҳлил, креатив ёндашиш кўникмалари ҳам ривожланади.

Бу усуллардан ташқари ўз ўзини баҳолаш, жуфт бўлиб ишлаш, вазифага асосланган, мазмунга асосланган, жамоа бўлиб тил ўрганиш усуллари ўзларида барча тил кўникмаларини (тинглаб тушуниш, ўқиб ва ёзиш

кўникмалари, гапириш кўникмаларини) ривожлантиришга йўналтирилгандир.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида номлари тилга олинган усуллар ўзларида бир қанча самарали ва замонавий педагогик технологияларни жамлаган бўлиб, бугунги кунда чет тилларини ўрганишга бўлган талаб ва эҳтиёжлардан келиб чиқиб шаклланган.

Улар тил ўрганиш аудиторияларида синовлардан муваффақиятли ўтиб, ўқитувчи ва талабаларга ўзларининг мослашувчанлиги, креатив ва аналитик фикрлаш имконини бериши, тил кўникмаларини ривожлантиришда беназирлиги билан муваффақият қозонган.

Бу усуллардан фойдаланган ҳолда дарс ўтиш ва тил ўрганиш- ҳам ўқитувчида, ҳам талабада мотивация уйғотиб, олға интилишга ва юксак чўққиларни эгаллашга қорлайди.

Адабиётлар

1. Brown D. Practice of English Language Teaching. Longman. 2004.
2. Gass S. Second Language Acquisition. Hillsdale, NJ. 1994.
3. Cook V. Second language learning.- New York: 1996.
4. Larsen-Freeman, D. An introduction to Second Language Acquisition Research. Longman. 1991.
5. www.myersbriggs.org

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бугунги кунда чет тилини ўрганишнинг самарали усуллари бўлмиш замонавий педтехнологиялардан фойдаланиш ва жараёнга татбиқ этиш йўллари таҳлил қилинган. Бу жараёнда ўқитувчининг ўрни ва қутилаётган натижалар ўрганиб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные педтехнологии и их эффективность в изучении иностранных языков. А также анализируется роль преподавателя, пути внедрения в практику этих педтехнологий и их результаты.

SUMMARY

The article deals with the effective ways of learning foreign languages using modern pedagogical teaching methods and technologies. A teacher's role in implementing these methods, manipulating the techniques and the language outcomes have been analyzed.

КАСБ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ СИФАТИНИ ЯХШИЛАШДА ТАРМОҚЛАРАРО АМАЛИЙ ИНТЕГРАЦИЯНИНГ ИМКОНИАТЛАРИ

Ш.С.Абдураимов - катта илмий ходим-изланувчи

Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: таълим сифати, интеграция, тармоқлараро амалий интеграция, синтез, мезон, кўрсаткич.

Ключевые слова: качество обучения, интеграция, межотраслевая практическая интеграция, синтез, критерий, показатель.

Key words: quality of education, integration, inter-industry practical integration, synthesis, criterion, characteristics.

Фанлар интеграциясини фақат предметлардан ўрганиладиган билимларнинг ўзаро боғланиши деб тушунмай, балки ўқитиш технологиялари методлари, шакллариининг ҳам интеграцияси сифатида қаралиши лозим.

Интеграция муаммосини ечиш таълим жараёнида янги педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ. Мазкур жараёни тўғри ташкил этиш ўқитиш самарадорлигини таъминлайди.

Ҳозирги кунда ахборотлар қўламининг ортиши, талабаларга бериладиган билимлар ҳажмининг кўпайиши ўқитиладиган фанлар микдорининг ортишига олиб келди. Бу, эса ўз навбатида, талабаларга психологик ва физиологик жиҳатдан оғирлик қилиб, уларнинг фанга бўлган қизиқишларини сусайтирмакда, билимларни ўзлаштириш даражасининг пасайишига сабаб бўлмоқда. Бундай салбий ҳолатларни бартараф этиш учун ўқув фанларини интеграциялаш муаммосини муваффақиятли ҳал этиш зарурати вужудга келди.

Интеграция туфайли талабалар билишлари зарур бўлган ахборотлар ҳажми маълум даражада қисқаради, талабалар зўриқишининг олди олинади ва вақт тежалди.

Дарсликлар таҳлили ва талабалар билими мониторинги натижаларидан маълум бўлмоқдаки, талабалар ўрганиладиган ўқув материалларининг қўлами кенг ва мураккаб; уларнинг батафсил баён этилиши талабаларни ортикча зўриқишга, кенг ҳажмдаги маълумотларни эслаб қолишга ундайди, шу билан бирга замонавий фан асослари, техник ва ишлаб чиқариш технологиясидан орқада қолишга олиб келади.

Интеграция қуйидагича таркибга эга:

- объектга доир интеграция. Бунда бир объектнинг турли фанлардаги тиссоллари бир мавзу, бўлим ёки курсларга (ер, сув, ҳаво, озик-овқат ва бошқа) киритилади.

- тушунчага оид интеграция. Бунда умумий тушунча (энергия, ҳаракат, модда, ахборот ва бошқалар) лар мазмунини очиб берадиган мавзу ёки курслар қамраб олинади.

- назарияга оид интеграция. У физика, кимё, биологиядаги квант назарияси; биология, кимё, астрономия, техника, социологиядаги эволюцион назарияга асосланади;

- методологик интеграция. У фалсафа методологияси каби илмий билишнинг алоҳида методларига тааллуқли интеграция бўлиб, уларга тизимли ёндашувнинг қўлланилиши ва унинг моҳияти, табиатшуносликка оид муаммоларнинг қўйилиши ва уларнинг ҳал этилиши; фандаги тушунтириш ва прогноз қилиш; кузатиш, тажриба, моделлаштиришнинг тузилиши моҳияти ва қўланилиши кабилар киритилади;

- муаммоли интеграция. У турли кенглик даражасидаги фанлараро муаммоларни қамраб олади (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, гиёҳвандликка қарши курашиш ва бошқалар);

- фаолиятга оид интеграция (мунозара, гуруҳлар таркибида ишлаш, фанлараро режа ва лойиҳалар тузиш ва бошқалар);

- амалий интеграция (турли жараён ёки техник маҳсулотларни ҳар томонлама кўриб чиқиш: антибиотиклар, синтетик моддалар, биотехнология компьютерлар ва бошқалар).

Кўпгина хорижий мамлакатлар таълими жараёнида интегртив курслардан самарали фойдаланилади. Масалан, Россияда «Атроф олам ва чет тили», Францияда «Иқтисодий ва ижтимоий фанлар», Германияда «Техника ва биологияда сузиш» каби интеграциялашган курслар ўқитилади. Шунингдек, Россияда адабиёт, тасвирий санъат, мусиқага оид интеграциялашган дастурлардан фойдаланилади. АҚШда эса фан. техника, ишлаб чиқариш ва маданиятнинг турли соҳаларини ўзида мужассамлаштирган дастурлар кенг татбиқ этилмоқда.

Интеграциялаб ўқитиш муаммосининг амалиётдаги ахволини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу соҳада (ўқув предметлари мазмунини интеграциялаш бўйича) бир қанча ижобий ишлар қилинган бўлсада, ҳали янада кўп ишларни амалга ошириш зарур, чунки:

- олий таълим муассасалари учун интеграциялашган таълим концепцияси ишлаб чиқилмаган;

- ўқув предметларининг интеграциялашган мазмуни ва уни ўқитиш методикаси такомиллаштирилмаган;

- ўқув предметлари мазмунини интеграциялаш методлари аниқланмаган;

- ўқитувчилар ўқув предмети мазмунини интеграциялашнинг таълимий имкониятларини аниқ тасаввур эта олмайди.

Интеграция муаммосининг дидактик жиҳатдан тадқиқ этилиши - уни таълим принциплари сифатида талқин этилиши- ни талаб этади.

Методик нуқтаи назардан олиб қараганда интеграция таълим - тарбия жараёнини такомиллаштирувчи ва қўзланган натижани қафолатловчи шарт -шароит ва усул деб тадқиқ этилишидир.

Интегртив ёндашув: илмийлик, касбий йўналганлик, политехнизм, узвийлик, мунтазамлик, тизимлилик, кўрсатмалилик, тушунарлилик, табақалаштириш каби дидактик принцип билан алоқадорлик ҳамда уйғунликда фаолият кўрсатади.

Интегратив ёндашув кўп ҳолларда юқорида кўрсатилган принципларнинг маълум маънодаги бир кўринишида тўлиқ ва чуқур амалга оширилиши ўрганилаётган объектни яхлит тизим шаклида тасаввур этишга имкон беради.

Ўз навбатида интегратив ёндашув ҳам ҳеч қачон бошқа дидактик принципларга ўхшаб ўқитувчига тайёр рецепт бермайди, аммо ундан фойдаланилган ҳолда дидактик ва методик масалалар ечимини аниқлайди.

Ўқув материали мазмунини интеграциялаш дидактик жараён сифатида кўпқиррали, кўп ўлчовли, тизим шаклидаги тадқиқот объекти ҳисобланади: уни таҳлил қилиш тизимли - тузилмавий ёндашувни талаб этади. Чунки унинг функцияси, таркиби, тузилиши ва шу каби муҳим хусусиятларни ўрганиш кўзда тутилади.

Билиш жараёнида диалектик таҳлил методининг қўлланилиши билимларни оддийдан мураккабга, сабабдан оқибатга, тасодифийдан зарурий ёки тесқари томон ҳаракатланишини талаб этади. Шундай қилиб, бир сўз билан айтганда таҳлилнинг энг юқори нуктаси яхлит объект ҳисобланади.

Диалектик таҳлилнинг энг юқори фазаси (даражаси) синтезлаш натижасида вужудга келади.

Моҳиятига кўра синтезнинг вазифаси интеграциялаш (умумлаштириш, бирлаштириш, яхлитлаш)дан иборат бўлиб, ўрганилаётган объектнинг кўп қирралари (томонлари) бирлиги, ички алоқадорлиги ва муносабатлари тикланади. Шу йўл билан объектнинг ўзгариши ва ривожланиши ҳақида билимга (тасаввурга) эга бўлинади.

Таҳлил ва синтез ҳар доимо бир-бирини такозо этувчи узвий, изчил алоқадорликда бўлади. Уларнинг бирлиги олий даражадаги билишга олиб боради. Билиш жараёнида таҳлил ҳар доим синтезнинг асоси ҳисобланади.

Илмий билишда синтез - интеграциялаш ва тизимлаштириш шаклида ўз ифодасини топади.

Илмий билишнинг тарихий ва мантикий ривожланишини дифференциация (табақа)лаштириш, интеграциялаштириш ҳамда таҳлил ва синтезнинг ўзаро бир-бирини такозо этишини исботлади. Тарихий шароитда (бир пайтда) у ёки бу йўналиш ҳукмронлик қилади. Масалан, XX асрнинг 50-80-йилларида дифференциация (табақаланиш) ҳукмронлик қилган бўлиб, ҳозирги пайтда интеграциялаштириш муаммолари кенг кўламда муҳокама этилмоқда. Махсус фанларни интеграциялашда улардаги барча характерли хусусиятларни синтезлаш эмас, балки энг муҳим ва умумий ғоялар, муаммоларни синтезлаш кўзда тутилади.

Маълумки ўқув предмети ўзида маълум яхлитликни ифодалаб, ташкил этувчи элементларнинг мустақкам доимий ва барқарор алоқадорлик ҳамда ўзаро муносабатлари билан бирлаштирилганлигидир. Шунинг учун ҳам ўқув предмети ни ижтимоий ва педагогик талабларни қондирувчи билимлар иш-ҳаракат усуллари, шахсий сифат ва фазилатлар тизими деб қараш мумкин.

Билимларни тизимлаштириш мураккаб жараён бўлиб, қуйидагиларни кўзда тутати:

- тизимга киритилувчи компонентларни аниқлаш;
- бу компонентларни ўзаро алоқадорлиги ва муносабатига кўра маълум тартибда жойлаштириш, яъни тизимлаштириб яхлитликка келтириш кабилар.

Интеграциялаш алоҳида ўқув предметлари чегарасида амалга ошириладиган назарий синтез воситаси сифатида ва фанлараро синтез шаклида намоёи бўлиб, бевосита умумий билимларни таркиб топтиришни кўзда тутати.

Интеграциялашган фаннинг ички алоқалари воситасида тушунча ва далилларни синтезлашдан илмий дунёқараш даражасигача бўлган жараён.

Агар тизим органик яхлитлик бўлса, мажмуа нисбатан мустақил ҳолда мавжуд бўлган тизимларнинг ўзаро таъсирли бирлигидир.

Интеграциялаш ва тизимлаштириш билиш жараёнининг икки томонидир. Интеграция ва синтез жараёнлари орасида муҳим фарқ бўлмай, улар бир-бирига қирувчанликни бирлаштириш, турли фан элементларидан бир бутун яхлитликини ҳосил қилиш, билимларни мантикий тугаллик даражасига келтиришни кўзда тутати.

Интеграция - синтезнинг юқори даражаси ҳисобланади.

Билиш жараёнида, таҳлил қисмларга ажратиш, синтез эса уларни бирлаштириш (умумлаштириш) сифатида намоёи бўлади.

Ҳар доим синтезлаш натижасида моддий оламнинг яхлитлиги вужудга келади. Яхлит оламни фикран ташкилий

қисмларга бўлиш, билиш жараёнида таҳлил қилиш орқали амалга оширилади.

Фанлараро интеграцияни турларга ажратишда у ёки бу мазмундаги компонент интеграциялаш жараёнида қўлланиши асос ҳисобланади. Масалан, горизонтал - эмпирик интеграциялаш - амалий мазмундаги вазифани ечиш учун турли фанлар бўйича керакли бўлган билимларни синтезлаш ва интеграциялаш асосида амалга оширилади.

Тик - методологик интеграциялаш - ўрганилаётган объектни тушунириш учун керак бўлган иш - ҳаракат усуллари ҳамда мумкин қадар умумий назарий билимларга таянган ҳолда амалга оширилади.

Интеграциялашган ўқув предметидан бир қанча мазмун ва туташ фанларни синтезлашда ўқув материалнинг мантикий катъий ички алоқадорлиги характерли ҳисобланади. Лекин, интеграциялаш мантикий мазмуний бирлик учун эмас, балки билим, иш-ҳаракат усуллари ва шахсий сифат ҳамда фазилатларнинг, мукамал тизим яхлитлигини таъминлашга қаратилган ғоя ва қарашлар асос сифатида танланади.

Таълим жараёнининг фан билан интеграциясини юқори даражада ташкил этиш учун энг аввало ўқув ва илмий лабораториялар ҳолатига ва унда олиб бориладиган тадқиқотларнинг мазмун ва моҳиятига эътибор бериш лозим. Бу жараёнда талаба шу фаолиятга қизиқади ва кўникмалар ҳосил қилади. Бунинг учун эса олий таълим муассасаларидаги илмий лабораторияларда олиб бориладиган тадқиқот кўпроқ маҳаллий муаммолар билан боғланган бўлиши лозим. Чунки талаба ўзи ҳар қуни ва доимий дуч келадиган муаммо ечими билан шуғулланса у олиб борадиган тадқиқот мақсадли, режа асосида, онгли равишда амалга ошади. Ушбу жараён таълим ва фан интеграциясини ташкил этишнинг бош мезонларидан бирига айланади.

Таълим мазмунини интеграциялашда ўқув предмети мазмунига талабаларнинг мустақил ҳаётга қадам қўйиши учун зарур бўлган билимларни сингдириш мақсадга мувофиқдир.

Таълимда интеграцияни амалга ошириш ҳам иқтисодий жиҳатдан, ҳам педагогик, психологик, гигиеник ва физиологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Интеграция натижасида ўқув режасидаги дарс соатлари иқтисод қилинади. Шу билан бир қаторда, талабаларнинг ижодий қобилиятларини намоён қилиши учун қулай имконият туғилади. Чунки интеграллашган ўқув фанларида билимлар кўп тармоқли ва яхлит бўлади. Бу эса уни ўзлаштириш ва қўллашда қулайликни вужудга келтиради. Талабаларнинг вақти тежалади, ортиқча зўриқишнинг олди олинади. Натижада ўқув-билув жараёнининг самарадорлик даражаси ортади. Фанларни интеграциялаш таълим олувчиларда фанларга бўлган қизиқишни қучайтиради, билим даражаларини оширади, ўқув материалнинг ўзаро узвийликда бўлишини таъминлайди.

Бизнинг фикримизча, интегратив ўқув предмети мазмунини танлаб ва маълум тизимга келтириш жараёнини қуйидагича амалга ошириш мумкин:

- жамиятнинг аниқ соҳа мутахассисларига қўйган ижтимоий-иқтисодий ташкилий ишлаб чиқариш ва шу кабиларни танлаш;
 - соҳа фани, техникаси ва ишлаб чиқариш технологиясининг ҳозирги замондаги ривожланганлик даражаси ва истiqболга мос келадиган ахборотларни танлаб олиш;
 - танлаб олинган маълумотларга педагогик ишлов берилиб, ўқув-меъёрий ҳужжатларга киритиш;
 - интеграллашган материални бевосита таълим-тарбия жараёнига татбиқ этиш;
 - таҳсил олувчилар томонидан ўқув материалнинг мазмуни қандай ўзлаштирилаётганлиги ва амалиёт талабининг қандай қондирилаётганлигини аниқлаш;
 - аниқланган муаммоларнинг ечимини топиш ва зарур йўналишларга кўра такомиллаштиришдир.
- Юқори малакали, замонавий билимларга эга бўлган, ҳозирги кун талаблари асосида фикрлай оладиган етук кадрлар тайёрлаш ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам иқтисодий муаммоларни ҳал этишнинг калити ҳисобланади.
- Табииий, аниқ ва умумтаълим фанлари талабалари асосида битирувчи талаба:
- ишлаб чиқариш ва бошқариш ҳолатини аниқлашнинг ижтимоий, иқтисодий, ташкилий кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш хусусиятларини;
 - мураккаб тизим ва жараёнларни моделлаштиришни билиш лозим.

Барча фанларни ўқитиш тизимли мувофиқлаштирилган ва интеграллашган бўлиши, бу ягона мақсад-давр талабларига мувофиқ касбий мослаша оладиган тармоқ мутахассисларини тайёрлашга қаратилган бўлмоғи лозим.

Шахс фаолиятининг турли босқичларида типологик эҳтиёжлар узлуксиз таълимнинг тегишли босқич ва даражаларини белгилла берадиган қуий тизимлар олдиға унинг аниқ мақсадларини амалға оширишни таъминлайдиган талабларни қўяди. Мазкур мақсадларға мос равишда мавжуд муаммолар таълим тузилмаларининг вертикал (таянч маълумот ва таълим ривожининг барча поғоналари) ҳамда горизонтал (таълимнинг қўшимча, норасмий шакллари) интеграциялашуви амалға оширилган турли хил кичик тузилмаларини бирлаштириш асосида ҳал этилган бўлиши зарур.

Интегратив жараёнлар узлуксиз таълим тизимида бир нечта вазиға, интилиш, йўналиш, тур даража ва аниқ шаклларнинг қандайдиг ўзаро, бир-бириға тобе бўлган моделини ҳисобға олади.

Ўқув фанларининг мантикиға мувофиқ интеграция қуйидагилар асосида намоён бўлади:

- мавжуд фанларнинг объектлари орқали;
- мавжуд фанларнинг объектлари моҳиятини изоҳловчи қоида қонуният ҳамда назариялар орқали;
- тадқиқот услублари ва амалий фаолият орқали;
- ўлчов-ҳисоб тарзидаги алоқалар ёрдамида;
- ишлаб чиқариш жараёнлари ҳақидаги илмий билимлар орқали;

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: «Маънавият», 2008, 176-б.
2. Абдуқудусов О. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашға интегртив ёндашув. –Т.: «Фан», 2005. 45- б.
3. Абдураимов Ш.С. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш сифатини таъминлашда тармоқларо амалий интеграция. Монография. –Т.: «Наврўз», 2014, 143-б.
4. Иноятлов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления контроля качества образования в профессиональном колледже: Дисс. ... докт. пед. наук. –Ташкент: 2003. –С. 327.
5. Шарипов Ш. Касб-хунар таълими тизимида ўқувчилар ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришнинг узлуксизлиги. Монография. –Т.: «Фан», 2005, 136-б.

Мақолада касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш сифатини яхшилашда тармоқларо амалий интеграциянинг имкониятлари масаласи таҳлил қилинган. Бу олий таълим муассасаларида фан асосларидан берилладиган билимлар мазмунига янгиға ёндашувни қўзда тутуди ва унинг асосий мақсади ўқув материалларини мантиқан тугал мазмундаги муаммолар мажмуаси сифатида ўрганиш, талабалар онгида олам ва ҳаётнинг яхлит илмий манзарасини шакллантириш, табиат ва унда инсоннинг ўрни ҳақида илмий тушунча ва билимларни таркиб топтиришдан иборат.

В статье анализируется совершенствование педагогических возможностей в практической межотраслевой интеграции по обеспечению эффективности подготовки учителей профессионального образования. Важнейшим звеном в системе профессиональной подготовки является непрерывная педагогическая подготовка и формирование будущего специалиста в сфере профессионального обучения. В педагогических учебных заведениях это направление всегда носит длительный и непрерывный характер, что обеспечивает фундамент для основных педагогических умений и навыков у будущих учителей профессионального обучения.

The article deals with the analysis of the improvement of pedagogical possibilities in practical inter-sectorial integration to ensure the effectiveness of training teachers of vocational education. The most important section in the system of training is continuous pedagogical training and forming the future specialists in the sphere of vocational education. In pedagogical educational institutions this direction always carries long and continuous character that provides the foundation for the main pedagogical skills and habits in future teachers of vocational education.

МЕТОДИКА РАБОТЫ С НОТНЫМ РЕДАКТОРОМ SIBELIUS

Г.Ж.Абылова – старший преподаватель

Республиканский институт переподготовки и повышения квалификации работников народного образования

Таянч сўзлар: компьютер, компьютер технологиялари, усуллари, ўқитиш шакллари, нота муҳаррирлари, Sibelius дастури.

Ключевые слова: компьютер, компьютерные технологии, методы, формы обучения, нотный редактор, программа Sibelius.

Key words: computer, computer technologies, methods, education forms, stave editor, program Sibelius.

Нотный редактор Sibelius является очень мощной программой для создания и редактирования нотных партитур. Программа привлекает пользователей своей простотой, интуитивностью и красотой своего интерфейса. Sibelius может играть через MIDI и получать MIDI-данные на вход. Данная программа использует все стандартные возможности нотного редактора. Программа импортирует готовые файлы из Finale, Score, Allegro, PrintMusic и стандартные MIDI файлы[1]. С помощью специальной утилиты Arrange, можно выполнять аранжировку готовой музыки. Помимо всего, редактор Sibelius позволяет добавлять любые текстовые комментарии и метки между нот, а также вставлять графическую информацию. Программа Sibelius может самостоятельно исправлять различные музыкальные и мелодические ошибки, как, например, неправильную ритмику и неверно звучащие ноты. Также программа оснащена инструментами Espressivo и Rubato. С помощью этих инструментов программа "оживляет" музыку, добавляя темповые, динамические и фазовые изменения в звучание, подражая тем самым живому исполнению музыки. Кроме того, в комплект входит специальная утилита PhotoScore Lite, которая предназначена для сканирования нот. Также программа оборудована встро-

- таълим ва тарбия воситаси бўлган замонавий интеграллашган педагогик технологиялар орқали.

Демак, ўқитувчи интеграциялашган таълимни амалға оширишда, энг аввало:

- у ёки бу жараён ва ҳодисалар моҳиятини ўрганишға умумий ёндашувни акс эттирадиган мақсадни аниқлаб олиши;

- фанларо алоқалардан фойдаланиш кўникмасини етарли даражада яхши эгаллаган бўлиши ва улардан амалда муваффақиятли фойдалана олиши;

- таълимни табақалаштиришни сақлаган ҳолда, уларни интеграциялаш учун алоҳида предмет доирасида ўрганиладиган ўқув материалларининг мақбул ўзаро муносабатини билиши;

- предметларни интеграциялаш асосиға қўйилладиган етакчи ғояни аниқлай олиш маҳоратига эға бўлиши керак.

Баждрилган таҳлилий тадқиқотларимиз интеграция атамаси талқинига турлича қарашлар мавжудлигини кўрсатди. Бизнинг бу борадаги ёндашувимиз таълим жараёнларини, жумладан, касб таълими жараёнларини янада такомиллаштириш борасидаги қарашларимиздан келиб чиқади. Тадқиқотларимиз таълим ислохотларининг муҳим йўналишларидан бири сифатида касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш сифатини таъминлашда тармоқларо амалий интеграциянинг педагогик имкониятларини такомиллаштириш лозимлигини кўрсатмоқда.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

енными плагинами, фильмами, поддержкой гитарных табулатур и многое другое.

На 2016 год существует восемь версий этой программы для персонального компьютера. Стремление улучшить каждую новую версию не повлияло на общие принципы работы в программе Sibelius[4]. Поэтому методика и принцип работы данное в этой статье равной мере применимо для всех версий.

Рассмотрим, как работать в программе Sibelius, а именно: набирать ноты, вводить различного рода обозначения, оформлять готовую партитуру и прослушивать звучание написанного. Для открытия недавних проектов или создания новых используется удобный мастер. Давайте создадим нашу первую партитуру. При запуске программы появляется стартовое окно, здесь выберите команду «Создать новый документ», или же в любой момент в программе нажмите Ctrl+N. Выберите инструменты, с которыми будете работать в программе Sibelius (или шаблон партитуры), стиль шрифта нот, размер и тональность произведения. Затем вводим название произведения и имя автора. Перед вами появятся первые такты будущей партитуры.

Следующий этап работы – это ввод нот в партитуру. Ноты можно вводить несколькими способами – с помощью MIDI-клавиатуры, обычной клавиатуры и мыши.

1. *С помощью MIDI-клавиатуры.* Если у вас имеется MIDI-клавиатура или клавишный синтезатор, подключённый к компьютеру через MIDI-USB-интерфейс, вы имеете возможность набирать нотный текст наиболее естественным образом – просто нажимая нужные фортепианные клавиши. В программе имеется виртуальная клавиатура ввода длительностей, знаков альтерации и дополнительных обозначений. Она совмещена с цифровыми клавишами на компьютерной клавиатуре (которые включаются клавишей Num Lock). Впрочем, при работе с MIDI-клавиатурой вам нужно будет лишь изменять длительности. Выделите такт, с которого вы начнёте ввод нот и нажмите N. Одной рукой играйте музыкальный материал, а другой включайте нужные длительности нот. Если на вашем компьютере нет цифровых клавиш справа (например, на некоторых моделях ноутбуков), с виртуальной клавиатурой можно работать и мышью.

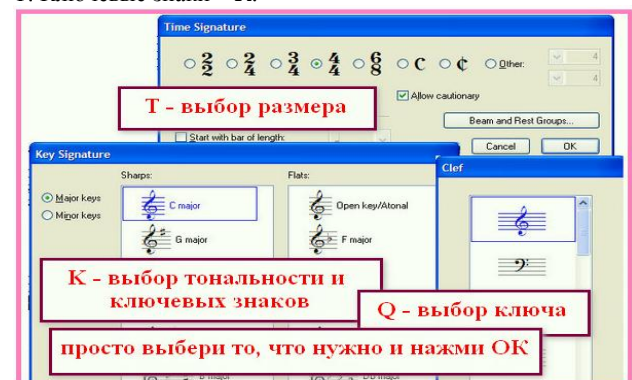

2. *С помощью мыши.* Поставив крупный масштаб, будет удобно набирать нотный текст и мышью. Для этого кликайте в нужных местах нотного редактора, попутно выставляя нужные длительности нот и пауз, знаки альтерации и артикуляции на виртуальной клавиатуре. Недостаток этого способа состоит в том, что и ноты, и аккорды придётся набирать последовательно по одной ноте. Это долго и утомительно, тем более, что существует вероятность случайного «непопадания» в нужную точку на нотном редакторе. Для корректировки высоты ноты используйте стрелки вверх-вниз.

3. *С помощью компьютерной клавиатуры.* Этот способ наиболее удобный из всех. Ноты вводятся при помощи соответствующих латинских букв, которым соответствует каждая из семи нот – C, D, E, F, G, A, B. Это традиционное буквенное обозначение звуков. Но, это лишь один из способов! Ввод нот с клавиатуры удобен тем, что можно использовать множество «горячих клавиш», которые повышают производительность и скорость набора в разы. Например, для повторения одной и той же ноты просто нажмите клавишу R. Можно набирать всю партитуру при помощи одной этой клавиши. Используйте стрелки «вверх» и «вниз», которые помогают передвинуть скопированную ноту на нужный высотный уровень. Это всё занимает доли секунд, а результат достаточно проконтролировать слухом. И таким образом вы сможете скопировать и быстро транспонировать любой аккорд или даже целый такт музыки. С клавиатуры удобно набирать любые аккорды и интервалы. Для того чтобы построить над нотой интервал – нужно в том ряду цифр, что располагается выше букв, выбрать число интервала – от 1 до 7. Скажем, нужна вам терция – жмите тройку, нужно трезвучие – тройку и ещё раз тройку. С помощью мыши такой ак-

корд вы будете набирать 3 минут, а с помощью клавиатуры – 3 секунд. С помощью клавиш вы также легко можете выбирать нужные длительности, знаки альтерации, проставлять динамические оттенки и штрихи, вводить текст. Некоторые операции, конечно, придётся делать мышью: например, переключаться с одного нотного редактора на другой или выделять такты. Так что в целом метод является комбинированным. На каждом нотном редакторе допустимо размещать до 4 самостоятельных голосов. Чтобы начать набирать следующий голос, выделите такт, в котором появляется второй голос, нажмите 2 на виртуальной клавиатуре, затем N и начинайте набор.

Все функции для работы с нотными редакторами и собственно нотным текстом доступны в меню «Создать». Для быстрого доступа к ним можно использовать горячие клавиши. Лиги, вольты, обозначения транспонирования на октаву, трели и другие элементы в виде линий, можно добавить в окне «Линии» (клавиша L), и затем при необходимости «вытянуть» их мышью. Лиги можно быстро добавить, нажав S или Ctrl+S. Мелизматика, знаки для обозначения специфики исполнения на разных инструментах, и другие специальные символы добавляются после нажатия на клавишу Z. Если требуется поставить другой ключ на нотном редакторе, нажимайте O. Окно выбора размера вызывается нажатием английского T. Ключевые знаки – K.

Обычно программа Sibelius сама выстраивает такты партитуры наиболее удачным способом. Можно также это делать, вручную перемещая строки и такты в нужное место, также «расширять» и «сужать» их.

В процессе работы можно в любой момент прослушать результат, выявить возможные ошибки и оценить, как это может звучать при живом исполнении. Кстати, в программе предусматривается настройка «живого» воспроизведения, когда компьютер пытается имитировать игру живого музыканта.

Sibelius – это великолепная программа для работы с нотным текстом, в которой можно создавать как несложные инструментальные партии, так и объёмные партитуры для любого состава исполнителей. Готовую работу можно распечатать на принтере, при этом она будет выглядеть так, будто сверстана в издательстве. Основная прелесть редактора состоит в том, что в ней можно заниматься и простым набором нот, и работать над музыкальными проектами напрямую на компьютере. Например, делать аранжировки или сочинять новые музыкальные произведения.

Литература

1. Гетьман В.В. Психолого-педагогический аспект в становлении личности музыканта-педагога. // Среднее профессиональное образование. 2008. № 9.
2. Одинокоева Е.В. Информационно-коммуникационные технологии в образовательной среде технического вуза. // Среднее профессиональное образование. 2009. № 8.
3. Гафурова Ш.А. Основы работы с нотным редактором Encore 4.0. – Ташкент: 2003.
4. Полозов С.П. Обучающие компьютерные технологии и музыкальное образование. / Саратов: Изд-во «Сарат», Ун-та, 2002.

РЕЗЮМЕ

Маколада мусикий маълумоти эгашада хозирги давр технологияларининг аҳамияти хақида сўз боради. Айниқса, ахборот технологияларининг пайдо бўлиши билан мусиқа дарсларини ўқитишда янги тенденциялар вужудга келди. Унда шундай технологиядан бири Sibelius нотасини талабаларга ўқитиш жараёни хақида сўз боради. Бу дастур мусикани ўқитишда самарали эканлиги таъкидланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эффективности внедрения новых информационных технологий и программных обеспечений в музыкально – образовательных направлениях. Приводится описание применения нотного редактора Sibelius и его значение в учебном процессе для студентов и преподавателей музыкальных отделений.

SUMMARY

The article deals with the effectiveness of the introduction of new information technologies and software in educational musical directions. The author gives the description of using the staff editor Sibelius in the educational process and its importance for students and teachers.

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ – СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ, СТРУКТУРА

Т.К.Аймухаммедова - старший преподаватель

ИППКРНО РК

Таянч сўзлар: инновация, инноватика, янгилик, таълим-тарбияни модернизациялаш.

Ключевые слова: инновация, инноватика, нововведение, новшество, модернизация образования.

Key words: innovation, innovate, introduction, newness, novelty, modernization of education.

В последние годы философы, социологи, психологи и педагоги, а также - ученые, писатели, политики и другие представители мировой интеллигенции озабочены состоянием и развитием образования. При этом особое внимание в любых дискуссиях на тему образования уделяется как довольно жесткой критической оценке классических образовательных парадигм, концепций, моделей, институтов, так и поиску их новых образов, более адекватных современной культурной ситуации.

Само понятие «инновация» – впервые появилось в исследованиях культурологов в XIX веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. Это его значение до сих пор сохранилось в этнографии. Слово «инновация» – имеет латинское происхождение. В переводе оно означает – обновление, изменение, ввод чего-то нового, введение новизны [5].

В начале XX века сформировалась новая область знания – наука о нововведениях, в рамках которой стали изучаться закономерности технических нововведений в сфере материального производства. Нововведения как инструмент преобразований и форма управления развитием производства стали объектом самостоятельного изучения во всех промышленно развитых странах.

В XIX веке термин «нововведение» первоначально связывался с изменениями, которые вызывались спонтанными взаимодействиями различных культур. Понятие «нововведение» (инновация) определяется и как новшество, и как процесс введения этого новшества в практику.

В начале XX века стал применяться в экономической науке, где нововведения являлись важнейшими средствами преодоления «циклических кризисов». В 20-х годах XX века Н. Д. Кондратьевым были проведены первые инновационные наблюдения - он обнаружил существование в развитии экономики циклов «длинных волн» с периодом повторения около 50 лет, которые совпадают с появлением базовых новшеств - парового двигателя, железной дороги, автомобиля, электрогенератора и др. В 30-х годах среди американских менеджеров появился термин «инновационная политика фирмы» - т.е. можно получить преимущества на рынках сбыта и максимизировать прибыль не столько за счёт манипулирования ценами, сколько путём постоянного обновления продукции.

Нововведения являются одним из важнейших факторов развития современного мира - способность продуцировать и воспринимать разного рода нововведения в наше динамичное время определяет судьбы отдельных субъектов, организаций, народов и обществ. Результаты нововведения определяются завершённостью нововведения и его эффективностью как текущей, так и долгосрочной.

Наука о нововведениях – инноватика – возникла, как отражение обострившейся потребности фирм в деятельности по разработке и внедрению новых услуг, идей. В 30-е годы в США утвердились термины «инновационная политика фирмы», «инновационный процесс». В 60 – 70-е годы на Западе получают большой размах эмпирические исследования новшеств, осуществляемых фирмами и другими организациями. Инноватика складывалась как междисциплинарная область исследований на стыке философии, психологии, социологии, теории управления, экономики и культурологии. К 70-м годам наука о нововведениях стала сложной, разветвленной отраслью.

ИННОВАТИКА, которая решает проблемы формирования новшеств, их распространения, изучает причины сопротивления нововведениям и др. В центре интересов инноватики находится процесс изменения, т.е. перехода и перевода рассматриваемой системы из одного состояния в другое.

• Первоначально предметом изучения инноватики были экономические и социальные закономерности создания и распространения научно-технических новинок. Но довольно быстро интересы новой отрасли расширились и стали охватывать социальные новшества, и, прежде всего, нововведения в организациях и на предприятиях. Педагогические инновационные процессы стали предметом специального изучения учёных примерно с конца 50-х годов на Западе и в последнее десятилетие в нашей стране.

• Развитие педагогической инноватики в нашей стране связано с массовым общественно-педагогическим движением, с возникновением противоречия между имеющейся потребностью в быстром развитии школы и неумением педагогов её реализовать. Возрос массовый характер применения нового. В связи с этим обострилась потребность в новом знании, в осмыслении новых понятий «новшество», «новое», «инновация», «инновационный процесс» и др.

Инновационные черты современной образовательной системы:

• Расширение самого понятия образования путём трактовки любой деятельности, как и образовательной, которая имеет своей целью изменить установки и модели поведения индивидов путём передачи им новых знаний, развития умений и навыков;

• В новой системе функции образования выполняют самые различные социальные институты, важнейшие образовательные функции берут на себя промышленные предприятия, фирмы, организации и т.п.;

• В основе новой образовательной системы лежат современные компьютерные и телекоммуникационные технологии хранения, обработки и передачи информации, которые дополняются традиционными информационными технологиями.

• Для новой образовательной системы характерно становление и утверждение рыночных механизмов, формирование и развитие рынка образовательных продуктов и услуг.

• Глобальность – отличительная черта новой образовательной системы и процессов её становления, суть которой в постепенной конвергенции или интеграции всё ещё различных и разобщённых социумов.

• Новая образовательная система возникает как система открытого, гибкого, индивидуализированного, создающего знания непрерывного образования человека в течение всей его жизни.

Инновационное развитие всех сфер общества предполагает осуществление **модернизации образования**.

Важнейшей цивилизационной тенденцией является формирование **информационного общества**, основными характеристиками которого является:

- 1) переход от индустриального к *сервисному обществу*;
- 2) решающее значение *кодифицированного* теоретического знания для осуществления технологических инноваций;
- 3) превращение новой «интеллектуальной» технологии в ключевой инструмент системного анализа и теории принятия решений, «... информация и теоретическое знание суть *стратегические ресурсы постиндустриального общества*, кроме того, в своей новой роли они представляют поворотные пункты современной истории, первый из которых – *изменение самого характера науки*, она как «всеобщее знание» стала основной *производительной силой* современного общества, а второй – освобождение технологии от её «императивного» характера, почти полное превращение её в *послушный инструмент*».

Кроме вышеназванных, для новой образовательной системы характерна ещё одна инновационная черта – государственно-общественный характер управления, суть которого заключается в широком привлечении к управлению образованием представителей общественности, бизнеса, предпринимателей, деятелей науки и культуры, общества.

Рассматривая микроструктуру инновационного процесса учёные (А.И. Пригожин, Н.И. Лапин, Б.В. Сазонов и др.) выделяют концепцию «жизненного цикла» – нововведения, который исходит из того, что нововведение есть процесс, протекающий во времени. В этом процессе вычлениаются этапы, различающиеся по видам деятельности, обеспечивающим создание и исполнение новшества. В настоящее время в научной литературе сложилась следующая схема членения инновационного процесса на этапы:

Этап – рождения новой идеи и возникновения концепции новшества; условно его называют этапом открытия, которое является результатом, как правило, фундаментальных и прикладных научных исследований (или мгновенного «озарения»).

Этап – изобретения, т.е. создания новшества, воплощенного в какой-либо объект, материальный или духовный продукт – образец.

Этап – нововведения, на котором находит практическое применение полученное новшество, его доработка; завершается этот этап получением устойчивого эффекта от новшества.

После этого начинается самостоятельное существование новшества. В фазе использования новшества выделяются дальнейшие этапы:

Этап – распространения новшества, заключающийся в его широком внедрении, диффузии (распространения) новшества в новые сферы.

Этап – господства новшества в конкретной области, когда собственно новшество перестает быть таковым, теряя свою новизну. Завершается это этап появлением эффективной альтернативы или замены данного новшества более эффективным.

Этап – сокращения масштабов применения новшества, связанный с заменой его новым продуктом.

Приведенная выше линейная структура последовательно сменяющих друг друга этапов инновационного процесса представляет собой упрощенную схему реального его разветвления. Конкретный инновационный процесс не обязательно должен включать все рассмотренные этапы в их строгой последовательности и неразрывности. Указанные этапы могут иметь различную продолжительность.

Всё многообразие инновационных процессов авторы концепции нововведения (Лапин, Пригожин, Сазонов, Толстой) относят к двум наиболее значимым формам:

Простое воспроизводство нововведения, характеризующееся тем, что новшество создаётся лишь в той организации,

в которой его производство было впервые освоено; этот цикл включает следующие стадии: формирование предпосылок нововведения – потребности в нём, научное открытие, создание новшества, включая первое его освоение, распространение новшества среди пользователей, использование или потребление новшества.

Расширенное воспроизводство новшества характеризуется тем, что процесс изготовления новшества распространяется на многие организации, в этом цикле между созданием новшества и его распределением между пользователями добавляется стадия распространения методов производства новшества и форм его использования; широкое производство новшества, обеспечивающее насыщение потребности в данном новшестве. Полный жизненный цикл нововведений включает пять стадий: старт, быстрый рост, зрелость, насыщение, финиш или кризис.

В педагогической литературе выделяются два типа инновационных процессов в области образования:

Первый тип – инновации, происходящие в значительной мере стихийно, без точной привязки к самой порождающей потребности либо без полноты осознания всей системы условий, средств и путей осуществления инновационного процесса. Инновации этого рода не всегда связаны с полной научной обоснованностью, чаще они происходят на эмпирической основе, под воздействием ситуативных требований. К инновациям этого типа можно отнести деятельность учителей-новаторов, воспитателей, родителей и т.д.

Второй тип нововведений – инновации в системе образования, являющиеся продуктом осознанной, целенаправленной, научно культивируемой междисциплинарной деятельности [5].

Литература

1. Морозов Е.П., Подкасистый П.И. Подготовка учителей к инновационной деятельности. // Советская педагогика, 1991 г., № 10, -С. 88-93.
2. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. -М.: 1997. -С. 66-72
3. Лапин Н.И., Пригожин А.И. и др. Нововведения в организациях. -М.: 1981.
4. Маркова А.К. Психология труда учителя. -М.: 1993.
5. Психологический словарь. -М.: 1997.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада «инновация» сўзининг келиб чиқиши, инновацияларнинг пайдо бўлиш сабаблари, шаклланиши, ривожланиши, шунингдек инновацион фаолиятнинг инсоният тараққиёти ривожланишидаги ўрни ҳақида маълумотлар келтирилган. Янгиларни ўргатувчи илм – инноватиканинг келиб чиқиши ва педагогик инновацияларнинг таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишдаги ўрни ҳақида батафсил маълумот келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные о происхождении слова «инновация», о причинах возникновения инновации, формировании, развитии, а также о роли инновационной деятельности в развитии прогресса человечества. Приводится подробная информация о происхождении науки об изучении нововведения – инноватике и о роли педагогических инноваций в реформировании системы образования.

SUMMARY

The article presents data on the origin of the word "innovation", the causes of innovation, formation, development, and the role of innovation in the development of human progress. The work contains detailed information about the origin of the science of the study of innovation - Innovation and the role of pedagogical innovations in the reform of the education system.

ӘДЕБИЙ-ИЛИМИЙ ХҲҲДАН ХӘМ ХҲҲҚЫҚЫЙ ТӘРБИЯ МӘСЕЛӘЛЕРИ

Е.К.Алламбергенов - ассистент оқытушы

Әжгинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: илимий виждон, узлуксиз таълим тизими, ҳуқукий таълим-тарбия, кўчирмачилик, ўзганинг фикрини ўзлаштириш, адабий ўғирлик, муаллифлик ҳуқуқи.

Ключевые слова: научная сознательность, система непрерывного образования, правовое образование и воспитание, плагиатство, овладение чужой идеей, литературное плагиатство, авторское право.

Key words: scientific consciousness, system of continuous education, legal education and upbringing, plagiarism, to possess an idea of the other person, literary plagiarism, the author's right.

Хәзирги дәүирде бизн мәмлекетимизде илимий-көркем дәрәтиўшилиқ мийнетке үлкен дыққат итибар қаратылып атырғанын, оның мәмлекетлик сиясат дәрәжесине көтерілгенлигин атап өтсек болады. Сол ушын да биринши Президентимиз И.А.Каримов бул мәселеге айырықша кеўил аўдарып: «Егер, биз Өзбекстанымызды дүньяға танытпақшы, оның әйемги тарийхын хәм жаркын келешегин улығлап, оны әўладлар ядында мәңги сақламақшы болсақ, ең дәслеп уллы жазыўшыларды, уллы шайырларды, уллы дәрәтиўшилерди тәрбиялаўымыз керек» [1:140] деген еди.

Әлбетте, уллы дәрәтиўшилер өз-өзинен тәрбияланбайды. Олардың өсип жетилисиўинде шаңарақ, мектеп тәрбиясы менен жәмийетлик орталықтың атқаруғын хызметі айрықша болатуғыны хәммеизге аян. Деген менен, дәрәтиўшилиқ қәбилетти саналы хәм сапалы жетилистириўде жоқары оқыў орындарында алып барылатуғын тәлим хәм тәрбияның тутқан орны өз алдына. Бул орында биз биринши гезекте қәнигелик бойынша оқытылатуғын пән оқытушысының таланты, билими хәм шөлкемлестириўшилиқ уқыбының айрықша хызмет атқаратуғынлығын атап өтиўимиз керек.

Бирақ, оқыўшылар хәм талаба жаслар өзінде дәрәтиўшилиқ қәбилетти қәлиплестириўде тек қәнигелик билимлерге ғана қызығыўшылық пенен шекленбеўи керек. Олар өзлеринин дәрәтиўшилиқ мийнет ислеўге укыплы хәм ҳуқықлы екенлигин саналы түрде сезиниўи ушын мәлим дәрәжеде ҳуқықый билимлер менен қурааланған да болыўи ләзим. Бул ушын ол биринши гезекте өзинин дәрәтиўшилиқ мийнет пенен шуғылланыўға ҳақылы екенлигин, оның дәрәтиўшилиқ мийнет етиўи Конституция менен кепилленгенлигин билгени мақул.

Талабаның авторлық ҳуқық - норматив хўжетлерден де хабардар болғаны, оның дәрәтиўшилиқ мийнет пенен емин-еркин шуғылланыўына тийкар таярлап береді. Бул ҳуқық «Авторлық хәм түрлес ҳуқықлар ҳаққында» Қарақалпақстан Республикасы Нызамының 5-статьясында: «Авторлық ҳуқық дәрәтиўшилиқ жумыс нәтийжеси болған илим, әдебият хәм көркем-өнер шығармаларына қатнаслы олардың максети хәм қадир-қымбаты, сондай-ақ, билдириў усылына қарамастан таралады» деп көрсетиледи [2:5].

Демек, дәрәтиўшиниң (ол, мейли, сўўретши художник пе, жазыўшы шайыр ма, илимпаз ба) хәр бир дәрәтпеси-

оның жеке мүлкі, оған хеш кимнің қол қатысуына, силтеме, сноска бермей, бір сөзін алып, қосылуына хақысы жоқ. Дөретиўшениң авторлық ҳуқықына суқ колларын урған ҳәр қандай шахс нызам алдында жуўапкер.

Усындай ҳуқықый тәрбия берийде лекциялық сабақлар менен бир қатарда әмелий шынығыў сабақларының да атқаратуғын хызметі айрықша. Мәселен, жасларға авторлық ҳуқық хақында теориялық билимлер бергенде, оны әмелий, турмысшаң мысаллар менен тастыйықлап барған мақсетке муўапық келеди. Бул орында әсиресе «әдебий-илимий ҳуждан», «авторлық ҳуқық», «әдебий урлық» термининлерин түсиндиргенде, илимий-теориялық билимлер менен әмелий-турмысшаң мысалларды көбирек салыстырып көрсеткен мақсетке муўапық болады.

Бул ушын ең дәслеп биз талабаға «әдебий-илимий ҳуждан, авторлық ҳуқық, әдебий урлық ямаса көширмешилик деген не?» деген сауалларға теориялық - терминологиялық жақтан жуўап берип алыўымыз керек. Себеби, айырым жаслар «бир еки қатар көшириўлерди қалған адамнан табыўға болады, бундай бир-еки қатар өзлестириўлер урлық емес» деп ойлайды, яғный, олардың пикиринше, әдебий урлық болыўы ушын бир шығарма тутасы менен көширилген болыўы керек. Ал, белгили рус шайыры Некрасов болса дәреге көрсетилмей алынған бир қатар қосықты да урлық деп есаплайды. Сонылықтан да ол өзиниң «Жасыл шайқым» топламына енгизилген айырым қосықларындағы Лермонтовтан алынған бир қатардың өзине-ақ сноска берип, оның Лермонтовтан алынғанлығын ескертип өтеди. Көрнекли Норвек шайыры Рольф Якобсенниң пикири де усындай. Ол, хәтте, көширип алмақ түўе, басканың пикири менен ойлаўды да, ойланыўды да урлық деп есаплайды.

Слушай, читай и пиши,

Только не думай чужими мыслями,

И не говори чужими словами, - деп ескертеди сонлықтан да ол.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият - жеңилмес күш. -Ташкент: «Маънавият», 2008.
2. Авторлық хәм түрлес ҳуқықлар хақында Қарақалпақстан Республикасы Нызамы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.
3. Энциклопедический словарь. -Москва: СЭ, 1988.

Мақолада узлуксиз таълим тизимидаги мактаб, ўрта махсус касб-хўнар таълими муассасалари ва олий ўқув юртларида таълим-тарбия олаётган ўқувчи ва талаба ёш ижодкорларда адабий-илимий виждон тушунчаларини шакллантиришда ҳуқуқий таълимнинг тутган ўрни хақида сўз боради.

В статье речь идёт о роли правового образования в развитии научной и литературной сознательности у учащихся школ и студентов средних специальных профессиональных образовательных учреждений и вузов в системе непрерывного образования.

The article deals with the role of legal education in the development of scientific and literary consciousness in the students of schools, secondary special professional and higher educational establishments in the system of continuous education.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДА ЖАСЛАРҒА АСТРОНОМИЯЛЫҚ БИЛИМ БЕРИЎ МАЗМУНЫ ХӘМ ОНЫҢ ТУРМУСЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Ө.Алеуов – педагогика илимлериниң докторы, профессор

А.Бекимбетова – педагогика илимлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: халқ педагогикасы, ақлий тарбия, астрономик тушунчалар, кўёш, ой, юлдузлар ҳаракати.

Ключевые слова: народная педагогика, умственное воспитание, астрономические знания, солнце, луна, движение звёзд.

Key words: national Pedagogics, mental education, astronomic knowledge, the sun, the moon, movement of stars.

Қарақалпақ халық педагогикасында ақыл тәрбиясын берий тәжрибелериниң үлкен бир саласы жасларға астрономиялық билимлер берий, аспан кубылыслары жөнинде түсиниклер қәлиплестирип, жердеги жаратылыс, табият хәм адамлардың тиришилиги көктеги күн, ай, жулдызлар ҳәрекеті менен белгили дәрежеде байланыслы екенлигин түсиндириўге үйретиўге қаратылған.

Инсан өмиринде оны қоршап турған пүткил болмыстың, тәбийий шараятлар менен атмосфера хәдийселериниң үлкен әҳмийетке ийе болғанлығы мәлим. Буны түсинген халық қоршап турған жаратылысты ерте дәуірлерден-ақ бақлап, үйренип келген. Адамлардың күнделикли тиришилик турмысы олардың астрономиялық хәм метеорологиялық бақлаўлар алып барыўына, ўақыт есабын жүргизиўине, бул бойынша топланған тәжрибелерди улыўмаластырып, мәлим жуўмақлар шығарыўына хәм усыған сәйкес турмыслық ислерин алып барыўға әдетлениўге мәжбүр етип отырған. Нәтийжеде, халықтың өзине тән астрономиясы, космографиясы, метеорологиясы хәм ўақыт есабын жүргизий системасы жүзеге келе баслаған. Ўақыттың өтиўи менен адамлар ықлим хәм хаўа райының өзгериўиниң белгили бир избе-излик пенен ритм тийкарында жүзеге келиўин байқаўға ерискен. Олар хаўа райының өзгериске түсий себеплерин хәм нызамлылықларын айқын анықлаў дәрежесинде болмаса

Әдебий урлықты шығыс классиклери де усылайынша түсинген. Мысалы, өзбек халқының ең уллы шайыры А.Наўайы (XV әсир) әдебий урлықлар көркем липасқа бөленген гөзаллық дүньясын қадирлеўдиң орнына сөзлерди бузып, мәнисине зыян келтиреді, шайырдың өз қосығын танып қалыўынан қорқпай, уялмай, өзлериниң усы өзлестирип алған қәлпеки дүньясы ушын атақ берийди гөзлейди, мактаў сөз күтеди, деп көрсетеди, яғный Наўайының пикиринше, сөзбе-сөз көширилмесе де, өзлестирип алынған хәм өзлестирген нәрсени жасырыўға урынған ҳәр қандай шығарма урлық.

Буннан шығатуғын жуўмақ: әдебий урлық - бул тек бир шығарманы толығы менен көширип алыў ғана емес, сол шығарманың мәлим бир киши бөлеклерин (ол, мейли, бир бап па, бир бет пе, бир абзац па, бир нешше көркем сөзлер дизбегі ме - бәри бир) өзиники етип өзлестирип, дәрегин көрсетпестен бузып қолланыў да деген сөз. «Плагиат, - делинеди бул хақында үлкен инциклопедиялық сөзликте, - вид нарушение прав автора. Состоит в не законном использовании под своим именем чужого произведения (науч., лит., муз.) или изобретения, рационализаторского предложения (полностью или частично) без указания заимствования» [3:1009].

Мине, усылайынша теориялық билимлер менен әмелий мысалларды жупкерлестирип, бир-бирин байланыслы түсиндириў сабақтың тәсиршеңлигин ғана күшейтип қоймастан, мазмунлық сапасын да арттырады.

Солай екен, талаба жасларда дөретиўшилик қәбилетти қәлиплестириўде қәнигелик тәлим-тәрбия менен бир қатарда ҳуқықый тәлим - тәрбияның да атқаратуғын хызметі айрықша. Себеби, ҳуқықый тәлим - тәрбия жаслардың дөретиўшилик мийнет пенен исенимли хәм еркин шуғыллануына үлкен илимий тийкар таярлап береді.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

емес. Бул олардың жасларға ақыл тәрбиясын беруі сала-сындағы ұзақ дауам еткен тарихый билимлеринің нәтижесінде жүзеге келген. Әсіресе, түркий халықтардың Гунлар заманында, ертедегі түрк қағанатлығы дәуірінде астрономиялық билим-тәжірибелері әдеуір топланған. Әйіемги түркілердің аспаңға, аспан денелеріне сыйынып аспанды «Көк тәңри» деп атағаны мәлім.

Халық өзлерінің астрономиялық билимлерін Күнди бақлау, хәрекеттерін таллау жасау исинен баслаған. Жердегі барлық хәрекет хәм қозғалыстың тийкарғы дерегі Күн. Халық көп нәрсені Күн менен байланыстырып түсінеди. Күн жауып тұр, күн сууық, күн жыллы, күн көрисиңиз жаксы, ауыр күн болды, көрген күні қурысын хәм т.б. Бәрінде Күн сезинің қосылуы тәбияттағы хәм жәмиеттегі барлық хәрекеттің дерегі Күнге байланыссы деп түсінгенлигін билдиреди.

Халықтың түсинигінше күннен жерге нурлар төгиледи. Бул Тәңринің нурлары - Арш нурлары. Халық: «Талаплы ерге нур жауар» деп халыққа хызмет ислеген жасларға Тәңринің нәзери түсиуін ескерткен. Күнди хұрмет еткен халық отау тиккенде есигін бәрқулла шығысқа қаратып тиккен. Күннің жердегі белгиси от деп түсинилип: «Қорықсан от жак», «оттан атлама», «отқа суу қуйма», «отқа түпирме», «отты урма» деген нәсиятлар айтып Күнге оның Жердегі элементтери отқа хұрмет пенен қарауды ескерткен.

Халқымыздың тәңриге сыйынуы түсиниклеринің бири Ай менен байланысқан. Бронза дәуіріндегі түрк халықтарының ата-бабаларында «Күн тәңри, Ай тәңри» деген сөзлер болған [1]. Дүньяның төрт тәрептен күн көзинің шығыу хәм батыу жағдайына қарай күн шығыс, күн батыс, арқа, қубла деп бөледі. Ай күн менен тең құдиретке ие деп түсинип, урысларда айға мегзеген «ай балталар» қолланылып, сыйынуы орынлары менен әулийелерге айшықлар қойған. Күн менен Айды хұрмет етип сыйынған халық бул екеуін сулылықтың ең жоқары белгиси деп қабыллаған. Халықтың қахарманлық дәстанлары менен ертеклерінде: «Күн десе көзи бар, Ай десе аузы бар» деген сүўретлеулер орын алған. Әйіемги түрк халықтары күндиз, азанда күнге, түнде айға сыйынған [2].

Усы әжайып сыйынуы объекттери болған Күн менен Айдың хәм жыл мәусимлеринің алмасып туруулары олардың бир уақытта тәкирарланып, қайталанып келиулері ертедегі адамлардың дыққатын өзіне қаратпай турмады. Адамлардың жүрис-турысы, ис-хәрекеті, мийнет етиуі, кәсип пенен шугылланыуы уақытқа, мезгилге байланыссы еді. Ал уақытты, мезгилди өлшеу өз тәртибин бұзбай мәусим сайын тәкирарланып туруушы усы аспан денелеріне байланыссылықта жүзеге келди. Жұлдызлардың туууы, бииклеуі, төменлеуі, батыуы қай уақыт болса да жыл сайын ылғый жылдың бир мезгилинде болып отырған. Усы себепли халыққа уақыт есабын жұлдыз бойынша белгілеу қолайлы хәм дәл мезгилди анықлап беретугын еді. Бир жыл ишинде гезеклесип келетугын төрт мәусимди: бәхәр, жаз, гүз, қыс айларының өзіне тән өзгешеликтерін айырып билиуі, адамлардың хожалық жумысларын, тиришилигін сапалы жүргизиуінде оғада керекли болды. Усы мәусимлерге қарап олар шаруашылық, дийханшылық, аң аулау, балықшылық хәм т.б. кәсиптерін тәртипке салған.

Ертедегі адамлар бир кеше күндиздің өзін бир неше бөлімлерге бөлген. Таң алды, таң атқан уақыт, күн шығар гез, күн шыққан уақыт, азан, сәске, күн арқан бойы көтерілген гез, сәске түс, түстің алдында, шаңқай түс, түс ауған уақыт, түстен кейін, күн батыудан алдын, күн батар мәхәл, геўгим түскен уақыт, күннің көзи уясына барған уақыт, күн батыуға шамаласқан гез, ел отырған уақыт, жатар уақыт, адамлар бир уйқылап турған гез, түн жарпы, түн жарпы ауғанда хәм т.б. деп уақытқа ажыратқан.

Нәзер салып бақласақ аспан әлемін үйренуі алды менен аспан денелеринің ишиндегі ең үлкени Ай хәм Күнге байланыссы басланған. Ай өз осі менен өз орнында айланып турады хәм жерди айланып жүреді. Ол жердің тәбийий жолдасы. Жерди 27,3 суткада бир мәрте айланып шығады. Жер де өз осінде айланып турады. Усының менен бирге жолдасы Айды илестиріп Күнди айланып жүреді хәм барлық планеталарды, кометаларды ертип жүрип галактика орайын айланады. Күн, Жер, Ай, планеталар, жұлдызлар деп аталатуғын аспан денелеринің барлығына әзелден тән кәсийет олар мәңги қозғалыста және бир-бири менен бәрқулла әлемлик тартылыста болады. Усы жағдайларды халық тиккелей теориялық тәрептен дәлийллеп бермесе де ал әмелий турмысларында белгилі дәрежеде түсинген хәм буған жаслардың итибарлы қарауын талап еткен.

Жер өз осінде үзликсиз айланып турғанлықтан күн (күндиз), түн (қараңғы түн) түсиниги жүзеге келип, бул түн кеңісликтегі жер шарының саясы, усы сая түскен гезде бизде түн болады. Жер күнди де орбитасы менен айланып жүреді. Жердің өз осінде турып бир айналғаны бир сутка, ал Күн орбитасын бир айналғаны бир жыл деп есабын шығаруы орын алған. Күн, түн (сутка), ай, жыл уақыт есабы мәңги усылай тәкирарланып киятыр.

Жер өз осінде турып айланыуының нәтижесінде Күн, Ай, жұлдызлар сутка сайын шығып, батқан сыяқлы, яғный, аспан айналғандай болып көринеди. Ал жерди күн айланыуының салдарынан геўгимдегі, түн ортасындағы, таң алдындағы көринетуғын жұлдызлар қыста хәм жазда өз орнын өзгертип көринеди. Бирақ жылдың бир мезгилинде көринетуғын жұлдызлар, бәрқулла сол уақытта, жыл сайын өзгерместен бұрынғы орнынан көринеди. Халық Ай хәм күндегі усы анықлықты нәзерде тутып, уақыт өлшемин есаплап шығуға ерискен еді. Жердің айланыу хәрекет тезлиги бир қәлипте болғанлықтан бизге жер қозғалмайтуғындай, бизди Күн айланып турғандай байқалады. Күн жыл дауамында әкитика бойындағы барлық жұлдызларды басып өтеді. Аспан денелеринің ишиндегі ең жақыны бизге Ай болғанлықтан Ай Күннің бержағынан жүрип, оның жүзин бүркеп өтеді. Буны халық Күн тұтылды деп атайды. Усылай етип, халық Күнди, Айды бақлау нәтижесінде жылына Жер күнди бир мәртебе, ал Ай жерди он еки рет айланып шығатуғынын анықлаған. Ай өз хәрекеті дауамында хәр айда жұлдызлардың бир дүркининің тусына келетуғын болған. Айлардың атлары усы жұлдызлар дүркиніне сәйкес қойылған. Усы он еки топар жұлдыз Айдың мәканы (уясы) яки Айдың аспандағы айналып жүретугын белбеу жолы болған.

Шынында да, Айдың жүриси, қозғалыс кубылыслары адамлардың дыққатын айрықша тартқан. Себеби, Ай қараңғы түнди жақтыландырып, адамлардың көзіне айқын көринип тууып, кем-кем үлкейип, кейнінен тағы киширейип, және қайтадан тууылыу кәсийеттеріне ие.

Халық айдың қанша күні өткенін хәм қаншасы қалғанын Айдың көлеміне қарап билген. Айдың толық көрінген үш күні айдың ортасы болып есапланған. Айдың азайып киятырғанын, яғный ортадан ауған уақтың «Ай қайтыпты» деп түсіндірген хәм Айдың ярымының ярымы сыпатында көриниуін таза айдың биринши шереги, ямаса гөне шығып баратырған айдың соңғы шереги деп есаплаған. Скифилик, гунлық дәуірлердегі әсіресе, Орхон-Енисей жазыулары деректеріне қарағанда ертедегі түркілер Айды отыз күнге бөліп, олардың хәр күнін рети менен алжаспастан айырған. Ай қанша үлкейсе, оның көлеміне қарап сонша күн өткенін кәтелеспей билиуға ерискен.

Айдың кеш тууғанын хәм кемигенин Ай «қорғаланды» дейди. Күнге жакынылап барғанда Ай қуаш жақтысы тәсирінде толық көринбейди, «қорғаланып, бетін жасырады», ал қашықласқанда толық көринеди. Ай тууған гезде қыякланып, орақтай болып шығады. Ал 8 күн өткенде хәм ортадан ауып 22 күн өткенде жарты шөрек муғдарында көринеди. 14-15 күнде Ай толысып, айнала шеңбері толық жакты берип, минсиз болады. Айдың ортасында (15-күнінде) Ай Күнге тууы қарама-қарсы турады. Ай бизге усы себепли толған Ай болып көринеди. Айдың 15-де Күн уясына кирип батыудан Ай тууады. Айдың 14-де Ай да батады, таң да атады.

Айдың толысуы дәрежесіне қарап 14-күні, 15-күні, 16-күні хәм т.б. деп сәнени анықлап түсіндірген. Он төрт күнлик Ай ең жактылы, толысқан мезгили есапланған. Халық фольклорында қызларды «Он төрт күнлик Ай киби» жүзи жарқын деп айтыуы тегін емес.

Халық Айдың қыякланып, жаңадан көриниуі хәм усы гезлерде өсимликтердің жанланып, көгеруі басланған бир бәхәрден келеси бәхәрге шекемги аралықта шәртли түрде он еки Айды тәбият дүнясындағы бир тиришиликтің басланып хәм аякланыуы деп есаплап, буны бир жыл деп атаған. Ақыбетінде он еки ай, он еки жыл мүшели, жети күнлик хәпте, он еки саат күн, он еки саат түн деп есаплаулар жүзеге келген. Ал хәр Айдың тууып, толысып, батып қайтадан тууылыуының арасы 30 күн екенлиги белгилі болған. Себеби, Ай жаңадан тууылып, екінши тууыламан дегенше күн 30 мәрте шығып хәм батқан. Бир жылда он еки айдың болатуғынын, хәр айда отыз күннің бар екенлигін билген бақлаушы хәм тәжірибеге жүргизгиш халық бир жылда 360 күн болатуғынын да есаплап шығуға ерискен.

Халықтың түсинигинше Күн аспан гүмбезинин берги жағында қозғалып жүретуғын сыяклы болып көринеди хәм жыл даўамында оның көринетуғын орынлары аўмасып отырады. Күннің усы көриниў жолында он еки шоқ жұлдыз бар. Олардың хәр қайсысының тусында Күн шама менен бир ай болады. Күн тусына келгенде ол шоқ жұлдыз Куяштың жактылығы түсип көринбейди. Өйткени, ол күннің тасасында, сырт жағында қалады. Мысалы: Күн Жаўза (июнь) айында Жаўза жұлдызының тусына келеди. Усы себепли бул айда Жаўза жұлдызы көринбейди.

Халық куяштың күн сайын Шығыстан Батысқа таман жылысып барып, бир жыл даўамында он еки жұлдыз дүркинин басып өтетуғынлығын байқаған. Он еки жұлдыз топары - Күннің аспанды айналыў жолындағы хәр жылы Күн үстинен жүрип өтетуғын жұлдызлар топары. Күн жолындағы бул он еки шоқ жұлдызға халық хайўанатлардың атын койған. Бул илимде Зодиак жұлдызлары деп аталады. Усыған қарағанда зодиак жыл, ай есабын белгилеген жұлдызлардың анықланыўы тотемистлик дәуірлерде әмелге асқан. Усы жұлдызлар топарына байланыстырып хәр жылдың атын койған. Нәтийжеде, хәр бир жыл хайўан аты менен аталған. Жылдың басы 1-Тышқан, соннан избе-из 2-Сыйыр, 3- Барыс, 4- Қоян, 5-Улыў, 6- Жылан, 7- Жылқы, 8- Қой, 9-Мешин, 10-Таўық, 11- Ийт, 12- Доңыз деп аталады.

Әдебиятлар

1. Әлеуов Ө. Ертедеги түрк жазыўларындағы тәлим-тәрбиялық көзқараслар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, 38-б.
2. Алеуов У., Жумабеков У. Общественные-педагогическая мысль древних тюрьков. -Ташкент: «Фан», 2007, 11-б.
3. Банзаров Доржи. Собрание сочинении. АН СССР. -М.: 1955.
4. Хасанов Х. Махмуд Қашқарий. (Хаёти ва географик мероси). -Тошкент: 1963, 32-б.
5. Әлеуов Ө. Әмир-Темурдың жәмийетлик-философиялық хәм тәлим-тәрбиялық ой-пикирлери. -Нөкис: «Билим», 1997, 5-б.

Мақолада халқ педагогикасида ёшларға астрономик билимлар бериш, ердаги хаёт, инсонларнинг тирикчилиги маълум даражада само-даги Куёш, Ой ва юлдузлар харакати билан боғлиқ эканлиги илмий жиҳатдан таҳлил қилинган.

В статье исследуются астрономические знания молодежи по народной педагогике. Жизнь на земле и жизнь людей в определенной степени связаны с движением солнца, луны и звёзд.

The article is devoted to the study of the youth's astronomical knowledge in folk Pedagogy. The life on the earth and people's life are connected with the movement of the sun, the moon and stars.

МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАР УШЫН ТӘРБИЯЛЫҚ ИЛАЖЛАРДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Р.Ш.Алеуова - педагогика илимлериниң кандидаты

Әжнияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Н.Ў.Нишоновна – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Беруний атындағы Ташкент мәмлекетлик техника университети

Таянч сўзлар: тарбия, тарбиявий табдирлар, ватанпарварлик, хукукий, ахлокий, эстетик, экологик, жисмоний тарбия, меҳнат, тарбиячи, ўйин, машғулот.

Ключевые слова: воспитание, воспитательные мероприятия, патриотизм, правовое, нравственное, эстетическое, экологическое, физическое воспитание, труд, воспитательница, игра, занятия.

Key words: upbringing, upbringing activity, patriotism, legal, moral, aesthetic, ecological, physical training, labour, educator, game, lesson.

Республикамыздың бүгини хәм келешегі - хәр тәрәплеме камал тапқан жаслар қолында. Сонлықтан, кадрлар таярлаў сыпатын жоқары басқышларға қойып атырған мәмлекетимиз жас әуладты хәр тәрәплеме раўажланған, мәдениетлы, кәмил инсан етип қәлиплестириў мәселесине үлкен итибар қаратпақта. “Басқаша етип айтқанда, бизлер өз хуқықларын таныйтуғын, өз күши хәм имканиятларына сүйенген, этирапында жүз берип атырған ўақыя-қубылысларға еркин мүнәсибет пенен қарайтуғын, әсиресе, жеке мәплерин мәмлекет хәм халық мәплери менен байланысқан жағдайда қуратуғын еркин, хәр тәрәплеме кәмил инсанларды тәрбиялаўымыз керек”- деп атап көрсеткен еди Өзбекстан республикасы биринши Президенти И.А.Каримов [1: 14].

Ал, хәр тәрәплеме раўажланған кәмил инсанларды тәрбиялаў, үзликсиз тәлим системасының баслаўыш түри - мектепке шекемги тәлимнен басланады.

Мектепке шекемги тәлимнің мақсети, баланы «Мектепке шекемги тәлимге қойылатуғын мәмлекет талапларына» муўапық саламат хәм жетик инсан сыпатында мектепке оқыўға таярлаудан ибарат. Балалардың хәр тәрәплеме раўажланған, саламат хәм жетик болыўы мектепке шекемги билимлендириў мәкемесинде дурыс шөлкемлестирилген тәлим-тәрбия менен тиккелей байланыслы. Демек, мектепке шекемги билимлендириў мәкемесинде тәрбиялық ислер тийкары тәрбиялық илажлардан ибарат.

«Тәрбиялық илажлар – хәр түрли материаллық хәм руўхый мүтәжликлерге жуўап бериўши, тәрбиялық мақсетлердин бир пүтин жыйындысына бойсындырылған, бир-биреўи менен өз-ара бирге ислесиў, өзинде бир пүтин билимди нәзерде тутыўшы тәрбиялық тәсир жыйындысы» [3:12].

Адамлар жасын билип алыўда туўылған жылының атын айтып, халық календарын жетик билген есапшы адамларға жыл қайтартқан.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, халық жасларға астрономиялық билим бериў тәжіриьбелеринде аспан денелери, жер хәм көктеги жаратылыс дүньясы өз-ара тәсир жасаўшы, себеп-нәтийже байланысына ийе, мәңги хәрекетте, қозғалыста деп үйретеди. Сондай-ақ, халық Күн менен Айдың, жұлдызлардың, сондай-ақ, Жердің хәрекетин Жыл мәўсимлериниң бир ўақытта тәкирарланып келиўин бақлаў аркалы айды, жылды, төрт мәўсимди хәм т.б. тәбият қубылысларын өзлестирип, тәбияттың өзине тән ызыамлылықлары ҳаққында билимлер топлап, оларға жаслардың итибарлы қараўын түсиндирди.

Халық тәбияттағы өзгерислерге, ондағы жанлы-жансыз затлардағы хәрекетлерге қарап болажақ ҳәдийселерди алдын-ала билген. Қашан жаўын-шашын болатуғынын, күн суўытатуғынын, яки жыллы болыўын, дийханшылықты қай гезде егип, жыйнаўды, малды қай ўақта төллетип, оны жаз жайлаўға көшириўди хәм т.б. алдын-ала бағдарлап отырыўды үйреткен. Халықтың астрономиялық билим-тәжіриьбелери илимий астрономияның халық арасынан уллы астроном алымлардың жетилисип шығыўына дерек болды.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде өткерилетуғын тәрбиялық илажлар тийкарынан, төмендеги бағдарларда шөлкемлестириледі:

- 1) ўатан сүйиўшилиқ хәм хуқықый тәрбия;
- 2) әдеп-иқрамлылық хәм эстетикалық тәрбия;
- 3) экологиялық тәрбия;
- 4) физикалық тәрбия хәм саламат турмыс тәризин шөлкемлестириў;
- 5) кәсип-өнерге бағдарлаў.

Бириншиден, ўатан сүйиўшилиқ хәм хуқықый тәрбия бағдарындағы тәрбиялық илажларда балалар мәмлекетимиздің белгилери, Конституция ҳаққында түсиник хәм билимлерге ийе болады. Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде Конституцияны үйрениў бойынша "Конституция сабақлары" арнаўлы курсы үйретиледи.

Төменде айырым Конституция статьяларының түсиндириўин келтирип өтемиз:

1-статья. Өзбекстан-суверен демократиялық республика. Мәмлекеттиң “Өзбекстан Республикасы” хәм “Өзбекстан” деген атлары бир мәнисти аңлатады [2:4].

Усы статья бойынша мектепке шекемги билимлендириў мәкемеси тәрбияланыўшылары:

- туўылып өскен жерин (қала, аўыл, мәхәлле) билиўи;
- Ана-ўатанға мухаббаттын ояныўы;
- шаңарақ ағзалары: ата-ана, аға-ини, апа-сиңли, туўысқанларына болған хұрмет сезиминиң қәлиплесиўи;
- халқы, ұрп-әдетлери, тарийхый орынларды билиўи;
- Өзбекстан Республикасының белгилери: байрақ, герб, гимн мазмуның түсиниў хәм хұрмет пенен қараў зәрүрлиги;
- өзбек халқы хәм мәмлекет тили – өзбек тили екенлигин билиўи;

- миллий байрамлар – “Ғарезсизлик күни”, “Еслеу хэм қадирлеу күни”, “Наурыз”, “Хайт” байрамлары ҳаққында түсиникке ийе болыуы;

- руухый мийрасларымызды қадирлеу зәрүрлигин түсиниуи лазым.

5-статья. Өзбекстан Республикасы нызамы менен тастыйықланатуғын өз мәмлекетлик белгилери – байрағы, герби хэм гимнине ийе [2:5].

Усы статья бойынша балалар төмендеги мағлыұматларға ийе болыуы керек:

- Мәмлекетимиздин аты, оның белгилеринин мазмунын аңлау хэм оларға хұрмет пенен қарау зәрүрлиги;

- Мәмлекетимиз белгилеринен мақтаныу хэм оларды барқулла қорғау;

- гимн текстин жаратқан шайырды, музыкасын дәреткен композитордың аты, фамилиясын билиу;

- Мәмлекетимиз белгилеринин тәрйиплениуи ҳаққында түсиникке ийе болыу.

6-статья. Өзбекстан Республикасының пайтахты – Ташкент қаласы [2:5].

Бул статья бойынша балалар төмендегилерди билиуи керек:

Балалар Өзбекстан Республикасының пайтахты – Ташкент қаласы екенлигин аңлаулары зәрүр. Ташкент қаласы ҳаққында мағлыұматларға ийе болыуы керек: Ташкент – әйемги қала, оның ең үлкен майданы – Ғарезсизлик майданы, Амир Темур естелиги хэм Теурийлер тарийхы музейи бар екенлиги. Буннан баска да қалада Өзбекстан миллий бағы, бир неше архитектуралық естеликлер бар. Балаларға Ташкент ҳаққында видеофильмлер, слайдлар, реңли сүүретлер, фотоальбомлар көрсетиу керек.

37-статья. Ҳәр бир жеке адам мийнет етиу, еркин кәсип таңлау, әдалатлы мийнет шараятларында ислеу хэм нызамда көрсетилген тәртипте жұмыссызлықтан қорғануу хуқығына ийе [2:15].

Усы статья бойынша:

- балаларда мийнетке унамлы қарым-қатнасты тәрбиялау;

- балалардың берилген тапсырманы әсте-ақырын орынлауына ерисиу;

- үлкенлер мийнети ҳаққындағы түсиниклерин байытыу;

- мийнет куралларының атларын, ўазыйпасын билиу;

- кәсип-өнер сөзлеринин мәнисин аңлау;

- инсанлар мийнетте көрсеткен хызметлеринин хошаментлениуи ҳаққында қысқаша түсиник бериуи керек.

Екинши-әдеп-икрамлылық хэм эстетикалық тәрбия бағдарындағы тәрбиялық илажларға мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде үлкен итибар қаратылады. Себеби, музыка, көркем әдебиет, мийнет хэм миллий дәстүрлер тийкарында балаларды эстетикалық жақтан тәрбиялау илажлары системалы түрде шөлкемлестириледи.

Балада бир жасынан баслап сенсор-сезиу қабыл етиушилиги раўажланып барады. Кейин ала баланың қабыл етиуи және де жетилисип, ол енди тек ғана айырым предметлердин өзгешеликлерин қабыл етип қалмай, ал бир қатар көркем өнер шығармаларының эстетикалық тәрәплерин де қабыл етип баслайды.

Балада дөгәрек-әтираптағы затларды көриу арқалы сөйлеуи раўажланып, оның сөзлиги эстетикалық өзгешеликлер менен байып барады: гөззал-шырайсыз, таза-патас, үлкен-киши, куўаныш-қайғы хэм т.б. Киши топар балалардың эстетикалық сезими әсте-ақырын раўажланып, жетилисип барады. Көркем-өнер шығармалары хэм олардың ритми, рифма, реңи сыяқлы элементлерин қабыл ете баслайды. Бала көркем-өнер шығармада сүүретленген өзине таныс предметлерди көргенинде жүдә куўанады хэм оларды көз алдынан өткеріуіге хәрәкет етеди.

Сонлықтан, оның көркем-өнер искерлиги әсте-ақырын әпиұайыдан қурамалыға қарай өтип барады. Олар тек ғана сүүретлеуде емес, ал музыкада әпиұайы укыппылықларды ийелейди хэм булар дәретиушилик искерлигинин дәслепки белгилери сыпатында пайда бола баслайды.

Орта топарда қабыл етиудин анықлығы хэм хәр қыйлылығы пайда болады. Бул дәуирдеги эстетикалық қабыл етиу баланың жеке тәжирийбесине хэм оның қызығыушылығына тийкарланады. Енди бала көркем образларды эстетикалық бахалау, гейпара эстетикалық куралларды сезиу, көркем шығармалардың мәнисине түсине алуу көңликпелерине ийе бола баслайды. Балалар енди қосықты қара сөзден, көркем шығарма, музыка хэм

сүүретлеу өнери жанрларын бир-биринен парықлай алады. Оларда дәретиушилик укыппылықлары раўажланады. Бала аяқ ойынды, қосық айтыуы хэм сахна көринислерин анық образлы етип көрсетиуіге укыпты болады.

Үлкен топар балалары музыка хэм көркем-өнер шығармаларды дыққат пенен тыңлауы, сүүретлеу өнери шығармаларын көз алдына келтириу, оларды тереңирек түсиниу, жақсылыққа куўаныу сезимлери пайда болады. Бул дәуирде көркем-дәретиушилик көңликпелери тез раўажланып, жумбақлар, қосықлар, тақмақларды айтады, сүүретлер салады, аппликациялар менен шуғылланады. Бул жастағы балалар тек ғана өз дәретиушилигине емес, ал басқалардың дәретиушилигине де баҳа бериу көңликпелерин ийелейди.

Демек, балалар көркем-өнер шығармалардың тек ғана эстетикалық сыпатларын көз алдына келтирип қалмастан, ал олардың мәнисин, мазмунын да аңлай алады. Музыка шынығыуларында балалардың билиу хэм ақылыи искерликлери де жанланады. Балалар музыканы дыққат берип тыңлағанда көп нәрселерди билип алады. Бирақ, бунда олар музыканың улыўма өзгешеликлери, ең ашық образларын ғана қабыл етеди. Егер баланың алдына музыканы итибар берип тыңлау, салыстыруу, ажыратыу ўазыйпалары қойылған болса, эмоциональ мүнәсибет өз әҳмийетин жоғалтпайды. Бул ақылыи хәрәкетлер бала сезими хэм кеширмелери шеңберин байытады хэм кеңейтеди.

Үшиншиси, экологиялық тәрбия болып - бул мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде әмелге асырылатуғын тәрбиялық ислердин зәрүр бағдарларынан бири.

“Балажан” таяныш бағдарламасында ерте жас дәуирден баслап мектепке таярлау дәуирине шекем болған жас топарлары бойынша балаларға берилетуғын экологиялық билим, көңликпе хэм укыппылықлар баян етиледі. Балада өсимлик хэм хайўанлар турмысына қызығыушылықты, оларға ғамқорлық пенен хэм абайлы мүнәсибетте болыуы қәлиплестиріу; өсимликлерди абайлауға әдетлендириу; терек, гүл, егин хэм хайўанлар менен таныстыруу, оларға ықтыялы мүнәсибетте болыуға үйретиу; балаларға тәбият хэм оны қорғау зәрүрлиги ҳаққында мағлыұмат бериу; балаларда жанлы тәбиятқа мийирманлық сезимлерин тәрбиялау, оларды терек шақаларына асылмауға, тас ылақтырмауға, гүллерди үзип тасламауға, хайўанларға азар бермеуіге үйретиу; балаларға дөгәрек-әтирап хэм тәбият қубылыслары ҳаққында мағлыұмат бериу; балаларда тәбият гөззаллығынан заўық алыу сезимлерин тәрбиялау; балаларға инсан өмири ушын зәрүр болған экономикалық - экологиялық хэм тәбийий мүтәжликлер ҳаққында мағлыұмат бериу сыяқлылар нәзерде тутылған [4:10].

Төртиншиден, физикалық тәрбия хэм саламат турмыс тәрзин шөлкемлестиріу илажларында балалардың физикалық шынығыулар менен шуғыланыуы, аўқатланыуы хэм уйқылауы, күн тәртин дурис шөлкемлестиріуи киреди.

Егер балалар көбирек хәрәкетшең болса, олар тез раўажланып барады. Соның ушын да мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде балаларда шаққанлық, шыдамлылық, епшиллик, мийнет сүйиушилик сыяқлы сыпатларды қәлиплестиріу мақсетинде бир қанша ойынлар шөлкемлестириледи. Мысалы, мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде өткерилетуғын “Соғломжон – полвонжон” жарысын алып қарайтуғын болсақ, бул жарыс арқалы балаларда физикалық хәрәкети, мийнетке қарым-қатнасы, қызығыушылығы, пикирлеуи, қыял етиуи қәлиплеседи. Бул жарысларды шөлкемлестиріуде хэм физикалық шынығыуларды алып барыуда тәрбияшылар төмендегилерди итибарға алыуы зәрүр:

- гигиена талапларына жуўап беретугын орынларда шынығыуларды шөлкемлестиріу;

- экологиялық жағдайды есапка алыу;

- балалардың арнаулы кийимлер хэм аяқ кийимлерде

болыуына итибар қаратыу.

Бесинши-мектепке шекемги билимлендириу мәкемесинде балаларды кәсип-өнерге бағдарлау жұмысларын дөгәрек-әтирап хэм тәбият пенен таныстыруу, тил өсириу хэм көркем әдебиет, сүүретлеу өнери искерлигин шөлкемлестиріу шынығыуларында, сейил хэм экскурсия, сәўбетлер хэм қызықлы ушырасыларда, яғный күн даўамында алып барыу имканиятлары жүдә көп.

Кәсип өнер ҳаққында түсиник бериу киши топардан басланады. Балалар “Дийқан хэм айыу” ертегин тыңлағанда,

биринши мәрте дийканшылық кәсиби ҳақында еситеди. Кейинги шынығыўларда дийканның мийнети, оның жетистирген палызлары менен танысады. Орта, үлкен хәм мектепке таярлаў топарларында түрли кәсип ийелериниң мийнети менен танысыў аркалы балалар хәр қыйлы кәсиплер ҳақында билим хәм түсиникке ийе болады. Мысалы, топарға таза ойыншық алып келинеди. Тәрбияшы оны балаларға биринши көрсеткенинде, бул ойыншықтың сулыўлығына, оны сақлаў лазымлығы, ойыншықтың усы көриниске келтириўде үлкенлердин мийнети ҳақында айтып береді, балаларда үлкенлер мийнети өниминен рәхәтлениў сезимин оятады.

6-7 жаслы балалар менен “Ким болсам екен?” темасындағы ойын шынығыўлары даўамында балаларда шыпакер, ушыўшы, шофёр, милиционер, космонавт, оқытыўшы, артист, дийкан, тигиўши сыяқлы кәсиплер менен танысып, оларға қызығыўшылықлары раўажланады. Сонлықтан, балаларды түрли кәсип өнер өнимлери үлгилери менен таныстырыў даўамында бул кәсип ийелериниң машакатлы, аўыр мийнети менен жаратылғанлығы, хәр қандай зат көп мийнет етиў арқасында жаратылыўын түсиндириў мақсетке муўапық болады.

Балаларды мийнет сүйиўшиликке тәрбиялаўда өз-өзине хызмет етиў, топарларда нәубетшилиқ етиў, гүллерге қараў, майданшада тазалықты сақлаў сыяқлы тапсырмалар үлкен әхмийетке ийе. Усы тапсырмаларды орынлаў аркалы балада бул жумысларды орыналаўға қаләўшилигин, хәўесин оятыў зәрүр. Тапсырманы орынағаннан кейин бала хошаментленсе, онда жумысларды және де жақсырақ, пухта орынлаўға тилеги пайда бола баслайды хәм хәр қандай исти жигерлилик пенен, кемшиликсиз орынлаў көнликпелери қәлиплеседи.

Түрли сюжетли-ролли ойынлар даўамында “Дүкандүкан”, “Мектеп-мектеп”, “Шаштәрез”, “Базар-базар”, “Шыпакер-шыпакер” балаларда сатыўшы-алыўшы, шыпакер-наўкас өз-ара мүнәсибелери ҳақындағы түсиниклери кеңейеди. Тил өсириў хәм көркем әдебият

Әдебиятлар

1. Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: «Ўзбекистон», 1999.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2014.
3. Эгамбердиева Н., Рахматуллаев Д., Исмаилова Г. Мактабгача таълим муассасаларида тарбиявий ишларни ташкил этиш жараёнини бошқариш. – Т.: Фан ва технология, 2011.
4. «Болажон» таянч дастури.-Тошкент: 2010.

Мақола мактабгача таълим муассасаларида тарбиявий тадбирларни тўғри ташкил этишга бағишланган. Унда тарбиявий тадбирларнинг асосий йўналишлари: ватанпарварлик ва ҳуқукий тарбия; ахлокий ва эстетик тарбия; экологик тарбия; жисмоний тарбия ва соғлом турмуш тарзини шакллантириш; касб-хунарға йўллаш ҳақида фикр билдирган. Бу тадбирларни ташкил этишда ҳар бир йўналишнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается правильной организации воспитательных мероприятий в дошкольных учреждениях. Дается анализ основных направлений воспитательных мероприятий: патриотизм и правовое воспитание, нравственное и эстетическое воспитание, экологическое воспитание, формирование здорового образа жизни и физическое воспитание, направление на профессию. Большое внимание уделяется особенностям каждого направления в организации этих мероприятий.

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the right organization of upbringing activities in preschool establishments. It contains the analysis of basic direction of upbringing activities: patriotism and legal education, moral and aesthetic upbringing; ecological upbringing; formation of healthy life style and physical training, direction to professions. The great attention is paid to the peculiarities of every direction in the organization of the activities.

SUMMARY

ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ ПРОФИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

З.К.Бектурганова - старший преподаватель

А.С.Ерекеева - старший преподаватель

Р.Жумамуратов - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: умумтаълим мактаби, кўшимча таълим бериш, билим маъноси, физик-кимёвий, кимёвий-биологик, биологик-географик ва агротехникавий тушунчалар.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, профильное обучение, смысл знания, физико-химический, химико-биологический, биолого-географический, агротехнологические понятия.

Key words: comprehensive school, specialized education, the meaning of knowledge, physics-chemical, chemical-biological, biological-geographical, agrothechnological concepts.

На старшей ступени общеобразовательной школы предусматривается профильное обучение, ставится задача создания “Системы специализированной подготовки (профильного обучения) в старших классах общеобразовательной школы, ориентированной на индивидуализацию обучения и социализацию обучающихся, в том числе с учётом реальных потребностей рынка труда, а также создание гибкой системы профилей и кооперации старшей ступени школы с учреждениями начального, среднего и высшего профессионального образования”.

Профильное обучение имеет следующие основные цели: обеспечить углубленное изучение отдельных предметов программы полного общего образования;

создать условия для существенной дифференциации содержания обучения старшеклассников с широкими и гибкими возможностями построения школьниками индивидуальных образовательных программ;

способствовать установлению равного доступа к полноценному образованию разным категориям обучающихся в соответствии с их способностями, индивидуальными склонностями и потребностями;

расширить возможности социализации учащихся, обеспечить преемственность между общим и профессиональным образованием, более эффективно подготовить выпускников школы к освоению программ высшего профессионального образования.

Мысалы: аспаз кәсиби менен таныстырыў процесинде оның мийнет кураллары хәм өнимлери ҳақындағы жумбақлар менен таныстырылып барылады.

1. Бир қазаннан, қырк түйе суў ишеди (пельмен).

2. Бир кеседе еки түрли аўқат (пельмен).

3. Ақ сандық, аўзы жоқ сандық (пельмен).

4. Бир үйде еки дос, биреўи сары, биреўи ақ (мәйек).

5. Өзи - биреў, қулағы - екеў (қазан).

6. Таза ыдыс, түби тесик (елек).

Дийканшылық кәсиби менен байланыслы жумбақлар:

1. Мамық ғана анасы, майлы ғана баласы (пахта).

2. Өзи жансыз, иске палўан (кетпен).

3. Жер астында қатара қазық (гешир).

Ҳақыйкатында да, тәрбияшы топарда балалардың дөслепки мийнет көнликпелерин шөлкемлестирип, хәр бир баланы мийнет етиўге үйретип барады. Шынығыў даўамында ямаса берилген тапсырмасын орынлаў процесинде балалардың өз-ара туўры мүнәсибелерин қәлиплестириў үлкен әхмийетке ийе. Бала ушын оның кишкене жетискенликлеринен басқалардың куўанышын сезиў, мактаўы жүдә зәрүрлигин үлкенлер ядынан шығармаўы керек. Жетискенлик балаға күш бағышлайды, өзиниң қәбилетине исенимин пайда етеди, тапсырылған тапсырмаларды және де көбирек хәм сапалы орынлаў тилеги пайда болады, балада мийнетке болған унамлы көзқараслар қәлиплеседи.

Демек, балалардың хәр тәреплеме раўажланған, кәмил инсанлар болып жетилисиўинде тәрбияшының тәрбиялық илажларды дурыс шөлкемлестириўине үлкен жуўапкершилиқ жүклениди.

Профильное обучение должно включать в себя следующие типы учебных предметов: базовые общеобразовательные, профильные и элективные [1].

Обязательными для всех учащихся во всех профилях обучения являются базовые общеобразовательные предметы. Предлагается следующий набор обязательных общеобразовательных предметов: химия, математика, физика, история, русский и иностранные языки, физическая культура, а также интегрированные курсы обществоведения, естествознания.

Профильные общеобразовательные предметы – предметы повышенного уровня, определяющие направленность каждого конкретного профиля обучения. Например, физика, химия, биология – профильные предметы в естественнонаучном профиле; литература, русский и иностранные языки – в гуманитарном профиле; история, право, экономика и др. – в социально-экономическом профиле и т.д. Профильные учебные предметы являются обязательными для учащихся, выбравших данный профиль обучения.

Обязательные для посещения курсы по выбору учащихся – это элективные курсы, входящие в состав профиля обучения на старшей ступени школы. Элективные курсы реализуются за счёт школьного компонента учебного плана и могут либо дополнять и расширять изучение основных профильных предметов на заданном образовательным стандартом уровне ("Основные классы неорганических веществ", "Свойства металлов и неметаллов" и т.д.), либо выходить за рамки школьного предмета и содержать материал отдельных направлений основной профильной дисциплины ("Основы физической химии", "Введение в фармацевтическую химию", "Химические методы исследования в клинике" и т.д.). Первый тип курсов по выбору более подходит для предпрофильной подготовки, второй – для системы профильного обучения в старших классах.

Примерное соотношение объёмов базовых общеобразовательных, профильных общеобразовательных предметов и элективных курсов определяется пропорцией 50:30:20.

На базовом уровне, изучение химии предполагается в классах физико-математического, информационно-технологического, индустриально-технологического, социально-экономического, социально-гуманитарного, филологического, художественно-эстетического, психолого-педагогического профилей, а также при обучении в непрофильных классах или в так называемых классах универсального (общеобразовательного) профиля.

На профильном уровне, изучение химии предполагается осуществлять в классах физико-химического, химико-биологического, биолого-географического, агротехнологического профилей.

В классах социально-экономического, социально-гуманитарного, филологического, художественно-эстетического, психолого-педагогического профилей учебными планами предусматривается возможность включения химии (наряду с физикой и биологией) в состав курса «Естествознание», изучаемого по 3 часа в неделю в старших классах [2].

Для ряда возможных профилей в области естественных наук, учебными планами предусматривается различное число часов.

При изучении химии на базовом уровне, по федеральному компоненту на этот предмет отводится 1 час в неделю; на профильном уровне – 3 часа в неделю. Региональные органы образования и сами школы могут в рамках своих возможностей увеличивать число часов, отводимых на изучение дисциплины. Кроме того, школы имеют возможность вводить в учебные планы элективные курсы и практикумы.

Федеральный компонент содержит три стандарта по химии: для основного общего образования (2 часа в неделю в 8-9 классах); для среднего (полного) общего образования на базовом уровне; для среднего (полного) общего образования на профильном уровне.

Учитель профильной школы обязан не просто быть специалистом высокого уровня, соответствующим профилю и специализации своей деятельности, но и должен обеспечить:

- вариативность и личностную ориентацию образовательного процесса (проектирование индивидуальных образовательных траекторий);
- практическую ориентацию образовательного процесса с введением интерактивных, деятельностных компонентов

(освоение проектно-исследовательских и коммуникативных методов);

- завершение профильного самоопределения старшеклассников и формирование способностей и компетентностей, необходимых для продолжения образования в соответствующей сфере профессионального образования.

Новые требования к учителю в условиях перехода к профильному обучению диктуют необходимость дальнейшей модернизации педагогического образования и повышения квалификации действующих педагогических кадров. Здесь рождается проблема: как быть с бакалавриатом в области подготовки учительских кадров?

Главная задача элективных курсов – выявление интересов учащихся, установление их возможностей учиться и наличия способностей на основе широкого набора краткосрочных курсов, которые позволят ученикам:

- составить представление о школьном предмете (науке) на основе личного опыта;
- получить понятие о характере трудовой и творческой деятельности взрослых специалистов-профессионалов;
- выявить или сформировать интерес к данной области знаний и деятельности людей;
- осознанно и без ошибок выбрать профиль обучения в старших классах.

Элективные курсы на этой ступени обучения должны быть:

- вариативными (многовариантными);
- обладать избыточностью информации;
- краткосрочными (2 часа в неделю в течение 1-2 месяцев);
- оригинальными (не дублировать учебные предметы);
- обеспечены учебной литературой, материальной базой, реальными возможностями школы;
- методически, выверенными (сочетание теории с практикой, связь с жизнью, соответствие дидактическим принципам, сочетание всех методов обучения, соответствие современным дидактическим концепциям и т.д.);
- эффективными в решении поставленных задач (см. выше);
- завершены определёнными видами оценивания и отчетности.

На данной ступени обучения необходимо в рамках Э.к. либо отдельно организовать проектную деятельность и создавать все условия для эффективного самоопределения учащихся и успешного перехода к старшей ступени обучения.

На старшей ступени профильного обучения происходит дифференциация содержания основных учебных предметов на базовые и профильные.

Система элективных курсов должна (или может) обеспечить:

- поддержку изучения профильных предметов (углубление, расширение, напр., более полное изучение элементов данной группы или членов гомологического ряда);
- внутрипрофильную специализацию обучения («Химия Саратовской области», «Физико-химические методы исследования»);
- выход на профессию («Школа будущего учителя химии», «Введение в фармацевтическую химию»);
- мировоззренческую направленность («Химия в центре естественных наук», «История химии»);
- воспитание социально адаптированной личности («Психология конфликта», «Этика и психология семейных отношений», «Я и окружающий мир»);
- подготовку школьника к ЕГЭ (для тех, кто изучает предмет на базовом уровне, но желает сдать по этому предмету единый госэкзамен);
- получение простейших специальностей («Делопроизводство», «Водитель»).

Во всех случаях на данной ступени обучения должны быть организованы учебные практики, работа над проектами, исследовательская деятельность, дополнительные занятия во второй половине дня.

Число предлагаемых школой элективных курсов должно быть больше, чем число курсов, которые должен посещать ученик обязательно [1].

В заключении можно сделать вывод, что для успешного решения задач, возложенных на систему элективных курсов, учитель и ученик должны иметь кроме материальной базы (кабинет, оборудование, реактивы, ТСО и т.д.) полный учеб-

но-методический комплект элективного курса, который включает:

- Учебное пособие для учащихся (должно быть составлено и отпечатано в соответствии со всеми требованиями, ко-

Литература

1. Гаркунов В. П. Проблемность в обучении химии. Химия в школе. –Москва: «Просвещение».
2. Чертков И.Н. Общая химия. –Москва: «Просвещение».

Мақолада мақсадли ўқитишда баъзи чуқурлаштириб ўқитишнинг аҳамияти ва ўқувчиларни умумтаълим мактабларида муайян соҳаларга ихтисослаштириб ўқитиш масалалари кенг ёритилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается профильное обучение с основными целями углубленного изучения отдельных предметов программы полного общего образования.

SUMMARY

The article considers specialized education with main goals of deep study of separate subjects of programs of complete general education.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЯТТЫ ҚӘЛІПЛЕСТИРІҮДЕ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНАН ПАЙДАЛАНЫҰ УСЫЛЛАРЫ

А.Досходжаева-үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таяныч сұзлар: халқ педагогикасы, инсон ва табиат, экологик маданият, мақол, эртақ, достон, экологик муаммо, семинар дарси, лойихалаш технологияси.

Ключевые слова: народная педагогика, человек и природа, экологическая культура, поговорки, сказки, эпос, экологическая проблема, семинарское занятие, технология проекта.

Key words: folk pedagogy, man and nature, ecological culture, proverbs, tales, epos, environmental problem, seminar, technology of the project.

Қарақалпақстанда экологиялық машқалалардың келип шығуы нәтижесінде жас әуладларға экологиялық билим хәм тәрбия беріуіди жетилистириу, сондай-ақ, жергиликли халқымыздың экологиялық мәдениатын қәлиплестириу бүгинги күннің ең әҳмийетли мәселелеринен есапланады.

Халқымыздың экологиялық машқалалар кескинлескен жағдайында жасауына байланыслы олардың экологиялық мәдениатын жетилистириуе халық педагогикасының әҳмийетги жүдә үлкен.

Халықтың мәдениаты хәм тәрбиясы хақында халық педагогикасында кең түрде айтылған. Экологиялық мәдениат инсан хәм табиат арасындағы қарым-қатнасықлардан келип шығады. Экологиялық мәдениаттың тарихы, пайда болуы формалары хәм функциялары, материаллық, сондай-ақ рууый байлықлары халық аңызларында, ертекерлерінде, салт-дәстүр жырларында нақыл-мақалларында, дәстанларында сәулендирилген хәм бизге шекем жетип келген. Биз оларды узақ өтмиштеги тарихтан, халық дәстанларынан, халық педагогикасынан билемиз. Қарақалпақ халқы бизиң ата-бабаларымыз жетик мәдениатлы, сауатлы халық болып, өзлериниң бар билгенин келешек әуладларға турмыс тәжирийбелери сыпатында хәр түрли үлгиде мийрас етип қалдырып келген. Мәселен:

Тәбияттың берген,
Ана жериң ийген.
Маңлайыңды терлетсең,
Хадал мийнетің тийген.
Үш ай сауыным
Үш ай қауыным
Үш ай қабағым
Үш ай шабағым
Толған табағым
Бәрін жыйып терген
Он еки ай азығың [1].

Ата-бабаларымыз жыл он еки айда усылайынша ана тәбият қойнында хадал мийнет етип жасаған. «Үш ай шабағым» деп балықты аұлап жейтуғын мәҳалинде жеу кереклигин айтады. Балықлар бәхәр, жаз, күз мәусимлерінде өсип-өніп, көбейеди. Өсип-өніу дәуиринде оларға тиймеу кереклигин айтыуы халық өз турмыс тәжирийбелеринен бақлап билген. Әсиресе, бәхәр, жаз айларында балықларды аұламаған. Хәзирги күнде де бул жағдай ызамлы түрде қадағаланып барылады. Усылай етпесе балықлардан да айырылып қалыуымыз мүмкин. Соның ушын да халық өзиниң күнделикли турмыс-тиришилигине тийкарлана отырып ана тәбият, ана жер қойнындағы байлықларды мақтаныш етип, орны менен мийнет етип күн-көрис тиришилик етиуді нәсиятлап отырған хәм «шөпти көрсең, қалый көрме» деген әҳмийетли сөзлер қалдырған. Бул сөзлердің қаслы мәниси, бизди қоршаған шөп-шар, дарақлар хәммеси де керекли, өз орны бар деп мынандай бир әпсана баян етеди. «Аллатаала көплеген адамларға хәр түрли нәрселерди инам етип киятырса, алдынан бир ғарры шығыпты оған не берерин билмей қалыпты. Қолында услап киятырған ең соңғы таяғын жерге қадап мынау саған меннен инам (сауға)» - депти. Ғарры оған кууанып қәстерлеп қарапты. Арадан азғана уақыт өтиуи ме-

торые предъявляются к обычному школьному учебнику, кроме грифа Минобразования РФ), содержащее тексты, вопросы, задания, вне текстовый материал, справочные данные, словарь отдельных терминов и т.д.

нен ол ағашқа жан питип, мийуе сала баслапты. Мазалы мийуе жемисин татып көрген ғарры соннан баслап усы таяқтың нартларын көппе алып шанша баслапты. Олар мийуели дараққа айлана берипти. Ғарры бағман болып кетипти. Ғарры бир ғана таяқтың буншелли күдиретлигин көрип «Шөпти көрсең, қалый көрме» яғный «ол не бир таяқ-ғой деп әпиуайы қарама» деген сөзди айтып қалдырыпты. Халық педагогикасы мине усылайынша хикметли сөзлерінде, нақыл-мақалларында, терме-толғауларында, аңыз-әңгимелерінде уақыя яки сол заттың қадир-қымбатын түсиндирип келип, педагогикалық көзқарасларын сәулендирип отырады. Халық педагогикасы тийкарында экологиялық билимлендириу мазмунды байытуы менен бирге тәрбиялық хызметине айрықша итибар беріу нәтижелли тәрбия кураллары болып есапланады. Жоқарыдағы мысаллардан көрсетип өткенимиздей, халық педагогикасы тәбияттың хәр бир қубылысына, тәбийғый байлықларына итибарсыз болмаған. Инсан хәм табиат ортасындағы илахий байланыслардың бар екенлигин «Шәрияр» дәстанынан алынған төмендеги қатарларда көриуимизге болады:

Үл баланы алады,
Қублаға жүзин қаратып,
Шалмаға кайым болады.
Шалар жерге келгенде,
Жерден саза келеди,
Асманы пәлек сөйлейди:
-Әгәр шапсаң баланы,
Сени тартып кетпесем,
Жерлер атым қурысын.
Ташлардан саза келеди.
Таулар хәм сөйлей береді.
Сени тартып кетпесем
Тағлар атым қурысын.
Сууға айтып дегенде
Суудан саза келеди:
-Сени тартып кетпесем,
Көллер атым қурысын.
Бултлар хәм сөйлей береді [2:40-239].

Бул тәбият қойнындағы нәрселерге жаманлық етпекши болғанда, нәрселерди жер, суу, тау, бултлар қорғайды. Бул усыл мифологиялық образлар тийкарында сәулендирилген. Адамзаттың тәбият қойнында жерден, суудан, таудан, қуяштан, булттан хәм тағы басқалардан пайдалана отырып тиришилик ететуғынын уғындырады. Душпанлар тәрепинен өлтирмекши болған еки нәрестениң аман қалыуына ана тәбият себепши болады. Бул сюжет арқалы инсан тиришилигиниң тийкарлары ашылады. Жердің, таудың, суудың, булттың тилсимли сырын күшли етип сәулендириу арқалы өзлерин қоршаған тәбияттың сырларын үйрениуе, саклауға, қәстерлеуе, сыйлауға, тәрбиялап барады. Халық педагогикасында «Сен жерди бақсаң, жер сени бағады», «Ана-жер», «Жерди сүрсен күз сүр, күз сүрмесең жүз сүр», «Суудың да сорауы бар», «Суудың тамшысы да суу», «Сууды жөнсиз ирап етпе», «Сууға түпирсең, мәкириу болады» сыяклы хикметли сөзлер, нақыл-мақаллар айтылған. Халық педагогикасындағы хикметли сөзлер хәм нақыл-мақаллар арнаулы

аудитория таңламайды. Пайдаланыўшы ҳәр бир адам рети келгенде сөзлерине байланыстырып айта береді. Халықтың күнделикли турмысында өнімлі қолланылады. Бүгінги күн педагогикасында жасларға карата халық педагогикасының үлгилерин пайдаланғанда илим-билимнің ең жетиліскен мағлыұматларынан пайдаланып анализ хәм бақлаў методларын қолланыў арқалы түсиндириў зәрурлиги келип шығады. Өзлеримиз жасап турған үлкемиз хакқындағы бақалы билим дереклерин билиў зәрур. Мәселен, бизлер жасап турған орталық ярым шөлистан. Хәр жылы халық суўдың кемтарлығынан көп қыйыншылықларға дус келип атыр. Суўды үнемлеў хәр бир адамның ўазыйпасы екенлигин түсиндирип, «Суўдың да сораўы бар», «Суўдың тамшысы да суў», «Жөнсиз ысырап етпе» сыяқлы ата-бабаларымыздың нәсиятлары бүгінги күн машқалалары менен байланыстырылып түсиндириледі.

Тәбияттағы тең салмақлылықтың бузылыўы адамлардың тасири, түсинбеўшилиги нәтийжесинде келип шыққанлығын «Қызыл китап» қа кирген хайўанатлар, қуслар, дәрья-көллер, өсимликлерди мысалға алыў арқалы түсиндирилсе, халық педагогикасындағы:

«Шарыйғат әйлесен өлтир жыланды,

Мағрипет әйлесен қыйнама жанды» [3] деген нақылдың қолланылыўы да тегин емес екенлигин кең мәнисте терең түсиндирип кетиўимиз зәрур:

Диний тәлиймат бойынша жыланды көрсен өлтириў керек, ал шын мәнисинде руўхый жақтан бай, хұжданлы саўатлы болсақ ҳеш қандай жанды қыйнама деп нәсиятланған.

Қарақалпақ халық турмыс салт-дәстүрлеринде биймезгил суўға бармайды.

«Суўдың пийри Сулайман,
Сизден мәдет сорайман,
Үйге биймезгил қонақ келди
Бир қабақ суў алыўға,
Рухсат сорайман [4] деген айтым айтылған.

Буның мәниси түнде суўға барыўға болмайды. Суўдың шийрин тынышын бузыўға болмайды деп тәбиятлаған. Тийкарынан, суў сақлағышлардың этирапында түн ишинде қәуипли жәнликлер – жылан, шаян хәм т. б. нәрселер болыўы мүмкин. Түнде қараңғыда оларды абайламай, көрмей қалыўы мүмкин деп сақланыў ушын айтылған.

Және де «Әдираспан, әдираспан,
Мени сизге жиберди,

Омар – Оспан
Азырақ шақаңнан алайын
Рухсат ет, емге буйырды
Әдираспан, әдираспан» [5] деген айтым айтылған.

Әдираспан шөбинің емлик қәсийети жүдә көп. Ол халық медицинасында көп қолланылады. Ал халық педагогикасы болса бул шөпті адамлар көп қолланылатуғын болғанлықтан, абайлап сақлаў кереклигин айтады.

Айтымлар арқалы экологиялық мәдениеттің бир көринисин көрїуимизге болады. Халық педагогикасынан келтирилген мысаллар үлгилеринен көплеп пайдаланыў мақсетке муўапық келеди. Себеби, халық педагогикасының үлгилери бай мәдениет көркем дәретпелер болып, кең түрде сәўлелендирилген тәрбия тийкарлары болып есапланады. Оқыўшыларға тәсирли, есинде қалатуғындай дәрежеде үйретиўде семинар сабақлар шөлкестирилип, сабақта жойбар технологиясынан пайдаланылады. Жойбар технологиясы бойынша оқыўшыларға алдын-ала тапсырмалар бериледи. Оларды топарларға бөлемиз. Сабақ тәсирли мазмунлы болыўы ушын тәбият денелери, кубылыслары, тәбийғый байлықларының атамалары менен атаймыз: I топар - «Жер», II топар - «Суў», III топар - «Хаўа», IV топар - «Таў» сыяқлы атамаларды берип хәр топар ағзалары өзлеринің атамасы бойынша мағлыұматлар таярлап келеди. Мәселен: «Жер» - атмосферадағы адамлар тиришилиқ ететуғын планета. Жер планетасында алты материк бар. Бизлер жасап турған материк –Евроазия. Евроазия материгинде Өзбекстан республикасы белгили мәмлекетлердің бири болып есапланады. Таўлы, шөлистанлы, жерлерге бай. Бизлер жасап турған жер ярым шөлистан. Мен өзим жасап турған жерди сүйемен. Себеби, ол мениң туўылып өскен жерим.

«Тоғай»-мен Бадай тоғайман. Әмиўдәрьяның жағасында жайласқан. Мениң менен бирге қуслар, хайўанатлар да жасайды. Оларға ғамхорлық етемен. Адамлар мениң ең жақын достым. Олар ушын да хызмет қыламан. Адамлар дем алатуғын меканларды байытаман, тозбайман. Әмиўдәрья аңғарларын бекемлеймен. Хәттеки, өмирим таўсылып қуўрап қалсам да отын болып хызмет етемен...

«Суў»-мен жер шарының көпшилиқ бөлегин ийелеп атырман. Мен тиришилиқтиң тийкарыман. Мени ким кәстерлесе, сол адам саўап ис ислеген болады. Мен барлық дақыллардың өсип-өниўине, тоғайшылық, көклемзарлықтың жасаўына, адамлардың мүтәжликлерине пайдаға асып тийкар болғанман.

«Таў» - мен де бир тәбияттың байлығыман. Өз үстимде көплеген нәрселерди көтерип тураман. Муздай муз қатламларын, қарларды, тоғайларды, шөптерди көтерип тураман. Таслардың астын изертлесен тағы да бай ғәзийнелерди жасырып сақлайман.

«Хаўа» - мен де ең керекли тәбияттың байлығыман. Мен арқалы тәбияттағы барлық жәнликлер дем алып, жасайды. Егер патаслай берсеңиз тек мен емес, өзлериниз де жәбир көресизлер, - деген сыяқлы мағлыұматлар топлайды хәм семинар сабақтың ақырында фольклор үлгилеринен халық педагогикасы хызметин атқарыўшы «Ким күшли?» ертегинен пайдаланамыз.

- Аспан сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда күн шығармеди!
- Күн сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда булт басармеди!
- Булт сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда жаўын жаўармеди!
- Жаўын сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда жер мени жутармеди!
- Жер сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда тышқан тесермеди!
- Тышқан сен неден күшлисен?
- Мен күшли болғанда мени пышық жермеди!
- Пышық сен неден күшлисен?
- Мен күшлимен, күшлимен

Аяғымда зер геўиш

Күнине мың тышқан сеўиш (жеймен мәнисинде).

Бул ертекти балалар рольлер арқалы атқарады. Бунда балалар ертекти өзлери атқарып ойнайды, мазмунын түсинеди. Тәбияттағы хәмме нәрсе керекли, бир-бири менен байланыс-лы хәрәкетте екенлигин диалог усылындағы ертеқ арқалы баянланған хәм жеңил юмор менен пышықты мақтаншақ етип көрсетиў арқалы айырым өзін күшли, билгиш көретуғын адамларды да астарлы түрде сынға, сатираға алады. Ертекти түсиндирип, өзлерине атқартыў арқалы, жойбар технологиясындағы орынлап келген тапсырмалары менен мазмунын байланыстырып салыстырмалы методтан пайдаланамыз.

Жуўмақлап айтқанда, инсан хәм тәбият арасындағы қарым-қатнастарды халық педагогикасында жүдә кең түрде, тәжирийбе - сынаўлардан таңлап өткерип, көплеген халық дәретиўшилиги үлгилеринде берип отырған. Экологиялық мәдениет – бул пүтқил адамзат жәмийетине, соның менен бирге жеке адамға тийисли жүдә қурамалы көп қырлы кубылыс. Илимий түсиниклер бойынша мәдениет – бул адамның дәретиўшилиқ күшлеринің хәм қәбилетлеринің, жәмийеттің раўажланыўының белгили бир тарийхый басқышы. Бул басқыш адамлардың өмирин, ис-хәрәкетин шөлкестиреўдің типлери хәм формаларында, сондай-ақ адамзат мийрасларының үйренилиўи, тиклениўи, сақланыўы, тарқатылыўында өз көринислерин табады. Инсан хәм тәбият арасындағы мүнәсибетлер XXI әсирге келип экологиялық машқалаларды пайда етпекте. Бул халықтың барлық қатламларына экологиялық тәлим-тәрбия беріў зәрурлигин келтирип шығарады. Әсиресе, билимлендириў тараўында оқыўшы жасларды хәм талабаларды экологиялық мәдениетке ийе, тәбиятка хұрмет көзқарасы менен қарайтуғын, қәдир-қымбатын сапалы түрде түсинетуғын етип тәрбиялаўда экологиялық билимлердің түп-тийкары халық педагогикасында жатырғанын еле де жетилистириў талап етиледі.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IX-XII томлар. «Шәрия» дәстаны.
2. Өтениязова Т. Киши жастағы оқыўшыларды тәбияттаныў сабағы процесинде экологиялық тәрбиялаў. ӨзРИАҚКБ «Хабаршысы». - Нөкис: 2000, № 4, 65-66-б.

3. Нурманов А.С., Юсупова Ф. Карақалпақстан шараятында жасларға экологиялық мәдениетлілікті қалыптастыруда география пәнін оқытудың әхмийеті. // «Илим хам жамийет». 2015, №1, 79-80-б.

4. Халық аўзынан жыйналған материаллар. ӨзРИАҚҚБ қол жазбалар фонды. Р-134.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада экологик муаммоларнинг олдини олишда ва бартараф этишда экологик маданиятни шакллантириш, халқ педагогикасининг ўрни катта аҳамиятта эғалиги баён этилган. Халқ педагогикасида маълум бир халқнинг маданияти ва маънавий тарбияси ўз ифодасини топади. Халқ ижодида экологик маданият кенг маънода тасвирланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос значимости народной педагогики в формировании экологической культуры при предотвращении и решении экологической проблемы. В народной педагогике отражаются культура и духовное воспитание определённого народа. В народном творчестве широко освещается экологическая культура.

SUMMARY

The article considers the importance of folk Pedagogy in the formation of ecological culture, preventing and solution of environmental problems. Folk Pedagogy reflects the culture and spiritual education of certain particular people. Ecological culture is widely highlighted in the folklore.

ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ ВОСИТАЛАРИ ШАХС ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДА МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА

А.Досходжаева-катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: экология, шахс, халқ педагогикаси, экологик маданият, тарбия.

Ключевые слова: экология, личность, народная педагогика, экологическая культура, воспитание.

Key words: ecology, person, national Pedagogy, culture of ecology, education.

Маълумки, инсон тирик мавжудот сифатида табиат фарзанди бўлса, ижтимоий шахс сифатида жамият фарзандидир. Инсоннинг вояга етиши ва камол топишида мана шу икки муҳит хал қилувчи аҳамиятга эга. Унинг табиат фарзанди сифатида соғлом ўсиши, барвастилиги, танасининг бакуватлилиги, чидамлилиги бевосита табиий муҳитга, озиқ-овқатнинг етарлигига, қулай иқлим шароити ва бошқа кўпгина омилларга боғликлиги исбот талаб қилмайдиган ҳолатдир. У ўзининг нормал ўсиши, тараққиёти учун она табиатдан қулай табиий муҳитни талаб қилиши қонуний заруратдир. Аммо жамият бундай қулай шароитнинг доим ҳам барқарор бўлишига тўла йўл қўя олмайди. У табиатдан ўз эҳтиёжига яраша кўпгина нарсаларни ундириб тортиб олишга уринади. Бу эса бевосита экологик танглик, инқирозларнинг юзага келишига замин ҳозирлайди.

Экологик вазиятни меъёрлаштириш, унинг инсонга бўлган зарарли оқибатларини бартараф қилиш эса факат инсонларга ва уларнинг хатти-ҳаракатларига боғликлиги қадимдан маълум. Шунинг учун ҳам инсонни хал қилувчи омил сифатида қараб, унинг она табиатга муносабатини тубдан ўзгартириш, уни табиатни ўзгартирувчи, авайлаб-асровчи мавжудотга айлантириш жамият олдида турган муҳим вазифалардандир. Буни катталар учун ҳам, болалар учун ҳам, ўсмирлар учун ҳам доимий машғулотга айлантириш зарур.

Айниқса, шундай бир шароитда ўқувчиларнинг экологик онги ва маънавиятини шакллантиришда қорақалпоқ халқининг бола тарбияси бўйича анъанавий қўлланлиб келаётган таълим-тарбия усулларидан, халқ педагогикасига мансуб қарашлар ва тушунчалардан фойдаланиш, улардаги табиатга муносабатда қўл келадиган ибратли урф-одатларни болаларга сингдириш, экологик тарбияга хос, халқ оғзаки ижоди намуналарида муҳрланган қайдлар ва ҳолатлардан яхши фойдаланиш, мактабларда бошқа фанларда ўтиладиган мавзулардаги экологияга онд қарашлардан ижодий фойдаланиш ва шу тарика экологик таълимда фанлараро интеграцияга эришиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, XX асрнинг иккинчи ярми инсоният тарихида “экологик муаммолар асри” сифатида қайд этилмоқда. Айни вақтда уларни бартараф этиш ва янги экологик хавфнинг олдини олиш умуминсоний мақсад ва ҳаракатнинг асосий йўналиши бўлмоғи керак. Бу эса ҳар бир ўқувчига-шахсга экологик онг ва маданиятни сингдиришни, уни ўз фаолиятида ижодий татбиқ эта олиш малакасини шакллантириш заруриятини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида: “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий захиралар, умуммиллий бойлик ҳисобланиб, оқилона фойдаланилади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади”, деб алоҳида қайд этилади.

Ўзбекистонда халқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган режа ва дастурлар унинг экологик жиҳатларига мос қилини асосий ҳисобланади.

Табиатдан оқилона фойдаланишда эҳтиёткорона ва масъулиятли муносабатда бўлиш давлатнинг энг асосий

талабларидандир ва бу Конституциямизда белгилаб қўйилган.

Шахснинг атрофдаги ижтимоий-табиий муҳитга масъулиятли муносабатини шакллантириш факат талабларга асосланмайди, балки ахлоқий муносабат намуналарини билишга, уларга баҳо беришга таянади. Бу ички жараён ўқувчининг хатти-ҳаракати ва кечинмаларининг ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий ва бошқа мезонларини ўз ичига олувчи баҳолаш муносабатларининг шаклланишига олиб келади. Шу сабабли ўқувчида атроф-муҳитга масъулиятли муносабат экологик қарорлар қабул қилишга имкон берувчи турли таълимий ва ҳаётий ҳолатларда унинг бевосита иштироки билан шакллантирилади.

Экологик муаммоларни хал этиш уларни вужудга келтирган сабаблардан

хабардор бўлиш, уларни бартараф этишнинг самарали йўллари топиш ва энг мақбул чора-тадбирларни белгилаш билан бирга, ҳар бир шахснинг экологик билим ва фаолият кўникмаларига эга бўлишини тақозо этади.

Мактаб ўқувчиларида экологик маданиятни шакллантириш мақсадида ўқув материаллини танлашда қуйидаги тамойилларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир: илмийлик, муҳимлик; маҳаллийлик; мақсадга мувофиқлик; умуминсоний қадриятларга асосланганлик; ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мослиги; амалий аҳамиятга эғалиги; умумлашганлиги. Ушбу тамойиллар асосида мактаб ўқувчиларида экологик билимлар қуйидаги босқичларда шакллантирилиши мумкин:

1. Экологик билимга кириш (маълум экологик омилларнинг долзарблиги, янги экологик йўналишдаги далилларни таҳлил этиб, энг муҳимларини аниқлаш).

2. Мавжуд экологик билимлар даражасини аниқлаш (дастлабки экологик билимлар ҳажмини аниқлаш, ўқувчиларнинг қизиқишлари ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда экологик билимлар ҳажмини бойитиш тўғрисидаги таклифларни илгари суриш).

3. Ўқувчиларда экологик билимларни умумлаштириш лаёқатини шакллантириш (дастлабки умумлаштириш, таққослаш, киёслаш, далиллар асосида мавжуд тушунчалар моҳиятини чуқур аниқлаш).

4. Экологик билимларни янада ривожлантириш (ўқувчилар томонидан ижодий изланиш, мустақил ўқи-ўрганиш, кичик тадқиқотларни олиб бориш асосида янги экологик билимларнинг ўзлаштирилиши учун зарур шарт-шароит яратиш, мавжуд экологик билимларни бойитиш).

5. Ўқувчиларнинг экологик билим, кўникма ва малакаларга эғаликларини таҳлил қилиш орқали таълим сифати ва самарадорлигини яқини хулосалаш [6:25-26]

Бу билимлар ўқувчиларда бирданига ёки бир фан материаллари асосида шаклланмаслиги, фанлар орасида интегратив боғлиқлик уларнинг ноаниқ ёки тўла бўлмаган жойларини тўлдириши, ҳар бир босқичда ўқувчи минимум экологик билимларни ўзлаштириши ва улар юқори синфларга боргани сайин ушбу билимлар мукаммалаша боришини доим эсда тутиш зарур. Бу йўналишда тил ва адабиёт, физика, табиатшунослик, тиббиёт, география, химия каби табиий ва ижтимоий фанларнинг ўзаро алоқаси

ва материаллари мажмуавий равишда экологик билимларни шакллантириши кутилган натижаларни қўлга киритишга имкон беради.

Экологик билимлар ўрганилиш қўламини назаридан умумбашарий, минтакавий ва маҳаллий характерга эга. Қорақалпоғистон шароитида эса Орол ғажаси мактаб ўқувчиларига минтакавий, умумбашарий ғажаси сифатида тушунтирилиши ва тақдим этилиши керак. Ҳар бир ўқувчи эса экологик маданиятга эга бўлиши учун эса маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб фикр юритиши, ўзининг атроф-муҳитга муносабатини белгилаб олиши, ўзининг юриш-туриши, озода кийиниши, синф хонасини тоза тутиши, атрофдаги нарсаларга масъулиятли муносабатда бўлиши, мактаб ҳовлисидаги гулларга, мактаб атрофидаги дарахтларга, ўраб турган барча нарсаларга, мактаб жихозларига – барчасига масъулиятли бўлиши талаб этилади. Яъни оддийдан мураккабга нисбатан борилиши, маҳаллий экологик инкироздан минтакавий инкироз келиб чиқади ва у умумбашарий инкирозга, ғажасига айланиши мумкин.

Давлатимизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов Орол ғажасини дастлаб минтака давлатлари Президентлари иштирокида ўтган конференцияларда регионал фалокат сифатида эълон қилди ва сўнгра уни МДХ уюшмаси доирасида қўлаларо фалокат сифатида, кейинчалик эса уни БМТ минбари Нью-Йоркда умумбашарий ғажаси сифатида эълон қилиб, жаҳон афкор оммасини ушбу ғажадан бохабар қилди ва жаҳон аҳлини унинг оқибатларини бартараф қилишга чақиради. Президентимизнинг ибратли бу жасорати оламшумул тарихий воқеа сифатида тарих зарваракларидан мустаҳкам ўрин эгаллади ва ўз халқи, Ватани, она табиати учун фидокорлик тимсолига айланиб улгурди.

Мактаб ўқувчиларини ҳам экологик муаммолардан аста-секинлик билан хабардор қилиб бориш ва уларнинг экологик маданиятини шакллантиришда узлуксизлик, изчиллик ва тизимли ёндашиш тамойилларига амал қилиш уни таълим-тарбия жараёнининг таркибий қисмига айлантириш зарур.

Инсон экологик маданияти бирданига шаклланадиган ҳодиса эмас. Шу сабабли ҳам олимлар уни маълум бир кетма-кетликда, муайян босқичларда амалга оширадиган ҳодиса сифатида талкин қиладилар, яъни у: экологик онг – экологик билим – экотушунча – экотасаввур – экомуносабат – экофаолият – эконатижа – экомаданият тарзида ҳосил бўлади [4: 10].

Инсоният энг қадимги даврлардан бошлаб ҳозиргача ўзини мукаммаллаштиришга, табиат ва жамият талаб қилган барча заруриятларга, эҳтиёжларга ҳозиржавобликда тарбияланишга интилди. Ҳамма замонларда қомил инсон тарбияси жамиятнинг олий идеали бўлиб келган. Одамзод ўзини ва ўзининг барча наслларини бекаму кўст кўришга, жамиятда барча ҳавас қиладиган даражада олийжаноб, ғамхўр, муҳаббатга эга, ўзига раво кўрган нарсани бошқага ҳам раво кўрувчи ва аксинча, ўзига раво кўрмаганини бошқага ҳам раво кўрмайдиган, пок, ҳалол, одамохун, ибратли, мард, танги, саховатли, ҳуллас, барча яхши фазилатларга эга бўлган инсонни тарбиялашни орзу қилиб келган. Бу орзу барча замонларда, барча халқларда мавжуд бўлган байналмилал характерга эга орзудир. Шу сабабли ҳам баркамол авлодни тарбиялаш – халқ педагогикасининг лейтмотивидир, дейди этнопедагогика асосчиси Г.Н.Волков [5: 52].

Этнопедагогика асосчиси Г.Н.Волков халқ педагогикаси ёрдамида ўқувчилар ва болалар онгига экологик маданият ва тарбияни сингдиришнинг омиллари деб-табиатни, ўйинларни, сўзларни, меҳнат, алоқа жараёнларини, анъана ва санъат турларини ва ўрнат қилиб кўрсатиш зарур бўлган идеал нарса ва кишиларни кўрсатса ёш авлод онги ва гидрокига малака ва кўникмаларни сингдириш воситаси сифатида – мақол ва маталларни, меҳнатсеварликка тарбияловчи мақолларни, мақолларнинг кўп маъно беришининг педагогик томонларини, топишмоқларни, халқ қўшиқларини, аллаларни, болалик ва ўсмирлик даврлари қўшиқларини, эртақлар ва уларнинг педагогик ҳоссаларини ва ҳоказоларни киритади. Дарҳақиқат, халқ педагогикасининг тарбиявий намуналар ҳеч бир ерда халқ оғзаки ижоди намуналаридек ўз ифодасини топмаган. Халқ оғзаки ижоди халқ педагогикаси тарбиявий воситалари ҳазинасидир.

Халқ педагогикасининг халқ фарзандларини тарбиялашнинг энг муҳим воситаси халқ мақол ва маталлари, ҳикматли сўзларидир. Улар асрлар оша халқ тажрибаси асосида пайдо бўлган. Унинг донолиги, топқирлиги, донишмандлиги меваси бўлган, инсоният ҳаётига тегишли ҳар хил мазмундаги ва турли-туман фаолият турларига хос бўлган ихчам, маъноли ва бадий тарзда ифодаланган халқ оғзаки ижоди намунасидир. У инсоният ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади ва уларни Қ.Максетов таъкидлаганидек “инсон учун ақл-насихат кодекси деб аташ мумкин” [8:152].

Улар халқ сўзлашув тили пайдо бўлиши билан пайдо бўлган ва ўша халқнинг ҳаёт тарзи, дунёни таниши, дунёқараши, ҳар бир тарихий даврга хос идрок онги, урф-одатлари, яшилик, ёмонлик, гўзаллик ҳақидаги фалсафий қарашлари, инсонларга хос бўлган адолатлилик, саховатлилик, зикналик, кенг феъллилик, тор кўнгиллилик, ақлу фаросатлилик, донолик, аҳмоқлик, сабрлилик, бесабрлик, меҳнатсеварлик, ялқовлик, дўстлик, душманлик, ҳамжихатлик, уюшқоқлик парокандалик каби ҳислатларининг ихчам, кўркем, топқирлик билан ифодаланишидир. Халқ мақол ва маталлари, ҳикматли сўзлари асрлар оша халқнинг энг муҳим тарбия қуроли, инсон экологиясининг хал қилувчи воситаси, унинг ҳаётини тўғри йўлга солиб турувчи инсоний мезонидир. Бу халқ педагогикасининг туганмас ҳазинаси бўлиб сон-саноксиз авлод-аждодаларни атроф-муҳитни, оламни, инсон учун керакли бўлган табиат неъматларини авайлаб-асрашга, эҳтиёткорлик билан фойдаланишга ўргатиб келган. Инсон – жамият-табиат триадасининг ўзаро мувозанати инсон фаолиятига боғлиқ. Инсоннинг маънавий маданияти экологик маданиятнинг юзага келишига, унинг онгли ҳаёти атроф-муҳит саранжомлиги ва тартиблилигига сабабчи бўлади. Бу саранжомлик ва мувозанатлашган тартиб инсоният ҳаёти фаровонлигига олиб келади. Зотан, Мустақил Ўзбекистонимиз миллий ғоясининг бош мақсади-Ватан раънақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигидан иборат бўлиб [2:72], бу бош мақсадни амалга оширувчи ягона куч – қомил инсондир. Қомил инсон тарбияси ва ўқувчиларни она Ватанга, атроф-муҳитга, она Заминга ҳайрихоҳ, ғамхўр инсонлар этиб тарбиялаш учун эса Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов айтганидек “Маънавий ва ахлоқий покланиш, имон, инсоф, динат, ор-номус, меҳр-оқибат ва шу каби инсоний фазилатлар ўз-ўзидан келмайди. Ҳаммасининг заминиди тарбия ётади” [3:432].

Мактаб ўқувчиларини ушбу фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашда эса қорақалпоқ халқ педагогикаси воситаларидан бири мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар ёрдамида тарбиялашдир.

Юз жилдлик “Қорақалпоқ фольклори” нинг IV жилди Қорақалпоқ мақол ва маталларига бағишланган. Улар 7та туркумга бўлиб берилган.

1. Меҳнат ҳақидаги мақол ва маталлар.
2. Ижтимоий ахлоқ меъёрлари, ақл-насихат характеридаги мақол ва маталлар.
3. Ватан, эл-халқни севиш ва ҳамжихатлик, дўстлик ҳақидаги мақол ва маталлар.
4. Йил фасллари ва табиат манзаралари ҳақидаги мақол ва маталлар.
5. Дин ва маъмурий бошқаришга қарши қаратилган мақол ва маталлар.
6. Янги мақол ва маталлар, афоризмлар шоирларнинг дидактик мисралари.
7. Терма ва тўқима шеърлар [7:18].

Биз ўз ишимизда инсон экологиясига, унинг табиат ва жамиятдаги муносабатларига мулоқотларига бевосита мос келадиган мақол ва маталларни, ҳикматли сўзларни танлаб олишни маъқул кўрдик. Чунки фақат уларгина инсоннинг ички ва ташқи ҳаракатини, ботиний ва зоҳирий олами, уларга хос таълим-тарбия йўналишини оптимал тарзда акс эттира олади.

Ижтимоий ахлоқ қондалари – яхшилик, ёмонлик, ор-номус, уят, кўркинч, қувонч, рост, ёлгон, игво, ҳасад, шухба, ўғрилиқ, тўғрилиқ, мардлик, номардлик, ваъдага вафо, вафосизлик, ақллиқ, ноданлик, хушмуомалалиқ, қамтарлик, қувуллиқ, пасткашлиқ, кўпни кўрганлик, қалтабинлик, зийраклик, фаҳм-фаросатсизлик, ҳурмат, одоблиқ, беодоблиқ, бойлик, қамбағаллик, мактанчоқлик, эзмалиқ, гўзаллик, хунуқлик каби

инсонларга хос бўлган ижобий ва салбий хислатлар бўйича ибратли мақоллар ўйлаб топилган ва улар халқни, болаларни яхши фазилатлар руҳида, улардаги ички ва ташқи гўзалликни камол топтиришга, атроф-муҳитга онгли ва маданиятли муносабатда бўлишга ундаган ва шу руҳда тарбиялаган. Масалан: “Бирдин кесапаты мыңга тийеди”(Бирнинг касофати мингга тегади) “Қорыққанға қоса көринеди”(Қўрққанға қўша қўринар), Жаў жағадан алғанда, йит етектен алады (Душман ёқадан олса, ит этақдан олади), Аңламай сөйлеген, аўырмай өледі (ўйламай сўзлаган оғрмай ўлар), “Қайыр етсең пүтин ет, жарты қайыр жараспас” (Яхшилик қилсанг бутун қил, ярим яхшилик жарасмас), “Айтқан сөз-атылған оқ” (Айтқан сўз-отилған ўқ), “Олимнен уят күшли”(Ўлимдан уят зўр), “Таўды тасты жел бузар адамзатты сөз бузар”(Тоғни ташни ел бузар, инсонни сўз), “Ақыл жастан шығады, ҳасыл тастан шығады” (Ақл-ёшдан, олтин-тошдан), “Ақыллы жигит ел қорыйды, ақмақ жигит ел қорлайды”(Ақли йигит ерни химоя қилади, ақмақ йигит элни хўрлайди), “Суў менен ойнама батарсаң, от пенен ойнама өшерсең”(Суў билан ўйнама ботарсан, ўт билан ўйнама йўқ бўларсан), Ҳақ жолды тапта айрылма, ҳадаллық қалар мәңгиге (Тўғри йўлдан айрилма, ҳалоллик мангуликдир) қабилар.

Она-оналар, урф-одат тўғрисидаги мақоллар: “Ананың кеўли балада, баланың кеўли далада” (Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада), “Қеде мәнисі қайтарыў, ўеде мәнисі атқарыў”(Урф-одат маъноси қайтармоқ, ваъда маъноси вафо) қабиларда инсонлар ўртасидаги муносабатлар ҳайратланарли даражада топқирлик билан ифода этилган.

Халқнинг Она-Ватанга, халққа элга муҳаббати қатор мақолларда ўз ифодасини топган: “Қус қанаты менен”, адам елаты менен (Қуш қаноти билан, одам эли билан), “Туўған жер-алтын бесик”(Туғилган ер - олтин бешик), “Жери

байдың-ели бай”(Ери бойнинг-эли бой), “Айрылған ел азады, бириккен ел озады” (Тарқоқ эл йўқ бўлади, бирлашган эл юксалади) каби.

Қорақалпоқ халқининг урф-одатлари, анъаналари ҳам бошқа халқлар урф-одатларидан ажралиб туради. Улар ҳам дўстликка, ҳамжихатликка чақириш, анъаналарга содиқлик руҳида тарбиялаш билан бирга инсонни мукаммалаштириш, уларнинг халққа, атроф-муҳитга, Ватанга бўлган муҳаббатини ошириш, инсон экологиясининг туб негизларини муҳофаза қилишга ундайди ва ўқувчиларда шундай туйғуларни ўйғотишга хизмат қилади. Буларга: “Биреўдин дузын ишсең, ўйине кел-де, қазан-ошағынды сазлай бер” (Бировнинг тузини ичсанг, уйинга келиб, қозон-ўчоқни созла).

Қорақалпоқ халқи кўп касблар орасида чорвачилик, дехқончилик, балиқчилик каби касбларни эъзозлаган ва улар тўғрисида кўп ажойиб мақоллар келтирган. Улардаги турли хил маъно жилвалари, ҳар хил семантик маънолар қуйидагиларда намоён бўлади: “Жер айдасаң гўз айда, гўз айдамасаң жүз айда” (Ер хайдасаң қуз хайда, қуз хайдамасаң юз хайда), “Жайлаўы отлы болса, малы сўгли болады (яйлови ўтлы бўлса, моли сўгли бўлади)” ва х.к.

Ҳамма замонларда меҳнатсеварлик, касб-хунар ўрганишга интилиш, унинг машаққатларидан қўрқмаслик, меҳнат билан қўлга киритилган хунар, касб, фазилат, яхши хусусиятлар ҳар қандай бойликдан қадрли, олтиндан ҳам қиммат нарсаси эканлигини билдирувчи мақол ва маталлар ўқувчиларнинг қомил инсон сифатида тарбияланишига, уларнинг экологик тарбиясига қатта таъсир қилиши олимлар, педагоглар томонидан таъкидланган. Уни ўқувчилар онгига синдириб бориш уларнинг маданиятли, онгли инсонлар бўлиб камолга етишига ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: 1998. 2-б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: “Ўзбекистон” 2008. 72-б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: “Ўзбекистон” 2011. 432-б.
4. Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари (олий ўқув юртлири мисолида). Номзодлик дисс.автореф. -Т.: 2006. 10-б.
5. Волков Г.Н., Баубекова Г.Д. Основы народной педагогики. -Т.: “Фан” 2000. 52-б.
6. Жуманова Ф.У. “Касб-хунар коллежлари ўқувчиларида экологик маданиятни шакллантириш (география таълими мисолида)” Пед.фан.номз. дисс... -Т.: 2010. 25-26б.
7. Қорақалпоқ фольклори. -Нөкис.: 1978. 1У т. 18-б.
8. Максетов Қ. Қарақалпақ халқининг кўркем аўызеки доретпелери. -Нөкис: “Билим” 1996. 152-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шахс маънавияти, экологик муаммоларни ҳал этиш масалалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Ўқувчиларни экологик билимлар, экологик тарбия билан қуроллантириш, уларда табиат ва атроф-муҳитга нисбатан ахлоқий муносабатларини таркиб топтириш, оқилона экологик ҳатти-ҳаракатларни ташкил этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш ҳақида тўхталиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится информация о духовности личности и решении экологических проблем. Отмечается важность обеспечения учеников экологическими знаниями, эковоспитанием, формирование у них этического отношения к природе и окружающей среде, выработке навыков организации разумного экологического поступка.

SUMMARY

The article contains the information about a person's spirituality and solution of ecological problems. The author emphasizes the importance of providing students with ecological knowledge and education, forming the ethic attitude to nature and environment, working out the skillful organization of conscious ecological activity in them.

МИЛЛИЙ ҚУРАШ ОРҚАЛИ ЁШЛАРДА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ Б.К.Еримбетов – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия ва спорт, саломатлик, миллий қураш, миллий хусусият, ривожланиш, тарбия.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, здоровье, национальная борьба, национальные особенности, национальная гордость, развитие, воспитание.

Key words: physical training and sports, health, national struggle, national features, national pride, development, education.

Мамлакатимизда спорт соҳасига алоҳида эътибор қаратилаётганлигининг асосий сабабларидан бири шундаки, болалар ва ўсмирларни жисмоний жиҳатдан баркамол маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялаш бугунги кун давлат дастурининг асосий мазмунини ташкил этади. Чунки, келажак авлодлар тақдири бугунги соғлом кишиларимизнинг маънавий ва жисмоний баркамоллиги билан боғлиқдир. Бу борада мамлакатимизда ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий соғломлигини мустаҳкамлаш, фарзандларимизнинг соғлом турмуш тарзини таъминлаш, уларда спортга муҳаббат туйғуларини кучайтириш юзасидан кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, жисмоний тарбия ва спорт машғулотларини самарали ўтказишга, шунингдек спорт соҳасида малакали

мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Болалар спортининг ривожига келажак ёшларининг жисмонан, руҳан ҳамда соғлом тарбияланишининг муҳим гаровидир. Бу эса фарзандларимизнинг келажакда ҳар қандай замонавий технологияларга асосланган билимларни ўзлаштиришда қаршиликларга учрамаслигини таъминлайди. Чунки биз инсоният тарихида унутилмас бурилиш палласи илм-фан, техника ва технология тараққий этган ХХI асрда яшамокдамиз, қолаверса, юртимизда ҳукукий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёни изчиллик билан амалга оширилмоқдаки, буни биз бугунги кунда олиб борилаётган ҳар бир эзгу амаллар замирида яққол кўришимиз мумкин.

Спорт ҳозирги кунда барча тинчликсевар халқларнинг ҳаёт талаби ва эҳтиёжга айланиб қолмоқда. Чунки у кишиларнинг ҳар томонлама чиникишини таъминлабгина қолмай, балки руҳан тетик, маънан бой, ахлоқан пок, юксак маданиятли, мустаҳкам иродали қилиб ҳам тарбиялайди. “Яъни жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишнинг энг муҳим натижалари халқаро, минтақа ва мамлакат миқёсидаги мусобақаларда юқори натижаларга эришиш билан бирга, энг аввало, юртимизда болалар саломатлигини мустаҳкамлаш, маънавий етук, жисмонан соғлом ёш авлодни вояга етказишда намоён бўлмоқда”[1].

Спорт турлари хилма-хилдир. Лекин уларнинг ҳар бири ҳам кишиларда юқоридаги хислатларни тарбиялаш учун спорт машғулотларида узлуксиз шуғулланиш ва мусобақаларда қатнашишни талаб этади. Спорт фаолиятининг қонуниятлари ва хусусиятларини, спортчи шахсини билмасдан туриб, биз спорт машғулотларининг фойдали методларини ишлаб чиқа олмаймиз, иш фаолиятига бўйсундира олмаймиз.

Спорт билан шуғулланиш шахсда иродавий тиришқоқлик ва зўр беришлик қобилиятини ўстиради. Спорт билан шуғулланиш жараёнида у зарурий ҳаракат кўникмаларини эгаллайди, тезлик ва катта куч талаб қиладиган мускул зўриқишларида иродавий кучланишни намоён этиши онгли равишда чарчоқлик ҳиссини, кўркүв ва ўз кучига ишонмаслик билан боғлиқ салбий эмоцияларни енгиши мумкин.

Спортнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида гапирганда, шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, у кўп ёшларни бекор ва мақсадсиз кўчаларда юришдан сақлайди. Спортчилар ҳаётида шундай далиллар борки, ёшлигида безори бўлганлар спорт билан шуғуллангач, бу йўлдан қайтганлар.

Дунё ҳам жамияти билан турли йўналишларда ҳамкорлик қилиш олдимида турган иқтисодий ва ижтимоий сиёсий масалаларни ҳал этиш ҳамда жамиятимизни маънавий-маърифий жиҳатдан такомиллаштириш орқали халқимиз фаравонлигини таъминлаш, фуқароларимизнинг, оила ва авлоднинг ҳар томонлама баркамол ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом, доно, илғор фикрли ва заковатли бўлишига интиломдамиз. Шу ўринда ёшлар ва ўсмирлар ўртасида соғлом турмуш тарзини яратишда жисмоний тарбия ва спортнинг ўрни юксаклигини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Шу муносабат билан инсон эҳтиёжи бўлмиш саломатликни мустаҳкамлаш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда. Бунинг учун эса ёшларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Чунки ёшлик пайтида ортирилган кўникмалар бутун умрга мустаҳкам асос бўлади.

Маълумки, “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонунда қайд этилган концептуал ҳужжатларда нафақат “катта” спорт салоҳиятини кўтариш чораларига эътибор қаратилган, балки болалар спортини ривожлантириш, уни турли қатламга мансуб аҳолининг кундалик эҳтиёжга айлантириш заруригига урғу берилган. Жисмоний тарбиянинг энг асосий вазифаси инсон саломатлигини асраш ва яхшилашдир. Шу муносабат билан инсон саломатлиги тиббий-педагогик тадқиқотларнинг объекти бўлиши лозим. Бу ерда жисмоний ривожланиш, гавда тузилиши, юрак-кон томир тизимининг ишлаши, жисмоний тайёргарлик ва жисмоний аҳвол саломатлигининг таркибий элементлари эканлигини қайд этиш муҳим. Шунинг учун инсонни бошқариш ва унинг жисмоний етуқлигига эришиш учун жисмоний тайёргарликни қатор кўрсаткичлар бўйича комплекс баҳолаш керак.

Жисмоний етуқликка эришишнинг эффектив соғломлаштирувчи воситаларини аниқлаш учун жисмоний ривожланиши, гавда тузилиши ва жисмоний, функционал тайёргарлиги кўрсаткичларининг корреляцион боғлиқлигини аниқлаш керак. Ёшларнинг жисмоний етуқликка эришишининг илмий асосланган воситаларини аниқлашга бундай ёндашув соғломлаштириш профилактика ишларини эффектив режалаштириш ва машқларни тўғри танлаш имконини беради. Кўп йиллик тайёргарлик жараёни давомида барча тур ва йўналишда қўлланиладиган машқлар тўғри танланиб, мақсадли қўллангандагина спортчи танасининг тузилиш – шакли, қадди-қомати пропорционал тартибда ривожланади.

Жисмоний тарбия машғулоти жараёнида ўқувчиларни меҳнатга тайёрлаш куйидагича амалга оширилади:

1. Меҳнат фаолиятига таъсир этувчи махсус мақсадли йўналишдаги жисмоний машқлар орқали. Меҳнат

фаолиятининг самарадорлиги кишининг жисмоний тайёргарлик билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у барча жисмоний сифатларнинг ривожланишига ижобий таъсир этади.

2. Жисмоний тарбия машғулоти жараёнида ўқувчиларни бевосита меҳнатга жалб этиш (спорт зални тартибга келтириш, спорт майдонларни тозалаш, спорт асбоб-ускуналарни таъмирлаш, спорт майдонларини ободонлаштириш).

Мазкур омиллар ва хуусиятларни шакллантиришда курашнинг Мамлакатимизда кураш спорт турини замонавий даражада ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Бунга қабул қилинаётган бир қатор қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон ва қарорлари, жисмоний тарбия ва спорт соҳасига оид амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар асос бўлмоқда.

Ёш курашчилар билан кўпроқ, ўйин услуби қўлланган, машғулоти ўтказилади. Ҳамма машқлар, асосий машғулоти шакли-дарсда бажарилади. Ёш курашчининг жисмоний тайёргарлигини мақсадли амалга ошириш учун курашдаги ўқув-машғулоти жараёнида саф (тартибли) машқлар (сафланиш, буйруқларни бажариш, қадам ташлаб ва югуриб ҳаракатланишлар) қўлланилади. Улардан мақсад-кураш машғулоти ташкил этиш, тўғри қадди-қоматни шакллантириш, интизом, ўзаро муносабат ва тартибни тарбиялаштириш [2].

Саф машқлари дарснинг кириш, тайёрлов ва якуний қисмида сафланиш ва қайта сафланиш учун, шунингдек, юктамалардан сўнг зўриқишни бартараф этиш мақсадида бажарилади.

Умумий ривожлантирувчи машқлар қаторига оддий гимнастика (қўллар, оёқлар, гавда, оғирликлар билан, оғирликларсиз, буюмлар билан ва буюмларсиз ҳамда шериклар билан) машқлари оғир атлетика, эшак эшиш спорт турларидаги баъзи машқлар кириди. Бундай машқлар курашчининг жисмоний ривожланишини яхшилади, ҳаракат малакалари захирасини кенгайтиради, организмнинг функционал имкониятларини оширади, иш қобилиятининг тикланишига ёрдам беради.

Умумий ривожлантирувчи машқлар билан бир вақтда асаб-мушак кучланишлари хусусияти ва ёш курашчилар организмнинг иш тартибига кўра ўхшаш бўлган машқларни кўпроқ қўллаш зарур. Ҳар бир машқ маълум бир сифатни ёки бир гуруҳ сифатларни ривожлантиради. Масалан, шерик қаршилигида ёки штанга билан бажариладиган машқлар, ўз оғирлиги билан тортилиш ҳамда қўлларни букиб-ёзиш машқлари кучни; кесишган жойда югуриш-чидамликни, катта тезлик билан бажариладиган гимнастика машқлари, қиска масофаларга югуриш эса курашда ҳаракат тезлигини тарбиялашга ёрдам беради. Баскетбол ўйини чакқонлик, чидамлик ва тезкорликни комплекс ҳолда тарбиялашга имкон яратади. Кураш машғулотида катта жисмоний юктамалардан сўнг организмни нисбатан тинч ҳолатга келтириш учун ёш курашчиларни машқларни бўшаштиришга, нафас олишни тинчлантиришга (ўта бўшаштирилган мушакларни силкитиш ҳаракатлари, чуқур нафас олиши учун ўпка қафасини кенгайтирувчи машқлар ва ҳ.к.) қаратилган машқларни мустақил бажаришга ўргатиш зарур. Назаримизда, айтиш пайтида ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлигини такомиллаштиришнинг мақбул ва замонавий услубиятини ишлаб чиқиш зарурияти мавжуд бўлиб, бунда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

- 1) Ёш курашчиларда тезкор куч лаёқатини ўстирувчи қулай ва мақул машқлар мажмуини ишлаб чиқиш;
- 2) Турли вазндаги ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлиги бўйича мақбул машғулотларни режалаштириш;
- 3) Ёш курашчиларда техник-тактик ҳаракатларни кучайтиришга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиш;
- 4) Ёш курашчиларни умумжисмоний чиниктириш учун турли усул ва воситаларни аниқлаш.

Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш керак:

- спортчиларнинг умумжисмоний тайёргарлиги масаласига оид илмий тадқиқотлар ҳулосалари, методик тавсиялар ва тажрибаларни таҳлил қилиш, уларнинг мақбулларини ёш курашчилар умумжисмоний тайёргарлигини такомиллаштиришга тадбиқ этиш;
- мунтазам машғулоти воситасида ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш;
- мазкур йўналишда педогогик қузатувлар олиб бориш.

Ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлигини такомиллаштириб боришда мавжуд узлуксиз таълим тизими

муҳим омил ҳисобланади. Мазкур тизимда амал қилаётган жисмоний тарбия ва спорт машғулоти асосида ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлигини талаб даражасида шакллантириш мумкин. Бунинг учун қуйидагиларга диққат қилиш мақсадга мувофиқдир:

1) умумтаълим мактабларида ёшларнинг курашга нисбатан лаёқатини аниқлаш ва курашга йўналтириш, жисмоний тарбия ва спорт машғулоти воситасида уларга курашнинг назарий ва амалий асослари бўйича дастлабки сабоқларини бериш, ёш курашчиларни чиниктиришни йўлга қўйиш;

2) ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида жисмоний тарбия ва спорт машғулоти воситасида ёш курашчиларнинг жисмоний ва тезкор куч лаёқатини ўстириш, улар билан индивидуал машғулоти олиб бориш, ёш курашчиларни умумжисмоний тайёргарлик назарияси ва амалиёти билан тўлиқ таништириш;

3) олий ўқув юртиларида: жисмоний тарбия ва спорт машғулоти ҳамда оммавий мусобақалар, тадбирлар, индивидуал машғулоти асосида ёш курашчилар умумжисмоний тайёргарлигига тўлиқ эришиш.

Бундай ёндашувни амалга ошириш имкониятлари мавжуд. Аввало бунда жисмоний тарбия ва спорт

машғулоти ажадланган юклардан оқилонга фойдаланиш зарур.

Мамлакатимиз узлуксиз таълим тизими бугунги кунда касбий етук жисмоний тарбия ва спорт ўқитувчи – мураббийлари фаолият олиб бормоқда.

Бу омил ҳам ёш курашчиларнинг умумжисмоний тайёргарлигини такомиллаштириб бориш муаммосини талаб даражасида ҳал қилиш имконини беради. Асосийси, бу ишда мақсадли йўналишларга эга бўлиш ва индивидуал ишлаш масаласига алоҳида эътибор бериш лозим [3].

Умуман олганда мустақиллик туфайли юртимизда жисмоний тарбия ва спорт тобора янгича маком ва юксак салоҳият сари интиломоқда. Мамлакатимизнинг турли ҳудудларида халқаро миқёсга лойиқ ўта нуфузли мусобақалар, шу жумладан “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод”, “Универсиада” каби оммавий спорт мусобақаларининг мунтазам ўтказилиши соғлом турмуш тарзининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб айтганда жисмоний маданият ва спорт асосида ўзлигини англаш ва миллий ўйғониш, мафкуравий ҳиссийатни ривожлантириш ва шу асосда инсонпарварлик, ватанпарварлик руҳини кучайтириш қабиларга эришиш бугунги кун Ўзбек спортини юксакликка олиб чиқувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. “Спорт баркамол авлодни тарбиялашнинг энг муҳим ва самарали омилдир”. / Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилиш катъият билан давом эттириш йўлида. Т.21. -Т.: «Ўзбекистон», 2013.
2. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ва усуллари. –Т.: ЎзДЖТИ нашриёти, 2007.
3. Бабанский Ю. К. «Методические основы оптимизации учебно-воспитательного процесса». 1982.
4. Ковалько В.И. Здоровье берегающие технологии в начальной школе. 1-4 классы. -М.: «ВАКО», 2004. (Педагогика. Психология. Управление).
5. Кошбахтиев И.А. Валеология асослари. Жисмоний тарбия институти ва олий таълим муассасалари жисмоний тарбия факультетлари учун дарслик. -Т.: Лидер Пресс. 2005.
6. Смирнов Н. К. Здоровье берегающие образовательные технологии в современной школе. – М.: АПК и ПРО, 2002.
7. Шарипова Д.Д. и др. Формирование здорового образа жизни. Учебное пособие для студентов институтов физической культуры и факультетов физического воспитания. -Т.: Лидер Пресс. 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада миллий кураш орқали ёшларда миллий қадриятларни шакллантириш масалалари таҳлил қилинган ҳамда ёшларни маънавий тарбиялашда миллий курашнинг аҳамияти илмий асосланган. Шунингдек, миллий кураш баркамол авлодни тарбиялашда асосий омиллардан бири сифатида қўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется процесс формирования у молодёжи духовных ценностей при помощи национальной борьбы. Также, научно обосновывается значение национальной борьбы в духовной подготовке молодёжи. Борьба рассматривается как фактор служащий укреплению национальных особенностей.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the process of forming in the youth spiritual values by means of national fight. The importance of national fight in spiritual education of the youth has been proved from the scientific point of view. The fight is considered as the factor, serving to strengthening of national features.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Г.Б.Есбергенова - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиян

Таянч сўзлар: интернет, технология, ўқитиш, мотив, муаммо.

Ключевые слова: интернет, технология, обучение, мотив, проблема.

Key words: internet, technology, teaching, motive, problem.

Современные педагогические технологии такие, как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационно-коммуникативных технологий, Интернет-ресурсов помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учётом способностей детей, уровня их обученности и склонностей.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в средней школе. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры школьников, обучение практическому овладению иностранным языком.

Без ИКТ и применения других современных технологий невозможен сегодня урок немецкого языка. К использованию данной технологии побуждают жизненные обстоятельства, связанные с последними изменениями в сфере образования, а именно профилизацией и компьютеризацией [2:50].

Изучение немецкого языка с использованием ИКТ даёт детям возможность принимать участие в тестировании, в викторинах, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, переписываться со сверстниками из других стран, участвовать в чатах, видеоконференциях и т.д. Учащиеся могут получать любую информацию по проблеме, над которой они работают, а именно: лингво - страноведческий материал, новости из жизни известных людей, статьи из

газет и журналов, необходимую литературу и т.д. Классические и интегрированные уроки в сопровождении мультимедийных презентаций, on-line тестов.

Использование мультимедийных технологий позволяет учащимся не только изучить иностранный язык, но и сделать процесс обучения более разнообразным, интересным. Интерактивные программы и игры помогают создать реальные ситуации общения, снять психологические барьеры и повысить интерес к предмету.

Формы работы с компьютерными обучающими программами на уроках немецкого языка включают изучение лексики, отработку произношения, обучение диалогической и монологической речи, обучение письму, отработку грамматического материала.

Хотелось бы остановиться на наиболее часто используемых нами ИТК на уроках немецкого языка:

Сейчас уже все понимают, что Интернет обладает колоссальными информационными возможностями и не менее впечатляющими услугами. Но нужно не забывать, что, какими бы свойствами ни обладало то или иное средство обучения, информационно-предметная среда, первичные дидактические задачи, особенности познавательной деятельности учащихся, обусловленные определёнными целями образования. Возможности использования Интернет - ресурсов огромны. Глобальная сеть Интернет создаёт условия для получения любой необходимой учащимся и учителям информации, находящейся в любой точке земного шара: новости, страноведческий материал, зарубежную литературу т.д. На уроках немецкого языка Интернет

помогает решить целый ряд дидактических задач: сформировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети; совершенствовать умения письменной речи школьников; пополнять словарный запас учащихся; формировать у школьников устойчивую мотивацию к изучению немецкого языка. Кроме того, работа направлена на изучение возможностей Интернет-технологий для расширения кругозора школьников, налаживать и поддерживать деловые связи и контакты со своими сверстниками в Германии. Также учащиеся могут принимать участие в тестировании, викторинах, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, а также участвовать в видеоконференциях и т.д.

Интернет создаёт уникальную возможность для изучающих иностранный язык пользоваться аутентичными текстами, слушать и общаться с носителями языка, т.е. он создаёт естественную языковую среду. Доступ к постоянно изменяющимся и пополняющимся источникам учебной информации делает обучение иностранному языку весьма продуктивным. Вообще, обучение с использованием ресурсов Интернет представляется творческим процессом, позволяющим развивать и разрабатывать новые методические приёмы.

Использование проектора - преимущества проектора перед традиционными наглядными пособиями - обеспечение наглядности как важной составляющей методики преподавания.

Проектор - это устройство, посредством которого статическое изображение с прозрачной плёнки формата А 4 передаётся на большой экран. Изображение на прозрачной плёнке выполняет роль учебного пособия и может быть подготовлено с помощью компьютера, копировального аппарата или с помощью флюидера. Какие же плюсы у проектора, в отличие от традиционных наглядных пособий?

Интерактивная технология обучения - основана на использовании различных методических стратегий и приёмов моделирования ситуаций реального общения и организации взаимодействия учащихся в группе (в парах, в малых группах) с целью совместного решения коммуникативных задач [2].

Одним из основных требований, предъявляемых к обучению иностранных языков с использованием Интернет ресурсов - является создание взаимодействия на уроке того, что принято называть в методике - технологии интерактивного обучения.

Информационные технологии обучения - это все технологии, использующие специальные технические информационные средства персонального компьютера, аудио - видеотехнику, Интернет. И если раньше единственным источником информации был школьный учебник, то сегодня Интернет предоставляет информационное поле для поиска источников, которые далеко выходят за ограниченный объём школьного учебника.

Практика показала их преимущество по совершенствованию и активизации учебного процесса, созданию положи-

тельной мотивации учащихся к выполнению умственных и практических действий, развитию мелкой моторики руки, развитию внимания и памяти, стимулированию познавательной активности перед традиционным методом обучения. Задача учителя состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого учащегося, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому ученику проявить свою активность, своё творчество. Задача учителя - активизировать познавательную деятельность учащегося в процессе обучения иностранным языкам.

Обучение немецкому языку требует личностно-ориентированного подхода, ведь при личной заинтересованности поддерживать общение и выполнять заданное намного легче, чем в принудительном порядке. Личностно-ориентированный подход - это обучение с радостью и осознанием необходимости общения на немецком языке.

Так как именно личная заинтересованность в изучении немецкого языка является основным фактором успешности при обучении, применение компьютеров на уроках является одним из средств повышения интереса к обучению. Существуют интерактивные программы, которые при выполнении заданий реагируют и на успех обучаемого, и на его неудачу. Компьютерное обучение даёт возможность регулировать предъявление учебных задач по степени трудности, поощрение правильных и порицание неверных решений. Диапазон использования компьютера в учебно-воспитательном процессе очень велик: от тестирования учащихся по любой грамматической, лексической, фонетической теме, учёта их личностных особенностей, отработки необходимого учебного материала до необходимого уровня знания до тренировки определённых умений и навыков.

Компьютер является одним из средств достижения высокой мотивации при обучении немецкому языку. Достичь этой цели можно при помощи компьютерных программ и обучающих дисков. Необходимо тщательно изучить диски и программы, отобрать наиболее подходящие по темам, по интересам обучаемого и изыскать возможности продолжить наращивать по степени трудности применение учебного материала. Подготовка к применению компьютерных технологий требует от преподавателя не только больших материальных ресурсов, душевных сил и свободного времени, но и знания основ компьютерной технологии.

Обучение на компьютере позволяет изучать курс в темпе, соответствующем способностям, воле и трудолюбию обучаемого, а интерактивный режим превращает процесс обучения в совместную деятельность учащегося и преподавателя.

Цель обучения иностранному языку - это коммуникативная деятельность учащихся, то есть практическое владение иностранным языком. Задачи учителя - активизировать деятельность каждого учащегося в процессе обучения, создать ситуации для их творческой активности.

Литература

1. Колкова М.П. Обучение иностранным языкам в школе и вузе. // С.-Пб., 2001. - С.60.
2. Барменкова О.И. Эффективные приемы обучения иностранного языка: Учеб. Пособие для учителя. // Иностранные языки в школе. 1991. - С.50-59.
3. Душина Т.В. Проектная методика на уроках иностранного языка. // Иностранные языки в школе. -2005, № 6. - С.14-16.
4. Богданова Д.А. Телекоммуникации в школе. //Информатика и образование, 1997, №2. - С. 25 - 30.

РЕЗЮМЕ

Бу мақола немис тили фанини ўқитишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш ҳақида. Мақолада дарс мобайнида ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланиш ҳақида сўз боради. Ушбу мақоладаги замонавий ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланиш талабалар билим самарадорлигининг ошишига ёрдам бериши баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам использования современных образовательных технологий в учебном процессе по немецкому языку. В статье говорится об использовании на уроках информационно-коммуникационных технологий и их роли в обучении иностранному языку. Использование информационно-коммуникационных технологий способствует улучшению качества знаний студентов.

SUMMARY

The article deals with the issues of using modern educational technologies in the process of teaching German. It gives information about using informative-communicative technologies at the lessons and their role in teaching foreign languages. Using informative-communicative technologies helps to improve the quality of students' knowledge.

АБУ АЛИ ИБН СИНО ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ ҲАҚИДА

С.Есемуратов – катта ўқитувчи

С.Алланйезов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: буюк аллома, гимнастик машқлар, юриш, югуриш, дифференциал машқ, пиёда юриш, юрак, жигар, нафас олиш, юрак режими, масофа, реабилитация, миокард, инфаркт, машхур аллома, дунё микёсида, мутафаккир, дунё тараққиёти, соғлом турмуш.

Ключевые слова: великий учёный, гимнастические упражнения, ходьба, бег, дифференцированные упражнения, сердце, печень, ритм сердца, дистанция, реабилитация, миокард, инфаркт, светило науки, мыслитель, известный во всём мире, здоровый образ жизни.

Key words: great scientist, gymnastic exercises, walking, running (jogging) differential exercises, heart, liver, breath, heart regime, distance, rehabilitation, miocard, heart attack, a representative of science, thinker, world progress, healthy life.

Шарқнинг ўрта асрлардаги улуғ мутафаккири Ибн Синодан (Абу Али Ибн Сино) битмас туганмас бой мерос, шу

жумладан, соғлиқни сақлаш ва мустаҳкамлаш ҳақида бе-баҳо фикрлар бизгача етиб келган. «Ўзига ишонч билан ўз

вактида жисмоний машқларни бажариб турган кишида даволанишга зарурият бўлмайди». Абу Али Ибн Сино томонидан деярли минг йил аввал таъкидланган бу фикр ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Абу Али Ибн Сино жисмоний машқларни бутун умри давомида кун тартибига кириштириш инсонларга тавсия қилган. «Шифокорлик илми тилсимотлари»нинг махсус бобларида кексалар учун бебаҳо фойдали маслаҳатларни кўплаб учратиш мумкин. Шунингдек, олим жисмоний машқларнинг беозор турлари (юриш, аста-секин югуриш, гимнастик машқлар) билан изчил ва дифференциал машқ этишни маслаҳат берган. У овқатланишда хилма-хилликка, овқатланиш тартибини сақлашга, сут ва ўсимликлардан тайёрланган озиқ-овқатларни истеъмол қилишга даъват этган. Чунки, енгил овқатланиш соғлиқни сақлашда жуда ҳам муҳим.

Оила ва мактаб болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг муҳим учоғидир. Бу ҳақда Абу Али Ибн Сино ўз асарларида алоҳида тўхталиб ўтган. Жисмоний машқларнинг катта аҳамияти жуда кўп марта таъкидлаб ўтилган. У биринчи бўлиб, жисмоний машқларнинг инсон организмига мустаҳкамлашдаги таъсирини илмий равишда асослаб, уларни соғлиқни сақлашнинг энг муҳим (асосий) шарти деб ҳисоблаган.

Пиёда юриш – қадим замонлардан буён соғломлаштириш воситаси бўлиб ҳисобланган. У кўпгина мушакларнинг ҳаракатга тушишига ёрдамлашиб, юрак, жигар, нафас олиш органлари ва бошқа организм аъзолари вазифасининг жаддаллашишини таъминлайди.

Юриш – унчалик куч талаб қилмайдиган ҳаракатнинг табиий тури. Шунинг учун ҳам у қайта тикловчи восита ҳисобланади. Оғир иш кунидан сўнг пиёда 20-30 дақиқа сайр қилиш тетиклаштиради ва иш қобилиятининг ўсишига ёрдам беради. Пиёда юриш катта ёшдаги кишилар ва узоқ танаффусдан сўнг жисмоний тарбия машқлари билан шуғулланишга киришмоқчи бўлганлар учун яхшигина чиникиш бўлиши шубҳасиздир. Бундай машқларни ҳафтада камида 3-5 марта эрталаб ёки кечкурун уйкудан олдин бажариш мақсадга мувофиқдир. Пиёда юриш қанча вақтингиз бўлса, шунча юринг – ярим соат, бир соат, икки соат. Лекин, юриш вақти қанча қисқа бўлса, машқ шунчалик мураккаб бўлиши керак. Бундай машқлар сизнинг ёшингизда юрак режими учун қулай ишланган ҳолдагина яхши натижа бериши мумкин. Машқларни қуйидагича бажаринг: қўлларингиз ва оёқларингизни силтаб, ҳаракатга келтириб эгилиб, ўтириб-туринг. Ушбу ва бошқа гимнастик машқлар томир урушининг меъёрига келишига ёрдам беради. Юрининг охириги 5-10 дақиқасида юриш суръатини аста-секин пасайтиринг. Томир уруши ўз ҳолига келгунча шундай юринг. Шундай тартибда мунтазам бажарилган машқлар 2-3 ой ўтиб ўз самарасини беради. Шу даврдан кейин сиз катта масофани босиб ўтсангиз ҳам толиқиш нималигини сезмайсиз ва юриш суръати ошаётганини сезасиз. Шу билан бир қаторда сизнинг иш қобилиятингиз ҳам орта боради. Демак, сиз тоза ҳавода қанчалик кўп сайр қилсангиз соғлигингиз мустаҳкамланиб, умрингиз узайишига ёрдам берган бўласиз.

Жисмоний машқларни шифокор билан маслаҳатлашган ҳолда бошлаш зарур. Шифокор сизнинг жисмоний ҳолатингиз ва соғлигингиз даражасига мос машқларни тавсия этади ва машқ жадвалини тузишда ёрдамлашади. Дастлабки югуриш учун 2-2,5 километрлик масофа етарли. Буни ўзлаштиргач, машқларни янада орттириш мумкин. Бунга икки йўл билан эришилади. Биринчиси, масофани йири-

клаштириш. 2-3 ҳафтадан сўнг масофа узоклаштирилса мақсадга мувофиқ бўлади. Машқлар интенсивлигини орттириш, тезликни ошириш ҳисобидан ҳам бунга эришиш мумкин. Лекин бу механик равишда ишланиши зарур. Лекин бунда ўзингизни қандай ҳис этишингизни доимо кузатиб боришни унутманг. Энг яхши кўшимча тадбир – бу 20-25 километрлик масофани пиёда юриб ўтишдир. Бу жисмоний машқларни янги бошлаётган ҳаваскор спортчилар ва кексалар учун энг маъқул йўл бўлиб, бунинг учун яшаш жойидан унчалик узоқ бўлмаган айланма шаклдаги масофани танлаш мақсадга мувофиқдир. Агар кучли чарчаш сезилса, дарҳол машқни тўхтатинг ва нафасни ростлаб олиш машқларини бажаринг. Бундай машқлар ҳар бир сурункали машқдан сўнг ҳам бажарилиши мумкин. Айниқса, аралаш ҳаммомлардан (гоҳо илик, гоҳо совуқ сувли) фойдаланиш катта натижа беради. Сув муолажаларини илик сув билан якунлаш тавсия этилади. Кейин тукли сочиқлар билан жаддал артининг. Булар жисмоний ҳолатни меъёрига келтиришда катта ёрдам беради. Бадан тарбияси ҳамма учун бирдек зарур. Ҳозирги кунда соғлиқни сақлаш муассасаларида хилма-хил тренажерлар билан жиҳозланган реабилитация марказларининг очилиши бежиз эмас. Масалан, миокард инфарктини бошидан ўтказган беморларга, даволанишнинг учинчи кунини жисмоний машқларни бажариш тавсия этилади. Инфаркт ва инсультнинг дастлабки босқичи ҳисобланган гипертония касаллигида дори-дармонлар эмас, балки юриш, югуриш, чанғида юриш ва велосипедда сайр этиш тавсия этилади. Жисмоний юклама қандай бўлиши зарур? Улар кишининг ёшига, соғлиғига, шахснинг ўзини қандай ҳис этишига қараб ҳар хил белгиланади. Масалан, ҳар доим эрталабки бадан тарбия машқларини бажариш унчалик шарт эмас, фақат барча органлар ва организмлар тизими нормал ишга киришиши учун енгил машқларни бажаришнинг ўзи кифоя. Лекин, кун давомида югуришга, пиёда юришга ёки ҳаракатли ўйинлар ўйнашга, албатта вақт топинг. Бу машқларни тоза ҳавода ёки спорт залларида бажариш мақсадга мувофиқдир. Жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланувчи киши доим соғлом ва ёш кўринади, кайфияти доимо аъло ҳолатда бўлади, ҳаётни севиш ҳисси йўқолмайди ва у ҳар қандай касалликни ҳам енгиб ўтишга қодир бўлади. Жисмоний тарбия гимнастик ҳаракатлар ўрнини ҳеч нарса боса олмайди, улар табиий ҳароратни оширади, ҳатто кучли таомларни еганда ҳам танада ортиқча вазн ҳосил бўлишига йўл қўймайди.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида Абу Али Ибн Сино ҳақида қуйидаги ажойиб фикрларни билдирган: «Машҳур аллома Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари неча асрлар давомида Европанинг энг нуфузли олий ўқув юртлирида асосий тиббиёт дарсликларида бири сифатида ўқитиб келингани, дунё микёсида «Медицина», «Соғлом турмуш тарзи» деган тушунчаларнинг фундаментал асоси бўлиб хизмат қилгани, албатта, чуқур ҳаётий ва илмий заминга эга. Аниқроқ қилиб айтганда, бу беназир алломанинг бутун илмий фаолияти дунё таракқиётини инсонпарварлик руҳида, яъни маънавий негизда ривожлантиришга улкан таъсир ўтказди, деб айтишга барча асослар бор» [1:43]. Шу сабабли ҳам мутахассис сифатида ҳар бир оилада соғлом турмуш тарзига амал қилишни ва бадантарбия билан мунтазам равишда шуғулланишни маслаҳат берамиз. Чунки буюк мутаффақир бобомиз Абу Али Ибн Сино фикрича, жисмоний тарбия соғлом бўлишнинг пойдевори бўлмоғи даркор.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. «Юксак маънавият-енгилмас куч». -Тошкент: «Маънавият», 2008.
2. Соломов Р.С. «Спорт машғулотларининг назарий асослари». -Тошкент: ЎзДЖТИ, 2005.
3. Энциклопедический словарь юного спортсмена. -Москва: «Педагогика» 1979.
4. Ережепов М. «Ден саўлықты сақлау мәдениәтын үйреніу арқалы кеселликтен қутылуы ұсыллары». -Нөкис: «Билим», 1999.

Мақолада Абу Али Ибн Синонинг жисмоний тарбия ва соғлом турмуш тарзи ҳақидаги қарашлари баён қилинган. Унда машҳур сиймонинг соғлиқни сақлаш, баркамолликни асраш бўйича билдирган фикрлари, ҳар бир шахснинг соғлом турмуш тарзига риоя қилиш шарт-шароитлари ҳақида қайд қилган мушоҳадалари келтирилган. Бу фикрлар алломанинг қайси асарларида баён қилинганлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу взглядов великого учёного мирового масштаба Абу Али Ибн Сино о физическом воспитании и здоровом образе жизни человека. В ней рассказывается о бесценных советах медицинского гения Востока, дошедших до нас об укреплении и сохранении здоровья человека с самого рождения до самой смерти. В статье подробно говорится о пользе простой ходьбы, медленного и быстрого бега с детского возраста до самых преклонных лет.

SUMMARY

The article deals with the analysis of views of the great world scientist Abu Ali Ibn Sino about physical development and healthy life of people. It presents a number of medical advice given by the Eastern genius about importance of keeping healthy life from birth till death. The author of the article describes the importance of slow walking, slow and fast running from childhood till the old age.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARIN RUWXIY ADEP-IKRAMLILIQQA TARBIALAWDA QARAQALPAQ XALIQ NAQIL- MAQALLARINAN PAYDALANIWDIN AHMIYETI

T.Esemuratova –ülken oqıtwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: xalq pedagogikasi, pedagogika, tarbiya, odob, axloq, etika, moral, odoblilik, axloqiylik, odob-axloq tarbiyasi, maktab va odob-axloq.

Ключевые слова: народная педагогика, педагогика, воспитание, этика, мораль, нравственность, нравственное воспитание, школа и нравственность.

Key words: public Pedagogy, Pedagogy, education, ethics, morality, moral education school and morality.

«Balalı úy bazar, balasız úy mazar», dep ayıladı qaraqalpaq xalıqında. Eger danalıq sózge diqqat awdarıp qarasaq, shınında da balalı úydıń baxıtlı ómir keshiretuǵınlıǵı, xalıqımızdın balajanlıǵı, mehirbanlıǵı kózge taslanadı.

«Eldin qaznası eski sóz» bolǵan xalıq awızekı ádebiyatınıń bay tájiriybeleri jaslarǵı ádep-ikramlı etip tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq folklorında xalıq pedagogikasınıń kóp máseleleri qamtılǵan. Pedagogika tariyxına názer salsaq onda xalıqtın úrp-ádet dástúrleri menen jıyı tanısıp úyrenenin kóremiz [2]. Hár qıylı jıyınlarında, mereke-majilislerde jaslarımız jası-úlkenderdin ádep-ikramlılıq tárbiyasına baylanıslı danalıq pikirlerin esitip, ózlerine qabil etip otırǵan. Qaraqalpaq xalıq maqallarında jaqsılıq penen jamanlıq, dos penen dushpan, ashshı menen dushshı, hadal menen haram, sanalılıq penen sadalılıq usaqan tolıp atırǵan turmıs waqıyaları salıstırılıp sóz etiledi. Hadallıq ar-namıstın tazalıǵı, tapırtımaytuǵın baylıq sıpatında ortaǵa qoyılıp keleshek áwladqa násiyat etip qaldırıladı.

Usınday naqıl-maqallarda eń ald menen adamlardaǵı ayırım adamgershilik qásiyetleriniń belgileri, tuwılǵan jeri, eli ushın ayanbay xızmet etiw, dosqa sadıqlıq, kishipeyillik, jası-úlkenderdi, ata-ananı sıylaw, qonaqqa haq kewil menen xızmet etiw, ádeplilik, saqıylıq hám taǵı basqalar beriledi.

«Er jigiti eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi» dep eli ushın xızmet etetuǵın adamnıń adamgershiligi kórsetilse, «Bermegendi berip uyalıt» dep adamlardı keńpeyil, saqıy bolıw ádebine tárbiyalaydı.

Jası-úlkenderdi húrmet etiw barlıq xalıqtın dástúrinde erte zamanlardan berli bar. Jası-úlkenderdi sıylaw, húrmet etiw onıń tek jasın ǵana emes, al óz ómirinde xalıqqa etken hadal xızmetin bahalaw bolıp tabıladı. Usıǵan baylanıslı dóregen naqıl-maqallarda: «Atańa ne qılsań aldına sol keledi», «Jası-úlkendi sıylaǵannıń ózi sıylı boladı» [2], deydi,

Jası-úlkendi sıylasań,

Alǵıs jawar basıña,

Jası-úlkendi xorlasań,

Gargıs jawar basıña - degen tolǵawlar da bar.

Xalıq dástúrinde úyge qonaq keliw, qonaqqa barıw adamlardıń arasındaǵı óz-ara qatnası kúsheytip, doslıq-tatıwlıqtı arttırıw menen birge xalıqımızdın adamgershilikli jaqsı úrp-ádet dástúrleriniń biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq ázelden miymandos xalıq bolıp, «tapsa birin, tappasa ekewin soǵan», «miyman atańnan ullı», - dep túsingen. Sonday-aq, úyge kelgen qonaqtı «Qonaq kelse qut keler», «Qonaǵın sıylaǵan bay bolar», «Jaqsı adamnıń belgisi, kelgen qonaǵına taq turar», degen naqıl-maqallarda táriypengen.

Xalıq jaslarǵı ádalatsızlıqqa qarsı turıwǵa tárbiyalaw. Zulımlıqqa qarsı bolǵan, «Zulımlıq esikten kirse, insap túlikten shıǵadı», degen danalıq sózlerdi dóretken. Zulımlıq bar jerde

Ádebiyatlar

1. Karimov İ.A. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch. -Toshkent: «Ma'naviyat», 2008.
2. Abdimuratov P. Qaraqalpaq xalıqın salt dástúrleri hám onıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyeti. -Nókis: «Bilim», 1996.
3. Seytjanova U. Joqarı adamgershilik ruxıy qadıratları. -Nókis: 1998.
4. Pazilov A. Ádep-ikram tárbiyası. - Nókis: «Bilim», 2003.
5. Pazilov A. Tárbiya haqqında oylar. -Nókis: «Bilim», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақола мактаб о'қувчиларини тарбиялашда ма'naviy-axloqiy tarbiyaning ahamiyati haqidagi masalalarga bag'ishlangan. Unda maktab o'quvchilarini xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanlgan holda o'qitishga alohida diqqat qilingan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам духовно-нравственного воспитания учащихся. В ней особое внимание отводится использованию устного народного творчества в процессе обучения.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of spiritual-educational upbringing of pupils. Here a great attention is paid to the use of folklore in the teaching process.

РАЗЛИЧНЫЕ УРОВНИ ТВОРЧЕСКОГО САМОРАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

М.Р.Кадырова – старший преподаватель

Ферганский филиал Ташкентской медицинской академии

Таянч сўзлар: креатив, ўхшаш, шахсга хос, ижодкор шахс, шаклланиш.

Ключевые слова: креативный, адекватность, индивидуальный, творческая личность, формирование.

Key words: creative, value, personal, creative personality, formation.

В работе на основе анализа психолого-педагогической литературы выявлены уровни творческого саморазвития студентов на различных этапах их личностного становления. За осно-

ву выделения уровней творческого саморазвития взяты качественные показатели, отражающие основные компоненты структуры личности:

1. Характер творческого замысла;
2. Адекватность самооценки творческих возможностей;
3. Степень самостоятельности в выполнении творческого задания

4. Данные критерии не исчерпывают всего многообразия качественных характеристик личности, но в контексте проблематики нашего исследования являются наиболее значимыми. На основе их соотношения в структуре творческой деятельности были определены уровни творческого саморазвития.

1. Начальный. Не верит в собственные возможности, не умеет и не желает выполнять творческие задания.

2. Низкий. Сомневается в собственных возможностях, выполняет творческие задания под руководством учителя и осуществляет их только репродуктивным способом.

3. Средний. Нуждается в дополнительных стимулах при выполнении творческих заданий, при реализации замысла включает отдельные элементы нового; предпочитает работать в микрогруппе, не решаясь брать творческую инициативу на себя.

4. Высокий. Верит в свои возможности и способности, иногда завышая их самооценку. Способен на создание широкого спектра самостоятельных замыслов, которые не всегда находят адекватное творческое воплощение, поэтому для их практической реализации нуждается в дополнительной информации.

5. Креативный. Адекватно оценивает собственные возможности и способности. При подходе к творческим заданиям находит нестандартные решения и воплощает их в самостоятельные, оригинальные, полностью завершённые программы.

Индивидуальные различия обучаемых проявляются в физическом развитии, в умственных способностях, в типах высшей нервной деятельности, в индивидуальных проявлениях психических процессов, в морально-этической и эмоционально-волевой направленности личности (характер, культура поведения, поступки, потребности, интересы, мировоззрение, идеалы) и т.д.

Из всего многообразия проявления индивидуальных различий выделим те, которые в большей степени, чем другие, определяют продвижение обучаемого в учении и имеют особое значение для выполнения им самостоятельной работы. Эти различия связаны, прежде всего, со способностями обучаемых, их мыслительной деятельностью, с умением понимать и запоминать материал, с особенностями автоматизации тех или иных действий, в выработке практических навыков, с переносом усвоенного в новые условия, с умением решать проблемы.

Н.А.Менчинской предложены критерии, с помощью которых можно судить о способностях студентов к учению [5:156]:

- уровень овладения аналитико-синтетическими операциями;
- степень гибкости мышления (умение перестраивать мыслительные операции при изменении условий);
- тесная связь или отсутствие связи между конкретными и абстрактными компонентами мыслительной деятельности;
- экономичность мышления (объём материала, на основании которого осуществляется овладение и формирование в слое нового закона, принципа, правила);
- глубина мышления (глубина ума отражает степень самостоятельного проникновения человеком в сущность познаваемой деятельности);
- критичность ума, умение объективно оценивать результаты деятельности других и свои собственные.

Для изучения индивидуальных когнитивных различий студентов целесообразно было выделить их характерные группы:

- к **первому типу** можно отнести тех обучаемых, которые не отличаются высокой успеваемостью, не проявляют инициативы и самостоятельности в учении, их мышлению свойственны инертность, пассивность. Основой их учебной деятельности является память;

- **второй тип** составляют учащиеся, у которых основой учебной работы является практическая деятельность. Теоретическую часть проходимого материала они усваивают с трудом, только в результате многократного применения отдельных положений на практике;

- к **третьему типу** относятся студенты с явной склонностью к теории. Они стремятся избежать выполнения практических упражнений, пренебрегая ими. Мыслительная деятельность этих обучаемых характеризуется высоким уровнем общения и абстракции, на сравнительно низком уровне конкретизации;

- **четвёртый тип** составляют студенты, гармонически сочетающие в своём учении склонность к теории с умением применять её на практике.

На основе анализа различных подходов к индивидуальным различиям студентов можно выделить следующие типологические группы обучаемых.

Так, для **первой группы** характерной тенденцией является усвоение полного объёма знаний, достаточная осмысленность их, умение применять их для выработки новых практических навыков, умение самостоятельно решать возникшие проблемы.

Для обучаемых **второй группы** характерно усвоение полного объёма знаний, достаточная осмысленность их, умение применять их для формирования новых практических умений и навыков, способности решать возникшие проблемы с помощью преподавателя.

Обучаемые, отнесённые к **третьей группе**, не всегда самостоятельно усваивают обязательный объём знаний, для них характерно отсутствие достаточной осмысленности знаний, неумение применять их для формирования новых практических навыков и умений, они испытывают затруднения в решении проблем, задач.

Основными критериями творчества студентов являются: самостоятельность (полная или частичная); поиск и перебор возможных вариантов движения к цели (в полном или частичном объёме) создание в процессе движения к цели нового продукта (в полном или частичном виде).

Анализ исследований по проблеме уровневого подхода к развитию творческих способностей студентов, а также собственные наблюдения позволили нам в основу определения этих уровней положить следующие **критерии**:

- интерес к творческой деятельности;
- стремление заниматься творческой деятельностью;
- выполнение творческих работ по заданию преподавателя;
- собственная инициатива в творческой деятельности.

Степень полноты самостоятельности, поиска и создания продукта определяет уровни творчества. Без определения уровней развития творческих способностей студентов мы не можем проверять и регулировать действия механизма творческой деятельности, вносить определённые коррективы во все звенья его взаимодействия.

Мы выделяем следующие уровни творческих качеств личности студента

Таблица Уровня развития творческих качеств

Уровни развития творческих качеств	Краткая характеристика
Пассивно-ознакомительный	Студенты проявляют внутреннюю потребность к творческой деятельности. Выражают интерес к поставленным вопросам и их решению, реально справляются с заданиями по образцам и алгоритмам, находят готовые ответы в тексте. Характер взаимодействия между преподавателем и студентом в целом – деловой. Для данного уровня характерно решение поставленной проблемы в вопросно-ответной форме между преподавателем и отдельными студентами. Деятельность преподавателя доминирует.
Репродуктивно-творческий	Для данного уровня характерна положительная включённость студентов в решение проблемы. Проявляются способности привносить новое в характер учебно-познавательной деятельности, но с обязательной помощью преподавателя, осмысливание и видоизменение отображения внутренней структуры познаваемого объекта, описание и анализ действий с объектом, предвидение и анализ возможных их исходов. Студенты стремятся к сотрудничеству, имеют определённые знания, настрой.
Частично-творческий	Проявляют способности привносить новое в характер учебного труда. Деятельность более свободная, проявляют попытки оригинальности в добывании новой информации, ищут способы, методы, технические средства для раскрытия новых сторон изучаемых явлений данного класса. Выполняются проблемные задания. Преподаватель подталкивается к деятельности студентов в случае необходимости. Студенты приобретают опыт поисковой деятельности, овладевают элементами творчества, но не приобретают опыта проведения целостного исследования процесса или явления. Творческие процессы в учебной деятельности студента проявляются в анализе заключённой в задаче проблемной ситуации. Чем она сложнее и масштабнее, чем адекватнее проблеме способность субъекта к организации и контролю своей деятельности, тем выше уровень интеллектуального потенциала личности.

Выделенные нами уровни позволяют ориентироваться на поэтапное развитие творческих качеств личности студента.

Каждый предшествующий уровень является подготовительным по отношению к последующему, более высокому, а

вновь приобретенные способности служат основой для развития креативных качеств личности. Не только знания, уме-

ния и навыки, но и характер их приобретения являются основой для учебно-воспитательного процесса в целом.

Литература

1. Азизходжаева Н.Н. Вопросы подготовки учителя в системе непрерывного педагогического образования. - Ташкент: ТГПИ, 1995. - С.64.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. - М.: Логос, 2001. - С.384.
3. Интенсификация творческой деятельности студентов. // (В.И.Андреев и др.) - Казань.: Изд-во Казан, ун-та, 1990. - С.197.
4. Меченская Н.А. Проблемы обучения и развития // Проблемы общей возрастной и педагогической психологии. - М.:1978.-С. 156
5. Развитие творческой активности студентов опыт, проблемы, перспективы. / А.П.Дьяков, Г.В.Горенко, А.И.Стеценко и др. - Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1991. - С.159.

РЕЗЮМЕ

Мазкур макола инсон шахсининг ижодий қобилиятларини ривожлантириш, барча таълим жараёнларида шахсий қобилиятлар масалаларини, касбий тайёргарлигини, шахсий ижодий қобилиятлар шаклланишининг мураккаб самарадорлигини, талабаларнинг ижодий қобилиятларининг баъзи компонентлари инсон ижодий фаолиятида намоён бўлиши жараёнлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается развитию творческого качества человеческой личности, творческих личностных проблем на всех уровнях образования и профессиональной подготовки. Сложные эффекты, необходимые для формирования творческой личности, творческих способностей отдельных компонентов студента фокусируются на творческих качествах человека.

SUMMARY

The article is devoted to the development of creative qualities of a human personal, creative personality problems at all levels of education and training. The complex effects required for the formation of a creative personality creative abilities of the individual components of the student are focused on the creative qualities of the person.

БАЛАНИҢ РАҶАЖЛАНЫҰЫНА КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТӘСИРЛЕРИ

Г.П.Кеўнимжаева -әмелий математика хәм информатика қәнигелигиниң 3-курс талабасы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: балалар, компьютер, интернет, ахборотларни ўзлаштириш, бола саломатлиги, компьютер богланиши.

Ключевые слова: дети, компьютер, интернет, восприятие информации, здоровье ребенка, компьютерная зависимость.

Key words: children, computer, Internet, information perception, the child's health, computer addiction.

Ўзбекистан Республикасында ғарезсизликке ерискен даслепки күнлерден-ақ, аналар хәм балалар денсаўлығына айрықша итибар берилип, 2000-жыл «Саламат әўлад жылы», 2001-жыл «Аналар хәм балалар жылы», 2008-жыл «Жаслар жылы», 2010-жыл «Бәркамал әўлад жылы», 2014-жыл «Саламат бала жылы» хәм усы 2016-жыл «Саламат ана хәм бала жылы» деп жарияланып, кең көлемли ис-илажлар әмелге асырылып келинбекте. Ўзбекистан республикасының биринши Президенти И.А.Каримовтын атап өткениндей: «Перзентлеримиз бизден көре күшли, билимли, дана хәм әлбетте, бахытлы болыўы шәрт» [1]. Солай екен, жаңа әўладты хәр тәрәппе саламат әўлад етип тәрбиялаў хәр биримиздиң тийкаргы ўазыйпамыз. Тилекке қарсы, хәзирги күнде айырым шаңарақларда жас әўладты тәрбиялаўдай жуўапкершиликли ўазыйпаны телевизор, телефон, компьютер яки басқа да техникалық қуралларға исенип «тапсырып қойған» ата-аналар көзге тасланбақта. Базы да ата-аналар мектеп жасындағы балаларының дыққаты тұрақсыз, ядта сақлаў уқыбының пәслигинен налыды. Усы орында булар балаларының интернеттен қәлегенинше, компьютерден хәдден тыс пайдаланғанлығын тәсири екенлигин ойына да келтирмеўи мүмкин. Шыпакерлердиң ескертүүлериңе нәзер салсақ, бас мий тийкарынан, керексиз мағлыўматлар менен көп ислес берсе, еслеп қалыў қәбилети төменлеп баратуғынлығына гўәа боламыз [2]. Солай екен, бала жүдә ынжық, ашыўшақ, нәсиятларға қулақ аспайтуғын, өз басымша, қәбилетсиз болып өседі. Балалардың компьютер, телефон хәм интернеттеги унамсыз сайтлар, сондай-ақ, ойынларға жипсиз байланып қалыўы түрли кеселликлерге алып келинетуғынлығына айтарлықтай себеп болады. Бундай сайтлар хәм ойынларға байланып қалыў тәсиринде балалардың дүнья қарасы бир орында қатып қалмайтуғынлығына хеш биримиз кепил бола алмаймыз. Балада жамийетке бийпәрәўалық жүзеге келеди. Нәтижеде, адамлар арасынан өзін алып қашып, интернет кафелерде саатлап отырып қалатуғын болады. Бунда әсиресе, мектеп жасындағы балалар тәрбиясы хәм жүрисурысына сергеклеў болыўымыз керек. Бул пикирлер баланы компьютерден биротала қорқытып таслаў дегенди аңлатпайды, керисинше, интернет сайтларынан мақсетке муўапық пайдаланыў, қала берсе, дәретиўшилиқ жумысларды ислеў хәм танысыў, мағлыўматлар хәм жаңалықларды саналы анализлеў, қуллаасы, билим алыў жолында кең мағлыўматлар алыўшы информациялық дерек сыпатында қараўға ўиретиўимиз тийис. Бундай машқалаларды шешіўде тәбийий түрде, компьютерлерден балалар қай дәрежеде пайдаланбақта хәм қалай пайдаланыў зәрүр? деген сораўлар жүзеге келеди.

Бундай сораўлардың жуўабын табыў ушын психологлар, педагоглар, тәрбияшы-устазлар, журналистлер хәм информациялық технологиялар қәнигелери тәрәппинен илимий ўиренилип, изертленилип, иске асырылатуғын жумыслар көлеми анықланып, белгили бир бағдар тийкарында ис-илажлар белгиленіўи тийис [3]. Хәзирги күнде Ўзбекистанда интернеттен пайдаланыўшылар саны он еки миллионнан

асты, олардың басым көпшилигин жаслар қурайды, сондай-ақ, халықаралық социологиялық-сораўнама өткеріўши шөлкемлер тәрәппинен изертлеўлерге нәзер салсақ, бүгинги күнде дүнья бойлап бес миллиардқа жакын адам интернеттен пайдаланып, олардың 1 пайызы балалар екенлиги анықланған.

Балалардың тәрбиясында хәм дурыс раўажланыўында оған интернеттиң тәсири ҳаққында сөз етиўимиз ушын биринши гезекте, олардың не менен шуғылланып атырғанын, бала қандай мағлыўматлар алып атырғанын билиўимиз, керек болса, қадағалап барыўымыз тийис. Себеби, интернеттиң зыянлы тәрәплери менен бирге, оның пайдалы тәрәплерин де итибардан шетте қалдырмаўымыз лазым. Айырым ата-аналар интернет балаларға тек зыян келтиреді деп ойлайды. Бирақ интернеттиң балаға пайдасы, оның раўажланыўына унамлы тәсирилери де айтарлықтай көп. Мысалы, балалар интеллектуаллығын асырыўшы ойынлардың пайдасы, қосық айтыўды ўирениў, сўўрет салыў, дурыс жазыў, оқыў, сондай-ақ, мақсетке муўапық видеолардан (мультфильм, халық ереккери хәм т.б.) бахалы мағлыўматлар алыў, кеўил көтериўине хәм раўажланыўына жәрдемин тийгизеди. Соны да умытпаўымыз керек бизлер информациялық технологиялар әсиринде жасап атырмыз, яғный жигирмаланшы әсирдиң екынши ярымынан баслап дүнья жүзи мәмлекетлеринде адамзат турмысында глобал компьютерлестиріў дәўири болманды. Компьютер бүгинги күнде барлық социал-экономикалық тараўларға, сондай-ақ, дерлик, хәр бир шаңараққа кирип барды, яғный компьютер бүгинги жасаў тәризимиздин ажыралмас бир бөлегине айланды десек қәте болмайды. Көпшилиқ адамлар компьютерлерсиз өз мийнет искерлигин көз алдына келтире алмайды. Компьютер техникасы аркалы интернеттин турмысымызға кирип келиўи тәбийий процесс, оны тоқтатыўдың илажы жоқ. Сонлықтан, бүгинги күнде барлық абыройлы жумыс орынларында интернеттен пайдаланып билиўди хәм компьютер саўатлылығына ийе болыўды талап етеди. Солай екен, балалар кишкене ўақтынан баслап-ақ, компьютер саўатлылығын хәм онда ислеў қонлиқликпелерин арттырса, келешекте нәтижесин береді. Сонлықтан, балаларды компьютер хәм интернеттен улыўма шеклеп таслаў дурыс емес, себеби, виртуал дүнья қәле-қәлем барлық мәмлекет хәм шаңарақларды орап, қамтып келмекте. Бул жерде биринши Президентимиз И.А.Каримов төмендегише атап өтти – «... жасларымыз тек ғана оқыў орынларында емес, ал радио-телевидение, баспа сөз, интернет сыяқлы ғалаба-хабар қураллары аркалы да хәр түрли, кең информациялар алмақта. Дүнья информация майданы барған сайын кеңейип баратырған усындай бир жағдайда балаларымыздың мийине тек орап-шырмап, оны оқыма, буны көрме деп бир тәрәппе тәрбия беріў, олардың дөгеретин темир дийўал менен орап алыў, хеш гүмансыз, заманның талабына да, бизиң ийгиликли-мақсет нийетлеримизге де туўры келмейди. Неге дегенде, биз журтымызда ашық хәм еркин демократиялық жәмийет қурыў ўазыйпасын өз алдымызға

максет етип қойғанбыз ҳәм бул жолдан ҳеш қашан қайтпаймыз". Солай екен, биз балаларға ҳәр қандай жағдайда компьютер менен ислесиў процесинде пайдалы талапнамаларға

эмел қылыўын мийине синдирип, оларды ҳәр тәрәплеме жетик ҳәм саламат әўлад болып тәрбияланыўында үлес қосыўымыз тийис.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. -Т.:«Маънавият», 2008.
2. Гунн Г.Е. Компьютер: как сохранить здоровье: Рекомендации для детей и взрослых. СПб.: Нева. -М.: Олма-Пресс, 2011.
3. www.uzssgtz.uz. Ўзбекстанда денсаўлықты сақлаў порталы.
4. www.ziyouet.uz. Ўзбекстан билимлендириў порталы.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола компьютернинг бола саломатлигига таъсирига бағишланиб, болаларнинг компьютердан ҳаддан зиёд кўп фойдаланганда соғлигига ва ривожланишига таъсири ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам влияния компьютера на здоровье детей. Рассматриваются основные моменты взаимодействия ребенок-компьютер, а также нарушения здоровья детей, вызванные длительным нахождением за компьютером.

SUMMARY

The article focuses on the issues of impact of the computer on the health of children. The author considers the main points of interaction, child-computer, as well as violations of children's health, caused by a long stay at the computer.

«AMMIKNI SINTEZ QILISH» MAVZUSINI O'QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

A.J. Kurbanbaeva –*assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

G.P. Genjemuratova - *kimyo fanlari nomzodi, docent*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: azot, azot xossasi, o'qitish uslublari, pedagogik texnologiya, aqliy hujum.

Ключевые слова: азот, свойства азота, способы изучения, педагогическая технология, мозговой штурм.

Key words: azote, special qualities of azote, methods of study, pedagogical technology, brainstorm.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir.

Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya har bir pedagogning imkoniyati darajasida tashkil qilinishi kerak.

Qanday usul va vositalar yordamida tashkil qilinishidan qat'iy nazar pedagogik texnologiyalar:

-Pedagogik faoliyat (ta'lim-tarbiya jarayonining) samaradorligini oshirishi;

-O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;

-O'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;

-O'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;

-O'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;

-Pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarning ustuvorligiga erishishni kafolatlashi zarur;

Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan yoki ular tomonidan qo'llanilayotgan ilg'or texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Quyida ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan interfaol usullardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish borasida so'z yuritiladi:

“Fikriy hujum”

Mazkur usul o'quvchilarning mashg'ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inersiyasidan ozod etish, muayyan mavzu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga xizmat qiladi [1].

Bu usul A.F.Osborn tomonidan tavsiya etilgan bo'lib, uning asosiy tamoyili va sharti mashg'ulotning har bir ishtirokchisi tomonidan o'rtaga tashlanayotgan fikrga nisbatan tanqidni mutlaqo taqiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibalarni rag'batlantirishdan iboratdir.

Bu usuldan foydalanish chog'ida o'quvchilarning umumiy soni 15-20 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir.

“Yalpi fikriy hujum”

Ushbu usul J. Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan va 20-60 nafar o'quvchilardan iborat sinflarga qo'llash mumkin.

Usul o'quvchilar tomonidan yangi g'oyalarning o'rtaga tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladi.

Har biri 5 yoki 6 nafar o'quvchilarni o'z ichiga olgan guruhlar 15 daqiqa ichida ijobiy hal etilishi lozim bo'lgan vazifalar beriladi. Belgilangan vaqtda guruhdan biror o'quvchi axborot beradi. Guruh tomonidan berilgan axborot boshqa guruh a'zolari tomonidan muhokama qilinadi va baholanadi. O'qituvchi guruhlar ichidan eng

yaxshi deb topilgan javoblarni e'lon qiladi va faoliyatlariga qarang rag'batlantiradi.

Ta'lim texnologiyasining mohiyati, uning yutuqlari bilan ta'lim sohasi xodimlarini xabardor etib borish, ularning bu boradagi malakalarini oshirishga yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etish ham ta'lim texnologiyasi muammolarini tadqiq etuvchi tashkilotlar zimmasidadir.

Ta'limning bugungi vazifasi o'quvchilarni kun-sayin oshib borayotgan axborot ta'lim muhiti sharoitida mustaqil faoliyat ko'rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir.

Pedagogik texnologiyaning metodologik asoslari umumiy metodologiyaning asosiy tamoyillari tizimida yangi hodisa sifatida uni dialektik mantiq va bilish nazariyasining kategoriya va tamoyillari tizimidagi evristik imkoniyatlar darajasiga olib chiqadi. Tamoyillar tizimi nazariy metodologik bazis sifatida namoyon bo'lib, mazkur bazis asosida pedagogik texnologiyaning konseptual modelini qurish imkoniyatlari aniqlanadi.

Ta'lim majmuining konseptual tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

-Har qanday texnologiya negizida mehnat faoliyati ko'rinishidagi o'zaro jamoaviy ta'sir yotadi. Texnologiya mehnat jarayonining o'ziga singdiriladi. Pedagogik texnologiyaning pedagogik jarayonni amalgam oshirish shakli sifatidagi mohiyati pedagogik faoliyat sohasida namoyon bo'ladi.

-Insonning ongi jamoaviy o'zaro ta'sir in'tikosining ideal shakli hamda dialektik qarama-qarshiligini ifoda etib, o'zgartirilgan mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogik texnologiya pedagogik amaliyotda namoyon bo'ladi.

-Pedagogik texnologiya ijtimoiy texnologiyadan ajralib chiqib, o'z taraqqiyotida shartli jamoaviy repetitsiyaviy (mashqlantiruvchi) refleks bosqichini bosib o'tgan holda, asosiy texnologik o'zaro ta'sirlarni maqsadga muvofiq tarzda takrorlovchi harakat va operatsiyalar tizimiga ajratadi. Bundan kuzatilgan maqsad ijtimoiy ongni mustahkamlash va to'plangan tajribaning yangi avlodlarga yetkazishdan iborat bo'lib, uning predmeti esa ideallashtirilgan tavsifga ega.

-Pedagogik texnologiya mohiyatining umumiy jihatlari, shakl va mazmuni, qarama-qarshiliklar tizimi, miqdoriy va sifat o'zgarishlari dialektikasi, qurilishi, amal qilishi va rivojlanishining umumiy qonun va qonuniyatlari texnologiyaning umumifalsafiy konsepsiyasi doirasida muvaffaqiyatli ravishda ko'rib chiqilishi mumkin. Uning harakat mantiqi moddiy ishlab chiqarish sohasidagi yuqorida ko'rib chiqilgan qonuniyatlarni, uning dialektik qarama-qarshi jihati bo'lgan ma'naviy ishlab chiqarish, shuningdek, ta'lim sohasi qonuniyatlarini ko'chirish jarayonini aks ettirishdan iborat.

-Pedagogik texnologiya nazariy negizga ega, zero asl texnologiya o'zining mustahkam ilmiy-nazariy poydevoriga asoslanadi;

Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish zarur. Shu sababli, ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish, aniq vazifalarni qo'ygan holda, dars mashg'ulotlarining usul va vositalarini to'g'ri tanlash orqali shaxsning intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, jamiyatdagi har bir fuqaroning bilim va malakasini oshirish, tezkor ta'lim uchun shart-sharoit yaratish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pedagogika oliy o'quv yurtlari bakalavr yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun "Kimyo" fanining maqsadi va vazifalari, hamda ta'lim berish texnologiyasini loyihalashtirishdagi asosiy konseptual yondashuvlarni keltiramiz:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshishni nazarda tutadi.

Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimining barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyliigi, uning barcha bo'g'inlarini o'zaro bog'liqligi, yaxitligi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv. Individdning jarayonli sifatlarini shakllantirish, ta'lim oluvchining faoliyatini faollashtirish va tezlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlarini, tashabbuskorini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

Dialogik yondashuv. Bu yondashuv o'quv jarayoni ishtirokchilarining psixologik birligi va o'zaro munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasida demokratik, tenglik, hamkorlik kabi o'zaro sub'yektiv munosabatlarga, faoliyat maqsadi va mazmunini birgalikda shakllantirish va erishilgan natijalarni baholashga qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish asosida ta'lim oluvchilarning o'zaro faoliyatini tashkil etish usullaridan biridir. Bu jarayon ob'yektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini aniqlash, dialektik tafakkurni va ularni amaliy faoliyatda ijodiy qo'llashni shakllantirishni ta'minlaydi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash bu yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashdir.

O'qitish uslublari va texnikalari: ma'ruza (kirish, mavzui, ma'lumotli, ko'rgazmali (vizuallashtirish), anjuman, aniq vaziyatli yechish), munozara, muammoli uslub, pinbord, aqliy hujum, tezkor-so'rov, savol-javob, amaliy ishlash usullari.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotida va butun dars davomida mavzu yuzasidan nazorat savollarini berib borish orqali o'qitishning natijalari rejali tarzda kuzatib boriladi. Kurs oxirida test topshiriqlari.

Fanlarni o'qitishdan asosiy maqsad o'quvchilarga shu fan asoslaridan chuqur va sistemali bilim berishdir. Olgan bilimlarini o'z hayot faoliyatlarida qo'llash natijasida shakllanayotgan inson mehnatiga va hayotga tayyorlanib boradi.

Bu xil muammoni yechishda nimani o'qitish (ta'lim mazmuni) bilan birga qanday o'qitish (ta'lim metodlari) masalasi ham katta ahamiyatga ega. Har qanday fanni o'qitish shu fanning mazmunidan kelib chiqadi, demak, fanni o'qitish metodlarini shu fanning ichki imkoniyatlarini belgilaydi. Shuningdek, o'qitish metodlarini bilish

metodlari va qonuniyatlari haqidagi ta'limot yani fanning metodologiyasi ham belgilab beradi. Mavjud an'anaviy ta'lim metodlaridan voz kechmagan holda, yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Kimyo fanida asosan kimyoviy reaksiyalar yozib o'rganilgani maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kompyuter texnologiyasi yordamida bajarilganda vaqt tejiladi, ammo o'quvchi kompyuterni bilmasa, yoki erinchoqlik qilsa reaksiyalari kompyuterda kimgadir yozdirib ko'chirib oladi... Takrorlash bilimning asosini tashkil qiladi, qo'lda yozib takrorlanganda ko'z bilan ko'rganga nisbatan yaxshiroq yodda qoladi. Faqat tasavvurlar bilan insonni amaliy faoliyatga tayyorlab bo'lmaydi. Buning uchun hodisa va qonunlarning mohiyatini, ularning rivojlanish, kelib chiqish sabablarini bilmoq zarur. O'quvchining darsliklar va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlay olishi, bilganlarini so'zlab berishi shu asnoda kimyoviy formulalarni o'rinda to'g'ri yoza bilishi va o'qiy olishi, miqdor va sifatga doir tenglamalar, masalalar yechimlarini chiqara bilishi, egallangan bilimlarni qo'llay olishi, qonun tushunchalarini tenglama tuzish, koeffitsiyentlarni topish, formulalarni to'g'ri yozish, elektron va qurilish formulalari tuzishga tadbiq eta olishi, gomologik qatorlarning umumiy formulasidan foydalanib, ma'lum modda formulasini yozish, hisoblashga doir tenglama tuzish, masala yecha bilish qobiliyatini shakllantirish kerak, bu zamon talabidir [2-3].

Ana shu ko'rib o'tilganlar asosida "Ammiak ishlab chiqarish" mavzusini ko'rib chiqamiz. Bu ishlab chiqarishni o'rganish jarayonida:

1. o'quvchilarni ammiakni sintez qilish uchun xom ashyo va sintez jarayoni bilan tanishtirish;

2. o'quvchilarning kimyoviy reaksiyalarning borish sharoitlari va sanoatda bu reaksiyalarning boshqarish usullari haqida tasavvurlarini kengaytirish;

3. o'quvchilarning kimyoviy ishlab chiqarishlarning ilmiy prinsiplari haqida ilgari olgan bilimlarini puxtalash va chuqurlashtirish-kimyoviy ishlab chiqarishda optimal bosim va reaksiyaga kirishuvchi moddalar sirkulyatsiyasining qo'llanilishi haqida tushuncha berish;

Bu ishlab chiqarish taxminan quyidagi reja asosida o'rganiladi:

1. Ammiak sintez qilish;

2. Azot va uning xossalari (azot va vodorodning o'zaro ta'siri reaksiyasining tenglamasini yozib, o'tilganlarni esga olish);

3. Ammiak, uning laboratoriyada olinishi, xossalari va xalq xo'jaligidagi ahamiyati (tegishli kimyoviy reaksiyalarni yozish, tajribalarni qilib ko'rsatish yo'li bilan o'tilganlarni takrorlash);

4. Sanoatda ammiakni sintez qilish: a) azot bilan vodorodning o'zaro ta'sir reaksiyasi va bu reaksiyaning qaytar reaksiya ekanligi; b) bu reaksiyaning borish sharoitlari (harorati, katalizator va bosimning roli); c) asosiy apparatlar (sintez kolonnasi, sovitgich-kondensator, separator-ajratgich, kompressor va sirkulyatsion nasos), bu apparatlarning ishlash prinsiplari;

5. reaksiya uchun kerakli azot-vodorod aralashmasini hosil qilish: a) gazogenerator; b) generator gazining tarkibi; c) keraksiz gazlarni yo'qotish usullari (reaksiyalarning tenglamalari), d) konverter; e) issiq almashtirgich, f) karbonat angidrid va uglerod (II) oksidni yutirish uchun minora; g) kompressorlar; h) qarshi oqim va issiq almashish prinsipi;

6. sanoatda ammiak sintez qilishning barcha asosiy ilmiy prinsiplarini umimlashtirish va puxtalash.

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev N.G., Omonov X.T. "Kimyo o'qitish metodikasi". -T.: «O'qituvchi», 2002.
2. Кутепов А.М. "Общая химическая технология". -М.: 1995.
3. Isagulyans Sh., Ikramov A., Rustamov X. "Texnologik jarayonlarning fizik-kimyoviy asoslari". -T.: «Mehnat», 2002.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada asosan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanilgan. Dars jarayonida tanqidiy fikirlashni faollashtirish bo'yicha muallif tamonidan ishlab shiqilgan metodika mohiyati bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам использования информационных технологий и современных методов при обучении теме синтеза аммиака.

SUMMARY

The article deals with the issues of using informational technologies and modern methods in teaching the topic of synthesizing ammiac.

МИЙНЕТ САБАҒЫНДА ЭЛЕКТРОМОНТАЖ ЖҰМЫСЛАРЫ БОЙЫНША АЙЫРЫМ ШЫНЫҒЫҰЛАРДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТА ТИЙКАРЫНДА ӨТИҰ МЕТОДИКАСЫНЫҒ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

А.Құрманов - үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: электр энергияси генераторининг харакатланувчи модели, аккумуляторлар, гальваник элементлар, истъемолчилар

Ключевые слова: модель генератора электрической энергии движения, аккумуляторы, гальванические элементы, потребители.

Key words: the model of generator electrical power movements, batteries, galvanic elements, consumers.

Мийнет сабағында испел шығылған календар-тематикалык реже тийкарында ҳәр бир шынығыўдың технологиялық картасы дўзiledи. Төменде усы тема бойынша шынығыўлардан бириниң салыстырмалы жобасы келтирилген.

VI класстағы 1-шынығыўдың жобасы.

Тема: Дәслепки тәжірийбе жумыслары - 10 саат.

1-тема: Электр ҳаққында дәслепки мағлыўматлар - 2 саат.

Сабақтың максети: Электр тогы, одан пайдаланыў тараўлары ҳаққында оқыўшыларға элементар мағлыўматлар бериў ҳәм электр энергиясы дереги ҳәм тутыныўшылары менен таныстырыў.

Таныстырыў объекти: электр энергиясы генераторының ҳәрекетлениўши модели, аккумуляторлар, гальваник элементлер, тутыныўшылар.

Оқыў материалын баянлаў – 45 минут

1. Электр энергиясының жәмийет турмысындағы роли;
2. Халық хожалығының түрли тараўларында электр энергиясынан пайдаланыў;
3. Оқыў фильмин көрсетиў;
4. Электр тоқының тәбияты;
5. Электр энергиясының механикалық хэм химиялық дереклери;
6. Электр энергиясы дереги хэм тутыныўшысы менен тәжрийбе көрсетиў;
7. Электр тогы менен ислеўде қәўипсизлик техникасы; Жаңа теманы бекемлеў – 20 минут.

1. Электр энергиясын халық хожалығының түрли тараўларында пайдаланыў ҳақында айтип берин. Мысаллар келтирин.
2. Электр токи неден ибарат екенлигин түсиндирип берин.
3. Сиз кандай электр дереклерин билесиз, айтип берин. Олардың бир-биринен паркы неде?
4. Гольваник курғақ элементлердің дүзилиси хэм ислеў принциплерин түсиндирип берин.
5. Электр энергиясы дереги хэм тутыныўшысына хызмет қылып атырғанда, тийкарынан кандай сақланыў илжаларына әмел қылыў керек?

Оқыўшылар дәптерине тийкаргы мазмунды қыскаша жазыў хэм сүүретин сызыў – 25 минут.

Бул шынығыўдың мазмуны хэм өткерий методикасын тереңирек көрип шығамыз.

Бул темаға байланыссы материалы үйрениўде мийнет оқытыўшысы белгилли дәрежеде сәўбетлесий методдын пайдаланыўы мүмкин, себеби оқыўшылар электр энергиясының пайда болыў усылларын (самал, суў, жыллылық, қуяш күши) тәбиятаныў курсынан биледи.

Усы менен байланыссы халда оқыўшыларға төмендегише сораўларды берий мүмкин:

1. Электр энергиясын алыў ушын самал, суў, жыллылық, қуяш күшинен пайдаланыў мүмкин бе?
2. Кандай машиналар жәрдемінде электр энергиясының ислеп шығарылыўын айтип берин.
3. Электр энергиясын пайдаланатуғын машина хэм кәрханаларды айтип берин.

Сәўбет даўамында оқытыўшы усы тема бойынша оқыўшылардың билим дәрежесин анықлаўы хэм соған муўапық олардың кандай жобада, каншелли терең хэм кеңирек толтырыў зәрүрлигин белгилеп шығыў мүмкин, себеби бул шынығыўдың мақсети әне усыны нәзерде туткан еди.

Усы қәлипте оқытыўшының айтип бергенинен оқыўшылар хәзирги ўақытта мәмлекетимиздың барлық жеринде: турак жай биалары, кәрханалар, көшелер хэм тағы басқаларда электр энергиясынан кең пайдаланып атырғанын түсинип алады.

Электр энергиясының жәрдемінде халқымыз турмысынан бекем орын туткан хәр қыйлы электр әсбап-үскенелери, телефон, телеграф, радио, телевидение хәрәкетке келтириледі.

Завод хэм фабрикаларда, шахта хэм кәнлерде электр энергиясы менен ислейтуғын двигителлер, түрли станоклар, машина хэм механизмлер хәрәкетке келтириледи.

Металлургияда электр печлеринде жоқары сапалы полат, алюминий, мыс хэм басқада реңли металл сортлары алынады.

Электр энергиясынан химия санаатында, ауыл-хожалығы хэм транспортта (трамвайлар, троллейбуслар, электро поезд, электромобиллер хэм тағы басқаларда) кең пайдаланылады.

Оқытыўшының айтип берий даўамында оқыўшыларға олар тәрәпинен алдыннан таярланған хәр қыйлы сүүрет, журналлардан қырып алынған фотографияларды, халық хожалығында электр энергиясынан пайдаланыў хакқындағы кинофильмлер (диафильмлер) ден киширек үзинди көрсетеди.

Соңынан оқытыўшы оқыўшыларды электр тогының тәбияты менен улыўмаласқан формада таныстырыўға өтеди. Зарядланған бөлекшелердің тәртипке келтирилген хәрәкеті электр тогы деп аталады. Бунда оқытыўшы оқыўшылардың дыққатын барлық

Әдебиятлар

1. Воробёв А.И. Мехнат тағлими ва касб танлашга йўллаш методикаси. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1980.
2. Каримов А.С. Электротехника ва электроника асослари. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
3. Лепаев Д.А. Уй-рўзгор электр әсбоблари ва машиналари ремонт слесари учун справочник. –Тошкент: 1998.
4. Лепаев Д., Аштехман П.Я. Бытовые электроприборы. -М.: 2004.

Мақолада календар-тематика режа асосида ишлаб чиқилган технологик карта асосида электр тоги, ўндан фойдаланиш соҳалари тўғрисида ўқувчиларга элементар маълумотлар бериш орқали электр энергияси манбайи ва электр токининг тәбияти хақида сўз этилган.

В статье на основе разработанного календарно-тематического плана рассматриваются элементарные сведения об электрическом токе и объясняются источники электрической энергии и области её применения.

The article deals with the basis of the developed calendar-thematic plan, giving students basic information about electrical current and explaining the sources of electrical energy and the spheres of its application.

денелер оң (+) хэм терис (-) зарядланған бөлекшелерден ибарат екенлигине қаратады. Соның менен бирге, хәр қыйлы зарядланған бөлекшелер (+) хэм (-) хэмме ўақыт бир-бирине тартылады, сол ўақытта бир қыйлы зарядланғандары (+) (+) ямаса (-) (-) бир-бирин ийтереди. Зарядланған бөлекшелердің тартылыўы хэм ийтерилиўинен пайда болған күш электр күши деп аталады.

Электр күшиниң тәсириде электрленген дене этирапында механикалық ямаса химиялық усылда электр майданы пайда болады. Бирак, анаў ямаса мынаў денедеги терис хэм оң бөлекшелер (электронлар) арасындағы тең салмақлылық бузылғанда электр майданы пайда болыўы мүмкин. Денениң әдеттеги халатында оң хэм терис бөлекшелердің муғдары бирдей болады, электр күшлери өз-ара бир-бирин жоқ қылады хэм дене этирапында пайда болмайды.

Оқыўшыларға бул хәдийсе және де түсиниклирек болыўы ушын оқытыўшы олардың алдында төмендеги тәжрийбени көрсетеди: жүнге ыскаланған эбонит таяқшасын электроскопка тийгизеди хэм оның қағазлы жоллары хәр тәрәпке ажыралады, бирак бул узакқа созылмайды. Бираздан соң ажыралған жоллар дөслепки халатына келеди. Тәжрийбеде бакланып атырған хәдийсени оқытыўшы усы жол менен түсиндиреди, бунда ыскалаў нәтийжесинда терис зарядланған бөлекшелер (электронлар) диң бир бөлеги жүннен эбонит таяқшасына, кейин электроскоп пенен гезлескенде оған өтеди. Бул – электронлардың бағдарланған хәрәкеті, ямаса электр тогы болып табылады. Бирак бул жағдайда электр майданы узак мүддетли болмайды. Оның узак мүддетли болыўы ушын электр тогының арнаўлы дереклери болыўы керек.

Соңынан оқытыўшы оқыўшыларды электр энергиясы дереги менен таныстырады. Дөслеп ол тураклы ток генераторының хәрәкеттеги моделиниң дүзилиси хэм ислеў принциплерин қыскаша түсиндиреди, статор магнит майданында ротордың айланыўы жәрдемінде пайда болған тураклы магнит менен қалта фонарының лампочкасын жандыратуғын электр тогының пайда болыўын көрсетеди.

Оқытыўшы бул тәжрийбени көрсетип болғаннан кейин, гидростанцияларда хэм жыллылық электростанцияларында орнатылған тураклы хэм өзгермели токтың хақыйқый генераторлары тап усы принцип бойынша ислейтуғынлығын түсиндиреди.

Оқытыўшы токтың химиялық дереклерин түсиндирийге кирискенде оқыўшыларды аккумулятор хэм гальваник элементлер менен таныстырады. Олардың дүзилиси менен қыскаша таныстырғаннан кейин, оқытыўшы тийисли аккумулятор хэм курғақ элементтен (қалта фонары батареясынан) азықланатуғын 6 хэм 3,5 вольтли кернеўдеги электр лампочкаларын гезек пенен жалғайды.

Электр энергиясының дереклери менен өткерилген тәжрийбе жәрдемінде оқытыўшы электр тогының неден ибарат екенлигин оқыўшылардың санасына жүдә қолайлы формада жеткере биледи. Соның менен бирге, олар сымлар бойынша зарядланған бөлекшелер (электронлар)диң бағдарланған хәрәкеті жалғанғанда ғана (электр лампочкаларын жалғаў менен өткерилген тәжрийбе) пайда болыў мүмкинлигине исенеди.

Ақырында оқытыўшы электр тогының кернеўи 36 вольттан асып кеткенде оқыўшылар әмел қылыўы лазым болған электр қәўипсизлиги қағыйдаларына токталады.

Республикамыздың базар экономикасына өтий дәўиринде электрлестийрй, механизацияластырй хэм жаңа материалларды өзлистирй, сондай-ак усы әсбап-үскенелерди онлаў ушын ислетийге мәмлекетимизде өндиристи раўажландырий ушын айрықша итибар берилмекте. Усы себепли мектеп оқыўшыларына электромонтаж жумысларын үйретийде, тийкарынан, үй-хожалығында кең түрде ислетилетуғын үй-хожалық электр әсбап-үскенелери хэм машиналарынан пайдаланыў, техникалық хызмет көрсетий, ушырасатуғын насазлықлары хэм де оларды сапластырийрй жолларын терең үйретийрй әҳмийетли мәселелерден бири болып табылады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

МИЛЛИЙ МАФКУРАНИНГ ТАЪСИРЧАНЛИГИНИ ОШИРИШДА ЎҚИТУВЧИ ФАОЛИЯТИГА ҚУЙИЛАЁТГАН ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАР

Д.М.Маматқулов - катта илмий ходим-изланувчи

А.Авлоний номидаги халқ таълими ходимларини қайта

тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш марказий институти

Таянч сўзлар: мафкура, миллий мафкура, миллий мафкура субъекти, мотив, бозор иқтисодиёти, хусусий таълим секторлари, интеллектуал мулк.

Ключевые слова: идеология, национальная идеология, субъект национальной идеологии, мотив, рыночная экономика, частный образовательный сектор, интеллектуальная собственность.

Key words: ideology, national ideology, the subject of the national ideology, the motive, the market economy, the private education sector, intellectual property.

Мафкура тушунчаси кишилик тарихида мавжуд бўлган бугунги кунда эса, ўз мазмунини ва вазифасига кўра янада долзарблашиб бораётган мураккаб тушунча ҳисобланади. Тарихдан маълумки, мафкура ҳақида гап борганда “сиёсий, иқтисодий, диний мафкура ҳақида; бирор-бир шаклдаги мафкура; партиялар, ҳаракатлар, ташкилотлар мафкураси; ҳатто ҳўжаликнинг конкрет мафкураси ҳақида гапирилади, ёзилади” [1:59]. Шунга кўра мафкура ижтимоий ҳаётнинг асосий элементи сифатида кишилик жамиятида мавжуд бўлади ва бошқа соҳаларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши.

Таълим-тарбия жараёни ҳақида гап борганда унга ҳам мафкурани таъсири борлигини, аниқроқ қилиб айтганда педагогика ва мафкура ўртасида ўзига хос тақдорланмас диалектик алоқа мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Шундай экан, мафкура билан педагогиканинг ўзаро алоқасини жумладан, мафкура билан ўқитувчилар фаолиятининг алоқадорлигини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Жамиятимиз мафкураси бўлган миллий мафкура моҳиятан ижтимоий мафкура ҳисобланади. У ўзида жамиятдаги барча қатлам, синф ва табақалар манфаатининг инъикос эттиради ва айни вақтда у ҳам тарихий мафкуралар қатори жамият ҳаётга кириб боришида алоҳида бир ижтимоий қатламга таянади. Мафкуравий амалиётда миллий мафкура учун асосий таянч бўлувчи ижтимоий қатлам бу жамиятимиздаги зиёлилар жумладан, ўқитувчилар ҳисобланади.

Инсоният ҳаётидаги таълим ва тарбия жараёни ҳеч қачон мафкурадан ҳоли бўлмаган. Жамиятда таълим ва тарбиянинг мафкурасизлашиб қолиши, ёки унда мафкура амалиётини нотўғри йўлга қўйилганлиги доимо инсонларни мақсадсиз қолишга ҳамда уларни ўзлигини узоклашувига олиб келган. Шунга кўра, жамиятимизнинг мақсадга эришувида таълим ва тарбия жараёни учун миллий мафкура зарур. Айни вақтда миллий мафкура ўз ғоялари билан ёш авлод онига кириб боришида таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи ўқитувчилар кўмағига муҳтож.

Маълумки, ҳар бир жамиятда ўқитувчи мамлакатдаги зиёлилар қатламининг асосини ташкил этади ва жамият мафкурасининг объекти бўлган ёш авлод онгини шакллантирувчи катта куч ҳисобланади. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини мафкурасиз тасаввур этиб бўлмаганидек, таълим-тарбия жараёнидаги мафкуравий амалиётни ўқитувчиларсиз ҳам таъсаввур этиб бўлмайди. Хусусан, бизнинг жамиятимиздаги таълим-тарбия жараёнида ўқитувчилар билан миллий мафкура ўртасида мана шундай диалектик алоқадорлик мавжуд.

Бугунги кунда таълим-тарбия тизимида амалга оширилаётган барча ислохотларда мазкур боғлиқлик ўз аксини топмоқда. Жумладан шу кунгача ушбу ислохотлар натижасида мамлакатимиз таълим тизими ва ўқитувчилар фаолиятида туб сифат ўзгаришлар вужудга келтирилди. Хусусан, собиқ Иттифок давридаги асосан коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қилувчи таълим тизими ва ўқитувчилик фаолияти инкор этилиб, унинг ўрнида миллий ва умуминсоний манфаатга хизмат қилувчи таълим тизими барпо этилди. Бугунги кунда ушбу тизимдаги ўқитувчилар фаолияти ўзбек халқини бой маънавий ва моддий меросини ёш авлодга етказишда, уларда бу меросдан фахр ва гурур туйғуларини камол топтиришда ҳамда уларни жаҳон илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлишида катта аҳамият касб этмоқда.

Эндиликда, мамлакатимиздаги сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларга ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатиб бораётган миллий мафкурамиз асосий таянч сифатида ўқитувчилар тоифасининг:

- Миллий мафкуранинг концептуал ривожлантириш борасидаги илмий фаолиятларига;

- Миллий мафкурадаги ғояларнинг тарғиб ва ташвиқ этишдаги фаол ҳаракатларига;

- Миллий мафкура ғоялари синган идеал кўринишидаги (ўқитувчи-зиёлилар бериши мумкин бўлган) инсон қиёфасига катта эҳтиёж сезмоқда.

Мамлакатимиздаги ўқитувчилар албатта ўз фаолиятлари билан юқоридаги вазифаларни бажаришга қодир бўлиб, улар ўзларидаги потенциал куч орқали Ўзбекистонда ҳам “япон мўжизаси” сингари “ўзбек мўжизасини” вужудга келтиришга қодир тоифа ҳисобланади. Бунинг учун бугунги кунда ўқитувчилардаги мазкур потенциал кучдан давлат ва жамият манфаати йўлида унумли фойдаланиш йўллари кидириб топмоқ лозим. Бу жараёнда ўқитувчилар фаолиятини жадаллаштирувчи иқтисодий ва маънавий омилларга асосий эътиборни қаратиш энг асосий масала ҳисобланади.

Дарҳақиқат, бугунги бозор иқтисодиёти шароитида ўқитувчилар том маънода миллий мафкурани шакллантирувчи ва уни тарғиб этувчи асосий субъект бўлишлари учун уларнинг фаолиятига асос бўлувчи маънавий ва иқтисодий омилларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Яъни, бу ўринда ўқитувчи фаолиятини янада тезлаштирувчи ва самарадорлигини оширувчи (иқтисодий ёки маънавий) мотив масаласи ҳақида чуқурроқ ўйлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бинобарин, ўқитувчилар меҳнатининг натижаси бўлган барча билим ва ғоялар шубҳасиз, давлат ва жамиятни ривожини таъминловчи интеллектуал база ҳисобланади. Ҳар бир давлат ва жамият мана шундай интеллектуал базага эга бўлиши учун мазкур базани яратувчи кучга яъни, ўқитувчиларга алоҳида (иқтисодий, маънавий томондан) эътибор қаратиши лозимдир. Бу ўринда фақатгина, ўқитувчиларнинг давлат бюжетидан оладиган ойлик машина кўтариш ҳақида сўз бормаяпти, балки, бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатимизда жамиятимизнинг тенг аъзоси бўлган ўқитувчилар тоифасини бозор иқтисодиёти жараёнининг тенг ҳуқуқли субъектига айлантириш масаласи ҳақида сўз бормоқда.

Таъкидлаш лозимки, бугунги кунда бозор иқтисодиёти қонуниятлари жамиятимизнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда. Ҳозирда кишиларнинг турмуш кечириши, касбий ва бошқа фаолиятлари бевосита бозор иқтисодиётининг қонунилари асосида кечмоқда. Бу жараёнда давлат бюжетидан ташқари бўлган, иқтисодий томондан мустақил касб ёки хунар эгалари ўзларидаги кенг имкониятларидан фойдаланиб, ўз касби ёки хунарининг очилмаган бошқа қирраларини ҳам тубдан кашф этишмоқда. Жумладан, улар орасида зиёлилар тоифасининг айрим гуруҳлари [2:12] ҳам борки, улар (врачлар, муҳандис-техниклар, санъат ва маданият ходимлари ва бошқа шу қабила) ҳозирда иқтисодий томондан тобора эркинлик ва мустақилликка эришиб бормоқда. Бинобарин, бозор иқтисодиётининг мамлакатни тараккий эттиришидаги бунёдкор кучи бевосита мана шундай иқтисодий томондан мустақил бўлган касб ёки хунар эгаларининг фаолиятида аниқ-равшан кўзга ташланмоқда.

Шунга қарамай, ҳозирда зиёлилар табақасининг асосий бўғинини ташкил этувчи ва миллий мафкура концепциясини илмий-назарий томондан шаклланишида ҳамда уни бевосита амалиётга тадбиқ этишда асосий роль ўйновчи ўқитувчилар тоифасининг фаолияти бу жараёндан четда қолмоқда.

Ўқитувчилик шарафли ва айни дамда ўта маъсулиятли касб ҳисобланади. Ўқитувчи ҳар бир инсонга дунёни англаштиришда асосий ролни ўйнайди, яъни ҳар бир шахс вояга етиб, мустақил фикри шаклланишга қадар том маънода ўқитувчининг билими, нуқтан-назари орқали олами англайди, унинг моҳиятини тушуниб боради. Буларни ҳисобга олган ҳолда ўз вақтида Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримов ҳам “Биз юртимизда янги авлод, янги тафаккур соҳибларини тарбиялашдек, маъсулиятли вазифани адо этишда биринчи галда, ана шу машаққатли касб эгаларига суянамиз ва таянамиз, эртага ўрнимизга келадиған ёшларнинг маънавий дунёсини шаклланишида уларнинг хизмати нақадар беқиёс эканини ўзимизга яхши тасаввур қиламиз” [3:130] — дея таъкидлаган эди.

Албатта, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан ўқитувчилик касби ҳақида айtilган мазкур маънодаги фикрлар ўзининг ҳаётий асосларига эга. Буларга мисол сифатида мустақилликнинг даслабки йилларидаги оғир иқтисодий ва ижтимоий шароитлар туфайли бошқа касб ва хунарлар инкирозга учраганида ҳам ўқитувчилик касбини давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қуватлаб келинганилигини ва бу ҳозирда ҳам давом этаётганилигини қайд этиш лозим. Шунга қўра, шубҳасиз, ўқитувчилик касби мустақил Ўзбекистон давлати ва жамиятида катта ҳурмат ва эъзозга эга касб. Яна шуни айтиш керакки, ҳозирда ҳам мазкур касб фаолиятининг молиялаш давлат бюжети томонидан тўлиқ қафолатланган.

Дарҳақиқат, бугунги кунда ўқитувчилик мамлакатдаги иқтисодий томондан даромадли касбларнинг бири. Лекин, мазкур касбнинг жамият ривожига таъсири томонидан бошқа даромадли касб ёки хунарлар билан солиштиришда ўқитувчилик касби бугунги шиддатли ижтимоий-сиёсий жараёнларда (иш жараёнига янгича ёндашувни, ижодкорликни нисбатан камлиги туфайли) пассив характер касб этаётганилиги маълум бўлиб қолмоқда. Ҳақиқатан ҳам ҳозирда бу касб қонуннинг айримлари ўзларида давлат ва жамиятни ривожлантирувчи жуда катта потенциал куч мавжудлигини англаб етмаётир[4:67].

Миллий мафқурани шакллантириш ва уни тарғиб этиш жараёнининг асосий субъекти бўлган ўқитувчилар билан боғлиқ, бу муаммо албатта, келажакимиз тақдирига дахлдор муаммо ҳисобланади. Мазкур муаммони ечими биздан биринчи навбатда, ўқитувчилик фаолиятини бозор иқтисодиёти қонунлари амал қилаётган жамиятимиздан ажралиб қолишини олдини олиш ва уларни ҳам бозор иқтисодиётига асосланган жамиятнинг тенг ҳуқуқли субъектига айлантишларини таъминлайдиган шароитни вужудга келтиришни талаб этади.

Ҳозирда ўқитувчиларга ўз интеллектуал мулкларини қонуний равишда бозор иқтисодиётидаги мулкнинг бир шакли сифатида фойдаланишларини таъминлаш ва айни вақтда бу мулкни ягона харидори давлатдир - деган тамойилдан воз кечиб, жамият ахлини мазкур мулкнинг асосий харидорларига айлантириш зарурияти вужудга келмоқда.

Тан олиб айтиш керакки, бу вазибаларни ҳал этиш бугунги кунда таълим тизимида ўтказилаётган ислохотларни янада кенг қўламада олиб боришни талаб этади. Жумладан, бу ислохотлар ўз негизда ўқитувчилик фаолиятини таъминловчи таълим муассасаларининг муайян қисмини давлатнинг молиявий таъминотидан чиқаришни ҳамда уларнинг ўрнида давлат билан шартнома асосида ишлайдиган, ўзини-ўзи молиявий таъминлайдиган хусусий таълим сектор (ХТС)ларини вужудга келтиришни ҳам кўзда тутати.

Мавжуд муаммони бартараф этишда масалани бундай йўсинда қўйилишининг сабаби шундаки, бу йўналишдаги ислохотлар таълим тизимида ва ўқитувчилар фаолиятида

албатта, жуда катта ижобий ўзгаришларни вужудга келтиришга қодир бўлиб, бу ислохотлар орқали:

Биринчидан, мамлакатимиз таълим тизими бевосита бозор иқтисодиёти қонуниятларига мослашади ва дунёда таълимни бозор иқтисодиёти қонуниятларига асосида ташкил этиб ривожланган давлатларнинг таълим тизими билан рақобатлаша олади;

Иккинчидан, хусусий таълим секторларини вужудга келиши давлат томонидан таълим тизимига сарфланаётган (чиқим) маблағларни ва ушбу маблағларни мувофиқлаштириш устидан олиб борилаётган ҳужжат ишларини қамайишига ва айни вақтда улардан келадиган (масалан, даромад солиғи қўрилишидаги) маблағлар орқали давлат бюжетида кирим маблағларни қўпайишига олиб келади.

Учинчидан, таълим муассасалари бозор иқтисодиёти жараёнига тортилади ва улар (давлатга қарашли ҳамда хусусий таълим секторлари)нинг фаолиятларида ўзаро рақобат муҳити қарор топади;

Тўртинчидан, бозор иқтисодиётининг талаб ва таклиф тамойилига асосан, таълим-тарбия жараёнининг асосий субъекти бўлган ўқитувчилардаги интеллект бевосита мулкка айланади ва бу орқали улар ўзларидаги потенциал кучни янада теранроқ англаб етадилар;

Бешинчидан, таълим муассасаларининг муайян қисмини хусусийлаштириш унда ишлайдиган раҳбар ва ходимларда хусусийлашган таълим муассасасига нисбатан мулк хиссини уйғотиб, таълим тизимида ҳам мулккий муносабатларини вужудга келтиради. Бу эса, ҳозирда давлат таълим муассасаларида кўзга ташланаётган давлат ва жамоат мулкни талон-тарож этиш, мансабини суъистемол қилиш, катта-кичик порахўрлик сингари зиёлилар шаънига доғ бўлиб тушаётган ҳолатлар илдизини қирқилишига олиб келади.

Олтинчидан, иқтисодий мустақиллик, ўқитувчиларнинг жамият ҳаётида ижтимоий статусини янада кўтарилишига олиб келади. Ижтимоий статуси юқориларнинг сўзи ҳам таъсирчан бўлишини инобатга олган ҳолда айтиш мумкинки, ижтимоий статуснинг кўтарилиши ўқитувчиларга миллий мафқурани янада шакллантириш ва уни тарғиб этишда катта имкониятларни юзага чиқаради.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ҳозирда мамлакатимиз таълим тизими ва шу орқали ўқитувчилар фаолиятида амалга оширилиши керак бўлган бу каби ислохотларнинг чегараси йўқ. Чунки, “токи ҳаёт давом этар экан, таълим ҳам, тарбия ҳам замон ўртага қўяётган янги-янги талабларга қўра муттасил равишда ўзгариб-янгилашиб бораверади” [5:26].

Мамлакатимиз таълим тизими ва унинг асосий субъекти бўлган ўқитувчилар фаолиятини янада самарадорлигини оширишга мўлжалланган шу каби ислохотлар албатта, миллий мафқурани шакллантириш ва шу асосда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда мустаҳкам асос бўлиши мукаррар.

Адабиётлар

1. Ғойибназаров Ш. Оммавий маданият. – Т.: “Ўзбекистон”, 2012.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси № 4, - Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат нашрети. 2002.
3. Каримов И.А. Юсак маънавият-енгилмас куч. - Т.: “Маънавият”, 2008.
4. Йўлдошев Ж.Ғ. Малака ошириш таълим-тарбия омилли. -Т.: «Ўқитувчи», 1993.
5. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада миллий мафқура билан ўқитувчилик фаолияти ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжудлиги ҳақида сўз боради. Мақолада миллий мафқуранинг таъсирчанлигини оширишда уни шакллантирувчи ва тарғиб этувчи асосий субъект - ўқитувчининг фаолиятини бугунги бозор иқтисодиёти талабларига мослаштириш масаласига эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящается вопросам взаимосвязи преподавательской деятельности и национальной идеи. В статье основное внимание уделяется соответствию преподавательской деятельности требованиям рыночной экономики с целью повышения степени воздействия национальной идеи, где учитель является основным субъектом формирования и пропагандирования национальной идеи.

SUMMARY

The article focuses on the issues of the relationship and interaction between teaching and the national idea. The article focuses on the relevance of teaching to requirements of the market economy in order to increase the impact of the national idea, where the teacher is the main subject of the formation and promotion of the national idea.

ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

И.Ж.Мамбетова – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети

Таянч сўзлар: шахсга йўналтирилган таълим, тарбия, педагог, таълим оловчи, педагогик фаолият, билим, амалиёт.

Ключевые слова: образование направленное на личность человека, воспитание, педагог, обучающийся, педагогическая деятельность, знание, практика.

Key words: education oriented to a personality, education, pedagogues, learner, pedagogical activity, knowledge, practice.

Жамият ҳаётида юзага келадиган ҳодиса ва воқеаларнинг кечиши жараёнларига эътибор қаратсақ, барчасининг замирида таълим-тарбия, аниқроғи, унинг натижавий

қўрилишида бирон бир ижтимоий ҳуққ модели ифодаланганилигини кузатиш мумкин. Ҳуққ модели, мазмундорлиги жиҳатидан ижтимоий маъқулланган ёки

маъқулланмаган бўлиши мумкин. Агарда, бу масалага педагогик фаолият нуктаи назари билан қарасак, таълим-тарбия бериш жараёнида профессор-ўқитувчилар қатор вазифаларни бажариши натижасида, таълим олувчиларга маърифий жиҳатдан мақсадли таъсир кўрсатиши мумкинлигини кузатамиз. Таъкидлашча “педагогик вазифаларни самарали бажариш жараёнида билимларни тизимлаштириш, шу жумладан, ўқув-тарбиявий ишларнинг мақсади, предмети ва методларини инobatга олган ҳолда ёндашиш трансформациялаш дейилади” [6:13]. Шу сабабли, бу вазифаларнинг муҳимлари сифатида - ахборот бериш, дунёқарашни шакллантириш, ҳаёт йўлини танлашни ўргатиш, маданийлаштириш, мулоқотга тайёрлаш (жумладан касбий), мақсадни шакллантиришни ўргатиш, позитив “МЕН”ни шакллантириш кабиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. Мазкур масаланинг миллий манфаатлар тизимида тутган ўрни бўйича мазмундорлигини Президент Ислоҳ Каримов ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан билдирган табрик нутқида алоҳида таъкидлаб, жумладан: “Бу дунёда ҳар қайси онгли инсон - қаерда ишламасин, қандай касбу - қор, лавозим эгаси бўлмасин, унга билим ва тарбия бериб, ҳаётга йўллаган муҳтарам ўқитувчи ва мураббийлари олдида ҳамиша қарздорлик ҳисси билан яшайди. Ҳақиқатан ҳам, ўзининг кўз нури, қалб кўри, бутун борлиғини бағишлаб, барчамизга эзгуликдан сабоқ берган, отадек муътабар, онадек меҳрибон сиз, азиз устозларнинг ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайдиган машаққатли ва шарафли меҳнатингиз учун ҳар қанча таҳсин ва ташаққурлар айтсак, арзийди” [11] - деб кўрсатиб ўтган.

Таълим-тарбиянинг мазмуни жамиятда жорий этилган ижтимоий меъёрлар ҳамда амал қилинаётган қадриятларга боғлиқ бўлиб, “жамиятда тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар ўсиши баробарида, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам ўсиб боради” [7:47]. Бу аснода таълим жараёнида мультимедиа таълимнинг услубий-дидактик асосини яратиш ва акмеотехнологияларини ишлаб чиқиш амалий аҳамият касб этади. Негаки, талабаларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишида когнитив ва амалий фаолият бирлигини таъминлашга эришиш шахсга йўналтирилган таълим мазмунининг муҳим принципларидан биридир. Шахсга йўналтирилган таълим мазмуни назарий ва амалий аҳамиятини белгилаш учун, унинг таркибий қисмлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозимки, уни қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

Биринчидан, бу шахснинг тажрибаси, яъни табиат, жамият, тафаккур, техника ва фаолият турлари ҳақидаги билимларининг тизими. Бунда, таълим қуйидагиларни қамраб олиши мақсадга мувофиқдир:

- кундалик фаолиятни ифодаловчи асосий ибора ва тушунчалар ҳамда ҳаёт ҳақиқатини ифодалаб берувчи илмий билимларни ўзлаштирилганлигини;
- илгари сурган ғояларини ҳимоялаш учун кундалик фаолият ва фан далилларидан фойдалана олиш, яъни олган билимларни турли педагогик вазиятни инobatга олган ҳолда қўллаш олиш малакасини ўзлаштиришни;
- турли жараёнлар орасидаги алоқадорликларни шарҳлаб берувчи фаннинг асосий қонуниятларини эгаллаб, реал ҳаётда улардан амалий фойдалана олиш кўникмасини эгаллашни;
- турли объектлар орасидаги алоқадорлик қонуниятини белгилаш услубларидан фойдаланишни, уларнинг динамик ўзгаришини прогнозини амалга оширишни таъминловчи назарияларни эмпирик моделларга тадбиқ қила олишни;
- илмий фаолият турлари ҳақида билим, билиш услублари ва илмий билим олиш тарихини билиб, жорий педагогик модел ва эмперик моделлар орасидаги тафовутни илмий услублар асосида белгилай олишни.

Таркиблар турли белгилари бўйича бир-биридан ажралиб туради, бунда билим ва билимдонлик бирлаштирувчи элемент ҳисобланади.

Иккинчидан, амалий педагогик фаолият тажрибаси, бу ҳаёт-фаолият давомида онгли ҳаракатларни бажариш учун қўлланиладиган билимлар мажмуаси ҳисобланиб, умумтаълим ва шахснинг таянч маданиятининг илк таркиби сифатида ифодаланади. Бунда, ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсири борлигини ҳам инobatга олиш лозим бўлади.

Намунали ҳаёт кечирish ва муваффақиятли фаолият юритиш учун фақатгина билимни ўзлаштирилганлигининг

ўзи кифоя эмас. Эмпирик тажрибалар ҳамда тадқиқий кузатувларнинг натижаси шуни кўрсатмоқдаки, билимдонлик даражасининг юқорилиги ва эгаллаган билимни амалиётга қўллаш кўникма ва малакасига эга бўлиш орасида тафовут кузатилади. Шу сабабли, шахсга йўналтирилган таълимда, назарияни амалиётга қўллаш маҳоратини эгаллашга алоҳида эътибор қаратилади.

Учинчидан, касбий фаолият тажрибаси таълим олувчи томонидан янги таълимий машқларни ечишни таъминлайди. Тажриба мазмунининг асосий кўрсаткичи қуйидагиларда намоён бўлади:

- ўзлаштирилган билим ва эгаллаган малакани мустақил тарзда бошқа педагогик вазиятга ўткази олишда;
- аниқ педагогик вазиятда янги муаммони белгилай олишда;
- турли фаолият усулини комбинациясини (бир-бирига мослаштириб бир бутунлик ҳосил қилиш) бажара олишда;
- педагогик муаммони ечишнинг муқобил усулини танлай олишда;
- педагогик муаммони ечишда мутлоқ янги усулни қўллаш олишда.

Бунда назарий билимларни амалиётга қўллаш масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Бу ўз навбатида, шахсга йўналтирилган таълимда муаммовий педагогик вазиятлар омилига алоҳида эътибор қаратилишини кўрсатади.

Тўртинчидан, шахснинг муносабатга қира олиш тажрибаси, таълим мазмунининг бу таркиби, мотивациявий-қадриятлар ва ҳиссий-иродавий тизимлар мажмуасини қамраб олган бўлади. Унинг ўзига хослиги, дунё, фаолият ва атрофдагиларга меъёрий (баҳоли, яъни ижобий/салбий) муносабат билдира олишда намоён бўлади. Бу ўз навбатида, таълим бериш ва таълим олиш жараёнида шахс яхлит педагогик-психологик тизим тарзида идрок этишни тақозо этади.

Ҳар бир таълим олувчининг индивидуал билиш қобилиятларини ривожлантириш, субъектив (индивидуал) тажрибасини маданийлаштириб, уларнинг шахс сифатида ўзини англашини, мавжуд қобилиятларини намоён этиш йўллари белгилаб олиш техникасини ўргатишдан иборат.

Шахсга йўналтирилган таълим бир қатор қулайликларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу қулайликларни белгилаш учун, унинг таркибий қисмларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Шахсга йўналтирилган таълимнинг технология сифатидаги моҳияти: таълим олувчининг иқтидорини инobatга олган ҳолда ўқув фаолиятини мажмуавий тарзда таъминлаб, қўлланиладиган усул ва техникалар таълим олувчининг билиш фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилган бўлади. Бу жараёнда, таълим олувчиларнинг субъектив тажрибасини ошириб, уларнинг шахс сифатида шаклланишини таъминлаш асосий мақсад сифатида амал қилади.

2. Шахсга йўналтирилган таълимда педагогнинг таълимга ва таълим олувчининг шахсига бўлган муносабати:

- таълим олишда субъектив тажрибага эга бўлиш шароитини яратишда;
- ҳар бир таълим олувчининг индивидуал тарзда камол топишини таъминлашда;
- таълим олувчининг индивидуаллигини, ўз қадриятларига эга эканлигини эътироф этишда ифодаланади.

3. Шахсга йўналтирилган таълимда таълим олувчининг индивидуал-психологик жиҳатдан таълим ва унинг жараёнига ёндашуви:

- таълим-тарбия жараёнидаги элементларни мустақил танлашда;
- ўз-ўзини англаш, ўз ҳаёт йўлини танлаш ва ўзини намоён этишда ифодаланади.

Таълим, бу таълим берувчи (педагог) ва таълим олувчи(талаба)ларни дидактик мақсад асосида, белгиланган ва жорий этилган тартиб бўйича ҳамкорликда амалга ошириладиган фаолиятдир. Бунда, “кечаётган ҳодиса-воқеаларни сабаб ва оқибат алоқадорлигини ўрганиш (билиш) жараёнини бошқариш, улар орасида амал қилинаётган қонуниятларни, юзага келиш ва кечиш динамикасини, ривожланиш босқичларини дидактик мақсад асосида педагог ва талаба ҳамкорлигида ўзлаштиришни тақозо этади” [10:24]. Бу ўринда дидактик мақсад ўзаро боғлиқ бўлган иккита фаолиятни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Булар педагогнинг фаолияти ва талабаларнинг фаолияти.

Педагогнинг фаолияти, бу:

- 1) таълим-тарбиянинг мақсадини талабаларга аниқ далиллардан фойдаланган ҳолда тушунтириб бериш;
- 2) талабаларни янги билимлар мажмуаси билан таништириб, уларни қўллаш тартиби ва манзиллини белгилаб бериш;
- 3) талабаларга узатилаётган таълимий ахборотни англаш жараёнини бошқаришни ўргатиш ва унинг ижтимоий аҳамиятлилигини ажратишни ўргатиш;
- 4) талабаларга назариядан амалиётга ўтиш жараёнини мувофиқлаштириш техникасини ўргатиш;
- 5) талабаларнинг индивидуаллигини инобатга олган ҳолда, уларнинг илмий-изланиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш;
- 6) талабаларни дидактик манбаларда келтирилган маълумотларни ўзлаштириш ва ривожланишини баҳолаб, дидактик мақсадга эришиш учун уларни йўналтириш.

Талабаларнинг фаолияти, бу:

1. ўқув фаолиятга нисбатан ижобий мотивацияни шакллантириш ва мустаҳкамлаш;
2. янги билим, маҳорат, маълумотларни таҳлил этиш ва синтезини амалга ошириш, киёслаш ҳамда тизимга келтириш қонуниятларини идрок этиш;
3. ҳодиса-воқеа ва жараёнларнинг сабаб ва оқибат алоқадорлигини, моҳиятини тушуниш;

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2014.
2. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. – Т.: 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
4. Ашилова М.С. Философия образования востока и запада: общее и особенное. // Автореферат диссертации кандидата философских наук. -Новосибирск: Университет, 2012.
5. Кригер Е.Э. Психологическое содержание и условия развивающего профессионального педагогического образования // Автореферат диссертации доктора психологических наук. - Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2014.
6. Самаров Р. Ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлаш механизми (услугий қўллаш). – Тошкент: Университет, 2015.
7. Холмухамедов М. Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқитувчисининг педагогик компетенцияларини шакллантириш. // Замоновий таълим журнали. № 2, 2015.
8. Ғозиев Э., Самаров Р. Илмий ижод ва олимнинг шахси. // Таълим муаммолари. 2014, № 2.
9. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. - М.: 1996.
10. Калюжина Е.В. Высшее образование как социокультурный феномен: институциональный аспект. // Автореферат диссертации кандидата философских наук. – Челябинск: Челябинский государственный университет, 2012.
11. <http://xs.uz/>

РЕЗЮМЕ

Мақолада шахсга йўналтирилган таълимнинг афзалликлари ва қулайликлари ҳақида фикр юритдик. Шахсга йўналтирилган таълим педагогнинг фаолияти ва талабаларнинг фаолиятини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Талабаларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишида когнитив ва амалий фаолият бирлигини таъминлашга эришиш шахсга йўналтирилган таълим мазмунининг муҳим принципларидан бири эканлигини таъкидлаб ўтдик.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются преимущества обучения, направленного на личность человека. Обучение направленное на личность человека включает в себя деятельность педагога и обучающегося. В физическом и умственном развитии студентов одним из важных принципов обучения, направленного на личность человека, является достижение единства когнитивной и практической деятельности в физическом и умственном развитии личности.

SUMMARY

The article deals with the advantages and conveniences of the education, oriented to the personality. The person oriented education includes both-teachers' and learners' activities. One of the most essential principles of the person oriented education is to achieve the unity of cognitive and practical activities in physical and mental development of a person.

БАЛАНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ РАҶАЖЛАНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ШЫНЫҒЫҰЛАР ХӘМ ХӘРЕКЕТЛИ ОЙЫНЛАРДЫҢ ТӘСИРИ

П.Мырзамбетов - үлкен оқытыушы

Әжиян атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

А.Аспетуллаев - ассистент оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: спорт физиологиясы, адам физиологиясы, физиологик ривожланиш, ҳаракатли ўйинлар.

Ключевые слова: спортивная физиология, человеческая физиология, физиологическое развитие, двигательные игры.

Key words: sport physiology, human physiology, physiological development, moving games.

Спорт физиологиясы – адам физиологиясының арнаўлы бөлими болып есапланады ҳәм булшық етлер ҳәрәкети тәсиринде организмдеги өзгерислерди ҳәм олардың механизмлерин үйренип, оның нәтийжелилигин арттырыў илажларын тийкарлайды [1]. Бул мақалада физикалық шынығыўлар ҳәм ҳәрәкетли ойынлардың балалардың физиологиялық раҷажланыўына тәсирилер анализленеди.

Дене тәрбиясы сабақларын шөлкемlestириў ҳәм өткериўде ең дөслеп ҳәзир ойналатуғын ойынның аты айтылады, оның тийкары мазмуну, ойнаў қағыйдалары түсиндириледі ҳәм балалардың жас өзгешеликлерине қарай ойындағы рольлер бөлистириледі. Соң, балаларға ойынның тәртибин сақлаўы қадағаланып, ойын даўамында балаларға түсетуғын психикалық ҳәм физикалық жүк ретлестириледі, буннан соң

4. ривожланиш (тараққиёт) давомыда юзага келадиган муаммоларни амалий тарзда (ўқув машқ ва масалалар) ечиш;
5. турли вазиятларда ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз хулқига тўғри баҳо бериш.

Фан методологияси нуктаи назаридан, шахсга йўналтирилган таълим ҳаётий қўникмаларнинг академик билимлар каби зарурат эканлигини, ижтимоий мазмундорлиги юқори эканлигини эътироф этиб, хайрхоҳлик, ўзаро тушуниш ва макбул маънавий муҳитда таълим бериш ҳамда таълим олиш муҳитини яратишни тақозо этади. Бунда педагогнинг бошқа вазифалари қатори талабаларни ўқув фаолиятини бошқариш вазифаси мазмундорлиги жиҳатидан ажралиб туради. Боз устига, шахсга йўналтирилган таълимда ҳар бир таълим олувчининг маънавий дунёсининг бетакдорлиги, ҳаётий тажрибалари ўз тузилишига эга эканлигига диққат қаратилишини инобатга олсак, бунда талабаларга ўз мақсадини англаш, шахсий имкониятлари ва иқтидорини инобатга олган ҳолда истиқболга қадам қўйишни ўргатишни ҳам талаб этади.

Шахсга йўналтирилган таълим концепцияси, инсон омилининг марказдалиги, билимларни узатишда асосий эътиборни уларнинг ҳаётийлигига қаратилганлиги, таълим олувчи индивидуал маънавий дунё соҳиби эканлиги, вазият омилини инобатга олган ҳолда малакаларни қўллаш олишни ўргатиш каби жиҳатлари билан ажралиб туради.

Физикалық шынығыулар хэм хәрәкетли ойындар менен турақлы шынығыулар етлерде булшық етлерди ғана емес, жүректеги булшық етлерди де бекемлейди. Көп шұғылланған адамның жүрек булшық етлери хәр қысқарғанында шұғылланбаған адамның жүрек булшық етлерине салыстырғанда артерияларға көбірек қанды жөнелтеди. Балалық шақларынан аз хәрәкетте болған адамлардың жүрек-қан тамыр системасы барқулла эззи болады хэм физикалық жүклерди қыйыншылық пенен көтереди. Хәрәкетли ойындар әсиресе, таза хаўада ойналса, дем алыу системасына унамлы тәсир көрсетеди. Физикалық жүк артыуы менен бала организми көбірек кислород талап етеди хэм бала тезирек хэм тереңирек дем ала баслайды, нәтийжеде, көкирек бослығы хэм өкпелердин көлеми артып, қабырға арасы булшық етлери хэм диафрагманың күшли болуын тәмийинлейди. Усы жерде дем алыудың дурыс ретлестірилиўине айрықша итибар беріу зәрүр, яғный дем алыудың даўамлылығы дем шығарыудың даўамлылығынан аз болуы керек. Әдетте кем хәрәкетли адамлар хеш қашан көкирегін толтырып дем ала алмайды, яғный хаўа менен тек өкпелердин ортаңғы бөлими ғана толып үлгереді хэм дем шығып кетеди. Бундай халда өкпелердин жоқарғы бөлими жетерли ислемейди, нәтийжеде, дурыс хаўа алмасыу болмағанылығы себепли түрли өкпе кеселликлерине шалыныу мүмкиншилиги артады.

Жоқарыда айтылғанындай хәрәкетли ойындар хэм турақлы өткерилип туратуғын физикалық шынығыулар ас синириу функциясын жақсыйлайды хэм зат алмасыу процесслерин жеделлестиреди, нәтийжеде, белоклар, майлар хэм углеводлар организмге жақсы сорылып, сүйеклердеги хэм клеткалар арасындағы суйықлықлардағы минерал затлар алмасыуы тезлеседи.

Хәрәкетли ойындар тәсиринде қан айланысының тезлесиуі есабынан нерв клеткалары көбірек азықлық затларды, кислородты алады, нәтийжеде жақсы раўажланады хэм өз функциясын жақсы атқарады. Хәрәкетлер координациясын жақсы ийелеген адам физикалық жумыстың жаңа хэм қыйын элементлерин аңсат өзлестире алады. Хәрәкетли ойындар менен үзликсиз шұғылланыу баланың қысқа ўақытта бир қатар хәрәкетлерди орындауға уқыпшылығын хэм өзін услап билиуин жетилестиреди. Бул көнликпелер бала ушын спортта да, мийнет етиўинде де оғада зәрүр.

Физикалық тәрбия оқытушылары пүткил оқыу жылы даўамында балалардың ақыл ойының искерлигиниң турақлылығын тәмийинлеуға айрықша итибар беріу керек,

Әдебиятлар

1. Коц Я.М. Спортивная физиология. Учебник для институтов физической культуры. Физкультура и спорт. -Москва: 1998.
2. Шылманов П. Каракалпакские подвижные игры. // «Физкультура в школе». -Москва: 1973, №6.

Мақола мактаб ёшидаги болаларнинг жисмоний ривожлантирилиши масалаларига боғишланган. Унда жисмоний машқлар ва харакатларнинг доимий олиб борилиши баркамол авлоднинг навқирон ривожланишида ижодий таъсир эканлиги борасида асосли айтилган ва уларнинг узлуксиз олиб борилиши шартлари ва услублари кўрсатилган. Шунингдек, Қорақалпоқ халқининг миллий харакатли ўйини «Қашарман топ»нинг соғломлаштиришдаги катта аҳамияти ва унинг оммалаштирилиши ҳақида ижодий фикрлар юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы физиологического развития детей школьного возраста под влиянием физических упражнений и подвижных игр. В статье особое внимание уделяется каракалпакской народной подвижной игре «Кашарман топ» как игре обеспечивающей физиологическое развитие детей.

SUMMARY

The article deals with the problems of physiological development of children of school age and the influence of physiological training and out door games. The article gives a proper attention to the Karakalpak national outdoor game "Qasharman top" as a game insuring physiological development of children.

ӨСПИРИМЛЕР АРАСЫНДА СУИЦИДАЛ ХӘРӘКЕТЛЕРДИҢ СОЦИАЛ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Э.Султбаева - психолог

Қарақалпақстан Республикасы ХБХҚТ хэм ОҚАИ

Таянч сўзлар: психологик кризис, ўсмирлар, девиант хулқ, суицид, суицидал харакатлар, психик ҳолатлар, намойишкорона, аффектли, хақиқий, мактаб психолог.

Ключевые слова: психологический кризис, подростки, девиантное поведение, суицид, суицидальное поведение, психическое состояние, демонстративный, аффективный, истинный, школьный психолог.

Key words: psychological crisis, teens, deviant behavior, suicide, suicidal behavior, psychiatric state, demonstrative, affective, true, school psychologist.

Кейинги ўақытларда халықтың көпшилиқ қатламларын да өзін кемириўи ис-хәрәкетлер күшиниң көбейип кетиўиниң де гүўасы боламыз. Бул бағдар бойынша улыўма статистикалық мағлұматларға итибарымызды қаратамыз. Дүнья жүзлик денсаўлықты сақлау шөлкеминиң атап өтиўинше, соңғы 45 жыл ишинде өз жанына қастыянлық етиў 60%ға өскенлиги мәлим. Суицид халатларының тарқалыуы бойынша раўажланған мәмлекетлер, яғный биринши орында Шығыс Европа, Кубла Корея, Япония мәмлекетлери жетекшилиқ етеди [1].

яғный, бала организминиң мүмкиншиликлерин туўры есапка алып ақыл мийнети менен физикалық шынығыуларды хэм хәрәкетли ойындарды гезеклестирип, кесте дүзиу хэм оның сақланыуын қатаң тәмийин етиўи зәрүр болады. Бундай ақыл мийнети хэм физикалық мийнетти дурыс гезеклестиріу баланың шаршауының алдын алып, оның мийнет етиў уқыпшылығын арттырады. Мәселен, сабақлар даўамында бала ақыл мийнети менен шұғылланып, шаршайды, ең жақсы шаршауды шығаратуғын хэм ақыл мийнетине болған уқыпшылықты арттыратуғын усыл – таза хаўада хәрәкетли ойындарды ойнау, яки пияда сейил етиў болып есапланады. Сонлықтан, узак даўам еткен сабақлардан соң физикалық тәрбия сабағында балалардың жас өзгешеликлерине сәйкес хәрәкетли ойындарды таңлап, шөлкемлестирип, өткеріу максетке муўапық болады.

Баланың физикалық раўажланыуында хэм ақыл мийнетине уқыпшылықты турақлы сақлап қалыуа қарақалпақ халқының миллий хәрәкетли ойындарынан «Қашарман топ»ты мысал ретинде келтирсек болады. «Қашарман топ» ойынының тарийхый дереклери ҳаққында П.Шылмановтың [2] мийнетлеринде келтириледи хэм ойынды оқыу бағдарламасына киргизиў бойынша усыныслар берилген.

Бул ойын мектеп жасындағы балалар арасында кең тарқалған хэм балалар бул ойынды үлкен қызығыушылық пенен ойнайды. «Қашарман топ» ойыны командалық ойын болып есапланады хэм ол хәрәкетлериниң хәр түрлигиниң байлығы, ойыншылардың түрлише халатларда ойнау мүмкинлигин тәмийинлеуи менен балаларда үлкен қызығыушылық оятады. Ойынның баланың физиологиялық раўажланыуына тәсири жуўырыу, топты ылақтырыу, топты таяқ жәрдеминде узатыу, ушып баратырған топты қақшып алыу, өзине қарай ылақтырылған топтан жуўырып баратырып тийип кетиўинен сақланыу сыяқлы хәрәкетлер көп түрлигиниң гезек пенен алмасып турыуы, бириншиден, узак ўақыт ойналса да балаларды зериктирмейди, екиншиден, балалардың булшық етлериниң раўажланыуына туўрыдан-туўры тәсир етеди, үшіншиден, балалардың шаққанлығын, шыдамлылығын, епшиллигин арттырады. Мысалы, қарама-қарсы команда тәрәпке қарай топтан қорғанып тез жуўырыу жүрек булшық етлерин, аяқлар, қоллар булшық етлерин раўажландырыу менен бирге дем алыу системасын да жақсы раўажландырады. Ойын ойыншылардан оғада дыққатлы, сергек болыуды талап етеди, бул әлбетте, нерв системасының жақсы раўажланыуына унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Коц Я.М. Спортивная физиология. Учебник для институтов физической культуры. Физкультура и спорт. -Москва: 1998.
2. Шылманов П. Каракалпакские подвижные игры. // «Физкультура в школе». -Москва: 1973, №6.

РЕЗЮМЕ

Мақола мактаб ёшидаги болаларнинг жисмоний ривожлантирилиши масалаларига боғишланган. Унда жисмоний машқлар ва харакатларнинг доимий олиб борилиши баркамол авлоднинг навқирон ривожланишида ижодий таъсир эканлиги борасида асосли айтилган ва уларнинг узлуксиз олиб борилиши шартлари ва услублари кўрсатилган. Шунингдек, Қорақалпоқ халқининг миллий харакатли ўйини «Қашарман топ»нинг соғломлаштиришдаги катта аҳамияти ва унинг оммалаштирилиши ҳақида ижодий фикрлар юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы физиологического развития детей школьного возраста под влиянием физических упражнений и подвижных игр. В статье особое внимание уделяется каракалпакской народной подвижной игре «Кашарман топ» как игре обеспечивающей физиологическое развитие детей.

SUMMARY

The article deals with the problems of physiological development of children of school age and the influence of physiological training and out door games. The article gives a proper attention to the Karakalpak national outdoor game "Qasharman top" as a game insuring physiological development of children.

ӨСПИРИМЛЕР АРАСЫНДА СУИЦИДАЛ ХӘРӘКЕТЛЕРДИҢ СОЦИАЛ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Э.Султбаева - психолог

Қарақалпақстан Республикасы ХБХҚТ хэм ОҚАИ

Таянч сўзлар: психологик кризис, ўсмирлар, девиант хулқ, суицид, суицидал харакатлар, психик ҳолатлар, намойишкорона, аффектли, хақиқий, мактаб психолог.

Ключевые слова: психологический кризис, подростки, девиантное поведение, суицид, суицидальное поведение, психическое состояние, демонстративный, аффективный, истинный, школьный психолог.

Key words: psychological crisis, teens, deviant behavior, suicide, suicidal behavior, psychiatric state, demonstrative, affective, true, school psychologist.

Бүгинги күнде педагог-психологлардың мағлұматлар ағымы үзликсиз коммуникациялық тармақлардан узатылып атырған бир дәўирде кәуипсизликти тәмийинлеу, корқыулар, унамсыз акыбетлердин алдын алыуды ўазыйпамыз деп билемиз. Сол себепли, оқыўшы жасларымыздың жедел мийнет етиўи ушын ең дәслеп руўхый саламатлығын сақлау хэм бекемлеу, яғный руўхый – психикалық кеселликлердин алдын алыудың мазмун менен мәнисин түсинип барыўымыз тийис.

Жанына қастыянлық етиў - өлиў максетинде билип турып өзине зыян жеткизиу. Хәзирги күнге шекем 15-44

жаслар арасында «суицид», яғный өз жанына қастыянлык етиўдин үш түрдеги себептери анықланған. Бундай иске қол урғанлар, әдетте, руўхый жақтан күшлi азапланып атырған хэм стресс жағдайында болып, өз машқалаларын еркин шешсе алмағанлар болады. Көплеген психологлардың атап өтиўинше, этираптағылардың түсинбеўи, жалғызлык, меҳир-мухаббаттың жетиспеўшилиги сыяқлы себеплерге барып тиреледи [2].

Дүнья жүзлик денсаўлықты саклаў шөлкеминиң мағлыўматларына қарағанда өз жанына қастыянлык етиўдин 800 ден аслам себептери бар екен, олардан ең көп ушырайтуғынлары:

- 36% - белгисиз себеплер менен;
- 19% - жазадан қорқыў;
- 18% - руўхый кеширмелер;
- 18% - турмыс, үй машқалалары;
- 6% - сезимлерге берилиў;
- 3% - пул, мал-мүлкти жоғалтыў;

Тилекке қарсы, турмыстың айырым қыйын жағдайларында инсан машқалаларды қалай шешиўди де, бул машқалаларды қалай сапластырыўды да билмей, ойланып қалады [3]. «Адам болмағанында – машқала да болмас еди», «мен болмағанымда – машқала да болмас еди» - деген ойдағы инсанлар турмыстың қыйын жағдайларында суицидти таңлаў дурыс шешим деп есаплайды.

Адамзат тарийхында өз жанына қастыянлык етиў машқалалары хәр қыйлы баҳаланып келинген болып, фило-софиялык, диний, ҳуқықый көзқарасларда өз жанына қастыянлык етиў кескин қараланып, жынаятшылык деп белгиленеди.

«Суицид» термини биринши мәртебе илимге итальян психологы Р.Дзэз тәрепинен 1947-жылы киргизилген болып ол «өзин-өзи өлтириў хәркети» мәнисин аңлатады. Усы күнге шекем бул машқалаға деген қызығыўшылык хәрдайым болып келген. Бирақ өзин-өзи өлтириў машқаласы хәр жылы глобал характерге ийе болса, суицид хәркети инсанның өмирдеги айырым кризисли жағдайдан қашыўдағы урыныслары болып қалмақта [1].

Хәзирги ўақытта және бир илимның суицидология бағдары раўажланған болып, социология, психология, деография, медицина, психиатрия менен байланыслы халда инсанлардың бул хәркети ислеўге болған қызығыў себептерин, оның жеке өзгешеликтерин хэм оларда жасаўға тосқынлык етип атырған факторларды үйренеди.

Суицидаль хәркет инсанның саналы түрде өзін қурбан етиўди қәлеўи менен характерленеди. Хәр қандай мақсети - өлим, мотив (себеп) психикалык жаракатларды өзгертиў яғный, машқаланы бир жақлы етиў ушын өз ықтыяры менен өмирден кетиў.

Суицид (инглис тилинде suicide - өзін-өзи өлтириў) – саналы түрде инсанның өмирде алған өткир психикалык жаракатлар тәсиринде өз өмири хакқындағы қыялын жоғалтыў. Өзин-өзи өлтириў – жедел жәмийетте жасаўдан жәмийетлик-пассив түрде бас тартыўдың ақырғы белгиси [1].

Суицидтиң психоэмоциональ халаты инсанға жеке аўыр турмысындағы шаршаўларға, өмирдеги қыйын жағдайларға көнлиге алмаў, мүтәжликтерге байланыслы, надурыс тәрбия хэм өзін шетлестиріўге болған жәрдем белгилерине ериседи [2].

Суицид – бул топланған психологиялык кризистің шешим усылы деп есапланады. Өз жанына қастыянлык етиў ишки хэм сыртқы жедел халдағы өз өмирин қурбан етиўге болған хәркет.

Ишки жедел суицидаль хәркет алдын-ала диагностика етилсе, бул истен жеркениў арқалы реже әмелге аспаўы мүмкин.

Ишки суицидаль хәркети төмендегисе болады:

Ишки кеширмелер – қандай да бир шийеленискен жағдайлардан, ямаса психикалык жаракат халатынан кейин мәселеге шешим таба алмастан өз өмириниң қадирин түсинбегенлигинен келип шығады; *Пассивлик суицидаль ойлар*: өлим темасына тийисли фантазиялар, бирақ жанынан айырылыў темасында емес, («уйқылап қалып оянбаў», «егер маған бир нәрсе болса, өлер едим»).

Суицидаль шешим: тәўекелшилик компонентке ой-пикирлер қосылып кетеди хэм инсанды сол исти орынлаўға ийтермелейди.

Өз жанына қастыянлык етиў хакқындағы ой-пикирлер хэм оны әмелге асырыўға болған урыныўлар дәўири суицид алды (пресуицид) дәўири деп аталады, оның ұзақ ўақыт даўам ететуғын минутлар менен есапланатуғын (өткир пре-

суицид), ямаса айлар даўамында қайтарылыўына қарап (хроник пресуицид) деп ажыратылады. Өткир суицид алды халатларда хеш қандай басқышларсыз тез арада өз жанына қастыянлык етиў хәркети хэм бейимлиги тез көзге тасланады [5].

Өз жанына қастыянлык етиўдин сыртқы ашық белгилерине төмендегилер киреди:

Өз жанына қастыянлык етиўге урыныўлар соңы өлим менен жуўмақланбайтуғын, бирақ өз өмиринен айырылыў мақсетиндеги хәркети;

Өз жанына қастыянлык етиў хәркети – бул жағдайда жасаўдың мүмкиншилиги болмаған ойлари өз жанына қастыянлык етиўдин нәтийжеси инсанның өзін-өзи өлтириўши хәркет пенен жуўмақланады.

Әдебиетларда ушырасатуғын суицидаль хәркетилердің 3 түрин көрип шығамыз:

1. *демонстративлик*;
2. *аффектли*;
3. *хақықый*.

Демонстративлик хәркети – бул басқалар оны қутқарады деп есаплап, өз жанына қастыянлык етиўдин бир көриниси. Бундағы барлық хәркетилер өзгелердің дыққатын өзіне қаратыў, өзіне деген қызығыўшылык оятыў, басқалардың аянышлы сезимин оятыў, тилеклес болыў, аўыр қылмыс ислеп болып жазадан қашыў, ашыўланғаны ушын өш алыў, ашыўланған адамын айыптаў болып есапланады.

Бир 16 жасар қыз парацетамол хэм аспириннен бир неше таблетка қабыл еткен. Оның айтыўынша буның себеби анасы бир жигит пенен досласыўына қарсы болған хэм оны түсиниўди қәлемеген. Қыздың айтыўына қарағанда бул хәркети соңы емлеўханаға түсиў менен тамамланады деп ойламаған.

Аффектли суицидаль хәркети – бунда барлық хәркетилер жоқары аффект халатында әмелге асырылатуғынлығы менен характерленеди. Аффект халатындағы суицидаль хәркетилер сахналастырылған (спектакль) түринде болыўы мүмкин, сондай-ақ, хақықый ниетлер де болыўы мүмкин.

Бир күни 14 жасар қыз әкесиниң өгей анасы менен жасап атырған жайына келип, әкесин үйге қайтарыўға хәркет етеди, егер қайтпаса сол гезде вена тамырын кесетуғынын хэм өзін өлтиретуғынын айтады. Өгей анасы болса қызға пышақ ұслатып, хәзир-ақ бул исти қылыўы мүмкинлигин айтады. Қыз дәрхал пышақты алып өзиниң иеп қолын бир неше мәртебе кеседи.

Хақықый түрдеги суицидаль хәркети – ұзақ ўақытлар пухта ойланған, анық бир мақсетке қаратылған болады. Өспирим бул хәркетилерди әмелге асырыўдан алдын, бул истиң қәуипсизлигин ойлап қояды.

Мысал ушын: Бир үйде есикти иштен қулыплап, 12 жасар еки бала бир жипке асылып өлген. Бул өлимде хеш қандай зорлық болмаған. Бул балалар үйинде хәрдайым жалғыз қалатуғын, ата-анасы спиртли ишимликтерди көп ишип, тез-тезден қыдырып кететуғын, қонал қатнасықта болған. Булар үйдегі қолайсыз шараятлардың пайда болыўы хэм ата-ананың қадағалаўының болмаўынан дерек береді. Туўылғаннан берли балалар ата-анасының меҳирине тоймаған. Балалар өлими алдындағы хатында ата-анасынан кишкене үкелерине ғамхорлық етиўлерин, оларға жақсы билим беріўин хэм олардың келешегиниң жақсы болыўын тәмийинлеп беріўин илтимас етип жазып қалдырған. Себеби, булардың хеш бири өзлерине жетиспегенлиги хакқында айтып, өзлериниң бул қылықтарынан кеширим сораған хэм «ол дүньяда» оларға жақсы болатуғынына исендирген [4].

Республикамызда балалар суициди бойынша алып барылған педагогикалык изертлеўлердің көрсетиўинше педагоглар, ата-аналар хэм басқа қәнигелер суицидаль мине-қулықлардың түрлери хакқында жетерли мағлыўматқа ийе емес. Өз ўақтында көрсетилген психологиялык жәрдем, өспиримлерди турмыстың хәр қандай жағдайларына таярлаў бундай унамсыз халатлардың алдын алған болар еди [6].

Сол себепли билимлендириў мәкемелеринде социаллык-психологиялык орталықты, психологиялык қәуипсизлик системасын жаратыў әҳмийетли. Билимлендириў мәкемеси тийкарғы профилактика системасына айланыўы шәрт, яғный бир ўақыттың өзінде оқыўшы шахсының машқалаларын шешіўге жәрдем беріўи керек. Күшлi таярлыққа ийе оқытыўшы, әсиресе мектеп психологы, баланың мине-қулықның бузылыўларының алдын алыўда тийкарғы рольге ийе болыўы мүмкин.

Билимлендириў системасындағы суицид машқаласының алдын алыўдың шешими кадрлар мәселесине байланыслы, биринши гезекте мектеп психологы, оқытыўшы хэм тәрби-

яшыны таярлау керек. Педагогика, психология, медицинаға оқыўшынын машкаласының алдын алыў ҳәм оны коррекци-
тийисли қосымша таярлықлар суицидаль ҳәрекетке ийе ялаўды шеберлик пенен шешиўге жәрдем береді.

Әдебиятлар

1. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Суицид как феномен социально – психологической дезадаптации личности. Актуальные проблемы суицидологии. -М.: 1998, -С. 6-28.
2. Асадов Ю., Мусурманов Р. «Ўсмирлар девиант хатти-ҳаракатининг ижтимоий – психологик хусусиятлари. -Тошкент: 2011, 16-23-б.
3. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. -Т.: Университет, 2002.
4. Жезлова Л.Я. К вопросу о самоубийствах у детей и подростков. Актуальные проблемы суицидологии: Сб. статей / отв. Ред. А.А. Портнов. - М.: 1998.
5. Нечипоренко В.В. Некоторые аспекты суицидального поведения у акцентуированных личностей в юношеском возрасте. Саморазрушающее поведение у подростков. Сб.науч. трудов. -Л.: 1991, -С. 36-40.
6. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. – Ростов: «Феникс», 2005. –С. 382-302.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўсмирлар орасидаги суицидаль ҳолатларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва суицидаль ҳаракатларнинг турлари (демонстратив, аффектив, ҳақиқий), таъки ва ички суицидаль ҳаракатларнинг мазмуни ва таълим тизимидаги ҳодимларнинг бундай ҳолатларни ечиш бўйича зарур билим ва маълумотга эга бўлишининг аҳамияти ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины возникновения среди подростков суицидальных инцидентов, приводится информация о видах поведения (демонстративное, аффективное, истинное), в том числе внутренних и внешних суицидальных поведений. Рекомендуется решение этих проблем с помощью кадров осведомлённых необходимыми знаниями и работающих в структуре системы образования.

SUMMARY

The article deals with the information about the reasons of suicidal incidences among teenagers and the kinds of behavior (demonstrative, affective, true), including internal and external suicidal behavior. It is recommended to solve such problems by qualified personnel having necessary knowledge and working in the sphere of education system.

ТАЛАБАЛАРДА ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

М.Қ.Раҳманова - *катта илмий ҳодим изланувчи*

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: ижтимоий фаоллик, моҳият, зарурият, долзарб, ўйин, муаммо, функция, кўникма.

Ключевые слова: социальная активность, сущность, смысловое значение, функция, игра, проблема, процесс педагогического образования.

Key words: social activity, semantic value, function game, problem, process of pedagogical education.

Мамлакатимиз таълим тизимининг ҳозирги босқичида юксак малакали, ижтимоий ахлоқли ва фаол мутахассисларни тайёрлаш асосий вазифалардан ҳисобланади. Жамиятимиз ривожига мукаммал таълим-тарбия олган ёш авлоднинг вояга етказиши тақозо этмоқда. Шу маънода талабаларда ижтимоий фаолликни шакллантириш ва бу ишни оқилона амалга ошириш долзарб вазифалар сирасига кирилади. Бу масала бир неча заруриятлар билан белгиланади:

биринчидан, шахсда ижтимоий фаолликни ёшлиқдан шакллантириш;

иккинчидан, бу ишни дастлабки "босқичда мақсадли амалга ошириш самарали ҳисобланиши;

учинчидан, бунинг учун педагог муайян малака, кўникма ва маҳоратга эга бўлиши керак.

Миллий ва жаҳон педагогикаси тажрибасига кўра, шахсда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришда оила ва таълим муассасаси муҳим ўрин тутуши назарий ва амалий жиҳатдан исботланган. Айни пайтда, оила ва таълим муассасаларида амалга ошириладиган вазифа ижтимоийлаштириш характерида бўлишини таъкидлаш жоиз. Қизиқтирадиган муаммо эса, талабада ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириши.

Талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириш ижтимоий ва педагогик аҳамиятга эга. Бугунги талаба компьютер, мобил алоқа воситаси каби техник имкониятлардан фаол фойдаланмоқда. Бу техник воситалар талабаларнинг онгини жалғитувчи ахборотларнинг кўпчилиги натижасида ёш авлоднинг билимли, доно, ақлли ва мақсад-муддаоли бўлиб вояга етиши эҳтиёжи туғилмоқда. Бу омиллар талабаларда таълим ва тарбиянинг уйғунлиги воситасида ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириши тақозо этади. Шу жиҳатдан ижтимоий фаоллик ижтимоийлаштиришдан кейинги босқич бўлиб, у муайян билим ва кўникма ҳосиласидир.

Мазкур ёндашувимизга кўра, шахснинг ижтимоий фаоллик кўникмаси пойдеворини бошланғич таълимда қўйиш ва кейинги таълим босқичларида уни ривожлантириб бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ижтимоий фаоллик кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг негизини ҳаётий билим, дунёқараш ва ахлоққа эга бўлиш ҳамда фаолият ва ҳаётга тайёргилишни ташкил қилади. Бунда ҳаётий билим - дунёқараш ва мустакил фикрнинг шаклланишига асос бўлувчи билимлар мажмуини, дунёқараш - олам, борлик ва одам ҳақида илмий тушунчага эга бўлишни, ахлоқ - фазилатлар ва сифатларни, фаолият - жамият маданий даражасига мос ҳаракатни ва ҳаётга тайёргилик эса мазмунли умр кечириш асосларидан хабардорлиқни ифодалайди. Ҳар бир жамият шахснинг ижтимоий фаоллигига таянади. Таълимга оид меъриёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, жамиятимиз талабалари ва илмий-педагогик тадқиқотларда баён қилинган назарий фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларни шакллантириш моҳиятини шундай белгилаш мумкин: талабаларнинг ижтимоий тушунчаси, онги, фикри ва ахлоқини шакллантириш ижтимоий фаоллик асосидир. Унга кўра,

талабалар давлат таълим стандартларига мувофиқ ижтимоий ҳаёт тўғрисида талаб даражасида тушунчага эга бўлиши, онги ижтимоийлаштириш, мустакил фикрлай олиши ва жамият талабаларига мос ахлоқ эгаси бўлиши керак. Шундай ёндашув миллий ва жаҳон педагогикаси талабаларига мос келади. Бугунги олий таълим жараёнида мазкур ёндашув муайян даражада амалга оширилмоқда. Бунинг учун қуйидаги ташкилий-педагогик ишлар амалга оширилиши керак:

- талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришнинг педагогик ва методологик асосларини ишлаб чиқиш;

- ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришнинг мезонлари, методлари, воситалари ва технологияларини белгилаб олиш;

- шакллари ва механизмларини аниқлаб олиш ва ҳ.к.

Бундан ташқари таълим жараёнида талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришда қуйидаги жиҳатларга ҳам эътибор беришимиз зарур:

- илмий;
- педагогик;
- амалий.

Бу масаланинг илмий аҳамияти талабаларининг ижтимоий онги, дунёқараш ва ахлоқини қутилган даражада давлат таълим стандартларига мос равишда шакллантириш билан белгиланади. Бунинг учун жамият эҳтиёжлари, замон талаблари ва ҳаётий қоидаларга асосланиш керак бўлади. Чунки бугунги кунда талабаларнинг ижтимоий онги, дунёқараш ва ахлоқига салбий таъсир кўрсатувчи ҳодисалар, маълумотлар ва мотивацион материаллар компьютер, мобил алоқа воситалари, дастурлари ва Интернет орқали кенг тарқатилмоқда. Бунинг натижасида талабаларда турли ижтимоий иллатларнинг пайдо бўлаётгани сир эмас.

Мазкур масаланинг педагогик аҳамияти шундаки, талабаларининг ижтимоий лаёқати ривожлантирилади, уларнинг қизиқиш ва интилишлари йўналтирилади. Таълим ва тарбия самарадорлиги ортида, талабаларнинг ижтимоий мулоқот ва муносабат шаклланади.

Масаланинг амалий аҳамияти талабаларнинг ижтимоий фаоллашувини тезлаштириш, уларнинг ижтимоий лаёқатларини рўёбга чиқариш ва қўллаб-қувватлаш, таълим-тарбиянинг янги имкониятларидан оқилона фойдаланишдан иборат.

Бизнинг ёндашувимизга кўра, талабаларнинг ижтимоий кўникмаларини уларнинг дастлабки босқичдаги ижтимоий билим, кўникма ва малакага эга бўлишини ташкил қилади. Ижтимоий билим - бу талабаларининг ҳаётий тушунча, ёшига мос мустакил фикр ва ёндашувларга эга бўлиши, ижтимоий кўникма уларнинг фаолият, мулоқот ва муносабат асосларини ўзлаштириш ҳамда ижтимоий малака эса ҳаёт ва фаолиятга тайёргарлигидир. Бунга эришиш учун талабаларни тегишли назарий билим, амалий малака ва методологик асослар билан қуроллантириш керак бўлади.

Маълум бўладики, талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини қутилган даражада шакллантириш учун олий педагогик

таълим жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини бу ишга тайёрлаш керак бўлади. Бу борада ҳам бугунги кунда муайян ишлар амалга оширилмоқда, бироқ улар мақсадли ва тизимли асосда эмас. Шу сабабли талабаларни ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришга мақсадли тайёрлаш ва бу ишни оқилона ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидаги асосий функцияларни белгилаш мумкин:

- талабаларнинг ижтимоий билими, кўникмаси ва ахлоқини шакллантириш асослари билан қуроллантириш;
- мазкур ишнинг методологияси, методлари ва технологиялари билан таништириш;
- талабаларнинг ижтимоий кўникмаларини шакллантириш бўйича талабаларнинг етарли кўникма, билим ва малакаларини шакллантириш;
- талабаларда педагогик ижодкорлик ва мустақил фаолият юритиш маҳоратларини ҳосил қилиш;
- бу ишни қутилган даражада амалга ошириш учун ижтимоий фанларни чуқурлаштирилган ҳолда ўқитиш, махсус курслар, клублар, тўғараклар ва мустақил таълим каби шакллардан оқилона фойдаланиш.
- Бу ишларни амалга ошириш учун ўзига хос моделни шакллантириб олиш лозим. Ўқитувчиларни талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришга тайёрлашга оид жаҳон педагогикаси тажрибасини кузатиш шундай ҳулосага олиб келадики, ҳар бир мамлакат реал имкониятлардан келиб чиқиб модел танлаган. Жумладан, Америка Қўшма Штатларида "фаолият мактаби" моделидан (Д.Дюн асослаган) фойдаланилади. Унга кўра, таълим ҳаётга тайёрлашга ва болаламинг лаёқатини табиий ривожлантиришга йўналтирилган. Бунда баҳони ижтимоий конструктив (фойдани), ижодий ва ўзини англаш фазилатларини шакллантиришга алоҳида эътибор берилди. Талабаларнинг дарсдан ташқари мулоқотга киришишига диққат қилинади.

Бу йўналишлар қуйидаги умумий хусусиятлардан иборат:

- а) талабаларни янги ёндашувлар асосида ижтимоий кўникмаларини шакллантириш;
 - б) хоҳиш-истаклари ва интилишларига диққат қилиш;
 - в) шахсий лаёқат ва қобилиятларини изчил ўрганиб бориш.
- Жамиятимизда бирдай амалиёт синовидан ўтган педагогик тажрибаларни ҳисобга олиш имконияти бор. Шу маънода олий педагогик таълим жараёнида талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантиришнинг миллий моделини асослаш мумкин. Бунда бўлажак талабани қуйидагилар бўйича малакасини шакллантириш лозим:
- талабаларнинг индивидуал лаёқати, хоҳиш-истаги ва қизиқишларини аниқлаб олиш;
 - таълим ва тарбияни ҳаёт ва ижтимоий фаолият билан боғлиқ ҳолда олиб бориш;
 - талабалар билан индивидуал ва умумий тарзда ишлаш;
 - нисбатан амалий машғулотларга эътибор бериш;
 - таълим жараёни иштирокчилари (ота-оналар. Жамоатчилик ва мутахассислар) кўпчилигидан унумли фойдаланиш;
 - талабалар ижтимоий кўникмаларининг шаклланиш жараёни мониторинг қилиб бориш ва ҳ.к. Бу масалалар айнан олий педагогик таълим жараёнида мақсадли шакллантирилиши лозим.

Шахс фаоллиги фан-техника ва ижтимоий тараққиёт асосида ётади. Фаоллик - бу тушунишга, эсда сақлашга ва билимларни тақдорлашга иницилиш билан алоқадор бўлиб, ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига етишни, жараёнлар ва ҳодисалар ўртасида алоқа ўрнатишни, ўзгартирилган шароитларда олинган билимларни қўллаш усулларини эгаллаш билан боғлиқ. Ижодий фаоллик билимларни назарий таҳлил қилишга интилиш билан бир қаторда муаммони ҳал етишни, мустақил излашни, билиш эҳтиёжларини қондиришни кўзда тутди.

Фаол шахснинг моҳияти шундаки, унда мақсадга интилувчанлик, қатъиятчилик, ҳаракат қилишга хоҳиш, ишчанлик ва ташаббускорлик билан изоҳланадиган эҳтиёжлари ва манфаатларидан келиб чиқадиган мустақил фаолиятга интилишда намоён бўлади.

Ижтимоий фаоллик шахснинг ҳар томонлама ривожланиш, мақсад ва воситалари сифатида талқин қилинади. Шахс фаровонлигига уйғун бўлган ижтимоий фаровонликни кўпайтиришга ёрдам берадиган фаолият сифатида намоён бўлади. Ижтимоий идеалларга эришиш учун меҳнат қилишга, онгли қарор қабул

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият- энгилмас куч. - Т.: "Маънавият", 2008.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лўғати. - Т.: 2009.
3. Олий таълим. Меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 2 жилдли. - Т.: 2014.
4. Ҳасанбоев Ж. ва бошқ. Педагогика фанидан изоҳли лўғат. - Т.: 2009.

қилиш, шахснинг ўзини ифодалаш ва ўзини кўрсатиш сифатида фаолият юритади.

Ижтимоий фаоллик жамоа, гуруҳ, неформал уюшма шароитларида мулоқот қилиш ва фаолият кўрсатиш, атрофдагилар билан сермахсул ҳамкорлик қилиш. тенгдошлар, катталар ва кичиклар олдида маълум мажбуриятларни ижодий бажариш, тадбиркорлик кўрсатиш, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш жараёнларида, фуқаролик фаолиятида ва бошқаларда фаол иштиштирок этиш маҳоратини ўз ичига олади. Фаолликнинг юқори даражаси инсоннинг шахсий такомиллашишга, яъни шахснинг шахсий ривожланиши, такомиллашишига йўналган онгли ва систематик фаолияти ўз ўзини тарбия қилишга интилишдир.

Унинг функцияларидан бири шахснинг иродали бўлиши ҳисобланади. Чунки ирода инсон психик фаолиятини фаоллаштириш ва йўлга қўйиш функциясини бажаради. Мақсадга ин-тилувчанликнинг мавжудлиги эса шахсни ўз ҳаётининг субъекти сифатида қарашга имкон беради. Мақсадга интилувчанлик шахс фазилати сифатида нафақат ҳаракатдан олдин содир бўладиган, ҳатто ҳаракат давомида юз берадиган мақсад қўйиш - мақсадни шакллантириш жараёнининг ривожланиш даражасига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади. Ўсмирлик ёшида янги мақсад яратишга қобилият яққол ифодаланади. Лекин уни ўқитувчи ёрдамисиз амалга оширишга тайёргарлик етишмайди. Ушбу жараён иродавий кучни талаб қилади.

Ташаббускорлик ҳам ижтимоий фаолликнинг функцияларидан ҳисобланади. Ташаб-бускорлик деганда инсоннинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ихтиёрий қатнашишга тайёрлиги тушунилади. Унда қандайдир топшириқларни мустақил бажаришни ўзига олиб, фаол ҳаётга татбиқ қилади. Ташки таъсирлардан келиб чиққан ҳолда фаоллик кўрсатади. Ташаббускор инсонни ўз ҳаракати ва ғояларига жавобгарлик, зарур бўлганда уларни ҳимоя қилишга тайёрлик характерлайди. Ижтимоий ташаббус психологик ҳодиса сифатида умумий ташаббусдан фарқ қилиб, мақсади ижтимоий аҳамияти қимматга эга бўлган ҳаёт фаоли-ятининг турли соҳаларида намоён бўлади.

Ташаббус берилган топшириқларни қўйилган талабларга ҳамда ижтимоий қоидалар ва меъёрларга мувофиқ юқори даражада бажариш қобилиятида намоён бўлади. Шахс фазилати сифатида ташаббускорлик асосан ўсмирлик ва ёшлик даврида шаклланишини ўқитувчилар яхши билишлари керак. Бу даврда мустақил фикрлаш ва мустақил ҳаракат қилиш қобилиятлари таркиб топади.

Мустақиллик ҳам ижтимоий фаоллик функцияларидан бири ҳисобланади. Унда мақсад қўйиш, ўз кучи билан уларни бажаришга эришиш, унда масъулият билан, онгли ва ташаббус билан ҳаракат қилиш маҳоратида ифодаланади. Таниш шароитларда қандай ҳаракат қилинса, ностандарт қарорлар қабул қилишни талаб қиладиган янги шароитларда ҳам шундай фаолият кўрсатиш керак.

Мустақиллик ташки таъсирлардан, мажбурийликлардан эркинликни билдиради. Бирок мустақил ҳаракат қилишга интилиш, айниқса, ўсмирлик даврида ташқаридан ёрдам олиш имкониятини рад (инкор) қилмайди, чунки талабаларга ушбу фазилатнинг ривожланишига ёрдам бериш лозим. Бу ёрдам бево-сита, ҳам билвосита бўлиши керак.

Шахс фазилати сифатида ижтимоий масъулият ижтимоий аҳамиятли фаолият давомида шаклланади. Шунинг учун психологлар ва педагоглар ижтимоий масъулият моҳиятини бир-бири билан боғлиқ учта ёндашув бирлиги сифатида қарайди-лар. Яъни когнитив (ижтимоий кадриятлар ҳақидаги билимлар), мотивацион (кадриятларга муносабат, онгли бошқариш) ва ҳулкий (уларни фаолиятда амалга оширишга тайёрлик). Шундай қилиб талабалар шахсий ривожланишидаги ижтимоий масъулиятнинг намоён бўлиши ички бошқариладиган ўзини тутишга (хулқ-атворга) тайёрлик ва бошқа муносабатлар ўрнатишда кўринади. Унинг кўрсаткичи бўлиб, шахснинг бу сифатларини атроф-муҳит билан кўп қиррали муносабатини, уларнинг жонли характерини изоҳлайдиган позицияси майдон-га чиқади.

Зеро, олий педагогик таълим жараёнида ўқитувчилар талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириши долзарб ва ижтимоий муаммолардан бўлиб турибди.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогик таълим жараёнида талабаларда ижтимоий фаолликни шакллантиришнинг моҳияти ва функциялари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, муаллиф талабаларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириш бўйича ўз тавсияларини бериб ўтган.

В статье охарактеризованы сущность и функции подготовки студентов в системе высшего педагогического образования, выделены аспекты формирования у студентов готовности к социальной деятельности.

The article contains the characterization of the basis and functions of preparing students social activities of students in the system of higher pedagogical education, there were distinguished aspects of students' preparation to social activity.

NOGIRONLIKKA EGA BO'LGAN BOLALARNING ME'YORIDA RIVOJLANAYOTGAN TENGDOHLARI JAMOASIGA INTEGRATSIYASI

G.Tasbaeva – *assistent o'qituvchi*

L.Achilbayeva- *defektologiya yo'nalishi I-kurs talabasi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: sog'lom ona- sog'lom bola, ijtimoiy moslashuv, kompensatsiya, ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya, anomaliya, genetik, irsiy omillar, integratsiya, adaptatsiya.

Ключевые слова: здоровая мать-здоровый ребёнок, социальная адаптация, компенсация, социальная психологическая реабилитация, аномалия, генетик, наследственные факторы, интеграция, адаптация.

Key words: healthy mother-healthy child, social adaptation, compensation, social psychological rehabilitation, anomaly, genetics, hereditary factors integration adaptation.

Mamlakatimizda birinchi Prezidentimiz rahnamoligida istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab aholi salomatligini mustahkamlash, barkamol avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib kelindi. Uning tashabbusi bilan e'lon qilingan "Sog'lom ona –sog'lom bola" "Oila yili", "Ayollar yili", "Sog'lom avlod yili", "Ona va bola yili", "Sihat-salomatlik yili", "Yoshlar yili", "Barkamol avlod yili", "Mustahkam oila yili" munosabati bilan qabul qilingan davlat Dasturlari o'zaro uzviylik kasb etdi.

Bu olijanob maqsad yo'lida qilingan ulkan ishlar bolalarimizning sog'lom tug'ilishi va ulg'ayishi, onalik va bolalikni muhofaza qilish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish, ta'lim tizimini takomillashtirish, qolaversa, bolalar sportini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlardir. Sog'lom bola sog'lom va ahil oilada kamol topadi. Oilalarni mustahkamlash, sog'lom avlodni voyaga yetkazish uchun esa mamlakatimizda salmoqli ishlar amalga oshirilayotganini hech kim inkor etolmaydi. Birinchi galda onalarning sog'lig'ini muhofaza qilishga, xususan, ayollarimizni qadrlashga keng e'tibor berilmoqda, cheksiz g'amxo'rliklar ko'rsatilmoqda. Ayollarimizni turli kasalliklardan himoya qilish, og'ir ishlardan xalos etish nafaqat jamiyatning, balki er kishining ham burchi ekanligi qat'iy qilib qo'yilgani dunyoning birorta mamlakatida uchramasa kerak. Shu bilan birga, birinchi Prezidentimiz ta'lim-tarbiyaga e'tibor qaratib, bu boradagi quyidagi vazifalarni ko'rsatib bergan edi: "Xalq ta'limi, yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish sohasi tubdan yangi yondashuvlar talab qiladi. Bolalarni maktabgacha tarbiya muassasalari bilan ta'minlashda keskin burilishga erishish zarur"[1].

Hozirda rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ta'lim-tarbiya, ijtimoiy moslashuvi va integratsiyasi muammosi eng dolzarb va murakkab nazariy va amaliy muammolardan biridir. Bir tomondan, nogironlikka ega odamlarga ularni jismoniy, psixik va intellektual imkoniyatlaridan qat'iy nazar ijtimoiy e'tiborni oshishi, ikkinchi tomondan, demokratik, fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan shaxs qadr-qimmatini va huquqlarini himoyalash zaruriyatining oshishi – mazkur guruh odamlarining psixologik-pedagogik ishi dolzarbligini belgilaydi. Nogironlik muammosini jismoniy bartaraf etish, salbiy munosabat, "kamchilikli, majruh a'zolari" jamiyatdan chetlatishdan imkoniyati cheklangan shaxslarni integratsiyalash hamda to'siqlarsiz hayot faoliyati muxitini yaratish zarurati tomon rivojlanishi kuzatilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi kunda nogironlik – bir inson yoki odamlar guruhi emas, butun jamiyat muammosidir. L.S.Vigotskiyning yozishicha: "Shaxs taqdirini hal etishda nuqsonning o'zi emas, u orqali yuzaga keluvchi ijtimoiy oqibatlar, uning ijtimoiy-psixologik realizatsiyasi eng asosiy rol ni o'ynaydi. Shu kabi kompensatsiya jarayoni ham kamchilikni to'g'ridan-to'g'ri to'ldirishga emas, u sababli kelib chiqqan muammolarni bartaraf etishga yo'naltiriladi"[2].

Shunday qilib, bir xil psixik yoki jismoniy kamchilikka ega ikki bola jamiyatda bir-biridan tubdan farq qiluvchi rollarga ega bo'lishlari mumkin: biri jamiyatning faol a'zosi, jamiyat rivojiga hissa qo'shib va to'laqonli hayot kechirsa, ikkinchisi boshqalarga to'liq qaram, o'zini inkor qilingan deya his qilib hayot kechirishi mumkin.

Jamiyat ongida va ommaviy aloqa vositalari inikosida nogiron bolalar muammosi ko'p hollarda bolani turli jismoniy va aqliy kasalliklar bilan dunyoga kelishi oila uchun katta jarohat bo'lgan achinarli va baxtsiz mavjudot sifatida aks etadi. BMT ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda psixik va jismoniy rivojlanishda nuqsoni bo'lgan odamlar soni taxminan 450 millionga yetib, bu sayyoramiz aholisini 1/10 qismini tashkil etadi.

Xalqaro sog'liqni saqlash tashkiloti(XSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda mazkur guruh aholisi 13%ga yetib(3% bolalar intellektual kamchiliklar bilan, 10% bolalar boshqa psixik va jismoniy kamchiliklar bilan tug'iladi), dunyoda 200 millionga yaqin imkoniyati cheklangan bolalar yashaydi.

Bolaning xoh ona qornida, xoh tug'ilganidan keyin rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shart-sharoitlarning buzilishi turli xil anomaliyalarga, ya'ni jismoniy yoki ruxiy nuqsonlar, kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalar turli toifadagi nuqsonlarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilardir: [3]

1) eshitish kamchiliklariga ega bo'lgan bolalar (tug'ilishdan kar, zaif eshituvchi bolalar", keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolgan bolalar);

2) ko'rish qobiliyati zaif (ko'zi ojiz, zaif ko'ruvchi bolalar);

3) ko'zi ojiz-kar-soqov bolalar;

4) Intellektual rivojlanishning buzilishi. Bu toifaga bosh miyaning tug'ma yoki 2-3 yoshgacha bo'lgan davrdagi orttirilgan jarohatlanish, psixik kasallik (epilepsiya, shizofreniya va b.q.)i natijasidagi aqliy va psixik rivojlanishning buzilishi kiradi. Bilish faoliyatining buzilishi mazkur toifaning asosiy me'zoni xisoblanadi;

5) og'ir nutqiy nuqsonlari mavjud bolalar. Yengil darajadagi nutq nuqsonlari (talaffuz, o'qish va yozuv buzilishlari) ko'pgina bolalarda kuzatiladi. Shu bilan birga ular og'ir darajadagi nutq nuqsonlari ko'rinishida ifodalanishi mumkin bo'lib, bunda bolalar umumta'lim maktabi dasturini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishi yoki umuman o'zlashtira olmasligi mumkin;

6) harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bolalar. Bu toifaga bolalar serebral falajlari ham kiradi. Harakat kamchiliklari turli shakllarda: harakatsizlik(falaj, parezlar), giperkinez(ixtiyorsiz harakatlar) kuzatiladi. Shu bilan birga ular turli darajadagi og'irlikda – koordinatsiyaning yengil buzilishlaridan to'liq harakatsizlikgacha namoyon bo'lishi mumkin;

7) ruxiy rivojlanishni buzilishi. Bu toifaga psixik rivojlanishning orqada qolishi, zararlanishi va disgarmonik tipda rivojlanishi kiradi. Psixik rivojlanishning buzilishi turli og'irlik darajadagi muloqot, xulq-atvor muammolarida, moslashuv qiyinchiliklarida (atrofdagilar bilan aloqani umuman yo'qligidan yangi sharoitga moslashishdagi yengil qiyinchiliklarga) namoyon bo'lishi mumkin. Psixik rivojlanishi buzilgan bolalar intellekti saqlangan bo'lishi mumkin, lekin ko'pincha nuqsonni og'ir darajalarida intellektning ikkilamchi kamchiliklari kuzatiladi(ya'ni, birlamchi kamchilik oqibatida kelib chiqadi)

Kelib chiqish sabablariga ko'ra har qanday anomal rivojlanish tug'ma yoki turmushda orttirilgan bo'lishi mumkin.

Tug'ma anomaliyalar ko'p jihatdan xomilador onaning sog'lig'i va yashash sharoitiga bog'liq. Ona qornidagi xomilaning rivojlanishiga infeksiya, intoksikatsiya, shikastlanish va boshqa omillar ta'sir etishi mumkin. Onaning xomiladorlik davrida turli xil kasalliklar bilan og'rishi, uzboshimchalik bilan turli dori darmonlarni bilar-bilmas iste'mol qilishi bolaning anomal bo'lib tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tug'ma anomaliyalar genetik, ya'ni irsiy omillar ta'siriga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan eshitish, ko'rish analizatori faoliyatining buzilishi, aqliy zaifliklarning nasldan bolaga O'tishi ham kuzatiladi (Daun kasalligi, rezus faktorning mos kelmasligi va boshqalar).

Ota-onalarning alkogolizmi, narkomaniyasi, toksikomaniyalari ham bolaning nuqsonli bo'lib tug'ilishiga olib kelishi mumkin.

Turmushda orttirilgan anomaliyalar bola organizmiga tug'ilish vaqtida va undan keyingi davrlarda zararli omillar ta'sir etishi

natijasida vujudga keladi. Tugʻruq vaqtida miya shikastlanishi, bolaning tugʻruq yoʻllaridan uzoq Oʻtishi, vakuum-ekstraktor yoki ombur solinishi, bolaning kindigi Oʻralib, boʻgʻilib qolishi (asfiksiya) va boshqalar, baʼzan uning anomal rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Bolaning juda yoshligida turli kasalliklar bilan ogʻrishi, masalan, meningit, meningoensefalit, otit, markaziy nerv sistemasining shikastlanishi va boshqa shu singari dardlarni boshidan kechirishi ham anomal rivojlanishiga sabab boʻlishi mumkin.

“Integratsiya” tushunchasi ingliz tilidan olingan boʻlib, integrative – qoʻshiluvchi, birlashuvchi, integration – qoʻshilish, birlashish degan manoni bildiradi. Volferen Bergerning yozishicha: “Integratsion taʼlim bu – segregatsion taʼlimning aksi boʻlib, bunda maxsus ehtiyojga ega bolalar umumtaʼlim muassasalari tizimiga kiritiladi”.

Integratsiya keng, maʼnoda ijtimoiy integratsiya yoki jamiyatga integratsiya va pedagogik integratsiya yoki taʼlimga integratsiyani oʻz ichiga oladi.

Ijtimoiy integratsiya – rivojlanishida nuqsoni boʻlgan bolani ijtimoiy munosabatlar va xatti-harakatlarning umumiy tizimiga ijtimoiy adaptatsiyasidir. Nogiron bolani jamiyatga integratsiyasi muammosi bir tomondan, psixik va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini mavjudligi bilan, ikkinchi tomondan ijtimoiy munosabatlar tizimini mukammal emasligi, yaʼni baʼzi talablarini maʼlum darajada keskinligi xayot faoliyati cheklangan bola uchun oʻta olmaydigan toʻsiqqa aylanishi bilan ifodalanadi. Nogironlarni jamiyatga integratsiyasining ikki yondashuvi mavjud. Birinchi yondashuv nogironni jamiyatga integratsiyasini mavjud atrof muxit shart-sharoitlarga moslashishini nazarda tutadi. Albatta, mazkur yondashuv bir tomondan va juda tordir. Ikkinchi yondashuv nogironni jamiyatga kirishga tayyorlash va jamiyatni nogiron bolani

qabul qilishga tayyorlashni nazarda tutadi. Nogironni jamiyatga kirishga tayyorlash boʻyicha koʻpgina ishlar amalga oshirilgan boʻlsada, jamiyatni nogiron bolani qabul qilishga tayyorlash boʻyicha ishlar endi muxokama qilinmoqda.

T.V.Furyayeva bolalar integratsiyasining toʻrt turini (jismoniy, funksional, ijtimoiy va ijtimoiy-etal) ajratib koʻrsatgan.

Jismoniy integratsiya – bolalarni bir binoda faoliyat koʻrsatishi. Muallifning taʼkidlashicha, integratsiyaning bu turi bolalar dunyolari orasidagi masofani qisqartirishning boshlangʻich davridir.

Funksional va ijtimoiy integratsiya uchun predmet-fazoviy birlashuv xosdir. U predmetli munosabatlar, shaxslararo aloqalar, muloqotni tashkil etish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-etal integratsiya ijtimoiy masofalarni toʻliq qisqarib ketishi, faoliyatdagi tengquqlilik hamkorlik, subyekt-subyekt munosabatlarini nazarda tutadi.

Ijtimoiy adaptatsiya – oʻzgaruvchan xayot sharoitlariga insonni moslashish qobiliyati boʻlib, u ijtimoiylashuv va integratsiyaning muxim mexanizmidir. Ijtimoiy adaptatsiya turli faoliyatlar(oʻyin, muloqot, oʻqish, mehnat) va insonni oʻzini anglash jarayonida amalga oshadi. Mazkur faoliyat turlari bir vaqtning oʻzida xayotning turli bosqichlarida adaptatsiya vositalari, maqsadlari va natijalari sifatida xizmat qiladi. Inklyuziv taʼlim bu – davlat siyosati boʻlib, nogiron va sogʻlom bolalar oʻrtasidagi toʻsiqlarni bartaraf etish, maxsus talimga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qatʼiy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yoʻnaltirilgan umumtaʼlim jarayoniga qoʻshishni ifodalovchi taʼlim tizimidir. Oʻzbekistonda bolalarning tugʻilishi, unib-oʻsishi, kamolga yetishigacha boʻlgan barcha davri davlatimizning doimiy nazoratida, diqqat-markazida. Davlat eʼtiborida voyaga yetgan bola esa uning haqiqiy farzandi boʻlib ulgʻayadi.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A “Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch” -Toshkent: 2008.
2. Raxmanova V.S “Maxsus pedagogika” -Toshkent: 2004.
3. Raxmanova V.S “Defektologiya asoslari” -Toshkent: 2012.
4. Poʻlatxoʻjayeva M.R “Defektologiyani klinik asoslari” -Toshkent: 2014.

РЕЗЮМЕ

Maqolada rivojlanishda nuqsoni boʻlgan bolalarning asosiy muammolarini, nogironlikning kelib chiqish sabablarini oʻrganish, Integratsiya tushunchasini aniqlash, samarali integratsiya shartlarini ajratib olish yoritilgan boʻlib, pedagog va defektolog olimlarning yosh avlod taʼlim tarbiyasiga oid qarashlari bilan tanishish mumkin.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются выявление и изучение причин возникновения инвалидности при развитии у детей с отклонениями, их интегрирование и объяснение. Изучаются мнения учёных педагогов и дефектологов по поводу воспитания и образования молодого поколения.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the causes of disability in the development of children with deviations, their integration and explanation. The author of the article also studies the opinions of scholars and defectologists on the issues of upbringing and education of young generation.

ОЛИЙ ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА АХБОРОТ ТАЪЛИМИ МУҲИТИДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ

У.Н.Тайлаков - *Халқ таълими вазирилик “Зиёнет” бўлими бошлиғи*
Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳри

Таянч сўзлар: ахборот-коммуникация технологиялари, ахборот таълим муҳити, глобаллашув, инфратузилма, интеграция, интернет ресурслари

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, информационно-образовательная среда, глобализация, инфраструктура, интеграция, интернет ресурсы.

Key words: information and communication technologies, information educational environment, globalization, infrastructure, integration, Internet resources.

Бугунги кунда жамиятнинг тезкор ахборотлашуви, инсонларнинг ахборотларга эга бўлишга интилиши кишилик жамияти цивилизациясининг бевосита кейинги тараққиётини ривожлантириш ва бошқаришнинг фаолиятли-тизимли қонуний жараёни сифатида эътироф этилмоқда. Янги асрнинг боши инсон ижтимоий ҳаёти тараққиёти саноатлашган жамиятдан ахборотлашган жамиятга, бошқача айтганда, “билимлар жамияти” га жадал суръатларда ўтиши билан рамзий маъно касб этади.

«Глобаллашув» атамаси кейинги пайтларда амалга оширилаётган барча олий таълим тизимига доир илмий тадқиқотларда кўзга ташланади [1,2,4,6]. Таълимдаги ҳамкорлик фаолиятга бутун дунё аҳолиси томонидан эркин ва демократик жамият барпо этиш гарови, дунёда тинчликни сақлаш, тараққиётни кафолатлаш омили сифатида қаралади.

Агар жамиятни ахборотлаштиришнинг илк босқичларида миллий ахборот таълим муҳитларини шакллантиришга асосий эътибор қаратилган бўлса, ҳозирги кунда биз бу жараёнинг ягона интеграциялашган халқаро таълим муҳитини яратишга бўлган интилишга қўчганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу жараёнда асосий эътибор таълим муассасалари ахборот муҳитини шакллантиришга йўналтирилади [2,3,5,6].

Маълумки, ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш ҳамда кенг қўламда қўллаш ҳажон тараққиётнинг глобал тенденцияси ҳисобланади. Янги технологиялар кун сайин ривожланиб, мамлакатда ахборотлаштириш жараёни тез суръатлар билан ривожланаётган айни даврда таълим муассасалари ахборот таълим муҳитини

яратишга эътибор қаратилмоқда. Аммо ахборот ва коммуникация технологияларининг жадал суръатлар билан ривожланишига қарамай, таълим тизимига замонавий технологияларни, ўқитишнинг янги методлари, шакллари ва воситалари бўйича педагогик тадқиқотлар натижаларини жорий этиш даражасини етарли, деб бўлмайди.

“Ахборотлашган таълим муҳити” тушунчасига турли қарашлар ва тақлифлар мавжуд бўлиб, унга интернет таълим федерацияси материалларига асосланиб қуйидаги таърифни бериш мумкин:

Таълим муассасасининг ахборотлашган муҳити таълим жараёни самарадорлигини оширишга қаратилган ахборот технологияларининг тизимли интеграциясини таъминловчи махсус ташкил этилган компонентлар мажмуасидир.

Олий педагогик таълим муассасаларининг ахборот муҳити таълим жараёнида бевосита талабани ўраб турган ахборотлар тизими муҳитидаги фаолияти билан боғлиқликда амалга ошади.

Олий педагогик таълим муассасалари ахборот таълим муҳити технологик жиҳатдан ахборотни анъанавий ва электрон ташувчилар, компьютер-телекоммуникацион технологиялар, виртуал кутубхоналар, базалар манбаи, ўқув-услубий мажмуалари ва бошқа кенг қўламли дидактик аппаратлар интеграцияси асосига қурилади. Юқоридагилар билан бирга у қуйидаги модуллардан ташкил топади:

1. ОТМ администратори.
2. ОТМ ўқув ишлар бўйича проректори.
3. ОТМ «Ўқув бўлими» бошлиғи.
4. ОТМ «Ўқув бўлими» инспектори.

5. ОТМ «Факультет» декани.
6. ОТМ «Факультет» декани муовини.
7. ОТМ кафедраси мудири.
8. ОТМ илмий бўлим бошлиғи.
9. ОТМ катта илмий тадқиқотчи-изланувчи бўлими бошлиғи.
10. ОТМ Тадқиқот раҳбари.
11. ОТМ ходимлар бўлими бошлиғи.
12. ОТМ ходимлар бўлими инспектори.
13. Профессор – ўқитувчилар.
14. Талабалар.

Ахборот-таълим муҳити шароитида талабаларнинг ижодий ва мустақил фикрлаши, ташаббускорлигининг жадал ривожланиши таъминланади, бунда куйидаги педагогик шартларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

- аудитория дарсларидан 4-5 талабадан иборат гуруҳларда амалга ошириладиган лаборатория машғулотларига ўтиш;
- мавзуларни ўрганишда тизимлилик, мантқий изчиллик;
- билиш-англаш фаолиятини компьютер воситалари ёрдамида мустақил излаб топиш асосида ишлаш тартибига ўтказиш;
- ютуқ ва муваффақиятларни кучайтириш гуруҳ мақсад ва манфаатларини бирлаштириш;
- тест шаклида ўзлаштирилган билимлар жорий назоратини амалга ошириш;
- ҳамкорлик фаолияти асосида талабаларнинг бир-бирларини ўқитиш тизимини амалга ошириш мақсадида барча талабаларга бир хил эмас, балки бошқа-бошқа материал ва мавзуларни турли хилдаги методлар асосида ўрганишни жорий этиш;
- педагогик ҳамкорлик трансформацион режимини ўрнатиш асосида ўқитувчи ўзининг ахборот-билим берувчи позициясини талабаларнинг ўзлари мустақил ўзлаштирган ахборот-билимларини назорат қилувчи-филтрловчи позициясига алмаштириш.

Ахборот таълим муҳитида муваффақиятли фаолият юритиш талабадан куйидагиларни талаб қилади:

- ўз устида ишлаш жараёнини лойиҳалаш, режалаштириш кўникмасига эга бўлишни;
 - белгиланган режа асосида мақсадли ишлай олишни;
 - ўқув фаолиятида ўз-ўзини назорат қилишни амалга ошириш;
 - илмий ва ўқув ахборотларини англаш-билиш ва уларни таҳлил қила олиш кўникмаларига эгаллини;
 - ўрганилаётган муаммо мавзусидан қатъий назар унга доир ахборот манбаларини библиографик қўлланма ва каталоглар ёрдамида топиш кўникмаларини;
 - турли муаммо ва масалаларга бағишланган илмий, услубий ва бошқа адабиётлар рўйхатини илмий библиографик қўлдалар асосида рўйхатга олиш малакаларини;
 - интернет ресурсларидан фаол фойдаланишни.
- Олий педагогик таълим муассасалари ахборотлашган таълим муҳитида фаолият юритиш педагогдан масофали таълим шакл ва методларидан фойдаланиш, педагогик ҳамкорлик, таълимнинг анъанавий ва ностандарт усулларини қўллашда глобал тармокдан фойдалана олиш кўникмаларига эга бўлишни талаб қилади.

Анъанавий талаблар куйидаги жиҳатлар мужассамлигини талаб қилади:

- ташкилотчилик кўникмаларини (талабаларни жипслаштириш, ишни режалаштириш ва бошқ.);
- дидактик малакаларни (ўқув жиҳозларини тайёрлаш; материалларни аниқ ва ишончли танлаш ва уларни изчил тартибдаш, талабаларнинг маънавий эҳтиёжлари ва билиш жараёнларини стимуллаш);
- перцептив қобилиятлар (талабаларнинг маънавий дунёсига қира олиш, уларнинг эмоционал ҳолатларини объектив баҳолай олиш, талаба руҳиятининг ўзига хос жиҳатларини аниқлай олиш);
- коммуникатив малакалар (таълим муассасаси раҳбарлари, ҳамкасблар, ота-оналар ва талабалар билан турли мақсадга мувофиқ муносабатларни ўрнатиш);
- суггестив қобилиятлар (талабаларга руҳий-ҳиссий таъсир кўрсата олиш);
- илмий-тадқиқот, изланиш имкониятлари (танлаган ихтисослиги юзасидан илмий-назарий билимларни мукамал ўзлаштириш, педагогик вазият ва жараёнларни англаш ва уларни объектив таҳлил қила олиш);
- фанга оид қобилиятлар (таълим фанларини профессионал даражада билиш).

Ахборот таълим муҳитини олий педагогик таълим муассасалари даражасида такомиллаштиришга таълимни технологиялаштириш жараёнининг таркибий қисми сифатида қаралади ва куйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлади:

- янги ахборот технологияларидан самарали фойдаланишнинг педагогик шaroитларини таъминлаш;
- таълим жараёнига педагогик информатиканинг методлари ва стратегиясини татбиқ этиш.

Бугунги кунда замонавий ишлаб чиқаришнинг барча жараёнлари ва босқичларида юқори иқтисодий самара ва тараққиётга инновацион ғояларсиз эришиб бўлмайди. Мазкур ғояларнинг асосчиси, ташаббускори ва ижроачиси, ташувчиси эса пухта тайёргарликка эга бўлган мутахассис ҳисобланади. Бу ҳолатни инобатга олиш олий таълим муассасаларида барча соҳалар бўйича амалга оширилаётган педагогик жараёнларни сифатли ахборот муҳити билан таъминлаш, уни педагогик информатиканинг замонавий, янги ғоя ва методлари билан бойитишни назарда тутди.

Таълим жараёнини ахборотлаштиришнинг муҳим компоненти саналадиган олий педагогик таълим муассасалари ахборот таълим муҳитини такомиллаштириш юзасидан тажриба-синов ишларини амалга ошириш методлари, шахс ахборот маданиятини шакллантиришнинг таркибий-функционал модели мазмуни, педагогик технологияларни амалиётга жорий этиш асоси бўлган педагогик информатика ёрдамида талабаларда муҳим касбий жиҳатларни тарбиялашнинг ўзига хос жиҳатлари амалга оширилган тажриба-синов ишлари натижалари орқали ёритиб берилди.

Инсон ҳозирги кунда глобал тармок ёки мультимедиялар воситасида ўзини ҳар томонлама камол топтириш, турли ахборотларга эга бўлиш имкониятига эга. Айнан шу имкониятлар шахс ахборот маданиятини шакллантириш вазифасини ўташга хизмат қилади.

Шахснинг ахборот маданияти шундай билим ва кўникмалар тизимики, улар воситасида инсон ўзининг ахборотлашган жамиятда ижтимоий муҳофазаси ва касбий фаолияти жараёнида ахборотга бўлган барча эҳтиёжларини замонавий ахборот технологиялари ёрдамида тўла таъминлашга қаратилган мақсадли фаолиятини камраб олади.

Ҳозирги кун шароитида шахснинг ахборот маданияти даражасини ҳар қандай мутахассиснинг энг муҳим касбий жиҳатлари сифатида қараш керак бўлади.

«Ахборот маданияти» тушунчаси мазмунини куйидаги назарий-методик модел асосида тақдим этиш мумкин:

- ахборотлашган жамият кадриятларини шахс даражасида қабул қилиш;
- етарли даражадаги компьютер саводхонлиги малакасига эга бўлиш;
- фаоллик асосида зарур ахборотларни инновацион компьютер технологиялари ёрдамида топиш ва қайта ишлаш кўникмасига эгалли;
- ахборот-библиографик қидирув ишларини амалга ошириш кўникмасини эркин амалга ошира олиш;
- турли муаммо ва масалаларга бағишланган илмий, услубий ва бошқа адабиётлар рўйхатини илмий библиографик қўлдалар асосида рўйхатга олиш малакаларига эга бўлиш;
- касбий фаолиятга нисбатан ижодий ёндашиш.

Жамиятнинг саноатлашган тараққиёт босқичига қадам қўйиши иқтисоднинг барча соҳаларида ахборот технологияларидан фойдаланиш масаласини даврнинг устувор вазифасига айлантирди ва бу барча соҳалар таълим жараёнида талабаларнинг замонавий таълим технологиялари, ахборот технологияларидан атрофчи билим, кўникма ва малакага эга бўлишларини таъминлаш асосида уларда касбий фаолият учун зарур бўлган мустақил, эркин ва ижодий фикрлаш, ташаббускорлик каби жиҳатларни тарбиялаш заруратини вужудга келтирди. Ўтироф этилган жиҳатлар шахснинг умумий ривожланиши, муҳим касбий сифатларнинг шаклланиши, ахборот муҳитининг яратилиши ва такомиллашишида ўзига хос аҳамиятга эга.

Олий педагогик таълим муассасалари битирувчилари замонавий компьютер муҳитида турли ахборот манбалари билан эркин ишлай олишлари; касбига оид вазифа-топшириқларини бажариши, электрон ҳужжат айланмалари яратиши, ахборот сўровларини тўғри ташкил қилиши, зарурат туғилганда ахборот ва коммуникацион технологиялар асосида муассасани бошқариш талаб этилади.

Бу каби шароитларда талабанинг олий педагогик таълим муассасаларида барча фан асосларидан, асосан, ахборот технологияларидан эгаллаган касб фаолияти, интеллектуал, фуқаролик-ҳуқуқий, компьютер саводхонлиги сингари билим, кўникма ва малакалари натижалари биринчи планга чиқади. Ўтироф этилган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси талабанинг касбий фаолияти билан боғлиқ юзага келадиган турли муаммоларни бартараф этиш жараёнида, шунингдек, тўлақонли шахс сифатида жамиятда ўз ўрнини топишида муҳим омил саналади.

Адабиётлар

1. Алламбергенова М.Х., Тайлаков У.Н. Интерактив ўқув мажмуалар яратиш: назария ва амалиёт. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат нашриёти. Монография. -Т.: 2013, 144-б.
2. Баранова Т.А., Максимова О.А., Фомина А.А. Создание современной информационно-образовательной среды образовательного учреждения. // Информатика и образование. Серия: Педагогика. - № 1. 2007.
3. Жилин С.М., Жилина Л.В. Организация школьной корпоративной сети. // Информатика и образование. Серия: Педагогика. № 1. 2006.
4. Красильникова В.А. Информатизация образования: понятийный аппарат. // Информатика и образование. Серия: Педагогика. № 4. 2003.
5. Красношлыкова О.Г. Создание единого информационного пространства как условие развития муниципальной системы образования. // Информатика и образование. Серия: Педагогика. № 12. 2005.
6. Тайлаков У.Н. Таълим муассасининг ягона ахборот фазосини ташкил этиш. // Халқ таълими. 6-сон. 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий педагогик таълим муассасаларида ахборот таълим муҳитини ташкил этиш ва ундан фойдаланишнинг педагогик шартлари қаралган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы создания педагогических условий для использования информационно-образовательной среды в высших педагогических образовательных учреждениях.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of formation of pedagogical conditions for using informational-educational environment at higher pedagogical educational institutions.

СТУДЕНТ ЖАСЛАРДЫҢ АНЫҚ МҮТӘЖЛИГИНЕ ТИЙКАРЛАНҒАН
ДЕНЕ МӘДЕНИЯТЫ ХӘМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ

Ж.А.Турдумуратов – үлкен оқытушы

Т.Ш.Сейтмуратов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

С.М.Тойлибаев – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жисмоний маданият, мутахассислик эмас жисмоний маданият таълими, спорт, жисмоний рекреация, жисмоний қайта тикланиш.

Ключевые слова: физическая культура, неспециальное физкультурное образование, спорт, физическая рекреация, физическая реабилитация.

Key words: physical culture, non-special sports education, sport, physical recreation, physical rehabilitation.

Дене мәденияты жоқары оқыў орынларында тәлим тараўы сыпатында жүритилиўи менен бир қатарда жаслардың улыўма мәдениятының қәлиплесиўиниң әҳмийетли базасы болып табылады. Дене мәденияты студент жаслардың дене менен руўхый тетиклигин жетилистирип, инсанның улыўма-инсанийлық қәдириятлары болған денсаўлық, дене саламатлығы менен психикалық хәм физикалық қәмиллигин тәмийинлейди. Студент жаслардың дене мәдениятын инсаний қәдириятлар сыпатында дурыс түсиниўи, дене тәрбиясы мәдениятының бир неше түрлериниң қәлиплесиўине, болажақ қәниге мәдениятының бир түри сыпатында жәмиетшилик пикирин жетилистириўде хәм дене мәдениятының абзаллығын (бахалылықларын) өзлестирип барыўда алдыңғы қатардағы көнликпелерди қәлиплестириўге тийкар салыўшы әмелий себеплердин бири болыўы мүмкин.

Соңғы жыллары талаба жаслардың дене мәдениятында дене тәрбиясының жаңа заманагөй түрлерин, усылларын хәм қуралларын енгизиўдиң нәтижелилигин теренирек үйрениўге бағышланған илимий мийнетлердин саны артып барыўы менен бирге олардың мазмуны да байып хәм сапасы да анағурлым жақсыланып бармақта. Бундай мийнетлерди дене тәрбиясы мәденияты теориясы нәзеринен келип шыққан ҳалда үйрениўге, дене тәрбиясы теориясының жаңа концепциясын ислеп шығыўда жаңа шешимлер хәм олардың жоқары оқыў орынлары гуманитаризация шараятында әмелге асырылыўының жаңа жолларына тийкар салынған мийнетлер айрықша итибарды тартады [2, 3, 6].

Тараў қәнигелериниң талаба жаслардың дене тәрбиясы машқалаларына бағышланған мийнетлерге қосқан бийбаха үлесин бақалай отырып, соны да айтып өтиў керек, дене тәрбиясы мәдениятының түрли тараўларының теориялық тийкары белгили бир мақсетке бағдарланған жаңа түрлері, усыллары, жоллары хәм қуралларынан пайдаланыў еле әмелде қолланылмай атыр. Талаба жаслардың дене хәм руўхый саламатлығы хәм әдеп-иқрамлылығы менен байланыслы жүдә көп мәселелер өз шешимин күтпекте.

Бүгинги күни мине усы мәселелердин, яғнай жаслардың дене тәрбиясы менен шуғылланыўының түрлері, усыллары хәм қуралларын теориялық жақтан тийкарлаў уақты жетти. Талаба жаслардың қәнигелик емес дене тәрбиясы, спорт қәнигелиги, дене рекреация хәм физикалық қайта тиклениў бойынша алдына қойған мақсетлері хәм мүтәжлигиниң қәлиплесиўи машқаласы жүдә әҳмийетли хәм өз шешимин күтип турған мәселелерден болып табылады.

Жоқары оқыў орынларында дене тәрбиясының түрлерин ислеп шығыўда дене тәрбиясы түрлериндеги бәрше объектив (жәмиет талаплары) хәм субъективлик (жеке зәрурликлер) мүтәжликті тийкарғы өлшем сыпатында алып қараған мақул. Дене тәрбиясының хәр бир түри ушын өз алдына теория, шөлкәмлестириў жолларын, мақсетлерин, түрлерин, әмелге асырыў жолларын, усыллары хәм қуралларын хәм оның дене тәрбиясының басқа түрлері менен байланысын ислеп шығыў зәрур. Мәселеге бундай көзқарас пенеп қараўға хәр бир талабаның дене тәрбиясы менен шуғылланыўында жеке себеплері, мүтәжлиги хәм қызығыўшылығын қанаатландырыў менен бир қатарда улыўма жоқары оқыў орынларында

гуманитаризация системасында дене тәрбиясының орнын жоқары басқышларға жетилистириўден ибарат болып табылады.

Дене тәрбиясы қурамын (дүзилисин) социаллық зәрурлик теориясы сыпатында изертлей отырып В.М. Выдрин мына пикирди айтып өтеди: «Инсанның дене тәрбиясындағы хәр тәрәплеме жетилисип барыў процесинде "илим хәм жәмиетлик тәжирибениң раўажланып барыўы менен бир қатарда оның түрлері хәм формалары да қәлиплесип барады» [6].

Дене тәрбиясы теориясында дене тәрбиясының әмелде хәрәкет етиўиниң тийкарғы түрлері ислеп шығылған: қәнигелик емес дене мәденияты тәлими, спорт, физикалық рекреация, физикалық қайта тиклениў. Бундай уйымласқан бирликтің негизинде тийкарғы қурал – дене тәрбиясы шынығыўлары болып табылады. Олар организмнің хәм оның хәрәкетлериниң баслы тийкары, бир-бири менен байланысы, әмелдеги тийкарғы қурамлық бирлиги есапланады.

Жоқары оқыў орынларында дене тәрбиясының тийкарғы түри бул – қәнигелик емес дене тәрбиясы. Ол улыўма алып қарағанда тәлим сыяқлы жеке инсанның хәм қалаберсе, жәмиет турмысының улыўмалық хәм мәңги дәрежеси болып қалабереди. Қәнигелик емес дене тәрбиясы менен шуғылланыўшы жоқары оқыў орынлары талабаларының дене тәрбиясы менен шуғылланыўы бойынша тәлим бағдарын хәм соның менен бирге талабалардың билим дәрежесин жоқарылатыў зәрурлиги төмендеги бир қатар илимий мийнетлерде кенирек жарытылып өтилген [1, 2, 6, 8].

Жаслардың дене тәрбиясы менен шуғылланыўының тәлим бағдарын жетилистириў дегенимиз бул тек ғана олардың дене саламатлығын жоқарылатыў менен шекленип қалмайды, ал ең баслысы, руўхый дүнясын байытыў, соның менен бирге дене тәрбиясын мәденияттын өз алдына бир көринистеги қәдирият сыпатында мүнәсибетин хәм дене тәрбиясының түрлері, усыллары, қураллары хәм мақсетине дәретиўшилик көзқарастағы қатнасы хәм толық аңлап жетиўин қәлиплестириўден ибарат процесс болып табылады.

Жоқары оқыў орынлары жасларының қәнигелик емес дене тәрбиясы менен шуғылланыўының тийкарғы мақсетлері төмендегилерден ибарат:

1. Хәр бир жас әуладтың инсан ҳаққындағы, оның инсаний қәсийетин хәр тәрәплеме раўажландырыўға қаратылған қәдириятлар, белгили норма хәм қағыйдалар дүзими сыпатындағы мәденияты хаққындағы билимлерге толық ийе болыў.

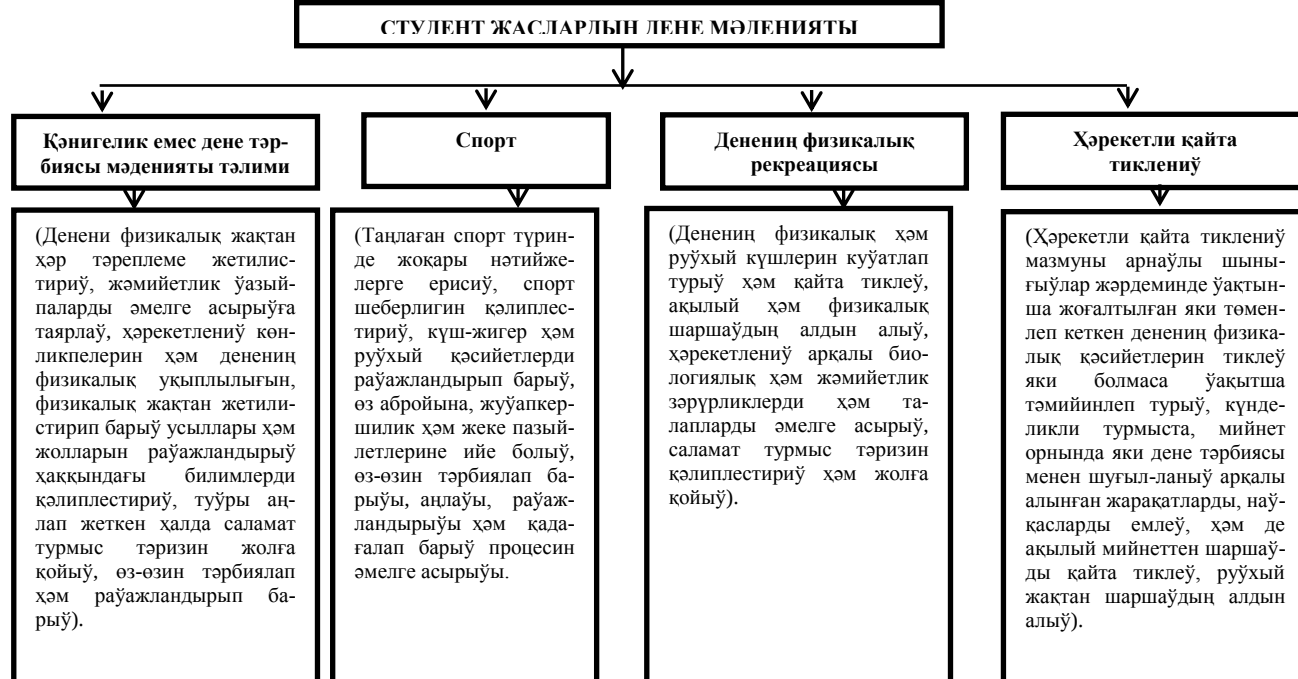
2. Талаба жаслардың дене тәрбиясын раўажландырыў менен бир қатарда, оның интеллектуаллығының (әдеп-иқрамлылық, эстетикалық мәдени-эстетикалық) негизлерин қәлиплестириў;

3. Талаба жасларда өз өмири даўамында дене тәрбиясының мүтәжлигин хәм гуманистлик (инсанийлық) себеплері менен мақсетлерин басқара алыўшылық, өзиниң дене хәм руўхый раўажланыўын сынға алып бақалай алыўшылық қәсийетин тәрбиялаў;

4. Талаба жасларды дене тәрбиясы тараўында өз бетинше еркин тәрizde өз билимлерин жетилистириўге, өз-өзин раўажландырып барыўға, қадағалай алыўға, дене хәм руўхый саламатлығын турмыстың бәрше тараўларындағы баслы тирек сыпатында аңлап жетип жетилистирип барыўға бағдарлаў.

Гуманизация (инсанийлыкты ен жайдыруу) бул жерде объектив түрдеги зөрүрлик хэм кәнигелик емес дене тәрбиясы тәлиминин раўажланыуының белгили нызамлылықларга тийкарланған бағдары сыпатында түсиниледи. Ол жәмийеттиң дене тәрбиясы статусының (абройының) гуманизацияға болған мүтәжлиги, оның демократизациясы хэм усыған байланыслы болажақ кәнигениң руўхый, әдеп-иқрамлылығы, мәдениаты хэм

дене саламатлығы мәдениатына койылатуғын талаптардың күшейиуи, сонын менен бир қатарда дене тәрбиясы мәдениаты тәлими тараўының ишки раўажланыуы, оның экстенсивлик дәрежесинен интенсивлик дәрежесине, яғный дене мәдениаты тараўында шахслық тийкарды тәрбиялау хэм билимлендириуде жаңа сападағы раўажландыруу принципнен келип шыққан халда алып барылады [4, 5].

Кәнигелик емес дене тәрбиясы мәдениаты тәлиминде ұзыйпаларды үш топарға болып көрсетиу мүмкин, яғный:

1. **Тәлим бериу ұзыйпасы:** талаба жасларға талабаның инсаний дене тәрбиясын хәр тәрәплеме раўажландыруу тараўында арнаўлы билим бериу, дене тәрбиясы мәдениатының хәр қыйлы тараўларындағы теориялар, дене тәрбиясы шынығыулары методикасы менен жақыннан таныстырып барыу. Хәрекетлениу көнликпелерин хэм тәжриибесин арттырып барыу, дене тәрбиясы шынығыуларын орынлау техникасын, хәрекетлениу усыллары хэм хәрекетлерин қәлиплестириу.

2. **Тәрбиялау ұзыйпасы:** талаба жасларда өз дене саламатлығына тууры мүнәсибетти қәлиплестириу, жоқары оқыу орындарында турақлы түрде дене тәрбиясы белсендилегин

Әдебиятлар

1. Бальсевич В.К. Интеллектуальный вектор физической культуры человека. //Теор. и практ. физ. культ., 1991, № 7. –С. 37-39.
2. Бальсевич В.К. Конверсия высоких технологий спортивной подготовки как актуальное направление совершенствования физического воспитания для всех. //Теор. и практ. физ. культ., 1993, №4. –С.21.
3. Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Физическая культура: молодёжь и современность. //Теор. и практ. физ. культ., 1995, № 4, –С. 2-8.
4. Виленский М.Я. Физическая культура в гуманитарном образовательном пространстве вуза//Физ. культ.: воспит., образов, тренир., 1996, № 1, –С.27-32.
5. Выдрин В.М. Методологические проблемы теории физической культуры. //Теор. и практ. физ. культ., 1984.
6. Выдрин В.М. Теория физической культуры (культурологический аспект): Учебное пособие. - Л.: ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, 1988.
7. Выдрин В.М., Зыков Б.К., Логоненко А.В. Физическая культура студентов вузов: Учебное пособие. - Воронеж: ВГУ, 1991, –С. 160.
8. Выдрин В.М. Неспециальное (непрофессиональное) физкультурное образование /Теор. и практ. физ. культ., 1995, № 5-6, –С.15-17.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ёшлар ҳаётида жисмоний маданият кўникмаларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются формирование и развитие навыков физической культуры для гуманистически полноценного стиля и образа жизни молодёжи.

SUMMARY

The article deals with the formation and development of skills of physical culture for humanistic full style and way of life of the youth.

ОҚЫТУҢ ПРОЦЕСИНДЕ БАЛАНЫ ЖЕКЕ АДАМ СЫПАТЫНДА ҚӘЛИПЛЕСТИРИУ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Т.В.Уразимова - көркем өнер тануы илимлері кандидаты

Әжениз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: педагогика, ижтимоий жараён, ўкитиш жараёни, методология, ўкитиш усуллари, тарбиялаш, иждокорлик.

Ключевые слова: педагогика, социальная сфера, процесс образования, методология, методы образования, воспитание, творчество.

Key words: Pedagogics, social sphere, education process, methodology, education methods, education, creativity.

Адам жәмийеттиң ағзасы болып табылады, сонлыктан оның жеке адам сыпатындағы табасқа ерисиуи оны әтирапындағылардың қалай қабыл етиуине байланыслы болады. Демек оның өзиниң дәретиушлик мүмкиншиликлерин жүзеге шығара алыуы усыған байланыслы болады. Адамға жәмийет тәрәпинен қызығушылық болса, оның билимдилегине, тәрбиялылығының дәрежесине хэм ең баслысы, адамның өзиниң саналылығына, руўхый дүньясының негизине тийкарланады. Жеке адамның қәлиплесиуинде хэм

раўажланыуында шаңарақтағы тәрбия хэм оқыу әхмийетли орын ийелейди. Бул еки аспекттиң (көзқарастың) жеке адамды моделлестиретуғынлығы хэм оның кейин ала алға қарай раўажланыуына тийкар салатуғынлығы гүмансыз. Жеке адамның қәлиплесиуине оқыу исиниң тәсириниң әхмийети хақында сөз етиледі, себеби жеке адамның абыройлы билимдилегі хэм мәдениатының жоқары дәрежеси хәзирги уақытта жоқары әхмийетке ийе болмақта.

Адамзат раўажланыўының ҳәр бир баскышы жаңа идеяларды талап етеди, бирак реформалар тек гана прогресс деген атка ийе болыў ҳуқықына ийелік етиў ушын хәммә нәрсени өзгертүүди максет етип қоймастан, ал ескирген, жоқ болып батырған принциптерди өзгертүүи тийис. Унамлы өзгерислердиң өмиштеги табыслы тәжірийбелерине сүйенетүғынлығын, бирак оларға ҳәзирги күннің талапларына ылайықлы дүзетиўлерди миннетли түрде киргизиў зәрурлигин умытпаў керек.

Жәмийеттиң раўажланыўының ҳәзирги заман баскышы билимлендириў системасының алдына сиясий, социаллық-экономикалық, дүньяға көзқарас хәм баска да факторлар себепли келип шығатуғын, түпкиликли жаңа мәселелерди қояды. Бул факторлар арасынан биз билимлендириўдиң сапасын арттырыў хәм оны хәммениң қолы жететүғын, хәммә ушын жеңил хәм қолайлылығын тәмийинлеўдиң зәрурлигин айрықша айырып көрсетиўимиз тийис. Раўажланып барыўшы оқытыўдың жаңа теорияларына А.Дистервергтц, И.Г.Лесталлоцциди, К.Д.Ушинскийдиң хәм басқалардың мийнетлеринде тийкар салынған. Бул көзқараслардың раўажландырылыўының даўамын хәм илимий дәлиллениўин, биз Л.С.Выготскийдиң мийнетлеринде көре аламыз. Буннан тысқары, бул изертлеўлер В.В.Давыдовтың, Л.В.Занковтың, Э.В.Ильенковтың, Н.А.Менчинскаяны, П.Я.Гальперинниң хәм т.б. мийнетлеринде даўам еттирилген. Бул изертлеўлерде билимлендириў хәм жеке адамды раўажландырыў – бул, баланың психикасын жетилистириўдиң алға жетеклеўши күши – оқытыў, болып есапланатуғын бир процесстиң өз-ара байланыслы еки тәрәплери сыпатында көрсетилген.

Оқытыў барысындағы жеке адамды нәтижели раўажландырыў талапларына қарай отырып, биз еки тәрәпли социаллық ўазыйпа ҳаққында айта аламыз. Биринши гезекте бул, оның теориялық билимлерди өзлестириўине тийкар болатуғын, адамның психологиялық раўажланыўының зәрурли шәрти хәм усылы болған, жеке адамның белсендилик формасы. Биз бул жерде, оқыўшының психологиялық раўажланыўының қәлиплесиўиндеги тийкар сыпатындағы оқытыў исиниң жетекши роли ҳаққында айта аламыз. Ол, баланы жәмийетлик қатнасықлардың, жәмәтлик қатнасықлардың, жәмәтлик ҳәрекетлердиң қәдириятлары хәм нормаларының улыўма системасына киргизиўдиң тийкары қуралларының бири болып табылады. Оқытыў исиниң тийкары мазмуны, максети хәм нәтижеси – адамды белгили бир ис ҳәрекетлерди ҳәм билимлерди ийелеў жолы менен өзгертүү болып табылады.

Адамның қәлеген баска да бир искерлиги сыяқлы, оқытыў иси де көп тийкарлы (полимотивлескен) («себеп–макет») болғанлықтан, жеке адамның жасына хәм жәмийеттеги орнына ылайықлы шеклеўлерди есапка ала отырып, оның жуўмақлаўшы хәм аралық максетлерин белгилеп, жеке адамды максетли бағдарлаўды дурыс жолға қойыў керек.

Бүгинги күни оқытыў иси тараўындағы көп санлы изертлеўлерге қарамастан, бул мәселе еле ақырына шекем толық изертленбеген. Бул тараўдағы топланған мағлыўматларды хәм излениўлердиң нәтижелерин есапка ала отырып, оқытыў исиндеги тийкары үш баскышты айырып көрсетиўге болады. Оқытыў исиниң биринши баскышы тикелей оқытыўшының басшылығы астында өтеди хәм айырым оқыў жумысларын туўрыдан-туўры өзлестириўдиң өзине тийкарланады. Екинши баскышта (үйрениўге) болған қызығыўшылық бир аз узағырақтағы, жуўмақлаўшы максетке ерисиўге бағдарлана отырып, тугас искерлик ҳәрекетке бирлестирилип, бир қанша бекемленген сыпатқа ийе болады. Бул баскышта сырттан қойылған, жуўмақлаўшы максет фонында, бул максеттиң өз бетинше конкретлестирилиўи пайда болатуғын, алға қойылған максетти болаў механизминиң раўажланыўы жүзеге келеди. Үшинши баскышта оқыў жумысының айырым актлери бир пүтин системаға бирлестириледі, қозғаўшы себеп тийкарындағы билим алыў процеси улыўмаластырылғанлығы, турақлылығы хәм сайлап алынғанлығы менен ажыралып турады. Барған сайын өз бетинше ислеў хәм өзін өзи қадағалаў көбирек әхмийетке ийе болып барады [1].

Хәзирги заман билимлендириўинде хәр түрли мәниде түсинилетүғын «нәтижели оқытыў» түсиниги ҳаққында азғана айтып өтпекшимиз. Көплеген педагоглар нәтижели оқытыў хәм мектептиң жумысының нәтижелелиги арасына теңлик белгисин қояды. Бирак соңғы ўақытлары баспада жәрияланған мийнетлерде көплеген қәнигелер бул түсиникти, туўрыдан-туўры әмелий ис жүргизиў арқалы, өз бетинше белсендилик пенен ислеўи тийкарында бала өз мийнетиниң анық белгилі өнимин алатуғын оқытыў процеси сыпатында түсиндиреди хәм бул процессти ең

баслысы оқыўшылардың оқытыўшы жәрдеминде жеке өзине тән билим алыў өнимин жаратыўы болып табылады. Бул жерде баслы дыққат баланың креативлигине, оны өз бетинше ислеўге ўиретиўге, оның таллаўға тийкарланған хәм дәретиўшилиқ уқыптарын раўажландырыўға қаратылады.

Бул жерде билимлендириў процессине де, сондай-ак оқытылып атырған жеке адамның өзине де тәсир ететүғын инновациялық оқытыў стратегиясын да естен шығармаў керек. Инновациялық оқытыў процеси билимлендириўдиң әдеттеги, бурыннан қиятырған постулаттарын өзгертүүге бағдарланған, билимлендириўге инновациялық қатнаста, оқытыўшы тек гана илимин, сабаклық билимлердиң үлгиси, мағлыўматлар тарқатыўшы, норма хәм дәстүрлердиң қорғаўшысы сыпатында емес, ал усы жеке адамның билимлерди ийелеў дәрежесине қарамастан, оның түсиниў ямаса түсинбеў дәрежесинен гәрәзсиз, баланың жеке қәсийетлерге ийе адам сыпатында қәлиплесиўи хәм раўажланыўындағы көмекшиси сыпатында қатнасады.

Инновациялық жумыс ислеўдиң максети, әдеттеги, дәстүрий оқытыў системасына салыстырғанда оқыўшының жеке қәсийетлерин сапалылық жағынан өзгертүү болып табылады. Бунан қәсиплик искерликке жаңа дидактикалық хәм тәрбиялық бағдарламаларды киргизиў арқалы мүмкиншилиқ жаратылады.

Илим хәм әмелий тәжірийбениң жаңа жетискенликлерине тийкарланған инновациялық жумыслар балада өзиниң ис-хәрекетин дәлиллеў, алынған мағлыўматлардан өз бетинше дурыс пайдаланыў уқыбын раўажландырыўы, үлги болып кеткен қәлиплерге еликместен ойлай алыў уқыбын қәлиплестириўи, оқыўшыларды, олардың тәбийғый мүмкиншиликлерин толық ашыў есабынан раўажландырыўы тийис. Билимлендириўдеги, әмелий социаллық әхмийетке ийе болған, адамның әдеп-иқрамлылыққа өзін-өзи жетилистириўине бағдарланған инновациялық жумыслар жәмийеттеги бар болған барлық түрдеги ис тәжірийбелерди өзгертүү мүмкиншилигине ийе екенлиги менен әхмийетли.

Билимлендириўдеги инновациялық технологиялардың баслы максети, адамды бәрхама өзгертп туратуғын дүньяда жасаўға ўиретиў. Бундай оқытыўдың тийкары мазмуны, оқытыў процесин адамның бар мүмкиншилигин ашыўға хәм оны жүзеге шығарыўға бағдарлаудан ибарат. Билимлендириўдеги инновациялық жумыс ислеўдиң механизмлери, өмирдеги ең әхмийетли мәселелерди шешиўдиң дәретиўшилиқ жолларын табыў усылларын раўажландырыўы, дәретиўшиликти адамның жасаў нормасы хәм формасына айландырыўға жәрдем бериўи тийис.

Жәмийеттиң, мәденияттың хәм билимлендириўдиң раўажланыўының ҳәзирги заман шараятында педагогикалық жумыстың инновацияға бағдарланыўының зәрурлиги бир қатар жағдайлар менен белгиленеди. Әлбетте, қәлеген хәр қандай тазадан енгизилген жаңалық сыяқлы, инновациялық оқытыў да, оны педагогиканың мектеп системасына ендириўде пайда болатуғын, өзиниң қыйыншылықларына ийе хәм биринши гезекте, бул жерде, оқыўшылардың да, мугаллимлердиң де жеке өзгешеликлерин атап өтиў зәрур. Буннан тысқары тек гана адам факторының емес, ал сыртқы факторлардың да тәсирин ескертп өтиўимиз тийис.

Биз билимлендириў процесине хәм технологияларды ендириўдиң зәрурлиги ҳаққында айтамыз, бирак педагоглардың, пүткиллей жаңа мәселелерди шешиўше қәнигелик маманлығының таар емеслигин бәрқулла да есапка ала бермеймиз. Итимал, бул жерде өзиниң ис тәжірийбесинде инновациялық усылларды қолланатуғын оқытыўшылар ушын альтернативалы майдан жаратыў хәм бул арқалы жаңа тәжірийбениң таралыўына жәрдем бериў зәрур болса керек.

Жуўмақлаў ретинде ең баслысы-билимлендириў инфраструктурасын раўажландырыў екенлигин атап өтемиз. Билимлендириў процеси ҳәзирги заман технологияларына ылайық болыўы тийис екенлиги сөзсиз, сонлықтан, инфраструктура билимлендириўдиң мазмунынан бир неше жыл алдында жүриўи тийис.

Солай етип, оқытыў иси барысында баланы, өз пикирине, айрықша қәсийетлерине ийе болған, жеке адам сыпатында қәлиплестириў хәм раўажландырыў мәселеси шешилиўи бүгинги күни оғада әхмийетли болған көп санлы көзқарасларды өз ишине алады. Бизиң заманымыз - мағлыўматлар технологиясы заманы - өзиниң күш жигерин жәмийеттиң ийгилигине жумсайтуғын, дәретиўшин, стандартларға бойсынбай ойлайтуғын адамларды талап етеди. Солай екен, ҳәзирги заман билимлендириўиниң тийкары ўазыйпасы - дәретиўиши, гәрәзсиз, мәселелерди өз күши менен шеше алатуғын, еркин адамларды тәрбиялаў болып табылады, себеби тап усы дәретиўиши адамлар адамзаттың прогрессин белгилеп береді.

Әдебиятлар

1. Давыдова В.В. Формирование учебной деятельности школьников. -М.: 1982.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола ҳозирги давр мактаб ёшидаги болаларни ижодкорликка тарбиялаш масалаларига бағишланган. Ўқитишни ташаббускорлик асосида амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга, чунки ўқитиш ва ривожлантириш ҳаракатчанлик сифатига эга ва ўқитувчиларнинг ўқитиш сифатига боғлиқ. Таъкидлаш лозимки, ушбу сифатларнинг ривожлантирилиши ахлокий, экологик, ватанпарварлик ва тарбиялашнинг бошқада ажралиб турадиган турларининг мустахкам асосини яратеди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается современному содержанию духовно-творческого воспитания школьников, так как в современном обществе возросло внимание к проблеме формирования всесторонне развитой, духовно богатой и креативной личности. Личность человека, его духовный и моральный облик формируются, прежде всего, в процессе воспитания. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is dedicated to modern contents of spiritual-creative education of children of preschool age because attention increased in modern society to the problem forming all-round developed, spiritual rich and creative personalities. The personality of a man, his spiritual and moral look are formed, first of all, in the process of the education. So the process of education is necessary to found on making the conditions for upbringing the creative personality ready to dialogue, cooperation and creative activity in different spheres of the life.

«ХАҲА БАСЫМЫ» ТЕМАСЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ӘМЕЛИЙ МӘСЕЛЭЛЕРДИ ШЕШИҮҮ УСЫЛЫ

Ж.Утепбергенов – Тәбийий хәм анық пәнлер тәлими кафедрасының доценти
ҚР ХБХҚТхәмОҚАИ

Таянч сўзлар: хаҲо босими, барометр, анероид, мутлоқ баландлик, компетенция.

Ключевые слова: атмосферное давление, барометр, анероид, абсолютная высота, компетенция.

Key words: atmospheric pressure, barometer, aneroid, absolute height, competency.

Тәбийий география басланғыш курсы оқыў бағдарлама-сындағы темалар бойынша бир қанша әмелий шынығыў хәм мәселелерди шешиў талап етиледі. Соның менен бирге, бүгінги күнде улыўма орта билим беріў мектептеринде пән олимпиадаларында әмелий мәселелерди орынлаўда оқыўшылардың жумысларында бослықлар жүзеге келмекте. Буның тийкарғы себеби оқыўшыларға теориялық билимлерди берип қойыў менен шекленип атырғанлығында. Бул бослықларды толықтырыў ушын теманы түсиндириў барысында сол темаға байланыслы әмелий тапсырмалар берип, олардың орынланыў жолларын үйретиў керек. Соның менен бирге, оқыўшыларға сабақлықтағы темалар бойынша қосымша мағлұматлар менен таныстырыў да үлкен әхмийетке ийе. 5-класста «ХаҲа басымы» темасында қосымша төмендегі мағлұматларды да айтып өтиў орынлы.

Мәселен: XVII әсирдин басында Италиялы алым Галиллей хаҲа белгилі аўырлыққа ийе екенін дәлилледи. Ол әпиўайы тәжірибеге өткерди. Бос шийшени өлшеп көрди, соң шийшени қыздырғаннан кейін жеңіл болып қалды. Галиллей бул кубылысты келеси тәризде түсиндириди: хаҲа, барлық материаллық денелер сыяқлы, қыздырыў нәтижесинде кеңейеди, нәтижеде, хаҲаның бир бөлегі шығып кетеди. Соның ушын шийше жеңил болып қалды. Егер хаҲа белгилі аўырлыққа ийе болса, онда Жер бетиндегі барлық затларға басым менен түсиў керек. Бул сораў менен Галиллейдің шәкірти Эванджелита Торричелли шұғылланады. Ол бир тәрепи жабық бир метрли трубканы алып, оны сынап пенен толтырады. Соң трубканың ашық тәрепин сынап қуйылған шашқаға салады. Трубканың ишиндегі азғана сынап төгиледи, бирақ көпшилик бөлегі 76 см дәрежесинде қалды. Трубкадан барлық сынаптың ағып кетиўине не кесент берди? Торричелли туўры түсиник берди: ХаҲа жүдә жеңилге уксайды, бирақ оның да аўырлығы бар [3].

Мысалы теңиз бойында 1 м^3 хаҲаның массасы $1\text{ кг } 330\text{ гр}$ тен. ХаҲа қабығы жер бетине үлкен күш яғный 1 см^2 майданға 1 кг күш пенен басады. ХаҲаның жер бетине хәм ондағы барлық нәрселерге түскен басымын **хаҲа басымы** деп аталады. Адам бул басымды сезбейди, себеби хаҲа басымы адам денесиндегі ишкі басым менен бирдей, яғный тең салмақласқан. Егер адам жоқарыға көтерілсе хаҲа басымы кемейиўи сезиледи. Адам 3000 м бәлент таўға көтерілсе деми қысады, басы айланады, $4000\text{--}5000\text{ м}$ бәлентте муры қанайды, тамырлар жарылыўы мүмкин [1].

ХаҲа басымы барометр әспабы менен өлшенеди. Барометр грекше «**барос**» - аўырлық, басым, «**метр**» - өлшеў деген мәнини билдиреди. Барометр еки түрли болады [4]. Сынаплы барометр хәм металл барометр – анероид. Сынаплы барометр тийкарынан, узынлығы 1 м хәм кеңлиги 1 см болған шийше найшадан ибарат. Шийше найша миллиметрлерге бөлінген. Шийше найша сынап толтырылып, сынап салынған ыдысқа ашық тәрепи менен батырып қойылады.

Теңиз бойындағы хаҲа температурасы 0°C болғанда барометр найшасындағы сынап 760 мм ди көрсетеди. Сонда хаҲа басымы 760 мм сынап бағанасына тең болады. Бундай басым нормал басым делинеди. Жоқарыға көтерілген сайын хаҲа басымы хәр $10\text{ метрде } 1\text{ мм}$ ге, хәр $100\text{ метрде } 10\text{ мм}$ ге, хәр $1000\text{ метрде } 100\text{ мм}$ ге түседі. Төбеден пәске түскен сайын керисинше болады.

Анероид грекше «**а**» – жоқ хәм «**neros**» - суў, яғный суйықлықсыз хәрәкет ететугын дегенди аңлатады [4]. Төменде усы темаға байланыслы бир неше мәселелерди хәм оның шешилиў усылын келтирип өтемен [1].

1-мәселе: Егер таў етегинде атмосфера басымы 740 мм , оның шокқысында 440 мм болса, таў етеги хәм таў шокқысының абсолют бәлентлигин анықлаң.

Шешилиўи: Бизге хәр 10 метрде сынап бағанасы 1 мм ге пәсейиўи белгилі. Усы нызамлыққа тийкарланып таў етеги хәм таў шокқысының бәлентлигин анықлаймыз. Буның ушын биз төмендегі математикалық есаплаўларды ислеймиз:

$$740\text{ мм} - 440\text{ мм} = 300\text{ мм}$$

$$300\text{ мм} \times 10\text{ м} = 3000\text{ м}$$

Енди абсолют бәлентлик теңиз қәддинен есапланыўын есапқа алып, таў етегинің бәлентлигин анықлаймыз:

$$760\text{ мм} - 740\text{ мм} = 20\text{ мм}$$

$$20\text{ мм} \times 10\text{ м} = 200\text{ м}$$

Таў шокқысының абсолют бәлентлигин табамыз:

$$3000\text{ м} + 200\text{ м} = 3200\text{ м}$$

Жууап: Таў етеги 200 м , таў шокқысы 3200 метрге тең.

2-мәселе: Атмосфера басымы 1040 мм тең болса, бул неше миллиметр сынап бағанасына тең болады?

Шешилиўи: $760\text{ мм.с.б} - 1013,2\text{ мм}$ теңлигин есапқа алып пропорция дүземиз.

$$760\text{ мм} \text{ ---- } 1013,2\text{ мм}$$

$$x \text{ ---- } 1040\text{ мм}$$

$$x = \frac{760\text{ мм} \times 1040\text{ мм}}{1013,2\text{ мм}} = \frac{790400\text{ мм}}{1013,2} = 780,1\text{ мм}$$

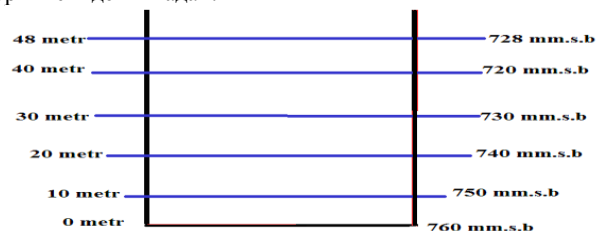
Жууабы: $780,1\text{ мм}$.

3-мәселе: Егер 6 қабатлы (18 м) үй жер төлесинде 760 мм . сынап басымы болса, үй төбесиндегі атмосфера басымын есаппап табың.

Шешилиўи: хәр $10\text{ метрде } 1\text{ мм.с.б.}$ төменлейди. Сол себеппи $18\text{ метрде } 2\text{ мм.с.б.}$ төменлейди, үй жер төлесинде 760 мм.с.б нан 2 мм.с.б аламыз. $760 - 2 = 758$. **Жууабы:** 758 мм.с.б

4-мәселе: Теңиз жағалаўында атмосфера басымы 760 мм.с.б. тең болса, елатлы пунктте бул басым 728 мм ге тең. Елатлы пункттың жайласқан жеринің абсолют бәлентлигин табың?

Шешилиўи: Теңиз жағалаўында атмосфера басымы 760 мм.с.б нан, елатлы пункттегі басымды 728 мм ди аламыз $760 - 728 = 48$. Шыққан нәтижени 10 ға көбейтеміз. Себеби хәр $10\text{ метрде } 1\text{ мм.с.б}$ төменлейди. $48 \times 10 = 480\text{ м}$. Елатлы пункттың абсолют бийиклиги 480 метрге тең. Сызылма көринисинде мынадай:

5-мәселе: Таў етегинде (абсолют бәлентлик – 200 метр) атмосфера басымы 756 мм , таў төбесинде болса 720 мм , таўдың салыстырмалы хәм абсолют бәлентлигин табың?

Шешилиўи: $756\text{ мм} - 720\text{ мм} = 36$.

Таў етегинде 756 мм.с.б атмосфера басымынан, таў төбесиндегі 720 мм.с.б аламыз. $756\text{ мм} - 720\text{ мм} = 36$.

Шыққан нәтижени 36×10 ға көбейтеміз. Себеби, хәр $10\text{ метрде } 1\text{ мм.с.б}$ төменлейди. $36 \times 10 = 360\text{ м}$.

Абсолют бәлентликти есаплаўда $360\text{ м} + 200\text{ м} = 560\text{ м}$ келип шығады.

Жуўмақтастырып айтканда, оқыўшылар география сабақларында теориялық алған билимлерине сүйенип географиялық майданшада барометр әспабы жәрдеминде хаҲа басымын өлшейди. Өзи жасап турған жердің океан қәддинен қанша бәлент екенлигин жоқарыдағы әмелий мәселелер

аркалы анықлайды. Нәтижеде, оқыўшылардың географиялық билим компетенциялары қәлиплеседи.

Әдебиятлар

1. Гуламов П., Курбаниязов Р. Тәбийий география басланғыш курсы. -Т.: 2011.
2. Пашканга К.В. Физическая география для подготовительных отделений вузов. -М.: «Высшая школа». 1991.
3. Завриева В.Г. Пособие по географии для поступающих в вузы. -Минск: 1978.
4. Умурбаев Е.У. Географиялық терминлер менен атамалардың орысша-қарақалпақша сөзлиги. -Н.: «Билим». 1993.

РЕЗЮМЕ

Бу мақалада география дарсида амалий масалаларни ечиш оркали ўқувчиларнинг математик саводхонлигини, компетенциясини ривожлантириш усуллари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются приёмы развития математической компетенции учащихся через решение практических задач на уроках географии.

SUMMARY

The article deals with the methods of development of learners' mathematic competency through the solution of practical tasks at the lessons in Geography.

ТАЛАБАЛАРДА ИНГЛИЗ ТИЛИГА АСОСЛАНГАН МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

С.Т.Ширматов - катта ўқитувчи

Ўзбекистан Республикаси Давлат Божхона Қўмитаси

Олий ҳарбий божхона институти

Таянч сўзлар: талаба, инглиз тилига асосланган мулоқот, мулоқот маданияти, интерфаол таълим, интерфаол метод, “Тоифалаш” методи, “Тугурт доналари” стратегияси.

Ключевые слова: студент, общение на английском языке, культура общения, интерактивное обучение, интерактивный метод, метод “Категорирование”, стратегия “Спички”.

Key words: student, communication in the English language, the culture of communication, interactive learning, interactive method, method of “Categorization”, strategy of “Matches”.

Ўзбекистоннинг миллий мустақилликка эришиши барча соҳаларда ривожланиш учун янги имкониятларни юзага келтирди. Айнан мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгани каби таълим тизимида ҳам ривожланган хорижий мамлакатларнинг ўқитиш борасидаги тажрибалари билан танишиш, уларни амалиётга татбиқ этишга эришилди. Хусусан, хорижий мамлакатлар амалиётида қўлланилаётган интерфаол таълим, интерфаол таълим технологиялари ҳамда интерфаол методлар билан танишиш асосида таълим жараёнини сифатли ташкил этиш, самарадорлигини оширишга муваффақ бўлинмоқда. Эндиликда узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида интерфаол таълим, уни ташкил этиш технологиялар ва интерфаол методлар ўринли, мақсадли, изчил қўлланилмоқда.

Мазкур ўринда интерфаол таълим, интерфаол таълим технологиялари ҳамда интерфаол методлар каби тушунчалар моҳияти билан танишиш талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантиришга қаратилган педагогик фаолият йўналишининг тўғри танланишига ёрдам беради.

Педагогик манбалардан бирида “интерфаол таълим” тушунчаси қуйидагича ёритилади: **интерфаол таълим** (лот. “интер” – оралиқ, ўртаси, ўзаро) – ўқитиш жараёнининг асосий иштирокчилари: ўқитувчи, ўқувчи ва ўқувчилар гуруҳи ўртасида юзага келадиган ҳамкорлик, қизғин баҳс-мунозаралар, ўзаро фикр алмашиш асосида ташкил этиладиган таълим тури [4:83-84].

Яна бир манбада тушунчага шундай таъриф берилган: интерфаол таълим – талабаларнинг ўзаро фаолияти тарзида намоён бўладиган билиш фаолиятининг махсус ташкилий шакли [2].

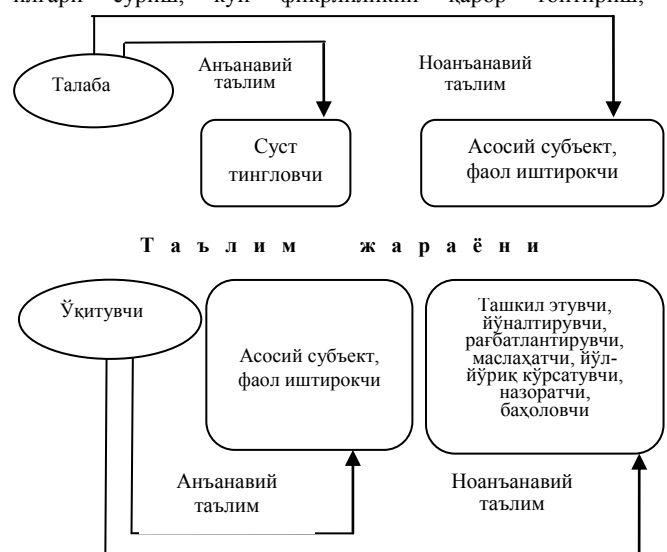
Дарҳақиқат, муаллифлар қайд этганидек, интерфаол таълим ўқув жараёнида ўқувчи (талаба)ларнинг ўзаро, биргаликда ҳаракат қилиш оркали билим, кўникма ва малакаларни самарали ўзлаштиришга эришишлари учун шароит яратади. Юқорида келтирилган манба ва мавзуга оид маълумотларни ёритувчи яна бошқа адабиётлар билан танишиш асосида шуни эътироф этиш мумкинки, интерфаол таълим ўқув материали (мавзу ёки муаммо)ни жуфтлик (талаба-талаба), кичик гуруҳ (талаба – талабалар гуруҳи) ва жамоа (талаба – талабалар жамоаси)да, шунингдек, ахборот-коммуникацион технологиялар билан бевосита мулоқотга киришиш воситасида пухта ўзлаштириш имкониятини яратади.

Интерфаол таълим жараёнида талабалар ўртасида юзага келадиган ўзаро мулоқот ўрганилаётган мавзу, ҳал этилаётган муаммо юзасидан ҳар бир талабанинг эркин фикр билдириши, шахсий ёндашув, қарашларни баён этиш ва асослаш, муаммоли вазиятларнинг ечимларини биргаликда излаш учун зарур шарт-шароитни яратади. Ўз моҳиятига кўра интерфаол таълим:

1) ўқув (ўқув фани асосларини ўзлаштириш, назарий тушунчаларни мустаҳкамлаш, бойитиш);

2) тарбиявий (ижтимоий-тарбиявий; интерфаоллик, талабаларнинг бир-бирлари билан муносабатда бўлишлари, ўзаро бир-бирларини тинглашлари, тушунишлари, бир-бирларини қўллаб-қувватлашлари, бир-бирларини ҳурмат қилишлари, қўллаб-қувватлашлари, самимий муносабатда бўлишлари, ўзаро яқинлик ҳамда руҳий бирликка эришишлари);

3) ривожлантирувчи (ўқув материалига таянган ҳолда муайян вазият, жараён ва объектларни таҳлил қилиш, синтезлаш, қисман изланиш, ижодий фикрлаш, ғояларни илгари суриш, кўп фикрлиликни қарор топтириш,

Талаба ва ўқитувчининг анъанавий ва ноанъанавий таълим жараёнида эгаллаган ўрни

рефлексия) характер касб этади.

Интерфаол таълим жараёнида талабаларнинг фаолиятлари: бир-бирлари билан ўзаро ҳаракат қилиш; ўзаро аҳборот алмашиш; муаммони биргаликда ҳал қилиш; муаммони ҳамкорликда моделлаштириш; бир-бирларининг ҳамда ўзларининг ҳаракатларини баҳолаш; муаммони ҳал қилиш юзасидан реал ишчанлик муҳитини ҳосил қилишга асосланади.

Ўқув машғулоти жараёнида интерфаол методлардан фойдаланиш бир қатор афзалликларга эга. Улар: талабаларнинг таълим олишга бўлган қизиқишларини оширади; ҳар бир талабанинг машғулотларда фаоллик кўрсатиши учун зарур шароитни юзага келтиради; талабалар ўқув материални ўзлаштиришда юқори кўрсаткичларни қайд этади; уларнинг бир-бирларига ҳиссий-иродавий таъсири кучаяди; ўзаро ёрдам, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, бошқаларни тинглаш, уларнинг фикрига нисбатан ўз муносабатини билдириш, ўрганилаётган мавзу (ҳал этилаётган муаммо) юзасидан шахсий фикрларини илгари суриш, фикрини асослаш, ўз позициясини ҳимоя қилиш ва бошқа кўникма, малакаларни ўзлаштиради; талабалар ўртасида қайтар алоқа юзага келади (бу эса шахснинг ижтимоийлашувида ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга).

Ўқитувчи машғулотларда интерфаол методларни қўллаш орқали талабаларни жуфтлик, кичик гуруҳ ёки жамоада ишлашга, ижодий характердаги топшириқларни бажаришга, ижтимоий лойиҳаларни тайёрлаш ва уларни амалиётга татбиқ этишга, янги ўқув материални пухта ўзлаштириш ва мустаҳкамлашга, мураккаб, баҳсли муаммо, масала ва саволларни биргаликда муҳокама қилиш, муаммоли вазиятларни ҳал этишга рағбатлантира олади.

Моҳиятига кўра интерфаол таълим анъанавий таълимдан фарқ қилади. Улар ўртасидаги асосий фарқ ўқитувчи ҳамда талабаларнинг таълим жараёнидаги ролларининг ўзгаришида қуйидаги тарзда **акс этади**:

Табиийки интерфаол таълим талабаларда интерфаолликни, яъни, билим, кўникма, малака, ахлокий сифатларни ўзлаштириш йўлида биргаликда, ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракатни ташкил этиш лаёқатини ривожлантиради. Талабаларда интерфаолликни қарор топтиришда интерфаол методлар муҳим роль ўйнайди.

Хўш, интерфаол методларнинг ўзи нима? Улар бошқа методлардан қандай жиҳатларига кўра фарқ қилади? Қуйида шу хусусида сўз юритилади.

Интерфаол методлар – таълим жараёнида ўқувчилар ва ўқитувчи ўртасида ҳамкорликни қарор топтириш, фаолликни ошириш, таълим олувчилар томонидан билимларни самарали ўзлаштириш, уларда шахсий сифатларни ривожлантиришга хизмат қиладиган методлар [5:205]. Бу турдаги методларнинг амалий аҳамияти таълим олувчилар ўртасида жуфтлик (ўқувчи-ўқувчи), кичик гуруҳ (ўқувчи-ўқувчилар гуруҳи) ҳамда жамоа (ўқувчи-ўқувчилар жамоаси) ўртасида ҳамкорлик асосида билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга эришишни таъминлаш билан белгиланади. Интерфаол методлар “ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар чиқариш, ўз фикрини баён қилиш, уни асослаган ҳолда ҳимоя қила билиш, соғлом мулоқот,

мунозара, баҳс олиб бориш” борасидаги амалий кўникма, малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятига эгаллиги сабабли замонавий шароитда таълим тизимида улардан кенг, самарали, унумли фойдаланишга эътибор қаратилмоқда [3:63]. Айни вақтда республика узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида “Кейс-стади” (ёки “Ўқув кейслари”), “Моделлаштириш”, “Блиц-сўров”, “Ижодий иш”, “Муносабат”, “Режа”, “Сухбат”, “Ақлий ҳужум”, “Бумеранг”, “Галерея”, “Зиг-заг”, “Зинама-зина”, “Музёра”, “Ротация”, “Т-жадвал”, “Юмалокланган қор”, “Балиқ скелети”, “БББ”, “Концептуал жадвал”, “Венн диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” каби интерфаол методлар [1] кенг қўлланилмоқда. Талабаларда инглиз тилига асосланган мулоқот маданиятини ривожлантириш мақсадида интерфаол методларнинг деярли барчасидан фойдаланиш мумкин. Бинобарин, уларнинг айримлари инглиз тилида мулоқотни назарий жиҳатдан тўғри ташкил этиш малакаларини ривожлантирса, баъзилари бевосита мулоқотни амалда ташкил эта олиш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради. Қуйида интерфаол методлар [1] ёрдамида талабаларни инглиз тилига асосланган мулоқот жараёнига тайёрлаш ва бу жараёнда мулоқот маданияти сифатларининг намоён бўлиши хусусида тўхталиб ўтилади.

1. “Тоифалаш” методи. Ушбу метод талабаларни ўрганилаётган мавзу бўйича муҳим хусусият, жиҳатларни аниқлаш, уларни ифода этувчи маълумотларни бирлаштиришга ўргатади. Ушбу методни қўллашда талабаларда мантикий фикрлаш, муҳим хусусиятларни ёритувчи маълумотларни муайян тизимга келтириш кўникмаларини шакллантиради. Методдан фойдаланиш қуйидаги тартибда амалга оширилади: 1) ўқитувчи муҳим хусусиятларни аниқланиши лозим бўлган мавзу, масала ёки муаммони аниқлашди; 2) талабалар танланган мавзу (масала, муаммо) ҳамда “тоифалаш” методини қўллаш шартлари билан таништирилади; 3) талабалар кичик гуруҳларга бириктирилади; 4) кичик гуруҳларга аниқ топшириқлар берилади; 5) гуруҳлар топшириқни бажаради (мавзу моҳиятини ёритувчи муҳим хусусиятларни аниқлайди, уларни жадвал ёрдамида ифода қилади); 6) гуруҳлар ўз ечимларини жамоа эътиборига тақдим этади; 7) жамоа томонидан гуруҳларнинг ишлари муҳокама қилинади.

Методдан фойдаланишда талабалар қуйидагиларга эътибор қаратадилар: 1. Муҳим хусусиятлар (тоифалар)ни ёритишга нисбатан ягона талаб қўйилмайди. 2. Гуруҳларга бир хил топшириқ берилганда бир гуруҳнинг ечими иккинчи гуруҳнинг ечимидан фарқланиши мумкин. 3. Талабаларга ўқитувчи томонидан мавзу моҳиятини ёритувчи муҳим хусусиятлар ҳақида маълумот бериш мумкин эмас, муҳим хусусиятларни излаш жараёни ҳам уларнинг ўзлари томонидан амалга оширилиши шарт [1:69].

Дарс жараёнида “Тоифалаш” методини қўллашда кичик гуруҳларга қуйидаги топшириқ берилади: 1. Ушбу мурожаатларни қайси мулоқот жараёнида қўлланилишини аниқланг. 2. Ибораларни уларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда гуруҳларга ажратинг (тоифаланг)!

1-жадвал. Мулоқот жараёнида қўлланиладиган иборалар

How is it going? Perhaps Exactly so Sorry, I meant well! See you soon! Quite so Till next time! I'm not sure Good luck! Very well! It's a great idea!	I agree with you How's life? How are things? Nice to see you. What's new? Take care! Have a safe trip! May I help you? This way, please! Long time no see! Absolutely	Thank you in advance! Don't worry about it! I don't think we've met. I've heard so much about you I believe so / suppose so Have a good weekend! Say hi to ...! Talk to you later! I agree with you I'm looking forward to it Of course / Sure I think I'll pass Until we meet again!
---	---	--

Метод билан ишлашда талабаларга қуйидаги йўналтирувчи маълумотлар берилади: Келтирилган иборалар саломлашиш, хайрлашиш ҳамда фикрни тасдиқлаш (ёки

инкор этиш)да ишлатилади. Сиз ибораларни ана шу уч ҳолат бўйича гуруҳ (тоифа)ларга ажратишингиз лозим.

Машғулотда ўқитувчи раҳбарлигида жамоа томонидан кичик гуруҳларнинг топшириқ бўйича ечимлари тингланади, ҳар бир ечим муҳокама қилиниб, энг яхши ечим, шунингдек, ечимлардаги ютуқ, камчиликлари аниқланади. Агарда кичик

гуруҳлар томонидан тақдим этилган ечимларда у ёки бу хатоларга йўл қўйилган бўлса, у ҳолда ўқитувчи ёрдамида жамоа иштирокида ягона ечим шакллантирилади. Ечим қуйдагича бўлиши мумкин:

2-жадвал. Мулоқот ибораларининг турли вазиятлар бўйича гуруҳланиши

Иборалар			
Саломлашишда қўлланиладиган	Хайрлашишда қўлланиладиган	Фикрни тасдиқлаш (ёки инкор этиш)да қўлланиладиган	Хушмуомалаликни ифодаловчи
How is it going? Long time no see! How's life? How are things? Nice to see you. What's new? I don't think we've met. I've heard so much about you	Till next time! See you soon! Good luck! Have a good weekend! Take care! Until we meet again! Have a safe trip! Say hi to ...! Talk to you later!	Perhaps Exactly so I'm not sure I believe so / suppose so Very well Quite so I agree with you Absolutely Of course / Sure	Sorry, I meant well! Thank you in advance! May I help you? This way, please! Don't worry about it! I think I'll pass It's a great idea! I'm looking forward to it

2. “Гугурт доналари” стратегияси. Мазкур стратегия ўқув материалларининг талабалар томонидан ўрганилган қай даражада эгалланганлигини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Стратегия талабаларга ўқув материалларининг мавзусидан келиб чиққан ҳолда турли муаммолар масала ёки вазиятларни яратиш, мавзунинг асосий таянч тушунчаларини ажратиш олиш, уларни изоҳлаш, таҳлил қилиш, таърифлашда ёрдам беради. Шунингдек, стратегия машғулот давомида ҳар бир талабага турли топшириқларни индивидуал бажариш, унинг устида мустақил ишлаш имконини беради.

Стратегия қўлланилган машғулот талабаларни ўрганилган ёки ўрганилиши керак бўлган мавзу бўйича яқка ва кичик жамоа бўлиб фикрлаш, ўзлаштирилган билимларни ёдга олиш, тўпланган фикрлашни умумлаштириш, уларни ёзма равишда ёки расм, чизма, тасвир, схема, модел кўринишида ифодалашга ўргатади. Мазкур стратегия жуфтлик, кичик гуруҳлар ёки жамоада ташкил этилади. Талабалар тушунчаларни ёзма равишда таърифлайди ва уларни тақдимот асосида жамоага намойиш қилади.

Стратегияни қўллаш қуйидаги тартиби: 1. Ўқитувчи талаба (ёки кичик гуруҳлар)га гугурт доналари ёки оддий чўплардан истаганча танлаб олишни таклиф этади. 2. Талаба (ёки кичик гуруҳлар) ўз хоҳишига кўра гурурт доналари ёки оддий чўпларни танлайди. 3. Ҳар бир талаба (ёки кичик гуруҳ) танланган гугурт доналарининг сонига кўра мавзуга оид таянч тушунчаларни ажратиш кўрсатиб, уларга изоҳ берди ёки қоидаларни айтади.

Талаба (кичик гуруҳлар) томонидан танланган ҳар бир гугурт донаси биттадан тушунчани таърифлаш шартлигини аниқлатади. Талаба иккита гурурт донасини танлаган бўлса, у ҳолда иккита тушунчани ажратиш кўрсатиб, уларни

таърифлайди. Гурурт доналари сонининг ортиб боришига кўра тушунчалар сони ва уларга бериладиган таърифлар миқдори ҳам кўпайиб боради.

Инглиз тили дарсларида ушбу стратегияни ниҳоятда самарали қўллаш мумкин. Стратегияни қўллашнинг самараси қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади: 1) инглиз тилида грамматик, орфографик, синтаксис ҳамда морфологик ва лексик қоидаларни ўрганиш, уларни ифода этувчи муҳим тушунчаларни шарҳлашда; 2) муайян мавзулар бўйича назарий тушунчаларни туркумлаштиришда; 3) ўзаро мусобақа характеридаги машғулотларда; 4) инглиз тилидаги матнда қўлланилган янги атамаларни таржима қилишда.

Талабаларда инглиз тилида мулоқот маданиятини ривожлантиришда “Гурурт доналари” стратегиясини икки мақсадда қўллаш мумкин: 1) талабанинг назарий билимларини аниқлаш учун; 2) кичик гуруҳлар талабаларининг инглиз тилида мулоқотни самарали ташкил эта олиш ҳолатини баҳолаш учун.

Амалиётда стратегия кўпроқ талабаларни кичик гуруҳларга бирлаштирган ҳолда қўлланилади. Мисол учун машғулотларда кичик гуруҳларга шундай топшириқ берилди: 1. Гурурт доналаридан бир нечасини танланг! 2. Танлаган гурурт доналари миқдорида расмий мулоқотда қўлланиладиган ибораларни санаб ўтинг! (Бунда ҳар бир гуруҳ неча гурурт доналарини олган бўлса, уларнинг сонига тенг миқдорда расмий мулоқотда қўлланиладиган ибораларни санаб ўтади. М: 1-гуруҳ – 8 та, 2-гуруҳ 10 та).

Машғулотларнинг бирида гуруҳлар томонидан қуйидаги миқдорда расмий мулоқотда қўлланиладиган иборалар санаб ўтилди:

3-жадвал. Расмий мулоқотда қўлланиладиган иборалар

Расмий мулоқотда қўлланиладиган иборалар		
№	1-гуруҳ	2-гуруҳ
1.	Please have a seat.	Won't you please come in?
2.	Thanks for agreeing to meet with me.	Please, come in, won't you?
3.	Can I offer you something to drink?	Will you please come in?
4.	My pleasure.	Will you please follow me?
5.	I don't think we've met.	Will you come this way, sir?
6.	I am very sorry	I am very sorry.
7.	Is anything the matter?	I am sorry for being late.
8.	I hope you enjoyed the programme	Excuse me for being late.
9.		I regret that I was unable to...
10.		Tell me, please, do you remember him?

“Гурурт доналари” стратегиясининг яна бир амалий аҳамияти кичик гуруҳларни уларнинг ўзлари томонидан ифодаланган расмий мулоқотда қўлланиладиган ибораларнинг норасмий мулоқотдаги муқобилларини топишга ундаш имкониятини яратиши билан белгиланади.

Машғулотлардан бирида шундай йўл тутилди. Унга кўра кичик гуруҳлар 2-гуруҳ томонидан тавсия этилган ибораларнинг норасмий мулоқотдаги муқобилларини топишга оид топшириқни бажарди. Натижа қуйидагича бўлди:

4-жадвал. Расмий ва норасмий мулоқотда қўлланиладиган иборалар

Иборалар		
№	Расмий мулоқотда қўлланиладиган	Норасмий мулоқотда қўлланиладиган
1.	Won't you please come in?	Will you come in?
2.	Please, come in, won't you?	Won't you come in?
3.	Will you please come in?	Will you come in?
4.	Will you please follow me?	Will you follow me?
5.	Will you come this way, sir?	You come this way?
6.	I am very sorry.	I'm sorry.
7.	I am sorry for being late.	I'm sorry I'm late.
8.	Excuse me for being late.	I'm sorry I'm late.
9.	I regret that I was unable to...	I couldn't...
10.	Tell me, please, do you remember him?	You remember him?

Стратегияни қўллашда бошқа бир ёндашувдан ҳам фойдаланиш мумкин. Унга кўра кичик гуруҳларга норасмий мулоқотда қўлланиладиган бир неча ибораларнинг расмий мулоқотда қўлланиладиган муқобилларини топиш

топириги берилади. Машғулотлардан бирида шу тарзда иш қўрилганда жараён самарали кечди. Кичик гуруҳлардан бири топириқни қуйидаги тарзда бажарди:

5-жадвал. Норасмий ва расмий мулоқотда қўлланиладиган иборалар

Иборалар		
№	Норасмий мулоқот жараёнида қўлланиладиган	Расмий мулоқот жараёнида қўлланиладиган
1.	Come in and sit down.	Come in and take your sit, please.
2.	Come along.	Don't you mind, if you join us?
3.	Jump on.	Could you, please, express you critical view over this issue?
4.	Come on!	Continue, please!
5.	Up you go!	You should go upstairs, Sir!
6.	I'm sorry I'm late.	I am sorry for being late.
7.	It's (That's) O.K.	Don't worry! That's alright.
8.	Don't worry.	There is no need to worry.
9.	It's all right.	Don't worry! That's alright.
10.	Remember him?	Could you, please, tell me, do you remember him?

Шундай қилиб, интерфаол методлар ўқув жараёнида талабаларнинг билиш фаолиятини оширишга ёрдам беради. Шу сабабли замонавий шароитда таълим жараёнида улардан кенг фойдаланилмоқда. Интерфаол методлар талабаларда инглиз тилига асосланган мулоқот маданиятини шакллантиришда ҳам самарали саналади. Зеро, уларни қўллаш орқали талабаларда жуфтликда, кичик гуруҳларда ва

жамоода фаол мулоқотни ташкил этиш кўникмаларини ривожлантириш, уларнинг малакаларга айланишини таъминлашга эришиш мумкин. Қолаверса, интерфаол методлар талабаларда фикрлаш малакаларининг ривожланиши учун зарур шароит яратади. Шу сабабли ўқитувчилар инглиз тили дарсларида интерфаол методларни фаол, самарали қўллашга эътибор қаратишлари зарур.

Адабиётлар

1. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши. / Методик қўлланма. –Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2013.
2. Interaktivnie metodi. // www.wikipedia/.
3. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. / Ўқув қўлл. –Тошкент: “Fan va texnologiyalar” нашриёти, 2008.
4. Asqarova O'. va b. Pedagogika. Izohli lug'at /. –Toshkent: “Navro'z”, 2014.
5. Педагогика: но педагогик олий таълим муассасалари учун мўлжалланган дарслик. Иноят У.И., Муслимов Н.А., Рўзиева Д.И., Усмонбоева М.Х., – Тошкент: “Фан” 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада интерфаол методларнинг дидактик аҳамияти, талабаларнинг ўқув-билиш фаоллигини оширишдаги роли кўрсатилган. Алоҳида эътибор талабаларда инглиз тилига асосланган мулоқот маданиятини ривожлантиришда интерфаол методлардан фойдаланишга қаратилган. “Тоифалаш” методи ва “Тугурт доналари” стратегиялари ёрдамида талабаларда инглиз тилига асосланган мулоқот маданиятини ривожлантиришга оид мисоллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается дидактическому значению интерактивных методов и их роли в повышении активности знаний. Особое внимание уделяется применению интерактивных методов в развитии культуры общения студентов на английском языке. Приводятся примеры методов “Категорирование” и “Спички” для развития культуры общения на английском языке.

SUMMARY

The article is devoted to the didactic importance of interactive methods and their role in enhancing the activity of knowledge. Particular attention is paid to the use of interactive methods in the development of a culture of communication of students in the English language. The author gives examples of methods of “Categorization” and “Matches” in the development of the culture of communication in the English language.

БЎРШЕМИЗГЕ ҚЎДИРДАН УСТАЗ ЕДИ...

С.Тажетдинова – доцент

Эжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: санъат, мусика, бастокор, профессор, театр, солист, ансамбль, акапелла, оркестр, хор, вокал, концерт, филармония, мухаррир, жанр, мусикий асарлар, сюита, монография.

Ключевые слова: искусство, музыка, композитор, профессор, театр, солист, ансамбль, акапелла, оркестр, хор, вокал, концерт, филармония, редактор, музыкальное произведение, сюита, монография.

Key words: art, music, composer, professor, theatre, soloist, ensemble, orchestra, choir, vocal, concert, philharmonic, editor, musical work, suite, monograph.

Қарақалпақ көркем өнер тарихында миллий музыка мәдениетин раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан музыка қәнигелери ҳақында сөз болғанда композитор, қәниге устазымыз, профессор Ғанийбай Аманиязовтың исминде ҳүрмет пенен тилге аламыз.

Музыка көркем-өнер дүньясына нәзер тасласақ, жағымлы музыканы, жан дүньясына айландырыўшы композиторларымыз таланты менен билими, дәретиўшилиқ уқыбы нәтийжесинде қарақалпақ миллий музыкасы жаңа дәўирлерге, көплеген дәретиўшилиқ табысларға ериспекте. Солардың қатарында халқымызға белгили композитор Ғанийбай Аманиязовтың хызметі уллы. Оның миллий ырғаққа бай, қайталанбас дәретиўшилиги иләхий талант хәм қәбилети менен уйғынласып жаратылғанлықтан ҳәр бир қосық, музыка, сазлары тыңлаўшыда айрықша тәсир қалдырады.

1940- жылы Кегейли районы Қ.Абибуллаев атындағы колхозында етиқши шаңарағында туўылып-өскен аўыл баласы Ғанийбайдың той-мерекелерде баксы-жыраўлардың атқарған қосық музыкасын үйренип алып, өзінше айтып жүриўи ондағы талант ушқынын оятты десек асыра айтқан болмаймыз. Минекей балалықтан көркем-өнерге деген ықласы болған ол мектепте оқып жүрген жыллары ҳәўескерлер дөгеренинң турақлы қатнасыўшысы болды. Әсиресе, 1955-1956-жыллары Нөкистеги аўыл хожалық техникумында оқып жүргенде Қарақалпақ мамлекетлик музыкалы театрының белгили сазенделери Қ.Меңлибаев, Ж.Янгибаевлардың техникумға тез-тез келип, талантлы жасларды қоллап-қуўатлаў бағдарында алып барған излениси жағымлы ҳаўаз ийесине, өз ўақтында көрсетген устазлардың жәрдемінде, ол 1958-жылы радио еситтириў комитети жанындағы ансамбльде қосықшы солист болып жұмыс ислей баслады. Бул жылларда Ж.Шамуратов басшылық еткен баксы-жыраў хәм солистлерден дүзилген фольклорлық ансамблинң айрықша миллий атқарыўшылық усылы, халық намалары менен бир қатарда жаңадан дәретилген музыкалық шығармалар тыңлаўшылардың дыққатын тартты. Дәл ўақтында устазларынан алған дәслепки тәсирлери оны музыкадан терең билим алыўға талпындырды. 1960-жыл ең қуўанышлы мәўритлері менен терең из қалдырды. Ташкент Консерваториясының вокал факультетине, оқытыўшы Н.Д.Исламованың класына оқыўға түшти. Жас талант ийесиниң көркем-өнерге деген ықласын сезген устазлары, профессор М. Ашрафий,

Б.И.Зейдман, Б.Ф.Гиеонкалар оған устазлық етиўден жалықпады [1].

Қәбилет, тынымсыз излениўшилиқ нәтийжесинде ҳәр қандай жетискенлик дерегин ашты. Ондағы көркем-өнерге деген ықлас, әпиўайы минез-қулқы, кишипейиллик, жоқары адамгершилиқ пазыйлети менен басқалардан ажыралып турар еди. Оның кеўил қонымынан жаралған музыка сырлары арқалы жаңа көплеген музыкалық шығармалар дәретиле баслады. Туўысқан халық композиторларының музыка шығармалары менен кеңнен танысыўы, консерватория, театр, филармониялардағы концертлерди кунт пенен тыңлаўы, сондай-ақ консерваториядағы опера студиясының хорында ислеўи, консерваторияның 3-курсынан баслап Глиэр атындағы республикалық музыка – интернат мектебинде фортепиано сабағынан таярлаўшы муғаллим болып ислеўи жас талант ийесиниң музыкадан ой-өрисиниң раўажланыўына өзиниң үлкен тәсирин тийгизди. Нәтийжеде, ол тәрәпинен 350 ден аслам ҳәр қыйлы жанрдағы музыкалық шығармалар дәретилди. Атап айтқанда, 3 бөлимли сюита «Мақтанышым, Қарақалпақстаным!», халық сазлары оркестри ушын Т.Матмуратов сөзи «Аўыл таңлары», Г.Есемуратов сөзи «Аналар», халық қосықларына акапелла хоры ушын қайта ислеген «Хәйиң, балам», «Хей, галай», «Хәўжар», хорға арналған Т.Қабулов сөзи «Қарақалпақстан бул», Эжинияз сөзи «Яқшыды», балалар ушын Х.Сапаров сөзи «Гүбелек», Б.Қайыназаров сөзи «Өмир гүли боламыз», Х.Сапаров сөзи «Мектебим» хәм көплеген қосық, романс, хор, ойын, марш, тарлы квартет камералық шығармалары, сахналық, халық сазлары оркестри, жас өспиримлер хәм кишкене балалар ушын музыкалық шығармалар дәретти [2].

Оның дәреткен қосықларын еситкенимизде қулақтың қурышын қандырып, тыңлаўшысына йош, илхам бағышлайды. Инсанды гөзаллыққа тәрбиялаўшы, йошлы заўық бағышлаўшы, нешше бир ышқы муҳаббат ҳақындағы қосықлары өзиниң ықласбетлерине ийе болды.

1992-жыл мен ушын да күтилмеген қуўанышлары менен кирип келди. Жасларымыздың миллий көркем-өнер қәнигелигине болған қызығыўшылығын есапқа алған Эжинияз атындағы НМПИ дың сол ўақыттағы ректоры Ж.Базарбаев музыка қәнигелиги бойынша жетик қәнигелерди таярлаў бағдарында музыка қәнигелерин таңлаў тийкарында жұмысқа шақырды. Солардың қатарында тәжирийбели қәниге устазлардан Ғ.Аманиязов, Е.Тлеўов, Т.Ешбаев, К.Асқаровлар, И.Жуманиязов хәм т.б. менен биргеликте таңлаўдан өтип бир кафедрада жасларға музыка сырларын үйретиўде биргеликте жұмыс баслаўымыз менде оғада

жууапкершилик талап етти. Бунда, бириншиден, жас кәнигелерди қоллап-қууатлауда устаз-оқытушының исеними, екіншиден, хәр дайым жетіскенлікке умтылып жас талантлыларды ізлеп табыуда айрықша пидайылық талап етилди.

1994-95-жыллары Ғанибай Аманиязов «Музыка теориясы хәм вокал» кафедрасына басшылық етти. Келешек жасларды музыка өнерине үйретиу менен бир қатарда пединституттың жәмийетлик жұмысларына белсене қатнасып, факультетте халық аўызеки дәретпелеринен айтыслар, салт-дәстүр қосықларын үйретиуде айрықша пидайылық көрсетти. Биз шәкиртлери устазымыздың шебер шөлкемлестириушилиқ уқыбына, мийнеткешлигине, тынбай излениушеңлигине тәсийин қалар едик. Ұақыт пенен санаспастан, тынымсыз мийнет етиуи, әсиресе, «Қарақалпақстан», «Билим» баспаларынан улыума билим беретуғын мектептердің 1-3-5-8 класс оқыушылары ушын «Қосық музыка сабақлығы»ның бағдарлама, методикалық қолланба, сабақлықларын кирилл хәм латын графикасында оқыушы талғамына сай баспадан шығарды хәм 1-8 класслар сабақлығы ушын жәмийетлик басламадағы музыкалық жақтан жууаплы редакторы болды. Ғанибай Аманиязовқа Қарақалпақстан көркем-өнер тарийхында миллий музыка мәдениатын рауажландыруда илимий методикалық көрсетпелер, сабақлықлар хәм кадрлар таярлауға қосқан үлеси ушын 1996-жылы Доцент илимий атаққа ийе болған болса, 1999-жылы музыка көркем өнер тарауында республикамызда бириншилерден болып музыка бағдарында педагог кадрларды таярлаудағы хызметлери, бағдарлама, методикалық қолланба, сабақлықлар, монографияларын жазғанын есапқа алып, оған «Кафедра профессоры» хұрметли атағы берилди [2].

Устазымыздың жұмысқа келген ұақытында яғный оқыу имаратына кирип келгенде ең дәслепп бәршеге тендей сәлем берип келиуи, жасы үлкенге де, кишиге де бирдей хұрметте болыуи оның жоқары адамгершилинген дерек берер еди. Күн дауамында хеш бос отырмас, ең болмағанда, музыка шертип, жаңа музыка дәретиу үстинде изленислери биз жасларға хәр дайым үлги тымсалын жаратты. Композитор сыпатында өзине тән айырмашылығы қосық атқарыушыға музыкалық шығарманы үйреткенде биринши атқарыушысы өзи болып, нота менен айтып берип кейин қосықшыны таярлар еди. Демек, кеуилге қонымлы музыканы кәмине келтирип айтқан миллий ырғағы кимнің болса да қосық айтыуға деген ықласын оятатуғын жағымлы

лапызы бар еди. Онда миллий ырғаққа бай атқарыушылық шеберлиги өзгеше, жағымлы хауаз ийеси еди. Кәсиплес сыпатында барқулла айтар ақылы: «сизлер хеш еринбен, билмегениңизди тартынбастан сорап үйрениң, хәр тәрәплеме изленисте болың» деген устаздың ақыл-нәсияты хеш ядымыздан шықпайды. Әсиресе, сабақ барысында талабалар өзлерин қызықтырған қандайда бир сорау берсе, еринбестен жууап беретуғын, егер ұақыт болып қалса, буған зәрүрлик сезсе итибардан шетте қалдырмай еринбестен ертеңине бул ҳаққында кеңирек мағлыұмат беріу ушын тынбай изленип толықтырып мысаллар менен талабаларға түсиникли, қызықлы етип жууап берер еди.

Халқымызда «Устаз атаңдай уллы» деген даналық сөздің бийкарға айтылмағанын турмыстың өзи дәлиллемекте. Хәр күни талабалар менен сабақ өтиу барысында устазымыздың кең пейиллигин, олар менен дослық қатнаста, кеуилинде сый-хұрмети менен орын алғанын сезинбеуимиз мүмкин емес еди. Хәр дайым хәр бир теориялық хәм әмелий сабақ барысында бәршемізге кәдирдан болған устазымыздың қоллап-қууатлап, ҳақ кеуилден билдирген пикирин хәм берген ақыл кеңесин кумсап турамыз.

Бүгінде жаратқан музыкасы атқарыушының кәмине келтирип илхам бағышлаушы тәкирарланбас хауазы менен халқымыздың сүйикли шайыры Толыбай Қабулов сөзине «Ең жақсы намаға — жаным садаға» деген қосығы радиотолқынларында жаңламақта:

*Бир перзенти болып – ели халқымының.
Қууаныш – шадлықта өтер хәр күним.
Маған қарай ағыз сазлар толқынын,
Тек жақсы намаға – жаным садаға.*

*«Саз бенен сәубетти жалған демейин,
Я дәс! Мен хәм мың муқамға дөнейин.
- Тағы бастан басла, тыңлай берейин,
Тек жақсы намаға – жаным садаға...*

Дәретиуши инсан, устаз Ғанибай Аманиязовтың изинде қалған музыкалары хәм қосықлары хәр күни, дерлик, эфир бойлап жаңламақта. Тыңлаушы кеулине тек ғана жақсылық инам еткен, тууылған жерге перзентлик меҳир-мұхаббаты менен миллий қадриятларға садықлық рууында тәрбиялауда бийбаха дәреткен музыкалық шығармалары мәңги жаңлай береді деген нийеттемен.

Әдебиятлар

1. Аманиязов Ғ., Заретдинов Қ. Қарақалпақ музыка тарийхы. - Нөкис: Университет, 2003.
2. Сапарова А. Композитор, профессор Ғанибай Аманиязов. - Нөкис: «Билим», 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақолада композитор, устоз Ғанибай Аманиязовның ижоди ва ҳаёти, илмий ишлари, басталаған турли мавзудағы мусикий асарлари ва уларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида фикр билдирган. Бұлажақ мусика ўқитувчиларини тайёрлашда, мутахассислик фанларидан дарс жараёнида мустақил таълимни ўзлаштиришда манба сифатида фойдаланиш мумкинлиги кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о жизни и творчестве Ганибая Аманиязова, о его научных трудах, музыкальных произведениях на разные темы и об их воспитательном значении. Предусматривается использование материалов статьи учителями музыки при подготовке самостоятельных работ на индивидуальных занятиях.

SUMMARY

The article deals with the biography and creation of the great composer Ganiybay Amaniayov, his scientific works, creative musical works on different themes and their educational importance. The materials of the article may be used by the teachers in doing independent work in specialty and at the lessons in preparing future teachers of music.

M A Z M U N I
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Biologiya. Ekologiya. Medicina.

Алламуратов Б., Алламуратова З., Казакбаев Б. Қарақалпақстан республикасында шаруашылықты буннан былай да рауажландырыу.....	3
Бабаназаров К.Р. Атроф табиий мухитни радиация таъсиридан ҳуқуқий муҳофаза қилишда экологик экспертизанинг ўрни ва роли....	4
Дайжанов Б.М., Султанов М.К., Еримбетова З.Б., Бекжанова Г.С. Некоторые аспекты судебно-медицинских экспертиз при дорожно-транспортных происшествиях.....	6
Ибрагимов Э.И., Газиначарова С., Сададдинов У. Сув ҳўжалиги объектларида бахтсиз ҳодисалар юзага келишининг иерархик босқичлари.....	7

Fizika. Matematika. Informatika

Alaminov M., Utemuratov T., Qodirniyazov A. Formulalarni hosil qilishning ba'zi-bir usullari haqida.....	9
Yavidov B., Kushboyeva B., Safarboyeva F., Abdullayev E. Aylanma harakatdagi ba'zi zaryadlar tizimi magnit maydoni induktsiyasini hisoblash.....	11

JÁMIYITLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Tariyx. Huquqtaniv

Абаев С.А., Якубов М.А. Демократия – адамзат рауажлануының бас жолы.....	14
Ерматов А. А. Ўзбекистон ички ишлар органлари ходимларининг миллий ва ижтимоий таркиби хусусида (1925-1930 йиллар)...	15
Исмаилова З. Пукаралардың жеке ҳуқықлары хэм олардың конституциялық тәрәптен қорғалуы.....	17
Каландаров У. Шимолий–ғарбий Ўзбекистон археологик объектлари: таджикотлар ва натижалар.....	18

TIL BILIMI HÁM ADEBIYATTANIW

Til bilimi

Абдуллаева Р.А., Джуманиязова Н.А. Эффективность групповой формы работы в учебной деятельности.....	20
Байниязова С.Т. Валентностные партнеры прилагательного.....	21
Хабинова Р. Гапнинг ташқи курилмаси хақида айрим мулохозалар.....	22
Жафаров Б.С. “Кодекс куманикус” ва бошқа туркий қўлэмалар тили.....	24
Жумамуратова Р. Лакуарность социокультурной традиции выражения местоимений «я» и «мы» в английском и русском языках..	25
Қайпназарова М.Қ. Қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлериндеги фонетикалық кубылыслар.....	26
Назарова С. Семантизация лексических единиц при обучении студентов китайскому языку.....	27
Садикова С.А. Инглизча-ўзбекча-русча идеографик лугатлар тузишининг назарий ва амалий асослари.....	29
Usenova G., Seytjanova L.T. The concept “mother/ana” in proverbs of the Karakalpak language.....	30

Adebiyattaniv

Дабылов П.А. Сахрадағы мухаббат дэстаны (К.Рахмановтың «Шөл дэстаны» поэмасында конфликт хэм характер).....	31
Каниязова Ж.О. Ш.Сейитов романларының көркем тил өзгешелиги.....	32
Қарлыбаева Г., Өтемисов Ө. Әжинияз шығармаларында қолланылған фитонимлер хақында.....	34
Кенесбаева Ш.К. Қарақалпақ халық дэстаны «Шәрияр»дың жанрлық қасийетлери хақында бир-еки ауыз сөз.....	36
Машарипова Т.Ж. Публицистиканың жеке методлары.....	37
Низаматдинов Ж.М. «Ер шора» дэстанында троплардың образ жасаудағы әхмийети.....	40
Сапаева Ф., Эркинова М., Жуманиязова Д., Йўлдошева М. Махтумқули ижодининг ўзбек маданиятига таъсири.....	41
Тоқымбетова Г.А. Бердақ шығармаларының көркем-эстетикалық дереклери.....	43

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Абидова З. Прикладные аспекты толерантности.....	45
Абдукадирова Г. Чет тилини ўрганишда замонавий педтехнологиялардан фойдаланишнинг аҳамияти.....	47
Абдураимов Ш.С. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш сифатини яхшилашда тармоқлараро амалий интеграциянинг им-кониятлари.....	48
Абылова Г.Ж. Методика работы с нотным редактором sibelius.....	50
Аймухаммедова Т.К. Инновационная деятельность – становление, развитие, структура.....	52
Алламбергенов Е.К. Әдебий-илимий ҳўждан хэм ҳуқықый тәрбия мәселелери.....	53
Алеуов У., Бекимбетова А. Халық педагогикасында жасларға астрономиялық билим бериў мазмуну хэм оның турмыслық әхмийети.....	54
Алёева Р.Ш., Нишанова Н.Ў. Мектепке шекемги жастағы балалар ушын тәрбиялық илажлардың әхмийети.....	56
Бектурганова З.К., Ерекеева А.С., Жумамуратов Р. Основные цели профильного обучения.....	58
Досходжаева А. Экологиялық мәдениетти қәлиплестириўде халық педагогикасынан пайдаланыў усылары.....	60
Досходжаева А. Қарақалпақ халқ педагогикасы воситалари шахс таълим-тарбиясида муҳим манба сифатида.....	62
Еримбетов Б.К. Миллий кураш орқали ёшларда маънавий кадрятларни шакллантириш омиллари.....	64
Есбергенова Г.Б. Использование информационных технологий на уроках немецкого языка.....	66
Есемуратов С., Алланиязов С. Абу Али Ибн Сино жисмоний тарбия ва соғлом турмуш тарзи хақида	67
Esemuratova T. Baslawish klass oqiwshilarin ruwxiy ádep-ikramlıqqa tárbıyalawda qaraqalpaq xalıq naqıl- maqallarınan paydalanıwdıń áhmiyeti.....	69
Кадырова М. Различные уровни творческого саморазвития студентов.....	69
Кеунимжаева Г.П. Баланың рауажлануына компьютер технологиясының тәсирлери.....	71
Kurbanbaeva A.J., Genjemuratova G.P. «Amiaki sintez qilish» mavzusini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi.....	72
Курманов А. Мийнет сабағында электромонтаж жұмыслары бойынша айырым шынығыўларды технологиялық карта тийкарында өтиў методикасының өзгешеликлери.....	73
Маматкулов Д.М. Миллий мафкуранинг таъсирчанлигини оширишда ўқитувчи фаолиятига қўйилаётган замонавий талаблар.....	75
Мамбетова И.Ж. Шахсга йўналтирилган таълимдан фойдаланишнинг педагогик-психологик жиҳатлари.....	76
Мырзамбетов П., Аспетуллаев А. Баланың физиологиялық рауажлануына физикалық шынығыўлар хэм ҳәрәкетли ойынлардың тәсири.....	78
Сулётбаева Э. Өспиримлер арасында суицидаль ҳәрәкетлердің социал - психологиялық өзгешеликлери.....	79
Рахманова М.Қ. Талабаларда ижтимоий фаоллиқни шакллантиришнинг мохияти ва функциялари.....	81
Tasbaeva G., Achilbayeva L. Nogironlikka ega bo'lgan bolalarning me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlari jamoasiga integratsiyasi...	83
Тайдалов У.Н. Олий педагогик таълим муассасаларида ахборот таълим мухитидан фойдаланишнинг педагогик шартлари.....	84
Турдымуратов Ж.А., Сейтмуратов Т.Ш., Тойлибаев С.М. Студент жаслардың анық мүтәжлигине тийкарланған дене мәдениети хэм оның түрлери.....	86
Уразимова Т.В. Оқытыў процессинде баланы жеке адам сыпатында қәлиплестириў мәселелери.....	87
Утепбергенов Ж. «Хаўа басым» темасына байланысły әмелий мәселелерди шешиў усылы.....	89
Ширматов С.Т. Талабаларда инглиз тилига асосланган мулоқот маданиятини ривожлантиришда интерфаол методлардан фойдаланиш.....	90

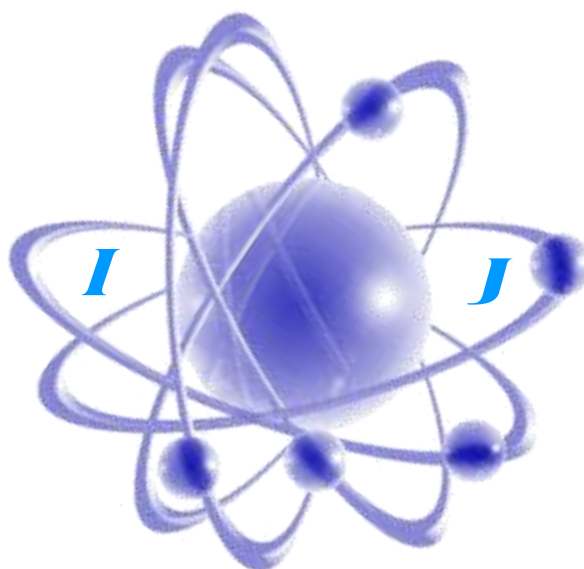
Устазлар шежиреси

Тажетдинова С. Бәршемизге қәдирдан устаз еди.....	94
---	----

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

**FAN
VA
JAMIYAT**

2016 (№4)